

Πανεπιστήμιο
Κύπρου

**ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ**

**Τα ποιήματα του Μανουήλ Φιλή προς τον αυτοκράτορα και τον
πατριάρχη:**

**Συμβολή στη μελέτη της γλώσσας και των λογοτεχνικών μοτίβων
(σχετικών με την αυτοκρατορική ιδεολογία και την εκκλησιαστική
εξουσία)**

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΟΔΕΣΤΟΥ

**Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση διδακτορικού τίτλου σπουδών
στο Πανεπιστήμιο Κύπρου**

Δεκέμβριος 2021

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΟΔΕΣΤΟΥ

© Χαράλαμπος Μοδέστου, 2021

ΧΑΡΑ ΛΑΜΠΡΟΣ ΜΟΔΕΣΤΟΥ

Σελίδα Εγκυρότητας

Υποψήφιος Διδάκτορας: Χαράλαμπος Μοδέστου

Τίτλος Διατριβής: Τα ποιήματα του Μανουήλ Φιλή προς τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη: Συμβολή στη μελέτη της γλώσσας και των λογοτεχνικών μοτίβων (σχετικών με την αυτοκρατορική ιδεολογία και την εκκλησιαστική εξουσία)

Η παρούσα Διδακτορική Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για απόκτηση Διδακτορικού Διπλώματος στο *Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών* στο πλαίσιο του Διατμηματικού Μεταπτυχιακού προγράμματος Βυζαντινών Σπουδών και εγκρίθηκε στις _____ από τα μέλη της εξεταστικής επιτροπής:

Επιστημονικός Επόπτης:

Martin Hinterberger
Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας,
Πανεπιστήμιο Κύπρου

Άλλα Μέλη Εξεταστικής Επιτροπής:

Dimiter Angelov
Καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας,
Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ
(εξωτερικό μέλος)

Andreas Rhoby
Λέκτορας Βυζαντινών Σπουδών,
Πανεπιστήμιο της Βιέννης
(εξωτερικό μέλος)

Αντωνία Γιαννούλη
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Βυζαντινής Φιλολογίας,
Πανεπιστήμιο Κύπρου
(εσωτερικό μέλος)

Μαρία Παρανή
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Βυζαντινής Τέχνης,
Πανεπιστήμιο Κύπρου
(εσωτερικό μέλος)

Υπεύθυνη Δήλωση Υποψήφιου Διδάκτορα

Η παρούσα διατριβή υποβάλλεται προς συμπλήρωση των απαιτήσεων για απονομή Διδακτορικού Τίτλου του Πανεπιστημίου Κύπρου. Είναι προϊόν πρωτότυπης εργασίας αποκλειστικά δικής μου, εκτός των περιπτώσεων που ρητώς αναφέρονται μέσω βιβλιογραφικών αναφορών, σημειώσεων ή άλλων δηλώσεων.

Χαράλαμπος Μοδέστου

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη εστιάζει σε δύο τομείς: (α) στη γλώσσα των ποιημάτων του Μανουήλ Φιλή και (β) στην αυτοκρατορική και εκκλησιαστική ιδεολογία. Στόχος της είναι να αναδειχθεί η σημασία και η λειτουργία της γλώσσας για ένα ποιητικό κείμενο, αλλά και να κατανοήσουμε καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο συνθέτετε τα ποιήματά του ο Μανουήλ Φιλής. Ως προς τον δεύτερο τομέα εστίασης, στόχος είναι να δώσει μια ξεκάθαρη εικόνα όσον αφορά την εξέλιξη της αυτοκρατορικής ιδεολογίας κατά την πρώιμη Παλαιολόγεια εποχή, αλλά και να την παραβάλει ταυτόχρονα με τον τρόπο που εκδηλώνεται η εκκλησιαστική ιδεολογία μέσα από τα ποιήματα προς τον πατριάρχη. Οι μεταφορικές εικόνες με τις οποίες εμφανίζεται τόσο ο αυτοκράτορας όσο και ο πατριάρχης, χρησιμοποιήθηκαν ώστε να φθάσουμε στον προαναφερθέντα στόχο.

Για την παρουσίαση της γλώσσας, εξετάστηκαν όλα τα ποιήματα του Μανουήλ Φιλή, έτσι ώστε τα συμπεράσματα να είναι πιο εναργή. Η μελέτη εστιάζει σε διάφορες πτυχές της γλώσσας των ποιημάτων, όπως η μορφολογία, η σύνταξη και το λεξιλόγιο. Καταβλήθηκε προσπάθεια να παραδοθεί, αφενός, μια πρώτη εμπειριστατωμένη μελέτη της γλώσσας του Μανουήλ Φιλή, αφετέρου, να δοθεί ένας «ασφαλής» χαρακτηρισμός για τη γλώσσα του Φιλή.

Κατά την ανάλυση των αυτοκρατορικών ποιημάτων, εντοπίζονται τόσο οι καινοτομίες, όσο και οι παραδοσιακές μορφές της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, οι οποίες παρατίθενται, αλλά και ερμηνεύονται με βάση την εποχή τους. Προηγουμένως, αναλύονται και παρουσιάζονται, άλλοι σύγχρονοι συγγραφείς του Φιλή, οι οποίοι έγραψαν κείμενα αυτοκρατορικής ιδεολογίας, ώστε να γίνει ως ένα σημείο εφικτή η σύγκριση και ο καθορισμός εν γένει μιας κοινής κατεύθυνσης, όσον αφορά τα θέματα της αυτοκρατορικής ιδεολογίας της εποχής. Η ανάλυση αυτή, φανερώνει ότι ο Φιλής ακολούθησε κάποιους «τόπους» της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, αλλά ταυτόχρονα εισήγαγε εικόνες, οι οποίες δεν είχαν άλλοτε χρησιμοποιηθεί.

Επιπλέον, η μελέτη πραγματεύεται με την κατασκευή της εικόνας του ιδανικού πατριάρχη, όπως αυτή παρουσιάζεται μέσα από τα ποιήματα του Μανουήλ Φιλή

προς τον πατριάρχη. Η εξέταση των ποιημάτων αυτών ανέδειξε την ύπαρξη κοινών μεταφορικών εικόνων με τα ποιήματα προς τον αυτοκράτορα, αλλά παράλληλα ανέδειξε και την αναβάθμιση της θέσης του πατριάρχη.

Abstract

The present study focuses on two areas: (a) the language of Manuel Philes' poems and (b) the imperial and ecclesiastical ideology. Its aim is to highlight the importance that the function of the language has for a poetic text, but also to understand the way in which Manuel Philes composed his poems. Regarding the second area of focus, the aim is to give a clear picture of the evolution of imperial ideology during the early Palaeologan era, but also to compare it with the way ecclesiastical ideology is manifested through the poems to the patriarch. The metaphorical images with which both the emperor and the patriarch appear, were mainly used to reach the aforementioned goal.

For the presentation of the language, all the poems of Manuel Philes were examined for more clear conclusions. The study focuses on various aspects of the poetic language, such as morphology, syntax and vocabulary. An attempt was made to deliver, on the one hand, a first thorough study of the language of Manuel Philes, on the other hand, to give a "safe" characterization for the language that Philes used.

In the analysis of the imperial poems, both the innovations and the traditional forms of the imperial ideology are identified, but also interpreted based on their historical and social circumstances. Previously, other contemporary writers of Philes, who wrote texts of imperial ideology, were analyzed and presented, in order to make possible the comparison and definition, in general, of a common direction, regarding the issues of the imperial ideology of the time. This analysis reveals that Philes followed some "topoi" of imperial ideology, but at the same time introduced images that had never been used before.

In addition, the study deals with the construction of the ideal patriarch, as it is presented through the poems of Manuel Philes to the patriarch. The examination of these poems revealed the existence of common metaphorical images with the poems dedicated to the emperor, but also highlighted the status upgrade of the patriarch.

Ευχαριστίες

Η διεξαγωγή και η περαίωση μιας διδακτορικής διατριβής αποτελεί μια σκληρή αλλά συγχρόνως εποικοδομητική εμπειρία. Φθάνοντας στο τέλος της συγγραφής της παρούσας διατριβής συνειδητοποίησα ότι αποτέλεσε τον καρπό προσωπικού αγώνα, αλλά συγχρόνως και συνδρομής και υποστήριξης πολλών ανθρώπων, στους οποίους θέλω να εκφράσω την ειλικρινή μου ευγνωμοσύνη.

Πρώτα από όλους θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντά μου, Καθηγητή Martin Hinterberger, Καθηγητή στο Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών και Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής, για την επιστημονική, πνευματική και ηθική υποστήριξη που μου παρείχε καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής. Οι συμβουλές του υπήρξαν πολύτιμες για τη λογική ροή και τη βέλτιστη δομή της διδακτορικής διατριβής.

Θερμές ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω και στα υπόλοιπα μέλη της εξεταστικής μου επιτροπής για την πρόθυμη συμμετοχή τους στην κρίση της διδακτορικής μου διατριβής. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην Αναπληρώτρια Καθηγήτρια κ. Αντωνία Γιαννούλη και στην Αναπληρώτρια Καθηγήτρια κ. Μαρία Παρανή για την καθοδήγηση και τις συμβουλές τους.

Τέλος, ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω και στην οικογένειά μου, αλλά και στους φίλους μου, για τη στήριξη που μου παρείχαν όλα αυτά τα χρόνια.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΟΔΕΣΤΟΥ

Πίνακας περιεχομένων

Σελίδα Εγκυρότητας	ii
Υπεύθυνη Δήλωση Υποψήφιου Διδάκτορα	iii
Περίληψη	iv
Abstract	vi
Ευχαριστίες	vii
Πίνακας Περιεχομένων	viii
Γενική Εισαγωγή	1

ΜΕΡΟΣ Α΄

Εισαγωγή	3
1. Τα ποιήματα του Φιλή ως πηγή για τον βίο και το έργο του	5
2. Πρότυπα και επιδράσεις	16
3. Άλλα κείμενα-πηγές για την αυτοκρατορική ιδεολογία	23
4. Περιλήψεις των κυριότερων αυτοκρατορικών ποιημάτων	27
5. Περιλήψεις των κυριότερων ποιημάτων προς τον πατριάρχη	42

ΜΕΡΟΣ Β΄

Η γλώσσα του Μανουήλ Φιλή	46
1. Η χρήση των τίτλων στον στίχο και το μέτρο	49
1.1. ο αυτοκράτωρ	49
1.2. ο βασιλεύς	51
1.3. ο αὐσονάρχης	54
1.3.1. ο αὐσονοκράτωρ	57
1.4. ο αὐτάναξ	57
1.5. ὁ ἄναξ-ὁ στεφηφόρος-ὁ κρατῶν	59
1.6. Συμπεράσματα	61
2. Η χρήση των ρηματικών χρόνων	62
3. Η χρήση των μορίων	78
4. Η χρήση της δοτικής	80
5. Η χρήση των προθέσεων	83
6. Το λεξιλόγιο	86
7. Η ποιητική τεχνική του Μανουήλ Φιλή	97

ΜΕΡΟΣ Γ΄: ΟΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ

1. Η αυτοκρατορική θηλή και το «αρετούχο» γάλα	103
1.1. Τα ποιήματα	103
1.2. Η θηλή και η άμελξη σε άλλα ποιήματα του Μανουήλ Φιλή	111
1.3. Το γάλα ως σύμβολο	114
1.4. Η μητρική εικόνα του αυτοκράτορα και το γάλα των αρετών	118

2. Η αυτοκρατορική λύρα και η «αρμονία» του κράτους	123
2.1. Τα ποιήματα	123
2.2. Η χρήση της εικόνας του Ορφέα	133
2.3. Η εικόνα του Ορφέα σε άλλα ποιήματα του Μανουήλ Φιλή	138
2.4. Η σημασία της αυτοκρατορικής λύρας	140
3. Ο αυτοκράτορας-γεωργός και το αυτοκρατορικό δρεπάνι	146
3.1.1. Ο αυτοκράτορας-θεριστής	146
3.1.2. Ο αυτοκράτορας-γεωργός	153
3.2. Λεξιλόγιο σχετικό με την ενότητα	156
3.3. Η χρήση της εικόνας γεωργού-θεριστή	156
3.4. Συμπεράσματα	160
4. Ο αυτοκράτορας ως γεωργός, τοξότης και γίγαντας	165
4.1.1. Ο αυτοκράτορας-κυνηγός και τοξότης	165
4.1.2. Ο αυτοκράτορας ως γίγαντας	169
4.2. Η χρήση της εικόνας του αυτοκράτορα-κυνηγού	173
4.3. Η χρήση της εικόνας του γίγαντα-αυτοκράτορα	178
4.4. Συμπεράσματα	182
5. Ο αυτοκράτορας φιλόσοφος	188
5.1. Εισαγωγή	188
5.2. Ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος ως αυτοκράτωρ-φιλόσοφος μέσα από κείμενα άλλων λογίων	189
5.3. Η εικόνα του φιλόσοφου-αυτοκράτορα μέσα από τα ποιήματα του Μανουήλ Φιλή	196
5.3.1. Φιλανθρωπία	197
5.3.2. Ανδρεία	201
5.3.3. «Σοφία»-Φρόνησις	203
5.3.4. Ευσέβεια-Ηθική Συγκρότηση	207
5.3.5. Δίκαιος κριτής	211
5.3.6. Ιατρός	216
5.4. Συμπεράσματα	218
ΜΕΡΟΣ Δ΄	
Κοσμική ιδεολογία έναντι εκκλησιαστικής ιδεολογίας. Μια θεώρηση με βάση τα ποιήματα του Φιλή προς τον πατριάρχη.	221
1. Εισαγωγή	221
2. Οι πατριάρχες κατά τη βασιλεία του Ανδρόνικου Β΄ και Ανδρόνικου Γ΄	221
3. Τα ποιήματα προς τον πατριάρχη	225
4. Ο πατριάρχης στα κείμενα άλλων λογίων της εποχής του Φιλή	238
5. Εκκλησιαστική εξουσία εναντίον κοσμικής εξουσίας	240
Συμπεράσματα	245
Βιβλιογραφικές Βραχυγραφίες	250

Βιβλιογραφία	252
Πρωτογενείς πηγές	252
Δευτερεύουσα βιβλιογραφία	257

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΟΔΕΣΤΟΥ

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1: Εμφάνσεις αυτοκρατορικών τίτλων στα ποιήματα προς τον αυτοκράτορα
..... Σελίδα: 62

Πίνακες 2-10: Το λεξιλόγιο των ποιημάτων Σελίδες: 93-98

Πίνακας 11: Τεχνικά/ εκφράστικα/ ρητορικά μέσα Σελίδες: 101-
103

ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία έχει αξιοποιήσει την προγενέστερη βιβλιογραφία για το πρόσωπο του Μανουήλ Φιλή και των παραληπτών των ποιημάτων του και στόχο έχει να αναδείξει τα ποιήματά του ως πηγές της αυτοκρατορικής ιδεολογίας αφ' ενός, αλλά και ως λογοτεχνική δημιουργία και «καθρέφτη» της αυτοκρατορικής ιδεολογίας που προωθούσε ο δημιουργός τους.

Η εργασία αποτελείται από τρία μέρη. Στο πρώτο παρουσιάζεται η βιογραφία του ποιητή, βασισμένη τόσο στην προγενέστερη βιβλιογραφία, όσο και στα ποιήματά του που έχουν να μας δώσουν πληροφορίες για το άτομό του. Ακόμη εκτίθεται εν περιλήψει το περιεχόμενο των ποιημάτων του. Ακολουθούμε την εξής αρίθμηση και παραπομπή, με βάση τους κώδικες στους οποίους βρίσκονται τα ποιήματα του Φιλή ή τις εκδόσεις των ποιημάτων του:

1. Κώδικας (όπου E για Escorialensis, F για Florentinus, P για Parisinus και V για Vaticanus, M για Martini και App για Appendix έκδοσης Miller)
2. Αριθμός ποιήματος

Στο δεύτερο μέρος ιδιαίτερη αναφορά γίνεται τόσο στη ρητορική τεχνική του ποιητή, όσο και στη γλώσσα του. Επιχειρείται για πρώτη φορά μια ενδελεχής εξέταση της γλώσσας του Φιλή, εστιάζοντας στους ρηματικούς χρόνους, το λεξιλόγιο, τα μόρια και τις προθέσεις.

Στο τρίτο μέρος εξετάζονται οι λογοτεχνικές απεικονίσεις του αυτοκράτορα. Στο πρώτο υποκεφάλαιο αναλύεται η εικόνα του αυτοκράτορα-γαλακτοτρόφου, μια ιδιαίτερη και πρωτότυπη εικόνα, η οποία αναδύθηκε μέσα από τη φρικτή ανθρωπιστική κρίση που δημιούργησε ο λιμός του 1306-1307.

Στο δεύτερο υποκεφάλαιο συζητιέται η εικόνα του αυτοκράτορα-Ορφέα και ρυθμιστή της αρμονίας του κράτους, σε μια εποχή την οποία δεν την χαρακτήριζε (σε καμία περίπτωση) η αρμονία στο εσωτερικό και εξωτερικό. Στο τρίτο υποκεφάλαιο εξετάζεται η εικόνα του αυτοκράτορα-γεωργού που φέρει το αυτοκρατορικό δρεπάνι. Πρόκειται για δυο ξεχωριστές εικόνες, οι οποίες εξυπηρετούν διαφορετικό ιδεολογικό σκοπό η καθεμία.

Στο τέταρτο υποκεφάλαιο ερμηνεύεται η εικόνα του αυτοκράτορα-κυνηγού και του γίγαντα-αυτοκράτορα, εικόνες που υπερτονίζουν τη δύναμη και τη γενναία φύση του αυτοκράτορα. Αντιθέτως, το πέμπτο υποκεφάλαιο αφιερώνεται εξ ολοκλήρου στην πνευματική και όχι στη σωματική δύναμη. Συγκεκριμένα, αφορά την παρουσία του Πλάτωνα και των ιδεών του στα ποιήματα προς τον αυτοκράτορα, αλλά και στην προώθηση της ιδέας ενός φιλόσοφου αυτοκράτορα. Στο κεφάλαιο αυτό αξιοποιήθηκαν επίσης σχετικά κείμενα συγχρόνων του Φιλί, για τεκμηρίωση της τάσης αυτής.

Τέλος, το τέταρτο μέρος της εργασίας διαφοροποιείται από την υπόλοιπη θεματική της εργασίας. Στο μοναδικό κεφάλαιο του μέρους αυτού αξιοποιήθηκαν τα ποιήματα του Φιλί προς τον πατριάρχη, ώστε να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με τη θέση του πατριάρχη και του αυτοκράτορα στο κράτος. Να σημειωθεί ότι όλες οι μεταφράσεις των ποιημάτων του Φιλί ανήκουν στον υποφαινόμενο.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η διατριβή μου «Τα ποιήματα του Μανουήλ Φιλή προς τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη: Συμβολή στη μελέτη της γλώσσας και των λογοτεχνικών μοτίβων (σχετικών με την αυτοκρατορική ιδεολογία και την εκκλησιαστική εξουσία)» έχει ως στόχο τη διερεύνηση των ποιημάτων του συγκεκριμένου ποιητή - προς τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη - και των επιλογών του στη διαχείριση, τόσο της γλώσσας όσο και των διάφορων λογοτεχνικών μοτίβων, ώστε να προωθήσει την αυτοκρατορική ιδεολογία και την εκκλησιαστική εξουσία.

Ο λόγος που επελέγη το συγκεκριμένο ζήτημα είναι διττός. Καταρχήν, οφείλεται στο ενδιαφέρον που παρουσιάζει η περίοδος διακυβέρνησης των πρώτων Παλαιολόγων αυτοκρατόρων (1261-1341), μια περίοδος που χαρακτηρίζεται από ριζικές μεταβολές σε οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και θρησκευτικό πεδίο και κατά την οποία η Βυζαντινή Αυτοκρατορία αγωνίζεται να επαναφέρει τη χαμένη της αίγλη. Είναι η περίοδος που διενεργείται ο εμφύλιος πόλεμος μεταξύ του Ανδρόνικου Β΄(1282-1328) και του εγγονού του Ανδρόνικου Γ΄(1328-1341), που σηματοδοτεί και την αρχή του μη αναστρέψιμου τέλους για την αυτοκρατορία. Η εποχή των πρώτων Παλαιολόγων, αν μη τι άλλο, διαμορφώνεται και διαμορφώνει νέα ιδεολογικά πλαίσια και αποτελεί την αφετηρία μιας μετεξέλιξης του Βυζαντίου σε μια κοινωνία, η οποία παραμένει πιστή σε ορισμένα στοιχεία, τα αξιοποιεί όμως και τα μεταλλάσσει προσαρμοζόμενη στα νέα δεδομένα.

Ωστόσο, μολονότι η Παλαιολόγεια εποχή και οι λόγιοί της έχουν αποτελέσει αντικείμενο έρευνας πολλών και αξιόλογων μελετητών, δε συμβαίνει το ίδιο και με τα αυτοκρατορικά ποιήματα του Μανουήλ Φιλή. Ένα μεγάλο μέρος της δευτερεύουσας βιβλιογραφίας καταπιάνεται με τα επιγράμματα του Φιλή, ενώ οι ερμηνευτικές αναλύσεις κάποιων ποιημάτων του Φιλή δεν προχώρησαν σε βαθύτερες προσεγγίσεις της αυτοκρατορικής εικόνας που αυτά είχαν ως στόχο να προωθήσουν. Δεδομένης της περιόδου συγγραφής των ποιημάτων του, ευελπιστώ να εξετάσω τον τρόπο με τον οποίο ο Φιλής προσπάθησε- μέσω των λογοτεχνικών μοτίβων- να προωθήσει την αυτοκρατορική ιδεολογία. Ταυτόχρονα, σε μια εποχή κατά την οποία το κύρος του

πατριάρχη ολοένα αυξανόταν, δεν έχει δημοσιευτεί μια συγκροτημένη μονογραφία που να ασχολείται με τα λογοτεχνικά μοτίβα και που να αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο αυτά προωθούσαν την εκκλησιαστική εξουσία. Συνεπακόλουθα, κανένας ερευνητής δεν έχει προσεγγίσει συγκριτικά τα ποιήματα του Φιλί προς τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη. Πρώτος στόχος, συνεπώς, αυτής της μελέτης είναι να παρουσιάσει τα πρωτότυπα λογοτεχνικά μοτίβα τα οποία εντοπίζονται στα αυτοκρατορικά ποιήματα του Μανουήλ Φιλί και στη συνέχεια να αποτελέσουν αντικείμενο σύγκρισης με τα αντίστοιχα προς τον πατριάρχη. Αυτό θα μας επιτρέψει να σχηματίσουμε μια πιο σαφή εικόνα της πραγματικότητας –κοινωνικής, θρησκευτικής, πολιτικής- της εποχής και να προσφέρει νέα στοιχεία για αυτή.

Βέβαια το ενδιαφέρον για την ποίηση του Μανουήλ Φιλί δεν περιορίζεται μόνο στα λογοτεχνικά μοτίβα. Εξίσου φιλόδοξη είναι και η προσπάθειά μου για μια πρώτη έρευνα γύρω από τη γλώσσα των ποιημάτων του. Μέχρι τώρα δεν έχει επιχειρηθεί κάτι ανάλογο από κάποιο άλλο ερευνητή και το επιχείρημα αυτό θα συμβάλει στη βαθύτερη κατανόηση της ποίησης του Φιλί. Στο πεδίο εξέτασης της γλώσσας εντάσσεται και η μελέτη των αυτοκρατορικών τίτλων και του μέτρου. Στόχος, συνεπώς, είναι οι δυο αυτοί επιμέρους παράμετροι, αλλά γενικότερα και η γλώσσα, να εξετασθούν ως παράγοντες προώθησης της αυτοκρατορικής ιδεολογίας.

Αυτοί είναι οι βασικοί λόγοι που με οδήγησαν στην εκπόνηση της παρούσας μελέτης, με τη φιλοδοξία να συμπληρώσω ορισμένα κενά τα οποία υπάρχουν και να παράσχω μια ευρύτερη άποψη και εικόνα της αυτοκρατορικής και εκκλησιαστικής ιδεολογίας, εντάσσοντας στο πλαίσió της τα στοιχεία για τα λογοτεχνικά μοτίβα, καθώς και τη γλώσσα.

1. Τα ποιήματα του Φιλί ως πηγή για τον βίο και το έργο του

Ο Μανουήλ Φιλής (1275-1335)¹, υπήρξε αυλικός ποιητής κατά την περίοδο βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄ και του Ανδρόνικου Γ΄². Το όνομα Φιλής ανάγει την εμφάνισή του στην Κομνήνεια εποχή και εντοπίζονται αναφορές σε έναν Μέγα Δομέστικο με το όνομα Φιλής, έναν Μέγα Δρουγγάριο και έναν Πρωτοστράτορα κατά την Παλαιολόγεια εποχή³. Τις λιγοστές πληροφορίες γύρω από τη ζωή του μπορεί να τις συγκεντρώσει κανείς διαβάζοντας τα ποιήματά του. Γεννημένος στην Έφεσο (1275 περίπου), φαίνεται να εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη, έχοντας βιώσει πολύ τραγικά γεγονότα στη ζωή του (θάνατος των γονέων και της συζύγου του, απώλεια της περιουσίας του). Στα ποιήματά του κάνει αναφορά στα τραγικά αυτά γεγονότα καθώς επίσης και στην ύπαρξη μιας κόρης, αλλά και ενός γιου, ο οποίος ήταν ασθενικός⁴ και τον οποίο συχνά αναφέρει στα ποιήματά του. Η χρήση της φράσης *ἀπὸ φυῆς... πρωτοσπόρου* για την κόρη του, μας ωθεί να υποθέσουμε ότι η κόρη του ήταν πρωτότοκος και μεγαλύτερη του υιού του. Την παλαιότερη αναφορά στο όνομά του, τη λαμβάνουμε από τον Μανουήλ Πλανούδη, ο οποίος στέλνει στον Φιλί μια επιστολή ευρισκόμενος σε αποστολή στην Μικρά Ασία⁵.

Η καταγωγή του από την Έφεσο αμφισβητείται, όμως δεν αμφισβητείται το γεγονός ότι το όνομα της οικογένειάς του ήταν συνδεδεμένο με την αριστοκρατία της γης. Ο Φιλής είχε καταφέρει να αποκτήσει υψηλού επιπέδου μόρφωση και πιθανώς να υπήρξε μαθητής του Γεώργιου Παχυμέρη⁶. Όπως ο ίδιος αναφέρει σε ένα ποίημά του, είχε αποκτήσει παιδεία στη γραμματική, ρητορική, ποιητική και είχε καταστεί

¹ Η ημερομηνία γέννησης και θανάτου του Μανουήλ Φιλί αποτελεί ακόμη ένα αμφιλεγόμενο θέμα συζήτησης. Σε πρόσφατο άρθρο του, παραθέτοντας επιχειρήματα, υποστηρίζει ότι ο Μανουήλ Φιλής πρέπει να έζησε μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1330 και όχι περισσότερο. Andreas Rhoby, "Wie lange lebte Manuel Philes?", στο Albrecht Berger, Sergei Mariev, Günter Prinzing, Alexander Riehle (επιμ.), *Koinotation Doron: das späte Byzanz zwischen Machtlosigkeit und kultureller Blüte (1204-1461)*, Βερολίνο 2016, σελ. 149-69

² Σαν μια πρώτη πηγή πληροφοριών για τη ζωή και το έργο του Μανουήλ Φιλί βλ. το *PLP*, σελ. 106-108. Εξαιρετική πηγή πληροφοριών για τη ζωή του, αλλά και γενικότερα για το ποιητικό έργο του Φιλί είναι η πολύ πρόσφατη διδακτορική διατριβή της Krystina Kubina: *Die enkomiasische Dichtung des Manuel Philes. Form und Funktion des literarischen Lobes in der frühen Palaiologenzeit*. De Gruyter (Byzantinisches Archiv, 38) Βερολίνο 2020. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω την Krystina Kubina για τις συζητήσεις που είχαμε σχετικά με τον Φιλί, αλλά και για την παραχώρηση της διατριβής της προτού δημοσιευτεί.

³ Günter Stickler, *Manuel Philes und seine Psalmenmetaphrase*, Διδακτορική διατριβή, Βιέννη 1992. σελ. 12-14.

⁴ Stickler, *Manuel Philes und seine Psalmenmetaphrase*, σελ. 26.

⁵ Στο ίδιο, σελ. 36.

⁶ Ο Μανουήλ Φιλής έγραψε μια μονωδία για τον θάνατο του Γεώργιου Παχυμέρη. Με βάση τα γραφόμενά του, κάποιος θα πίστευε ότι ο Φιλής υπήρξε μαθητής του. Αυτό θα ήταν αληθές αν όντως ο πρωτοπρόσωπος αφηγητής ήταν ο Φιλής και δεν το είχε γράψει κατά παραγγελία. Βλέπε περισσότερα: Kubina, *Die enkomiasische Dichtung des Manuel Philes*, σελ. 5, 75.

διδάσκαλος αυτών των σπουδαίων μαθημάτων. Παρόλη τη μόρφωσή του δεν είχε αποκτήσει κάποιο υψηλό αξίωμα και δε διαδραμάτισε κανένα σημαίνοντα ρόλο στο πολιτικό σκηνικό. Ωστόσο, είχε μια καλή σχέση με τον αυτοκράτορα και την αυτοκρατορική οικογένεια. Έγραψε ένα ποίημα προς τον δεσπότη Δημήτριο Άγγελο Δούκα Παλαιολόγο (1306), μια διαλογικής μορφής μονωδία προς τον αποθανόντα δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγο (1307) καθώς και ποιήματα προς τις αυτοκράτειρες. Σε ένα άλλο ποίημα προς τον Συργιάννη Παλαιολόγο Φιλανθρωπηνό Κομνηνό, ο Φιλής παρουσιάζει τον υιό του, όντας βαπτιστικός του Φιλανθρωπηνού, να καλεί τον Φιλανθρωπηνό να του φέρει δώρα κ.α. Ένας από τους φίλους του Μανουήλ Φιλή υπήρξε ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, ο οποίος τον προμήθευε με κεριά, ενώ σε ένα άλλο επαιτικό ποίημα του, ο Φιλής ικετεύει τον Πιγκέρνη να συνδράμει στην προίκα της ευγενούς κόρης του⁷. Ενδείξεις για παροχή χορηγιών εντοπίζει κανείς και στα ποιήματα-επιστολές προς σημαίνοντα πρόσωπα της εποχής. Ο Φιλής μέσα από τα ποιήματα αυτά, αιτείτο εμμέσως διαφόρων παροχών, με σκοπό να προωθήσει την ποιητική δουλειά του, αφού, ενδεχομένως, τα ποιήματα αυτά αποτέλεσαν λογοτεχνικά κομμάτια στα θέατρα που διοργάνωνε ο κύκλος των λογίων της εποχής⁸.

Ο μεγάλος αριθμός ποιημάτων που απευθύνονται προς τον αυτοκράτορα και την αυτοκρατορική οικογένεια μαρτυρεί πιθανότατα το γεγονός ότι ανέθεταν τη συγγραφή των ποιημάτων στον Μανουήλ Φιλή με την αντίστοιχη βέβαια αμοιβή από αυτούς. Αν επικεντρωθεί κανείς στη μελέτη αυτών των ποιημάτων, που φέρουν δηλαδή στον τίτλο το όνομα του χορηγού, είναι δυνατό να αποκτήσει ποικίλες γνώσεις για το σύστημα λογοτεχνικών χορηγιών της Παλαιολόγειας εποχής⁹. Ο Μανουήλ Φιλής είχε καταστεί ιδιαίτερα γνωστός στους λογοτεχνικούς κύκλους της εποχής του και είχε καλές σχέσεις με εκείνους που έπαιξαν πρωτεύοντα ρόλο στις επιστήμες και τα γράμματα κατά την πρώιμη Παλαιολόγεια εποχή. Απόδειξη αυτών των σχέσεων αποτελεί η ανταλλαγή γραμμάτων με τον Μάξιμο Πλανούδη¹⁰ και τον Μιχαήλ Γαβρά. Σύμφωνα με ένα ποίημά του¹¹ μαθαίνουμε επίσης ότι έλαβε μέρος σε διάφορες πρεσβείες του

⁷ Για μια εκτενή λίστα και των άλλων χορηγών του Φιλή δεξ: Ivan Drpić, *Epigram, Art, and Devotion in Later Byzantium*. Cambridge University Press. Κέιμπριτζ 2016, σελ. 33.

⁸ Περισσότερα για το ποιητικό αυτό είδος και πως το αξιοποίησε ο Φιλής βλέπε: Kubina, *Enkomiasische Dichtung*, σελ. 69, 206, 253-259, 286.

⁹ Panagiotis Agapitos, "Blemmydes, Laskaris and Philes", στο Martin Hinterberger – Elizabeth Schiffer (επιμ.), *Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur gewidmet Wolfram Hörandner zum 65. Geburtstag*, (Byzantinisches Archiv 20). Βερολίνο 2007, σελ. 1-19, 11.

¹⁰ Pietro Luigi Leone (επιμ.), Πλανούδης, *Επιστολή* 84, Τῶ Φιλῆ κυρῶ Μανουήλ.

¹¹ P.2: Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα.

αυτοκράτορα. Συμμετείχε το 1293 σε μια πρεσβεία προς τους Τατάρους, ώστε να διευθετήσει τον γάμο της κόρης του Ανδρόνικου Β΄ Μαρίας με τον αρχηγό της Χρυσής Ορδής. Ανέλαβε επίσης να στρατολογήσει τοξότες από τη Γεωργία (1305-1306), ώστε να βοηθήσουν στην αντιμετώπιση των επιπτώσεων της Καταλανικής εταιρείας¹². Σε ένα από τα επαιτικά του ποιήματα¹³, αναφέρει ότι όλες αυτές οι αποστολές δεν του είχαν προσφέρει κανένα οικονομικό όφελος, αλλά ήταν για εκείνον επιζήμιες για την υγεία του. Σε κάποια φάση της ζωής του, είχε προσβάλει τον αυτοκράτορα, πιθανόν τον Ανδρόνικο Β΄, με αποτέλεσμα να παραμείνει για λίγο στη φυλακή¹⁴. Αν παρατηρήσει κανείς τους παραλήπτες και τα θέματα των ποιημάτων του, συνειδητοποιεί ότι είχε στενές σχέσεις με την αυτοκρατορική οικογένεια, τους πατριάρχες (ιδιαίτερα με τον Νήφωνα Α΄) και την αριστοκρατία. Συγκεκριμένα, μέσω των ποιημάτων του απευθύνεται στον αυτοκράτορα, τον Μέγα Δομέστικο Καντακουζηνό, τον Μέγα Λογοθέτη Μετοχίτη, τον Πρωτοστράτορα Γλαβά, τον πατριάρχη Νήφωνα Α΄, τον αρχιεπίσκοπο της Μαρωνείας Θεοδόσιο, τον μητροπολίτη της Μυτιλήνης Ιωάννη Χειλά, τον μητροπολίτη Εφέσου και τον ηγούμενο του Άθους κ.α.

Η ποίηση του Φιλή, σε ιαμβικό 12σύλλαβο και ιαμβικό 15σύλλαβο στίχο, χαρακτηρίζεται από ποικιλία θεμάτων και ειδών. Γράφει ποιήματα αλληγορικά, άλλα εντελώς φανταστικά (όπως π.χ. για τον γάμο του Μεγάλου Αλεξάνδρου¹⁵) και αρκετά διδακτικά (όπως το *Περὶ ζώων ιδιοτήτων*). Επίσης, συνθέτει ποιήματα για τη χλωρίδα (π.χ. *Περὶ ροϊᾶς*, *Περὶ ρόδου*, *Περὶ βότρυος*) και την πανίδα, όπως την περιγραφή μίας στρουθοκάμηλου¹⁶ αλλά και μια μακροσκελή έκφραση για έναν ελέφαντα:

Μένιστος ἄρ πέφυκε θῆρ ὑπὲρ φύσιν
ἐλέφας αὐτὸς, ὅς γ' ἰδεῖν τέρας πέλει
πᾶσι βροτοῖσι καὶ πᾶσ' ἄλλοις θηρίοις·
πελώριον γὰρ ἐξόχως δέμας φέρων,

¹² Ο Tinnefeld σχολιάζει εμπεριστατωμένα το ταξίδι αυτό του Φιλή στο: Franz Tinnefeld, "Pachymeres und Philes als Zeugen für ein frühes Unternehmen gegen die Osmanen", *BZ* 64 (1971), σελ. 46-65, 50.

¹³ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὅτε ὁ θάνατος ἀπηγγέλη τῆς αὐτοῦ γυναικός. P.58.

¹⁴ Σε ένα από τα ποιήματά του, ένας ανώνυμος δωρητής ευχαριστεῖ τον Άγιο Νικόλαο, διότι τον είχε αποφυλακίσει, δωρίζοντάς του μια εικόνα με τη μορφή του. Ο Drpić υπογραμμίζει την πιθανότητα ο δωρητής αυτός να είναι ο Μανουήλ Φιλής. Drpić, *Epigram, Art, and Devotion in Later Byzantium*, σελ. 254. Για την ανάγνωση του ποιήματος: Εἰς τὸν μέγαν Νικόλαον, P. 184.

¹⁵ Τοῦ αὐτοῦ μεταφραστικοί ἀπό τινος τῶν τοῦ Λουκιανοῦ λόγων εἰς εἰκόνα ἔχουσαν ἐξωγραφημένον τὸν τοῦ Ἀλεξάνδρου γάμον. App. 3.

¹⁶ Εἰς τὸν στρουθοκάμηλον, F. 107.

ἔχει τε πάντως καὶ μέλη τεράστια,
τό τ' ἀγριωπὸν καὶ ξένον δ' ὄντως κάρα,
σὺν τοῖς ὑπερφυέσιν ὡς τ' ὄμμασι,
τούς τε στιβαροὺς καὶ προμήκεις ἐκτόπως
ὀδόντας ἀργοὺς, οἷς ἀναιρεῖ ἐν μάχαις

Μετάφραση: Τεράστιο πράγματι υψώνεται πάνω από τη φύση ζῶο ο ελέφαντας αυτός, ο οποίος γίνεται τέρας στην όψη, για όλους τους ανθρώπους και για όλα τα άλλα θηρία της γης. γιατί εξαιρετικά πελώριο σώμα έχει, έχει επίσης όλα τα μέλη του σώματος τεράστια, και το κεφάλι αγριωπό και πράγματι παράξενο, και με τα μάτια και τα αυτιά τα εξωπραγματικά, και τα σκληρά και επιμηκυμένα παράξενα αστράπτοντα δόντια, με τα οποία σκοτώνει στις μάχες.

καθώς επίσης και δύο διδακτικά ποιήματα στα οποία αναφέρεται στους μεταξοσκώληκες¹⁷:

Σκώληξ μὲν οὖν ὄνειδος ἀνθρώπων γίνου,
τῷ μετρίῳ σχήματι σαυτὸν σεμνύνων·
ἔλοῦ δὲ τὸν τραχύν τε καὶ σκληρὸν βίον,
τοῖς τοῦ λόγου βρώμασι τὸ πνεῦμα τρέφων.
Ἐπὶ δὲ τοῖς τεκοῦσι μὴ φρόνει μέγα·
σκώληξ γὰρ αὐτόματος οὐ κυΐσκειται·
ὅταν δὲ καλῶς ὀργανωθῆς τῷ χρόνῳ,
τῆς ἀρετῆς τὸν οἶκον εὐτρέπιζέ μοι.

Μετάφραση: Σκώληκα λοιπόν, γίνε όνειδος ανθρώπων, που για τη μέτρια μορφή τον εαυτό σου εκθειάζεις· να επιλέξεις έτσι τη δύσκολη και σκληρή ζωή, με την τροφή του λόγου τρέφοντας το πνεύμα· μην υπερηφανεύεσαι πολύ για αυτά που φέρνεις στον κόσμο· γιατί ο σκώληκας από μόνος του δεν κυοφορεῖ· όταν όμως με τον καιρό σχηματιστείς (ολοκληρωθείς) εντελώς, της αρετής το σπίτι ετοίμασέ μου.

Ακόμη, σε ένα εγκωμιαστικό/ ηθοποιία προς τον Ιωάννη Καντακουζηνό, ο Φιλής συνδιαλέγεται με «αφηρημένες» έννοιες όπως ο Λόγος, η Αρετή, η Σεμνότητα και η Αλήθεια¹⁸:

¹⁷ Μανουήλ Φιλής, Εἰς τὸν μεταξοποιὸν σκώληκα, στο Franz Siegfried Lehrs/Johann Friedrich Dübner (εκδ.), *Poetae bucolici et didactici. Manuelis Philae versus iambici de proprietate animalium*. Παρίσι 1846, σελ. 65.

Φρόνησις. Ἐγὼ τὸν ἄνδρα τοῦτον ἐκ πρώτης χνόης [...]
Ἀνδρεία. Ἐγὼ δ' ἀπ' ἀρχῆς ὄργανῶ καὶ συνδέω
Καὶ παιδαγωγῶ καὶ καταψῶ καὶ τρέφω, [...]
Δικαιοσύνη. Ἐγὼ δὲ ρυθμίζουσα τὴν τούτου φύσιν
Ἀποκρύφου πλάστιγγος εὐαρμοστίᾳ [...]
Σωφροσύνη. Ἐγὼ δὲ νυμφευθεῖσα τῷ στεφανίτῃ [...]

Μετάφραση: Σύνεση: Εγὼ τον ἄνδρα αὐτὸν ἀπὸ τα πρῶτα βήματα [...]
Ἀνδρεία: Εγὼ ὅμως ἀπὸ την ἀρχὴ ετοιμάζω και ἐνώνω
Και ἐκπαιδεύω και λειαίνω και τρέφω, [...]
Δικαιοσύνη: Εγὼ ἀπὸ την ἄλλη, ρυθμίζω τον χαρακτήρα του
με ἀρμονία μουσικῆς ζυγαριάς [...]
Σωφροσύνη: Εγὼ ὅμως ἔχω νυμφευθεῖ τον στεφοφόρο [...]

Επιπλέον, ἔγραψε ἐπιτάφίους¹⁹ και μονωδίες για πολλὰ ἀπὸ τα μέλη της αυτοκρατορικής οἰκογένειας ἀλλὰ και της ἀριστοκρατίας. Κατατοπιστικὸ παράδειγμα ἀποτελοῦν οἱ μονωδικοὶ στίχοι πρὸς τον αυτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο²⁰:

Τίς ἢ τοσαύτη σύγχυσις; τίς ἢ τοσαύτη ζάλη;
Τίς ὁ τοσοῦτος κοπετός; τίς ὁ τοσοῦτος θρήνος;
Ἔπεσε μέγας βασιλεύς· αἶ παγκοσμίου κλόνου!
Ἔπεσε πύργος ἀρραγῆς· αἶ συμφορᾶς ἀθρόας!
Πενθεῖτε πάντες ἄνθρωποι τὸν κόσμον τῶν ἀνθρώπων

Μετάφραση: Γιατί ἡ τέτοια ἀναστάτωση; γιατί ἡ τέτοια ζάλη;
Γιατί ἓνας τέτοιος θόρυβος; γιατί ἓνας τέτοιος θρήνος;
Πέθανε μέγας βασιλιάς. ἀχ παγκόσμια ἀναταραχὴ!
Ἔπεσε πύργος ἀθραυστος. ἀχ συμφορὰ μεγάλη!
Πενθεῖτε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι το στολίδι των ἀνθρώπων.

Ἀπὸ την ἐργογραφία του δὲν ἀπουσιάζουν και τα ἐγκώμια πρὸς τους αυτοκράτορες. Ὁ Φιλῆς, ἀπευθυνόμενος στον συναυτοκράτορα Μιχαὴλ Θ΄

¹⁸ Ἡθοποῖα δραματικὴ πονηθεῖσα τῷ Φιλῆ καὶ ἐγκωμίων ὑπόθεσιν ἔχουσα τῷ λαμπροτάτῳ μεγάλῳ Δομεστικῷ, τῷ Χαριτωνύμῳ φημὶ Καντακουζηνῷ. Εἰσὶ μὲντοι τὰ πρόσωπα Νοῦς καὶ Φιλῆς, προλογίζει δὲ Φιλῆς. F. 1., στίχοι 274, 281-282, 288-289, 295.

¹⁹ Níkoláos Papadogiannákis, *Studien zu den Epitaphien des Manuel Philes*, Διδακτορικὴ διατριβή, Ηράκλειο 1984. Κατὰ την ἀνάλυση των αυτοκρατορικών ἐπιταφίων που ἔγραψε ο Φιλῆς, χρησιμοποίησα κυρίως αὐτὴν τὴ μελέτη.

²⁰ Τοῦ σοφωτάτου Φιλῆ στίχοι μονωδικοὶ εἰς τὸν ἓν βασιλεῦσιν ἀοίδιμον, εὐσεβέστατον καὶ φιλόχριστον αὐθέντην καὶ βασιλέα ἡμῶν Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον τὸν μετονομασθέντα Ἀντώνιον. (App. 16).

Παλαιολόγο, συνθέτει έναν απόλυτα εγκωμιαστικό λόγο, με την ευκαιρία της επιστροφής του από τη Δύση²¹:

Ἡ γλῶσσα τῆς γῆς, ἡ στολὶς τῶν κτισμάτων,
Ὁ τῶν λόγων θάλαμος ὁ στεφηφόρος,
Τὸ τοῦ κράτους ἔσοπτρον, αὐτὸ τὸ κράτος,
Αὐτοκράτωρ γένοιτο γῆς θάπτον πάσης, (170)
Ἦ χριστὸς Ἀλέξανδρον οὐκ ἔχει νέον,
Ἦ τὴν κορυφὴν Μακεδῶν ἅπας κλίνει;
Σὺ δ' ἂν κατ' αὐτὸν εὐρεθῆς ὦν τὴν φύσιν,
Ἴδου βασιλεὺς καὶ Σολομῶντος πλέον,
Καὶ λείπον οὐδὲν εἰς θεόδοτον χάριν. (175)
Νυνὶ δὲ Σιῶν εἰσιῶν τὴν δευτέραν,
Ὡς καὶ βασιλεὺς Ἰσραὴλ τοῦ δευτέρου

Μετάφραση: Η γλώσσα της γης, το ένδυμα του κόσμου,
η αποθήκη των λόγων ο στεφηφόρος,
ο καθρέπτης του κράτους, το ίδιο το κράτος,
Αυτοκράτορας εἶθε να γίνει σύντομα ὅλης της οικουμένης,
ἢ μεσσίας, δεν ἔχει νέο Αλέξανδρο²²,
στον οποίο κάθε Μακεδόνας κλίνει το κεφάλι (προσκυνεῖ);
Εσύ λοιπόν εμφανίστηκες να ἔχεις χαρακτήρα σαν αὐτόν,
Να βασιλιάς και περισσότερο ἀπὸ τον Σολομῶντα,
Και χωρίς να σου λείπει τίποτα σε θεόδοτη χάρη.
Τώρα λοιπόν που εισέρχεσαι στη Σιῶν τη δεύτερη (Κωνσταντινούπολη),
Σαν βασιλιάς του δευτέρου Ἰσραήλ.

Επιπροσθέτως, ο Μανουήλ Φιλῆς ἔγραψε ποιήματα για διάφορες μέρες εορτῶν, με αναφορές σε ζῶα και διάφορα αντικείμενα (άλογο, κρασί, παλτό), εκθέσεις για διάφορα ιστορικά γεγονότα (επιδρομές των Βουλγάρων το 1304 και της Καταλανικής Εταιρείας στη Θράκη)²³. Ἐγραψε επίσης, ποιήματα για εκκλησιαστικές εορτές, ὅπως για παράδειγμα: Εἰς τὸν εὐαγγελισμόν (Ε. 1), Εἰς τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ (Ε. 4), Εἰς τὴν σταύρωσιν (Ε. 16) κ.α., ἀλλὰ και εκφράσεις για ἔργα τέχνης και οικοδομήματα, ὅπως για παράδειγμα ο τάφος του ἀγίου προφήτη Δανιήλ²⁴:

²¹ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα κύριον Μιχαὴλ τὸν Παλαιολόγον ἐλθόντα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τῆς δύσεως. (Ρ. 61).

²² Η πρόταση αὐτή μάλλον παρουσιάζει κάποιο πρόβλημα ως προς τὴ σύνταξή. Επομένως ἡ ἀπόδοση του ἀποτελεῖ μια εἰκασία και δεν ἀνταποκρίνεται ἀπολύτως σε αὐτό που ο Φιλῆς ἴσως ἠθέλε να γράψει.

²³ Εἰς τὸν βασιλέα ὅτε οἱ ἐν Αἰγὸς Ποταμοῖς και ἐν τῇ Συκῆ βάρβαροι παρὰ τῶν ἡμετέρων ἀπώλοντο. (F.44), Παραμυθητικοὶ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, τῶν Σικελιωτῶν τὴν Θράκην ἐπιδραμόντων (Ρ.14).

²⁴ Εἰς τὴν ἀπὸ μαρμάρου σορὸν τοῦ ἀγίου προφήτου Δανιήλ ἱσταμένην ἐπάνω λεόντων, ἔχουσιν δὲ και ἀγγέλους ἐν σχήματι βρεφῶν κοιμωμένους. (Ε.108).

Οὐκοῦν, θεατὰ, στήθι, μὴ προσεγγίσης·
Τοὺς γὰρ θρασεῖς λέοντας ἐνθάδε βλέπεις
Ἐκ τοῦ φόβου παγέντας εἰς λίθου φύσιν. (10)
Ὅταν δὲ καθεύδοντας ἀγγέλους βλέπης,
Νήφοντας ὡς λέοντας ἐξ ὕπνου τρέμε.

Μετάφραση: Λοιπόν, θεατή, στάσου, μη πλησιάσεις.
Γιατί τα φοβερά λιοντάρια εκεί βλέπεις
που από τον φόβο έγιναν πέτρινα.
Ὅταν όμως βλέπεις κοιμώμενους ἀγγέλους,
σαν λιοντάρια που σηκώθηκαν από τον ύπνο, τρέμε.

Ταυτοχρόνως, τα έργα του Φιλί συνιστούν για τον μελετητή της συγκεκριμένης περιόδου σημαντική πηγή προσωπογραφικών στοιχείων, ιστορικών πληροφοριών (όπως οι στρατιωτικές επιχειρήσεις των Βουλγάρων το 1304) και γεωγραφικών δεδομένων, ενώ παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον και για τους ιστορικούς της τέχνης.

Τα επιγράμματα του Μανουήλ Φιλί πάνω σε αντικείμενα και διάφορα οικοδομήματα είναι δυνατό να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες: τα επιγράμματά του στο μοναστήρι της Θεοτόκου της Πηγής²⁵, τα επιγράμματα σε θρησκευτικά αντικείμενα και τα αφιερωτικά επιγράμματα²⁶. Ανάμεσα στα πολυάριθμα επιγράμματά του, έγραψε και επιγράμματα για εικόνες, τα οποία καταγράφονται ως πολύ χρήσιμα για τη μελέτη της χριστιανικής εικονοποιίας. Έγραψε επιγράμματα για εικόνες του Χριστού, της Θεοτόκου, των Αποστόλων και άγιων προσωπικοτήτων τόσο της Παλαιάς όσο και της Καινής Διαθήκης. Οι εικόνες αυτές είχαν κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως για

²⁵ Πιθανώς πρόκειται για την Ζωοδόχο Πηγή του Μπαλουκλί ή Παναγία η Μπαλουκλιώτισσα, που βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη, έξω από τη δυτική πύλη της Σηλυβρίας, όπου υπήρχαν τα λεγόμενα "παλάτια των πηγών". (Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου, τόμος 8ος, σελίδα 862).

²⁶ Efthymia Braounou-Pietsch, *Beseelte Bilder. Epigramme des Manuel Philes auf bildliche Darstellungen*, Βιέννη 2011, σελ. 33. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν συνήθως οι εκφράσεις, επιγράμματα δηλαδή που περιγράφουν την τοιχογραφία, στην οποία απεικονίζονται άγιοι της εκκλησίας ή διάφορες χριστιανικές θεματικές. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν επιγράμματα που χαράχθηκαν ή γράφτηκαν σε ιερά σκεύη ναών από δωρητές, ανακαινιστές ή από ευσεβείς κληρικούς, τα οποία προτρέπουν προς την χριστιανική αρετή. Εντοπίζονται σε δισκοπότηρα, αρτοφόρια, χρυσά καλύμματα ευαγγελίων, λειψανοθήκες σε εγχείρια, ποιμαντορικές ράβδους αρχιερέων κ.ά. Τα αφιερωτικά επιγράμματα είναι επιγράμματα τα οποία αφιερώνονταν σε επιφανή πρόσωπα της εκκλησίας και της κοινωνίας. Περισσότερα: Mark Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, vol. I, Wiener Byzantinistische Studien, Βιέννη, 2003, σελ.151-196.

παράδειγμα μια εικόνα της Θεοτόκου, η οποία ήταν επενδυμένη με χρυσάργυρο και έφερε στα χέρια της τον Χριστό²⁷ :

Χρυσὴν θεωρῶ τὴν Ἐδέμ τῆς εἰκόνας,
Ἐν ἧ τὰ φυτὰ τεχνικῶς ἡρμοσμένα,
[...] Νύμφη γὰρ ἦδε καὶ καλὴ καὶ παρθένος
Ἐρῶσα θερμῶς τοῦ παρ' αὐτῆ νυμφίου.[...]
Σκόπει, θεατὰ, τοὺς παρεστῶτας πέρειξ,
Οἷ τὰς νοητὰς ὀργανώσαντες λύρας
Περιλαλοῦσι τὴν λεχῶν καὶ τὸ βρέφος.

Μετάφραση: Χρυσό βλέπω τον παράδεισο/ Εδέμ της εικόνας,
Στον οποίο τα φυτά με τέχνη τοποθετημένα
[...] Γιατί αυτή εδώ η νύμφη και καλή και παρθένος
ερωτευμένη θερμά με τον άνδρα της. [...]
Κοίταξε, θεατή, αυτούς που παρίστανται γύρω,
που αφού κατασκεύασαν φανταστικές λύρες
μιλούν για τη λεχώνα και το βρέφος.

αλλά και επίγραμμα που θα πλαισιώνει το εσωτερικό ενός δαχτυλιδιού, στο οποίο τονίζει στον κάτοχο του ότι η ζωή είναι ευμετάβλητη και ότι τόσο το δάχτυλό του όσο και το δαχτυλίδι του θα καταλήξουν σκόνη μετά θάνατον²⁸:

Ἦσιν ὁ χρυσὸς τακεροῦ φέρει φθόνου.
Πόσοι χρυσὸν κρύπτουσιν ἀνθρώπων τάφοι!

Μετάφραση: Το χρυσάφι φέρει όψη (μοιάζει) φθόνου που λειώνει/ χάνεται.
Πόσοι τάφοι ανθρώπων κρύβουν χρυσάφι!

Σχετικά με το πιο πάνω επίγραμμα, αλλά και άλλα που φέρουν στον τίτλο τους την λέξη *αὐθωρόν* (στιγμαία), είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι αυτά τα επιγράμματα ήταν προϊόντα αυτοσχέδιας και αυθόρμητης σύνθεσης. Το αν ήταν πραγματικά σχεδιασμένα επί τόπου ή συντάχθηκαν εκ των προτέρων, εν αναμονή της παράδοσής τους ή αν η παρούσα μορφή τους είναι το αποτέλεσμα της επακόλουθης επεξεργασίας των πρωτότυπων στιγμαίων συνθέσεων, δεν μπορούμε να το γνωρίζουμε με σιγουριά. Ο Φιλής αυτοσχεδίαζε και πολύ πιθανόν να συντάχθηκαν στην παρουσία κάποιου εν δυνάμει χορηγού ως απόδειξη της ποιητικής δεινότητας του ποιητή. Ο

²⁷ Εἰς εἰκόνα τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου κοσμηθεῖσαν διὰ χρυσαργύρου, ἐχούσης ἐν ταῖς χερσὶν ἐν βρέφους σχήματι τὸν Χριστόν. (E.154).

²⁸ Εἰς δαχτύλιον αὐθωρόν. P. 168.

Φιλής ήταν μαέστρος στον αυτοσχεδιασμό, ένα προσόν που τύγχανε σημαντικής εκτίμησης από τους βυζαντινούς²⁹.

Κατά τη σύνθεση αυτών των ποιημάτων, ο Μανουήλ Φιλής χρησιμοποιεί ποικιλία τεχνικών και μοτίβων³⁰. Ανάμεσα στις προαναφερθείσες τεχνικές ανήκει και η «έμψυχη εικόνα»³¹, η περίπτωση κατά την οποία, σύμφωνα με την Braounou-Pietsch, η εικόνα περιγράφεται σαν να είναι πραγματική ή ακόμη και ζωντανή. Στα χίλια και πλέον επιγράμματα του Φιλή, τα 319 ανήκουν στην κατηγορία της «έμψυχης εικόνας», σύμφωνα με τους υπολογισμούς της Braounou-Pietsch. Ένα από αυτά παρατίθεται παρακάτω³²:

Τῆς πνευματικῆς ἀγέλης τὰς εἰσόδους
ὁ δεσπότης ἄνωθεν ἐκκύψας βλέπει,
ταύτης δὲ λαμπρῶς εὐλογοῖ τὰς ἐξόδους
προ τῆς πύλης ἄφραστον ἰδρύσας πύλην.
ἔχει δὲ καὶ φύλακας ἐστῶτας μέσον,
οὓς ἐμψύχους ἄντικρυς ἡ τέχνη γράφει,
μήπως ὑφαρπάσῃ τι τῶν ἔνδον, ξένε,
λαθῶν ὁ βαρὺς τῶν ψυχῶν ὁδοστάτης.

Μετάφραση: Τis εισόδους του πνευματικού ποιμίσιου φυλάει ο δεσπότης (Χριστός) ξεπροβάλλοντας από πάνω αυτού πάλι την έξοδο ευλογεί με λαμπρότητα αφού ανέγειρε πύλη, η οποία δεν μπορεί να περιγραφεί με λόγια, μπροστά από την πύλη, στο εσωτερικό της έχει βέβαια και φρουρούς να στέκουν στη μέση, τους οποίους η τέχνη ξεκάθαρα εμψύχους (με ζωντανία) αναπαριστά, για να μην κλαπεί απαραίτητα, κάτι από εκείνα που βρίσκονται στο εσωτερικό, ξένε, από τον απαίσιο ληστή των ψυχών (διάβολο).

Βέβαια, τα παραπάνω επιγράμματα³³ αποκαλύπτουν την προτίμηση των χορηγών του Φιλή στην παρουσίαση τέτοιων έργων τέχνης. Από την άλλη ο Φιλής, σε κάποια

²⁹ Drpić, *Epigram, Art, and Devotion in Later Byzantium*, σελ. 62-63. Στις σελίδες αυτές αναλύεται η έννοια του αυτοσχεδιασμού στα επιγράμματα και εξετάζει την πιθανότητα τα επιγράμματα αυτά να συνετίθεντο εν τη παρουσία του χορηγού, ώστε να αποδεικνύεται η μαεστρία του δημιουργού στο είδος αυτό.

³⁰ Spyros Panagopoulos, "Verse inscriptions on Byzantine religious artifacts: The case of Manuel Philes" στο Eck Werner / Peter Funke (επιμ.), *XIV Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae 27. – 31. Augusti MMXII*, De Gruyter, Βερολίνο 2014, σελ. 648-650, 648.

³¹ Braounou-Pietsch, ο.π., σελ. 57.

³² Εἰς ναοῦ πύλην, (F.119). Στο ίδιο, σελ. 58.

³³ Η σύγχρονη έρευνα έχει καταπιαστεί αρκετά με τα επιγράμματα του Μανουήλ Φιλή. Για πιο ενδελεχή κατανόηση αυτής της πτυχής του έργου του Φιλή, βλ. κυρίως στο Braounou-Pietsch, *Beseelte Bilder.*, το οποίο έχει ήδη παρατεθεί πιο πάνω. Επίσης, της ίδιας: "Die Stummheit des Bildes. Ein Motiv in

άλλα ποιήματά του, ικετεύει αυτούς τους χορηγούς είτε να του προσφέρουν διάφορες χορηγίες σε φαγητό και ρούχα, είτε να παρέμβουν για κάποια δική του υπόθεση, δημιουργώντας έτσι έναν μεγάλο αριθμό επαιτικών ποιημάτων παρόμοια με αυτά που έγραψε ο Θεόδωρος Πρόδρομος. Η εικόνα αυτή του επαίτη ποιητή, όπως φυσικά ισχύει και για την περίπτωση του Προδρόμου, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Γνωρίζουμε ότι ο Φιλής καταγόταν από μια αριστοκρατική οικογένεια και διήγε ένα άνετο βίο. Η παρουσίαση αυτή της ένδειας στοχεύει περισσότερο σε ενίσχυση της προσωπικής αξίας και επαγγελματικής αυτοπεποίθησης του ποιητή³⁴. Μία από τις πιο πάνω αναφερθείσες περιπτώσεις είναι ένα επαιτικό ποίημα προς τον αυτοκράτορα, με το οποίο ζητεί να του προσφέρει χιτώνα για να μπορέσει να αντεπεξέλθει στον απειλητικό χειμώνα³⁵:

Αυτόκράτορ μέγιστε, χιτώνος χάριν
Βοᾶν ὁ χειμῶν ἐκβιάζει με πλέον.
Τοῖς γὰρ πτερωτοῖς τὴν σιγὴν στέργει Πλάτων
Καὶ κτήνεσιν οἷς ἐστὶν ἡ θριξ ἀυτόθεν,
Οὐ τοῖς λογικοῖς εἰ πιέζοι τὸ ψύχος.
Αὐτοκράτορ μέγιστε, πῶς οἴσω πλέον;
[...] Ἀνείργεται γὰρ τῶν φλεβῶν ἡ θερμότης...
Ποιεῖ δὲ νεκρὸν ὁ κρυμὸς τὸ σαρκίον,

Μετάφραση: Αυτόκράτορα μέγιστε, χάρη (ζητώ) για χιτώνα
Φωνάζοντας ο χειμώνας με εξαναγκάζει περισσότερο.
Στα πτερωτά (ζώα) ο Πλάτωνας επιδοκίμαζε τη σιωπή
Στα ζώα στα οποία υπάρχει η τρίχα πάνω τους,

Epigrammen des Manuel Philes”, *JÖB* 57 (2007), σελ. 135–148; στο: “Manuel Philes und die übernatürliche Macht der Epigrammdichtung”, στο Wolfram Hörandner – Andreas Rhoby (επιμ.), *Die kulturhistorische Bedeutung byzantinischer Epigramme. Akten des internationalen Workshop (Wien, 1.–2. Dezember 2006)*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 2008, σελ. 85–92; “Ein Aspekt der Rezeption der Anthologia Planudea in Epigrammen des Manuel Philes”, στο Andreas Rhoby – Elisabeth Schiffer (επιμ.), *Imitatio – Aemulatio – Variatio. Akten des Internationalen wissenschaftlichen Symposions zur byzantinischen Sprache und Literatur*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 2010, σελ. 217–230 και Alice.-Mary Talbot, “Epigrams in Context. Metrical Inscriptions on Art and Architecture of the Palaiologan Era”, *DOP* 53 (1999), σελ. 75–90. ή “Epigrams of Manuel Philes on the Theotokos tes Peges and its art”, *DOP* 48 (1994), σελ. 135–165. Theonie Baseu-Barabas, “Die Speisung des Elias durch den Raben. Ein Epigramm des Manuel Philes als Zeugnis für ein verschollenes Kunstwerk”, *JÖB* 43 (1993), σελ. 233–240. Sarolta Anna Takács, “Manuel Philes’ Meditation on an Icon of the Virgin Mary”, *BF* 15 (1990), σελ. 277–288. Theodora Antonopoulou, “A Kanon on Saint Nicholas by Manuel Philes”, *REB* 62 (2004), σελ. 197–213. Marina Bazzani, “A Poem of Philes to Makarios Chrysokephalos? The Case of Poem Florentinus 58”, *BZ* 104 (2011), σελ. 55–70. Sarah Brooks, “Poetry and Female Patronage in Late Byzantine Tomb Decoration. Two epigrams by Manuel Philes”, *DOP* 60 (2006), σελ. 223–248.

³⁴ Drpić, *Epigram, Art, and Devotion in Later Byzantium*, σελ. 34–35. Περισσότερα για την εικόνα του επαίτη ποιητή βλέπε σελίδα 19 της Εισαγωγής.

³⁵ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα (P.44).

στους ανθρώπους όμως όχι, αν θα πιέζει το ψύχος
Αυτοκράτορα μέγιστε, πώς θα αντέξω άλλο;
Γιατί αποκόπτεται η θερμότητα των φλεβών...
Νεκρώνει λοιπόν η παγωνιά τη σάρκα

Μέσα από αυτή τη συνοπτική παρουσίαση των επιγραμμάτων του καθίσταται σαφές ότι τα επιγράμματα του Φιλή ήταν προσαρμοσμένα σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο χρήσης και πάντοτε σε συνεργασία με τους δωρητές. Υπάρχει η υπόθεση ότι σε αρκετές περιπτώσεις ο Φιλής έγραφε μερικά επιγράμματα και τα φύλαπτε ως απόθεμα. Αυτά τα επιγράμματα ήταν αντικείμενο αγοραπωλησίας, τα οποία προτού αγοραστούν, ο υποψήφιος αγοραστής τα διάβαζε και επέλεγε αυτό της αρεσκείας του³⁶.

Ο πολυπληθής αυτός αριθμός ποιημάτων, βρίσκεται στις κριτικές εκδόσεις του Emmanuel Miller³⁷ αλλά και του Emidio Martini³⁸, οι οποίες εκδόθηκαν πριν από 160 και 120 περίπου χρόνια, αντίστοιχα. Απουσιάζει δηλαδή μια σύγχρονη και ικανοποιητική κριτική έκδοση των ποιημάτων, γεγονός που επιδρά ανασταλτικά στην πρόοδο της έρευνας γύρω από το «ποιητικό φαινόμενο» Μανουήλ Φιλής. Παρά τα λάθη που παρουσιάζουν, εντούτοις αυτές οι κριτικές εκδόσεις αποτελούν τη βάση για τη μελέτη του ποιητικού έργου του.

Βέβαια, μεμονωμένοι ερευνητές έχουν προχωρήσει στην κριτική έκδοση ορισμένων ποιημάτων του Μανουήλ Φιλής³⁹. Ένας άλλος ερευνητής, ο Stickler, έχει συγκεντρώσει και καταγράψει όλα τα χειρόγραφα μέσα στα οποία μαρτυρείται η πλειοψηφία του καταγεγραμμένου έργου του Μανουήλ Φιλής⁴⁰ αναγράφοντας και τη χρονική περίοδο συγγραφής των συγκεκριμένων χειρογράφων. Η παραγωγικότερη περίοδος αντιγραφής των ποιημάτων του Μανουήλ Φιλή είναι ο 16^{ος} αιώνας με 39 χειρόγραφα, ακολουθεί ο 15^{ος} αιώνας με 32 χειρόγραφα, έπεται το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα με 27 και το πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα με 23. Τα ποιήματα του Φιλή εμπεριέχονται και σε χειρόγραφα του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα σε μικρότερους αριθμούς. Τα δύο σωζόμενα χειρόγραφα, τα οποία χρονολογούνται την εποχή που έζησε ο ποιητής,

³⁶ Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 229-230.

³⁷ Emmanuel Miller (επιμ.), *Manuelis Philae Carmina*, Παρίσι 1855-1857, I-II.

³⁸ Emidio Martini (επιμ.), *Manuelis Philae carmina inedita*, Νάπολη, 1900.

³⁹ Carl Holzinger, "Ein Panegyrikus des Manuel Philes", *BZ* 20 (1911), σελ. 384-387, Μανουήλ Γεδεών, "Μανουήλ του Φιλή ιστορικά ποιήματα", *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 3 (1882-1883), σελ. 215-220. Krystina Kubina, "Manuel Philes and the Asan family. Two inedited poems and their context in Philes oeuvre (including editio princeps)", *JÖB* 63 (2013), σελ.177-198.

⁴⁰ Stickler, "Manuel Philes und seine Psalmenmetaphrase", σελ. 209-242.

αλλά και άλλα τρία, τα οποία χρονολογούνται στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, καταδεικνύουν ότι αποτελούσε έναν από τους σημαντικότερους λογίους της εποχής του με ευρεία απήχηση⁴¹. Δεν απώλεσε την ποιητική του λάμψη ούτε και στους επόμενους αιώνες, αφού διαπιστώνεται μια ανοδική πορεία διάδοσης των ποιημάτων του.

Κλείνοντας με την παραπάνω διαπίστωση, το ενδιαφέρον μου για την ποίηση του Μανουήλ Φιλή έχει ως έρεισμα ένα καθαρά λογοτεχνικό υπόβαθρο, το οποίο αναδύθηκε μέσα από την επιθυμία μου για μελέτη του ποιητικού του έργου, ως έργου της λογοτεχνίας και ως αντανάκλασης του κλίματος, κοινωνικού και πνευματικού, στο οποίο παρήχθη, και όχι μόνο ή κυρίως, ως μέσο κατανόησης άλλων επιστημονικών κλάδων ή για την απόκτηση ιστορικών γνώσεων. Μέσα από την λογοτεχνική ανάλυση των ποιημάτων του, θα επιχειρήσω να καταστήσω σαφές το πόσο σημαντικό είναι να εκτιμήσουμε το καταπληκτικό θησαυρό του υλικού που ρέει στους στίχους του Φιλή και ταυτόχρονα να επεκταθεί η γνώση γύρω από τη βυζαντινή ποίηση. Δυστυχώς, η άποψη ότι το μεγαλύτερο μέρος της βυζαντινής ποίησης είναι απλώς μια απομίμηση του κλασικού μοντέλου, μια πνευματική ενασχόληση που στερείται πρωτοτυπίας και αίσθησης, εξακολουθεί να είναι πολύ ισχυρή. Αποτέλεσμα αυτής της άποψης είναι η εσφαλμένη ανάγνωση, προσέγγιση και αξιολόγηση της βυζαντινής ποίησης με σύγχρονες αισθητικές και λογοτεχνικές παραμέτρους. Αντίθετα, είμαι πεπεισμένος ότι η βυζαντινή ποίηση, εάν εξεταστεί στο πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και αξίζει μεγαλύτερης προσοχής και σημασίας.

2. Πρότυπα και επιδράσεις

Ο Μανουήλ Φιλής άρχισε τη λογοτεχνική του παραγωγή σε μια εποχή που ονομάστηκε *Πρώιμη Παλαιολόγεια Αναγέννηση*⁴². Η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται από έντονη δραστηριότητα των λογίων της εποχής και εναγκαλισμό της αρχαίας γραμματείας. Αν και η βασιλεία του Ανδρόνικου Β΄ ήταν γεμάτη από στρατιωτικές αποτυχίες και τη χαρακτήριζε η εδαφική συρρίκνωση, εντούτοις υπήρξε μια περίοδος καρποφόρα για τα «ελληνικά γράμματα», κάτι που δε συνεχίστηκε στα χρόνια του Ανδρόνικου Γ΄. Μέσα από αυτήν την εποχή αναδύθηκε λοιπόν το ποιητικό ταλέντο του Μανουήλ Φιλή και με βάση αυτή θα πρέπει να σκιαγραφήσουμε και να καταγράψουμε τα πιθανά πρότυπα και επιδράσεις του.

⁴¹ Krystina Kubina, *Die enkomiasische Dichtung des Manuel Philes*, σελ.12-17.

⁴² Edmund Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance, 1261 c. 1360*, Brill, Λέιντεν-Βοστώνη-Κολωνία 2000.

Το πρώτο που επιβάλλεται να εξετάσουμε, ώστε να διαμορφώσουμε μια ξεκάθαρη εικόνα, είναι η κοινωνική του θέση. Η ήδη διαμορφωθείσα εικόνα για τον Φιλή είναι ότι αποτελεί έναν λόγιο της αυλής των Παλαιολόγων, με υψηλές μεν γνωριμίες ανάμεσα στην αριστοκρατική ελίτ αλλά σε υποδεέστερη θέση, χωρίς ουσιαστική επιρροή. Όμως, αυτό τείνει να ανατραπεί αν λάβουμε υπόψη μας την αλληλογραφία του Φιλή με σύγχρονους του λογίους. Σε επιστολή του ο Μάξιμος Πλανούδης ευχαριστεί τον Φιλή για το ποίημα που του είχε στείλει και εύχεται να τον συναντήσει σύντομα⁴³, ενώ ο Μιχαήλ Γαβράς σε δική του επιστολή παρουσιάζει τον Φιλή ως ευεργέτη του, ευχαριστώντας τον για τις προσπάθειές του να τον βοηθήσει⁴⁴. Εκτός από τον πρωτοστράτορα Γλαβά, χορηγός του Φιλή υπήρξε και η γυναίκα του Μαρία - Μάρθα. Μάλιστα με δική της χορηγία ο Φιλής φαίνεται να έγραψε ένα επίγραμμα που θα κοσμούσε ένα μαρμάρινο γείσο⁴⁵. Αυτό καταδεικνύει ότι όχι μόνο ο Φιλής αποτελούσε έναν υπολογίσιμο λόγιο του οποίου τα ποιήματα διαβάζονταν από άλλους λογίους αλλά και ότι και ο ίδιος αποτέλεσε ευεργέτης για άλλους. Επιπλέον, σε ποίημα-επιστολή του Φιλή προς τον Θεόδωρο Πατρικιώτη, έναν επιφανή φορολογικό υπάλληλο της Θράκης, απαιτεί να του καταβάλει τα χρωστούμενα χρήματα ειδάλλως θα χρησιμοποιήσει τη δύναμη που του δίνουν τα ποιήματά του, υπονοώντας ότι θα μπορούσε να τον διασύρει⁴⁶. Αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Φιλής, στην περίοδο της ποιητικής ωριμότητάς του, είχε καταξιωθεί στον λογοτεχνικό κύκλο της πρωτεύουσας και κατείχε υψηλή θέση σε αυτόν. Επομένως, η εικόνα του σαν ένας επαίτης ποιητής δεν είναι δυνατό να θεωρηθεί πραγματική, διότι αποτελεί μια εικόνα που ο ίδιος ο ποιητής θέλησε να δημιουργήσει ώστε να λάβει υλικά ανταλλάγματα και περαιτέρω κοινωνική καταξίωση.

Το δεύτερο βήμα στην προσπάθειά μας είναι να εντοπίσουμε τις πιθανές επιρροές του Μανουήλ Φιλή. Ο αριθμός αυτών που καλλιεργούσαν τη λογοτεχνία ήταν μικρός και οι συγγραφείς του 14^{ου} αιώνα αποτελούσαν μια ελίτ στενά δεμένη, κλειστή, της οποίας τα μέλη ανήκαν σε λογοτεχνικά «σαλόνια» και ομίλους⁴⁷. Στα «σαλόνια» αυτά, τα λεγόμενα «θέατρα», λάμβαναν μέρος παρουσιάσεις λογοτεχνικών έργων.

⁴³ Μάξιμος Πλανούδης, *Επιστολές*, Επιστολή 84: *Τῷ Φιλῆ κυρῷ Μανουήλ*.

⁴⁴ Μιχαήλ Γαβράς, *Επιστολές*, Επιστολή 233: *Τῷ Φιλῆ κυρῷ Μανουήλ*.

⁴⁵ Drpić, *Epigram, Art, and Devotion in Later Byzantium*, σελ. 205.

⁴⁶ Ειδικότερα για τα ποιήματα του Φιλή προς τον Θεόδωρο Πατρικιώτη δεξ: Krystina Kubina, *Die enkomiasische Dichtung des Manuel Philes*, σελ. 215-221.

⁴⁷ Ihor Ševčenko, *Society and Intellectual in Late Byzantium*, Variorum Prints, Λονδίνο 1981, σελ. 70.

Ήταν ιδιωτικές λογοτεχνικές συνάξεις⁴⁸, της οποίας τα μέλη απάγγελαν και συζητούσαν λογοτεχνικά κείμενα. Θα μπορούσε κανείς να τις χαρακτηρίσει ως ζωντανές, ζηρές, «πολύχρωμες» συνάξεις, με φωνές και αποδοκίμασιες, χειροκροτήματα, συνοδευμένες συχνά με τραγούδια και χορό⁴⁹. Θα ήταν λογικό επομένως, τα μέλη της ελίτ αυτής, ένα εκ των οποίων υπήρξε και ο Φιλής, να επηρεάζονταν το ένα από το άλλο και να διαμόρφωσαν ένα λογοτεχνικό ρεύμα με κάποιες σταθερές κατευθυντήριες -θεματικές ή τεχνικές- γραμμές και με απώτερο στόχο τους την εύρεση χορηγών⁵⁰.

Πρώτα-πρώτα ένα από τα χαρακτηριστικά αυτού του λογοτεχνικού ρεύματος είναι η αναπαραγωγή των σκέψεων και των έργων του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Οι λόγιοι της εποχής τούς θεωρούσαν δάσκαλους και όποιος ήθελε να συγκαταλέγεται ανάμεσα στους μορφωμένους θα έπρεπε να τους γνωρίζει. Η ενασχόληση με την πλατωνική και αριστοτελική φιλοσοφία δεν θεωρούνταν ότι έβαζε σε κίνδυνο τη χριστιανική τους πίστη αλλά ότι ήταν πολύτιμος αρωγός της θρησκείας⁵¹. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς παρουσίασε τον Ανδρόνικο Β΄ σαν ενσάρκωση του ιδεατού φιλόσοφου-ηγέτη της Πολιτείας του Πλάτωνα⁵². Συμπληρωματικά, και ο Μανουήλ Φιλής ενσωματώνει πολύ συχνά αναφορές στις φιλοσοφικές ιδέες και το πνεύμα του Πλάτωνα και του Σωκράτη. Σε έναν επιτάφιο του προς τον Γεώργιο Παχυμέρη⁵³ αναφέρει ανάμεσα στα άλλα την προσομοίωσή του λόγιου – και πιθανώς δασκάλου

⁴⁸ Περισσότερα για τα ρητορικά «θέατρα» δες: Ida Toth, "Rhetorical Theatron in Byzantium: the example of Palaiologan imperial orations" στο Michael Grünbart (επιμ.) *Theatron: rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter*, De Gruyter, Βερολίνο 2007, σελ. 429–448. Igor Medvedev, "The So-called Theatra as a Form of Communication of the Byzantine Intellectuals in the 14th and 15th Centuries", στο *Πρακτικά του Β΄ διεθνούς συμποσίου «Η επικοινωνία στο Βυζάντιο»*, Νίκος Γ. Μοσχονάς (επιμ.), Αθήνα 1993, σελ. 227–235.

⁴⁹ Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Τομ. Α΄, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2001, σελ. 210-211. Margaret Mullett, "Aristocracy and Patronage in the Literary Circles of Comnenian Constantinople," στο Michael Angold (επιμ.) *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries*, B.A.R., Οξφόρδη 1984, σελ. 173-201. Ivan Drpić, *Epigram, Art, and Devotion in Later Byzantium*, σελ. 65.

⁵⁰ Andreas Rhoby, "Poetry on Commission in Late Byzantium (13th–15th Century)" στο Wolfram Hörandner, Andreas Rhoby, και Nikolaos Zagklas (επιμ.) *A Companion to Byzantine Poetry*, Brill, Λέιντεν-Βοστώνη 2019, σελ. 264-304. Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 258-259. Μάλιστα, η Kubina ισχυρίζεται ότι είναι πολύ πιθανόν ο Φιλής να συμμετείχε σε τέτοιου είδους θέατρα, τα οποία οργάνωναν οι πατρώνες/ χορηγοί του.

⁵¹ Steven Runciman, *The last Byzantine Renaissance*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1970, σελ. 15. George Alexander Kennedy, *Greek Rhetoric Under Christian Emperors*, Princeton University Press, Πρίνστον 1983, σελ. 180-263. Στο τέταρτο κεφάλαιο, ο Kennedy αναλύει τον τρόπο με τον οποίο η αρχαία ελληνική φιλοσοφία βοήθησε στη εξέλιξη του χριστιανισμού.

⁵² Dimiter Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium 1204-1330*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2007, σελ. 94.

⁵³ Τοῦ Φιλῆ εἰς τὸν Παχυμέρη ἐπιτάφιος, App.39.

του – με την πλατωνική ρητορική και φιλοσοφική δεινότητα, κληρονομημένη από το αρχαίο ελληνικό πνεύμα⁵⁴:

Νῦν καὶ σὺ νῦν τέθνηκας, ὦ γέρων Πλάτων·
Οὐ γὰρ μετεμψύχωσις, οὐδὲ Σωκράτης,
Γλώττης δὲ ταυτότης σε καὶ τέχνης κράτος [...]
Ἄριστότελες, ἄρα κομπάζεις ἔτι;

Μετάφραση: Τώρα και εσύ τώρα έχεις πεθάνει, ω γέροντα Πλάτωνα.
Γιατί όχι μετεμψύχωση, ούτε Σωκράτης,
Της γλώσσας σου λοιπόν η ομοιότητα και της τέχνης σου η δύναμη [...]
Αριστοτέλη, άραγε καυχίεσαι ακόμα;

Η μαθητεία του – και σαφώς η επιρροή από την αρχαία ελληνική γραμματεία – αποτυπώνεται στο έργο του. Στην ποίησή του δείχνει να γνωρίζει τους κύριους ποιητές και δραματουργούς του προγράμματος σπουδών των βυζαντινών διδασκαλείων: Ομηρος, Ησίοδος, Αισχύλος, Ευριπίδης, Σοφοκλής και Αριστοφάνης. Στον πίνακα που ακολουθεί προσπάθησα να ανιχνεύσω τις αναφορές του ποιητή στους συγγραφείς αυτούς. Στόχος των αναφορών αυτών είναι ως επί το πλείστον να αποδώσει ο Φιλής εναργέστερα το ήθος των χορηγών του και να καταδείξει τη σπουδαιότητα των πράξεών τους:

ΟΜΗΡΟΣ	ΦΙΛΗΣ
ἀλλὰ τὰ γ' ἄσπαρτα καὶ ἀνήροτα πάντα φύονται (Ομήρου Οδύσσεια, ραψωδία Ι', στίχος 109)	Ἀνήροτον γῆν καὶ σπορᾶς ἄνευ στάχυν (ΜΦΙ.ΛΧΙΙ.30, στίχος 1)

ΗΣΙΟΔΟΣ	ΦΙΛΗΣ
τῶν δ' ἀκάματος ῥέει αὐδὴ ἐκ στομάτων ἠδεῖα (ΗΣΙΟΔΟΣ, Θεογονία, στίχος 30)	Καὶ ταῖς ἀμολγαῖς ἐκτρέφεις τὰ νήπια, θεσπισμάτων ἠδιστον ἐκβλύζων γάλα. (Ρ.49. στίχοι 27-28)

⁵⁴ Βέβαια, ο Φιλής παρομοιάζει και τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' με έναν ιδεατό φιλόσοφο-βασιλιά. Περισσότερα βλέπε στο 5^ο κεφάλαιο του Γ' Μέρους της εργασίας αυτής, με τίτλο: *Ο αυτοκράτορας-φιλόσοφος*. Επίσης, περισσότερα για το ποίημα αυτό βλέπε: Kubina, *Die enkomiaistische Dichtung*, σελ. 72-76. Η Kubina επισημαίνει ότι ο έπαινος της γνώσης όλων αυτών των κλασικών συγγραφέων δεν αποτελεί «λογοτεχνικό τόπο», αλλά εφαρμόζεται ειδικά στη βιογραφία του αποθανόντος, αφού η δραστηριότητά του ως μελετητή της φιλολογίας, φιλοσοφίας και θεολογίας είναι δεδομένη.

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ	ΦΙΛΗΣ
Ἄπλοῦς ὁ μῦθος τῆς ἀληθείας ἔφυ. (Ευριπίδου, <i>Φοίνισσαι</i> , στίχος 479)	Τὸν μῦθον ἀπλοῦν τῆς ἀληθείας κρίνων (ΜΦΙ.СХХХΙ. 328, στίχος 129)

ΣΟΦΟΚΛΗΣ	ΦΙΛΗΣ
ἐχθρῶν ἄδωρα δῶρα κούκ ὀνήσιμα. (Σοφοκλέους, <i>Αίας</i> , στίχος 665)	«Ἐχθρῶν ἄδωρα δῶρα κούκ ὀνήσιμα.» (ΜΦΙ.ΧVII.196, στίχος 1)

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ	ΦΙΛΗΣ
οὐ γὰρ πρέπει σοι τοξοποιεῖν τὰς ὄφρῦς. (Αριστοφάνης, <i>Λυσιστράτη</i> , στίχος 8)	Μᾶλλον δὲ τίς τὰ τόξα τῶν σῶν ὄφρῦων (ΜΦΙ.СХХХΙ.325. στίχος 42)

ΑΙΣΧΥΛΟΣ	ΦΙΛΗΣ
ἔσχατον τόπον ἀμφὶ Μαιῶτιν ἔχουσι λίμναν, (Αισχύλος, Προμηθεὺς Δεσμώτης, στίχος 418)	Ταθεῖς κρεμαστὸς εἰς ἀπάνθρωπον τρόπον (ΜΦΙ.ΧΧΧV.210. στίχος 3)

Οι ρητορικές του επιρροές εκπηγάζουν από τον Δημοσθένη («Ἡ τίς παρελθῶν εὐφυῆς Δημοσθένης, /Εἶ που σὺ τοῖς πράγμασι τὰς ψήφους δίδως», E.213, στίχος 163-164), αλλά και ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός (έγραψε ποιήματα για τους ρητορικούς του λόγους)⁵⁵, ο Γρηγόριος Νύσσης («Ἀηδόνοσ δὲ φθόγγον ἀκοῦσαι θέλων,/ Τὰ Γρηγορίου δεῦρο τοῦ Νύσσης μάθε», P.219, στίχοι 44-45) και ο Βασίλειος («Ἡ Βασιλείου γλῶσσα καλεῖ σε, δράμε./Καὶ γὰρ πιανθεῖς τῆ δρόσω τοῦ Πνεύματος/ Ἐκεῖνος αὐτὸς τῶν γραφῶν ὁ τεχνίτης/ Καρπούς νοητοὺς καὶ σκιὰν ἔμπνουν φέρει», P.219, στίχοι 31-34) εμφανίζονται επίσης ως πρότυπα ρητορικής δεινότητας⁵⁶.

Ο ἴδιος ο Φιλῆς στην προσπάθειά του να παρουσιάσει τον εαυτό του ως εξαίρετο ποιητὴ μαρτυρεῖ την κλασικὴ ἐκπαίδευσή του σε ἓνα ποίημά του⁵⁷:

Ἐγὼ δὲ καμῶν ἐν λόγοις πολυτίμοις,
Καὶ πολλὰ μαθῶν τῶν σοφῶν μαθημάτων,
Εἰδῶς τε γράφειν καὶ στιχίζειν ἐμμέτρως,
Καὶ λεπτολεκτεῖν τοὺς λόγους τῶν ῥητόρων,

⁵⁵ Δες ποίημα App. 54 και App. 56, σελ. 418-419.

⁵⁶ Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance*, σελ. 183-212.

⁵⁷ App.52, στ. 15-18.

Μετάφραση: Αλλά κοπίασα με τους πολύτιμους λόγους
και έμαθα πολλά μαθήματα των σοφών
και μπορώ να γράψω και να στιχουργώ με μέτρο
και να εξηγήσω λεπτομερώς τους λόγους των ρητόρων.

Πέραν από την κλασική παιδεία, τονίζει και τις γνώσεις του στην αστρονομία, όμως, όπως αναφέρει, η εκπαίδευσή του τον τροφοδοτεί με ψευτικές ελπίδες και δεν του έχει προσφέρει τίποτα⁵⁸.

Όσον αφορά τους ιστορικούς συγγραφείς, ο Φιλής δεν φαίνεται να είναι εξοικειωμένος, αφού δεν εντάσσει στα ποιήματά του ούτε τον Ηρόδοτο, ούτε τον Ξενοφώντα ή Θουκυδίδη. Βεβαίως, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν τους είχε διαβάσει. Στη φιλοσοφική σκέψη, όπως έχει λεχθεί, δείχνει γνώση και ενθουσιασμό για τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, όπως θα αποδειχθεί και στη συνέχεια της παρούσας εργασίας⁵⁹.

Είμαστε σε θέση λοιπόν να εξαγάγουμε συμπεράσματα για τα έργα που είχε αναγνώσει ο Φιλής, αλλά και για τους συγγραφείς που ο ίδιος προτιμούσε, μέσα από τη συχνότητα των παραθεμάτων που ανιχνεύονται στα ποιήματά του. Ο κατάλογος των επιρροών του δεν είναι εξαντλητικός, αλλά αποδεικνύει ότι η βυζαντινή κοσμική εκπαίδευση του Φιλή ήταν περιεκτική, ότι ήταν πολύ καλός μελετητής του βυζαντινού τρόπου συγγραφής και ότι επωφελήθηκε από τα επιτεύγματα των τελευταίων γενεών των λογίων⁶⁰. Εντούτοις, η κατοχή των θεωρητικών βάσεων και οι επιδράσεις των προγενέστερων συγγραφέων του εγκωμιαστικού είδους δεν πρέπει να νοείται ως νόμοι απαράβατοι τους οποίους ο Φιλής εφαρμόζει αυστηρά και άτεχνα. Τα ρητορικά κείμενα του Μενάνδρου, τα ποιήματα του Πισίδη, αλλά και άλλοι προαναφερθέντες συγγραφείς αποτέλεσαν ένα είδος «λογοτεχνικής θεωρίας», την οποία συμβουλευτήκε για να γράψει νέες ποιητικές δημιουργίες⁶¹.

Κάποιος που γνωρίζει το ποιητικό έργο του Φιλή θα παρατηρούσε την ομοιότητα των επαιτικών ποιημάτων του με εκείνα του Θεόδωρου Προδρόμου, αφού και οι δυο ποιητές παρουσιάζουν τον εαυτό τους να επαιτεί για παροχές από τον αυτοκράτορα. Διαφαίνεται λοιπόν ότι ο Φιλής είχε επηρεαστεί από τον ποιητή της Κομνήνειας εποχής και χρησιμοποίησε και αυτός το ποιητικό προσωπείο του επαίτη

⁵⁸ Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 196.

⁵⁹ Βλ. Κεφάλαιο: Ο αυτοκράτορας-φιλόσοφος.

⁶⁰ Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance*, σελ. 183-212.

⁶¹ Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 39-41.

ποιητή. Η ακτινοβολία του Προδρόμου δεν είχε εκλείψει και επηρέασε τον Μανουήλ Φιλή. Όμως, θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι, επειδή ήταν σχετικά εύκολο να χάσει κανείς τη θέση του στη λογοτεχνική ελίτ και να πέσει στην άβυσσο της αληθινής ένδειας, ήταν συνετό να παρουσιάζει μια εικόνα φτώχειας στον έξω κόσμο, ώστε να επωφεληθεί υλικών παροχών⁶², αλλά κοινωνικής θέσης και κύρους⁶³. Η επαιτική αυτή μορφή, πηγάζει από την ανάγκη του ανεξάρτητου επαγγελματία ποιητή να διαφημίζει διαρκώς τα έργα του και να εφιστά την προσοχή στην αξία τους με τους πιο δυνατούς όρους. Αυτό το γεγονός εξηγεί και ενισχύει την άποψη ότι πρόκειται για ένα λογοτεχνικό τόπο και τα αιτήματα του Φιλή δε θα πρέπει να ερμηνευθούν κυριολεκτικά σε καμία περίπτωση⁶⁴. Ο Φιλής, όταν επικαλείται τη φιλόφρονη φύση του αυτοκράτορα ζητώντας ψωμί, ρουχισμό κ.α., πάντοτε συνδέει την έλλειψη αυτών των υλικών με την ανικανότητά του πλέον, να γράψει και να συνθέσει. Ίσως συνδέει τη φτώχεια του με το επάγγελμα που επέλεξε, παραπέμποντας σε αυτό που έγραψε και ο Φτωχοπρόδρομος⁶⁵, συνεχίζοντας μια παράδοση που μαρτυρείται στους ποιητές του 12ου αιώνα, οι οποίοι χρησιμοποίησαν το ρητορικό εργαλείο του επαίτη - ποιητή⁶⁶. Από την άλλη, υποστηρίζεται ότι η αυτοπαρουσίαση του Φιλή ως επαίτη, εντάσσεται στην προσπάθειά του να υποβαθμιστεί ο ίδιος, ενισχύοντας και εξυψώνοντας έτσι την εικόνα του αυτοκράτορα⁶⁷.

Συνάμα, επικρατεί και η αντίληψη ότι η εικόνα αυτή του επαίτη ποιητή έχει ως στόχο την τόνωση της επαγγελματικής αυτοπεποίθησης και των ποιητικών ικανοτήτων του⁶⁸. Απόδειξη αυτής της άποψης είναι ο τρόπος με τον οποίο προσπαθεί να ελκύσει

⁶² Πολύ πρόσφατη εργασία για το θέμα αυτό, είναι εκείνη της Krystina Kubina, "Manuel Philes - a begging poet? Requests, letters and problems of genre definition" στο Andreas Rhoby και Nikolaos Zagklas (επιμ.), *Middle and Late Byzantine Poetry. Texts and Context*, Brepols, Τέρνχάουτ 2018, σελ.147-181. Στη μελέτη αυτή, τονίζει ότι ο Φιλής φορούσε το προσωπείο του επαίτη - ποιητή, ώστε να αποκομίσει υλικά οφέλη.

⁶³ Margaret Alexiou, "The Poverty of Écriture and the Craft of Writing: Towards a Reappraisal of the Prodromic Poems", *BMGS* 10 (1986), σελ. 1-40, ειδικότερα 28.

⁶⁴ Roderick Beaton, "The Rhetoric of Poverty: The Lives and Opinions of Theodore Prodromos" *BMGS* 11 (1987), σελ. 1-28, 7. Drpić, *Epigram, Art, and Devotion in Later Byzantium*, σελ. 35, 76.

⁶⁵ Hans Eideneier *Πτωχοπρόδρομος*, III. σελ. 176, στίχοι 81-85.

Ἄφου δὲ γέγονα κάγω γραμματικὸς τεχνίτης,/ ἐπιθυμῶ καὶ τὸ ψωμὶν καὶ τοῦ ψωμιοῦ τὴν μάνναν,/ καὶ διὰ τὴν πείναν τὴν πολλὴν καὶ τὴν στενοχωρίαν/ ὑβρίζω τὰ γραμματικά, λέγω μετὰ δακρύων:/ ἀνάθεμαν τὰ γράμματα, Χριστέ, καὶ ὅπου τὰ θέλει.

⁶⁶ Markéta Kulhánková, "Byzantinische Betteldichtung. Verbindung des Klassischen mit dem Volkstümlichen", στο Andreas Rhoby – Elizabeth Schiffer (επιμ.), *Imitatio - aemulatio – variation*, Βιέννη 2010, σελ. 175-180, 180.

⁶⁷ Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 192-193.

⁶⁸ Drpić, *Epigram, Art, and Devotion in Later Byzantium*, σελ. 35.

την προσοχή στις ποιητικές του ικανότητες μέσα από το παρακάτω ποίημα, το οποίο ίσως να το απήγγειλε σε κάποια λογοτεχνική σύναξη προς εύρεση χορηγού⁶⁹:

Ἐγὼ δέ σοι πρέποντας ἀθροίσας μίτους
Χλαμύδα λαμπρὰν τεχνικῶν πλέξω κρότων,
Ἦν οὐδ' ὁ πᾶς δήπουθεν ἐκτρίψει χρόνος·

Μετάφραση: Ἐχοντας συλλέξει τα νήματα που ταιριάζουν σε σένα, θα πλέξω επιδέξια υπέροχο μανδύα ρυθμῶν, τον οποίο ούτε καν το σύνολο του χρόνου θα μπορούσε να καταστρέψει.

Η αναφορά σε *κρότους*, ίσως παραπέμπει στη φωνητική απαγγελία των στίχων του, η οποία δεν αφορά μόνο τα επιγράμματά του, αλλά και τα ποιήματα προς τον αυτοκράτορα⁷⁰. Ο Φιλής τονίζει σε διάφορες περιπτώσεις ότι οι στίχοι του πρέπει να είναι χαρά για τον παραλήπτη τους και θα πρέπει να φέρουν ευχαρίστηση μέσω της αισθητικής τους ποιότητας⁷¹. Οι *κρότοι* αποτελούν τον ορισμό των στίχων του ενδοκειμενικά και σχετίζονται στενά με τον ρυθμό, σύμφωνα με τη λογοτεχνική αισθητική των βυζαντινῶν⁷². Η Kubina στην πρόσφατη μελέτη της για τα εγκωμιαστικά ποιήματα καταπιάστηκε με τον όρο αυτό. Θεωρεί ότι οι *κρότοι* σχετίζονται με την έννοια του ρητορικά διαμορφωμένου λόγου και του επαίνου, αφού εμφανίζονται κατά πλειοψηφία σε ποιήματα με εγκωμιαστικό περιεχόμενο. Για αυτόν τον λόγο, θεωρεί λογικό να μεταφραστεί ὁ ὅρος αυτός ως «εγκωμιαστικοί στίχοι»⁷³.

3. Άλλα κείμενα-πηγές για την αυτοκρατορική ιδεολογία

Η αυτοκρατορική ιδεολογία εντοπίζεται όχι μόνο στα ποιήματα του Φιλή, αλλά και σε άλλα κείμενα της πρώιμης Παλαιολόγειας εποχής⁷⁴. Στη συνέχεια θα ήταν

⁶⁹ Στο ίδιο, σελ. 56. Ολόκληρο το ποίημα: F.16.

⁷⁰ Δες περισσότερα για αυτό το θέμα στο Γ' Κεφάλαιο της παρούσης εργασίας: *Η αυτοκρατορική λύρα και η «αρμονία» του κράτους*.

⁷¹ Kubina, *Die enkomiastische Dichtung*, σελ. 171-172.

⁷² Στο ίδιο, σελ. 172.

⁷³ Στο ίδιο, σελ. 174.

⁷⁴ Angelon, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium*. Ο Angelon συγκεντρώνει και αναλύει έναν μεγάλο αριθμό κειμένων από συγγραφείς της πρώιμης παλαιολόγειας εποχής. Στη συνέχεια, αναλύει τον τρόπο με τον οποίο προάγουν μέσα στα κείμενά τους την αυτοκρατορική ιδεολογία. Η ανάλυσή του υπήρξε ιδιαίτερα βοηθητική για την κατανόηση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας της εποχής.

ενδιαφέρον να σχολιάσουμε τη χρήση κάποιων κοινών στοιχείων από τον Φιλή και τους σύγχρονους του λογίους⁷⁵.

Ο Μανουήλ Ολόβωλος, επίσημος αυτοκρατορικός ρήτορας στην αυλή του Μιχαήλ Η΄, έγραψε τέσσερεις πανηγυρικούς προς τον αυτοκράτορα. Σε έναν από αυτούς, πέραν από τον ίδιο τον αυτοκράτορα, εγκωμιάζει και τον γιο του, Ανδρόνικο Β΄, ο οποίος είχε πρόσφατα αναγορευθεί συναυτοκράτορας⁷⁶. Ο Ανδρόνικος Β΄ επαινείται για τη σύνεση γέροντος που τον χαρακτηρίζει, για την πραότητα, τη γαλήνη και την ταπεινότητά του. Επίσης, προβάλλονται οι αρετές σύμφωνα με τις οποίες θα πρέπει ο βυζαντινός αυτοκράτορας να κυβερνάει: αλήθεια, πραότητα, δικαιοσύνη⁷⁷.

Την ίδια περίοδο ο Γρηγόριος Κύπριος, αργότερα πατριάρχης, είχε συντάξει εγκώμια τόσο προς τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ όσο και προς τον διάδοχό του αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄. Ο Μιχαήλ Η΄ εκθειάζεται για τη στρατιωτική του δεινότητα, την επικράτησή του έναντι των δυτικών⁷⁸. Ο Ανδρόνικος Β΄ εγκωμιάζεται για τις ενέργειές του τόσο σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής όσο και σε επίπεδο εσωτερικής. Ακολούθησε τα βήματα του πατέρα του ως προς τη στρατιωτική μέριμνα, ιδιαίτερα για την προστασία της Μικράς Ασίας, ενώ έλαβε μέτρα υπέρ των φτωχών διανέμοντας χορηγίες και μεταρρύθμισε τη δικαιοσύνη, ώστε να μην τολμά να προσέλθει σε αυτή κάποιος συκοφάντης⁷⁹. Τέλος, συγκρίνει τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ με τον βασιλιά-φιλόσοφο του Πλάτωνα⁸⁰.

Ο Μάξιμος Πλανούδης έγραψε για τον Ανδρόνικο Β΄ και τον γιο του Μιχαήλ Θ΄ έναν Βασιλικό Λόγο. Ο Βασιλικός αυτός λόγος παρουσιάζει τις προτεραιότητες που πρέπει να έχει ο νεοστεφθείς αυτοκράτορας⁸¹, αλλά έμμεσα απευθύνεται στον πατέρα

⁷⁵ Αυτό επιτεύχθηκε όσον αφορά την παράλληλη χρήση της εικόνας του αυτοκράτορα-φιλόσοφου από τον Φιλή και τους σύγχρονους του λογίους. Για εκτενή ανάλυση, ανάτρεξε στο σχετικό κεφάλαιο της παρούσης μελέτης.

⁷⁶ Μανουήλ Ολόβωλος, Έγκώμιον εις Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγον στο: Max Treu (επιμ.), *Manuelis Holoboli orationes*, Programm des königlichen Victoria-Gymnasiums 2, Αγία Πετρούπολη 1907, Λόγος Β΄, σελ. 51-77 (σελ. 57, στίχοι 4-13).

⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 77, στίχος 34. Περισσότερα για τον ρητορικό αυτό λόγο βλέπε: Ida Toth, *Imperial Orations in Late Byzantium (1261-1453)*, Διδακτορική Διατριβή, Οξφόρδη 2003, σελ. 84-85.

⁷⁸ Γρηγόριος Κύπριος, Τοῦ ἀγιωτάτου Κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα κυρὸν Μιχαήλ τὸν Παλαιολόγον καὶ νέον Κωνσταντῖνον, *PG* 142, Παρίσι 1857-1866, σελ. 345-386.

⁷⁹ Γρηγόριος Κύπριος, Τοῦ αὐτοῦ ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα κυρὸν Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον. *PG* 142, σελ. 387-416.

⁸⁰ Ida Toth, *Imperial orations*, σελ. 92.

⁸¹ Ο Μιχαήλ Θ΄ στέφεται συναυτοκράτορας τον Μάιο του 1294. Stavros Perentidis, *L'empereur né le jour de Pâques. Michel IX Paléologue et la date de la Synopsis minor*, *Fontes Minores VII*, Φραγκφούρτη 1986, σελ. 253-257.

του, Ανδρόνικο Β΄, λέγοντάς του ότι το κράτος δεν χρειάζεται έναν σοφό για αυτοκράτορα, αλλά έναν ικανότατο στρατηγό. Έτσι, συμβουλεύει τον Μιχαήλ Θ΄ να εστιάσει την προσοχή του σε έργα που αφορούν τον στρατό, το ναυτικό και την οικονομία του κράτους⁸². Η συμβουλή αυτή, η οποία δε συνηθιζόταν σε έναν εγκωμιαστικό λόγο, καταδεικνύει ότι ο Πλανούδης διαπίστωσε τις στρατιωτικές αποτυχίες του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ και αισθανόταν άνετα να τις διατυπώσει⁸³.

Συνακόλουθα, ο Θεόδωρος Μετοχίτης, συνέταξε δύο βασιλικούς λόγους προς τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο⁸⁴. Ο Μετοχίτης φαίνεται να αναλώνει μεγάλο μέρος των λόγων αυτών για να συμβουλέψει τον αυτοκράτορα, παραθέτοντας χωρία από τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό όπως ακριβώς κάνει και ο Γρηγόριος Κύπριος. Ο λόγος της χρήσης αυτής είναι η ιδιότητα του Ναζιανζηνού –ρήτορας και θεολόγος-, ιδιότητα που συμβάλλει στην προβολή της ευσέβειας του αυτοκράτορα έναντι των άλλων παραδοσιακών αρετών⁸⁵. Εστιάζει στις εκστρατείες και στις προσπάθειες του Ανδρόνικου Β΄ να βάλει τροχοπέδη στις εχθρικές ενέργειες των Τούρκων στη Μικρά Ασία, ενώ δίνει έμφαση στην εκκλησιαστική πολιτική του, τη δικαιοσύνη του και τη φιλανθρωπία του⁸⁶.

Ο Νικηφόρος Χούμνος γράφει έναν πανηγυρικό στον Ανδρόνικο Β΄⁸⁷, ενώ ο Νικόλαος Λαμπηνός συνέταξε εγκώμιο⁸⁸, με αποδέκτη και πάλι τον Ανδρόνικο Β΄. Το εγκώμιο αυτό αναφέρεται στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική του αυτοκράτορα, καθώς και στην καθιέρωση του θεσμού των δωρεών⁸⁹.

Επιπροσθέτως, ο Νικηφόρος Γρηγοράς έχει γράψει δυο εγκώμια προς τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο⁹⁰. Και οι δύο λόγοι παρουσιάζουν τον αυτοκράτορα ως τον

⁸² Leendert Gerrit Westerink, "Le basilikos de Maxime Planude," *ByzSlav* 27-29 (1966-68), σελ. 98-103.

⁸³ Ida Toth, *Imperial orations*, σελ. 108.

⁸⁴ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Οι Δύο Βασιλικοί Λόγοι*, Ιωάννης Πολέμης (επιμ.), Κείμενα Βυζαντινής Λογοτεχνίας 4. Έκδόσεις Κανάκη, Αθήνα 2007.

⁸⁵ Στο ίδιο, σελ. 123.

⁸⁶ Περισσότερα για το περιεχόμενο και τους στόχους των δύο ρητορικών λόγων του Μετοχίτη βλέπε: Ida Toth, *Imperial oration*, σελ. 101-103.

⁸⁷ Ludwig Bachmann (επιμ.), *Anecdota Graeca*, τόμος II, σελ.1-56.

⁸⁸ Ιωάννης Πολέμης, *Ο λόγιος Νικόλαος Λαμπηνός και το εγκώμιο αυτόν εις τον Ανδρόνικον Β΄ Παλαιολόγον*, Εταιρεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών, Αθήνα 1992.

⁸⁹ Η καθιέρωση αυτή φωτίζει τις σχέσεις της αυτοκρατορικής οικογένειας με τους ευνοούμενούς της, δηλαδή τα μέλη των αυτοκρατορικών οικογενειών: Σταυρούλα Σολωμού, *Ο πολιτικός ρόλος των Μεγάλων Οικογενειών κατά την παλαιολόγεια περίοδο. Τα πρόσωπα και τα κείμενα. (1258-1453)*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2016, σελ. 1062.

⁹⁰ Pietro Luigi Leone, "Niciphori Gregorae ad imperatorem Andronicum II Paleologum orationes", *Byz* 41 (1971), σελ. 497-519.

ιδανικό πλατωνικό ηγεμονά, σε θεωρία και πράξη⁹¹, ενώ δεν λείπουν ούτε αναφορές σε παραδοσιακές αρετές του αυτοκράτορα. Στους λόγους αυτούς εξυμνείται η σοφία, η ευγλωπία και η βαθιά μόρφωση του Ανδρόνικου Παλαιολόγου, ο οποίος αποτελεί έναν ιδανικό ηγεμόνα⁹².

Ακόμη ένας λόγιος, ο Θεόδωρος Υρτακηνός, δάσκαλος στην Κωνσταντινούπολη του πρώιμου 14^{ου} αιώνα, έγραψε εγκωμιαστικό λόγο προς τον Ανδρόνικο Β΄ αλλά και πλήθος επιστολών. Στον εγκωμιαστικό λόγο εκθειάζει το φρόνημα του αυτοκράτορα, χωρίς το οποίο δεν θα μπορούσε το κράτος να διοικηθεί. Επίσης εκθειάζει την εκκλησιαστική πολιτική του και ταυτόχρονα αποδοκιμάζει την Ένωση των Εκκλησιών που προώθησε ο πατέρας του⁹³. Από την άλλη μεριά, στις επιστολές, ο Υρτακηνός εκλιπαρεί τον αυτοκράτορα για οικονομική στήριξη και ενίσχυση του διδακτικού του έργου χωρίς να λείπει ο ικετευτικός τόνος⁹⁴.

Τέλος, ο Μανουήλ Γαβαλάς (Ματθαίος Εφέσου) έγραψε έναν προσφωνητικό λόγο προς τον Ανδρόνικο Β΄ στον οποίο εξυμνεί τη φιλανθρωπία, τη σοφία και την αρετή της συγχώρεσης⁹⁵, ενώ υπάρχει και ένας ανώνυμος λόγος, στον οποίο ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ εκθειάζεται για τις επιτυχίες του στον διπλωματικό τομέα (ειρήνη με τους Σέρβους μέσω του γάμου της κόρης του Σιμωνίδας με τον Σέρβο βασιλιά), αλλά και για τη σοφία του και τη φιλανθρωπία του⁹⁶. Τα εγκώμια των λογίων της πρώιμης Παλαιολόγειας εποχής προς τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ αλλά κυρίως προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ αποτελούν πηγή για τη γνώση της πολιτικής ιδεολογίας της εποχής. Ο Μανουήλ Φιλής, μέλος αυτού του πνευματικού περιβάλλοντος, ακολούθησε τις τάσεις της εποχής και εισήλθε σε έναν αγώνα, όπως και οι υπόλοιποι λόγιοι, για πνευματική πατρωνία που θα του επέτρεπε να επιβιώσει. «Διψασμένη» για εδραίωση της εξουσίας της, η αυτοκρατορία πατρωνάρι λογίους ώστε να στηριχθεί η αυτοκρατορική ιδεολογία.

⁹¹ Στο ίδιο, σελ. 503.

⁹² Ida Toth, *Imperial Orations*, σελ. 128-129.

⁹³ Στο ίδιο, σελ. 121-123.

⁹⁴ Ηλίας Χρυσστομίδης, *Οι μονωδίες του Θεόδωρου Υρτακηνού*, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 36. Δες επίσης: Apostolos Karpozilos, "The Correspondence of Theodoros Hyrtakenos", *JÖB* 43 (1993), σελ. 221-231. Και την πρόσφατη έκδοση των επιστολών: Θεόδωρος Υρτακηνός, *The letters of Theodoros Hyrtakenos: Greek text, translation, and commentary*, Apostolos Karpozilos, Georgios Fatouros (μτφρ.), Εκδόσεις Κανάκης, Αθήνα 2017, Επιστολή 83 και 84.

⁹⁵ Ida Toth, *Imperial Orations*, σελ. 118-119.

⁹⁶ Στο ίδιο, σελ. 109-110.

4. Περιλήψεις των κυριότερων αυτοκρατορικών ποιημάτων

Θα παρουσιαστούν περιληπτικά μόνο τα ποιήματα του Μανουήλ Φιλή προς τον αυτοκράτορα, τα οποία εμφανίζουν τις μεταφορικές εικόνες που θα εξεταστούν στο κύριο μέρος της εργασίας. Με αυτόν τον τρόπο θα δοθεί μια σφαιρική εικόνα και αντίληψη των αυτοκρατορικών ποιημάτων, αφού τις περισσότερες φορές τα ποιήματα αναλύονται αποσπασματικά, στα σημεία εκείνα δηλαδή, που εμφανίζονται οι μεταφορές που μας ενδιαφέρουν.

4.1. Κριτική Έκδοση Miller

Τόμος Α΄

E. 237: Εἰς τὰς ἐν τοῖς βασιλείοις εἰκόνας τῶν ἀρετῶν

Ο Φιλής αναφέρεται στις τέσσερις αρετές, φρόνηση, δικαιοσύνη, σωφροσύνη, ανδρεία, οι οποίες πιθανώς να ήταν ζωγραφισμένες σε τοίχο του παλατιού. Το ποίημα εξυπηρετεί τον σκοπό του Φιλή, δηλαδή να εκθειάσει τις αρετές του αυτοκράτορα⁹⁷.

F. 44: Εἰς τὸν βασιλέα ὅτε οἱ ἐν Αἰγὸς Ποταμοῖς καὶ ἐν τῇ Συκῇ βάρβαροι παρὰ τῶν ἡμητέρων ἀπώλοντο.

Το ποίημα αυτό είναι ένα «επιβατήριον»⁹⁸ εγκωμιαστικό ποίημα και είναι μεστό από σύμβολα της αυτοκρατορικής εξουσίας. Ο Φιλής εγκωμιάζει τον αυτοκράτορα (πιθανώς τον Ανδρόνικο Β΄) για τη νίκη του επί των συνεργαζόμενων Καταλανών και Τούρκων. Ανάμεσα στα άλλα, ο αυτοκράτορας είναι ήλιος, ο οποίος ενέτεινε την ακτινοβολία του, με αποτέλεσμα να διώξει τα νέφη των εχθρών. Τα νέφη αυτά έριξαν βροχές από το αίμα των εχθρών. Φέρει επίσης τη μορφή του γεωργού, ο οποίος θερίζει κάθε εχθρικό στάχυ. Όλα αυτά, προέρχονται, όπως τονίζει ο ποιητής, από τον θεό. Αυτός δίνει τη δύναμη στον αυτοκράτορα να χύσει φωτιά από τα σπλάχνα του και να πλήξει τους «θρασεῖς λύκους», ώστε να καταστεί και πάλι ποιμένας σε γη αγαθή, με θεόβλαστη χλόη. Ο Φιλής κλείνει το ποίημα με μια δέηση προς τη Θεοτόκο, να

⁹⁷ Σχετική Βιβλιογραφία: Paul Magdalino and Robert Nelson, "The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century", *BF* 8 (1982), σελ.142.

⁹⁸ Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 61. Στο ποίημα εντοπίζει κανείς όλα τα βασικά στοιχεία που το εντάσσουν σε αυτό το είδος εγκωμίου.

σταθεροποιήσει τον αυτοκράτορα στον θρόνο και να τον προστατεύσει κάτω από τις φτερούγες της⁹⁹.

F.80: Τῷ βασιλεῖ Παλαιολόγῳ κυρῷ Ἀνδρονίκῳ τῷ Πρῶτῳ.

Ο Φιλῆς ξεκινάει το ποίημα με την εικόνα του αυτοκράτορα ως ἡλίου ουρανοδρόμου, ο οποίος έκρυψε αυτούς που ἤδη ανέδειξε η ιστορία λαμπρούς, εννοώντας τους προγενέστερους αυτοκράτορες. Πρόκειται για ένα επαιτικό ποίημα, αφού ο ποιητής παρουσιάζει τον εαυτό του να πτῦει αράχνες, να τον περιτριγυρίζουν μύγες και κουνούπια και να υποφέρει. Τον αποκαλεί πτωχοτρόφο και φιλόανθρωπο και τον καλεί να τον βοηθήσει, προτού πεθάνει¹⁰⁰.

F. 92: Εἰς τὸν αὐτὸν

Ακόμη ένα επαιτικό ποίημα στο οποίο ο Φιλῆς παρουσιάζεται εξαιρετικά ταλαιπωρημένος από προβλήματα υγείας. Όμως όλα αυτά είναι δυνατό να τα υπερκεράσει όταν αντικρύσει το πρόσωπο του αυτοκράτορά του, ο οποίος λαμβάνει τη μορφή του Γαληνού, γιατρού της αρχαιότητας.

F. 95: Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα

Ο Φιλῆς στο ποίημά του αυτό κάνει μια αναδρομή στην πορεία ζωής του αυτοκράτορα, από τα παιδικά του χρόνια μέχρι το παρόν. Αναφέρει ότι είχε αρμέξει γάλα από τις Χάριτες και ότι ἤδη ὄντας παιδί ἔδωσε σημάδια της λαμπρότητάς του. Τονίζει ακόμη την παιδεία που ἔλαβε, την ευφυΐα του, την πίστη του στους νόμους. Ἐπειτα, επισημαίνει τη στρατιωτική του δεινότητα (γυμναστική, δύναμη, ικανός ιππέας, γοργός σαν σφαίρα, δεν αστοχούσε στο κυνήγι και στη μάχη), ενώ στη συνέχεια κάνει αναφορά στον τρόπο που χειρίστηκε το κράτος μετά τον θάνατο του πατέρα του (επανέφερε το σχῆμα της Εκκλησίας, συνέλεξε στρατεύματα, κατέλυσε κάθε εχθρό). Άλλες εικόνες που εμφανίζονται είναι η εικόνα του κυβερνήτη, του Σολομώντα, του αυτοκράτορα που αναβλύζει γάλα από τα δάχτυλα και τρέφει. Το ποίημα αυτό παρόλο που φαινομενικά αποτελεί ένα εγκωμιαστικό ποίημα, εντούτοις προς το τέλος ο Μανουήλ Φιλῆς ενσωματώνει επαιτικά στοιχεία. Με προβληματίζει έντονα η ταυτότητα

⁹⁹ Σχετική Βιβλιογραφία: Bartusis Mark, *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453*, Penn, Φιλαδέλφεια 1992, σελ. 78-82. Savvas Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium, 1204 – 1453*, Brill, Βοστώνη 2011, σελ. 191.

¹⁰⁰ Σχετική βιβλιογραφία: Laiou Angeliki, "The Provisioning of Constantinople during the winter of 1306-1307", *Byzantion* 37 (1967), σελ. 91-113.

του παραλήπτη αυτοκράτορα. Η αναφορά σε έντονη ενασχόληση με το κυνήγι παραπέμπει στον Ανδρόνικο Γ', αφού οι πηγές αναφέρουν ότι ο Ανδρόνικος Γ' ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την τέχνη του κυνηγιού¹⁰¹. Όμως, στο ποίημα αυτό ο Φιλής αναφέρεται και στο γεγονός ότι ο πατέρας του έδωσε τη συμβασιλεία για να μη νοθευθεί το κράτος (στ. 34). Με την κίνηση αυτή ο Μιχαήλ Η' εξασφάλιζε τη συνέχεια της δυναστείας του στο «τιμόνι» της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αφού η νομιμότητα της δυναστείας του αμφισβητείτο από διάφορους κύκλους που θεωρούσαν τον Μιχαήλ Η' σφετεριστή του θρόνου. Συνεπώς, δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε επακριβώς την ταυτότητα του αυτοκράτορα, αν και θεωρώ πιο πιθανό να απευθύνεται στον Ανδρόνικο Β'.

F. 99: Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, διαναστῆναι αὐτὸν κατὰ τῶν συκοφαντῶν ἰκετεύοντος.

Ο Φιλής καλεί τον αυτοκράτορα (πιθανώς τον Ανδρόνικο Β') να τιμωρήσει τους συκοφάντες του, οι οποίοι τον έχουν βυθίσει σε νέφος λύπης, να αποκαλύψει τους πονηρούς σε μια καθαρή ηλιοφάνεια. Ο αυτοκράτορας χαρακτηρίζεται σοφός, αγχίνους, πυρίπνους, μέγας, ικανός να διακρίνει τον πονηρό δόλο της ψυχής, δίκαιος όπως ο Φίνεες, αλλά και υπέρτερος του Σολομώντα. Εν τέλει, παρακαλεί τον αυτοκράτορα να σφάξει γρήγορα με το ξίφος του το στράτευμα των αιμοδιψών συκοφαντών του, διότι δεν μπορεί να υπομείνει άλλο την προσβολή, νιώθει αδικημένος και δεν είναι δυνατό για εκείνο να ζει μέσα στη ντροπή.

F. 111: Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα

Ο αυτοκράτορας ως ήλιος κτυπά το σκοτάδι και το νέφος των εχθρών και φέρνει την καλοκαιρία. Με τη γλώσσα του διαλύει τους μίτους της Κλωθούς, του πεπρωμένου. Με την οξύνοιά του ανασταίνει τις νεκρές ελπίδες. Με τα αναβλύζοντα νέκταρ χείλη του ενδυναμώνει τον ποιητή. Ο αυτοκράτορας έχει θηλάσει από το γάλα της καλοκαγαθίας και για αυτό πράττει πάντοτε το καλό για τον λαό. Ο ποιητής κλείνει το ποίημα με ευχή να ζήσει πολλά χρόνια, να επεκτείνει τα σύνορα της αυτοκρατορίας και να εκπληρώσει τις επιθυμίες των υπηκόων του.

¹⁰¹ Σχετική βιβλιογραφία: Γρηγοράς, *Ιστορία*, Τόμος 1, σελ. 566.

F. 112: Εἰς τὸν αὐτὸν

Ο Φιλῆς ἀρχίζει τὸ ποίημα προσδίδοντας στὸν αυτοκράτορα τοὺς ἐξῆς χαρακτηρισμοὺς: συκῶτι τοῦ γένους, καρδιά τῆς ἐξουσίας, ἐγκέφαλο τῆς ζωτικῆς καὶ γνωστικῆς δυνάμης. Ο αυτοκράτορας στὰ μάτια τοῦ Φιλῆ παρουσιάζεται ὡς μὴ μεγαλοφυΐα, ὡς ἓνα θαῦμα τῆς οἰκουμένης, ὡς ἓνας ἀριστὸς τοξότης. Παρομοιάζεται μὲ τὸν Ἡρακλῆ καὶ τὸν Ἄρη, ὅσον ἀφορὰ τὴν ἀνδραγαθία τοῦ καὶ μὲ γίγαντα ὁ ὁποῖος θὰ συντρίψει μὲ τὰ πέλματά τοῦ τὶς κεφαλές τῶν ἐχθρῶν. Βέβαια, ὅπως ἀναφέρει ὁ Φιλῆς, ἐμεῖς (λόγιοι ἢ ἴσως ὁ λαὸς γενικότερα) εἴμαστε μωρά, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴ μεγαλοσύνη τοῦ αυτοκράτορα.

F.113: Εἰς τὸν αὐτὸν

Ο αυτοκράτορας ἐγκωμιάζεται ὡς φορέας οἰκουμενικῶν ἐλπίδων. Εἶναι ὁ ἥλιος ποὺ φωτίζει, εἶναι ὁ ποταμὸς ἐπίσης ποὺ ἀναψύχει, εἶναι ἡ σωτήρια φωτιά ποὺ ζεσταίνει. Κυβερνάει μὲ λογικὴ τὸ κράτος, ταυτόχρονα μὲ τὴ γενναία τοῦ φύση. Ὅλα τὰ πιο πάνω οφείλονται στὸ γεγονός ὅτι εἶχε ἀρμέξει γάλα γεμάτο χάρες.

F. 193, F. 194, F.195 , F. 196 καὶ F. 197

Τὰ τέσσερα αὐτὰ ποιήματα ἀποτελοῦν μὴ ενιαία θεματικὴ ἐνότητα. Ἐνα φοβερό μουγκρητὸ καὶ ταρακούνημα τῆς γῆς, ἐνὰς σεισμὸς συγκλονίζει τὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1304 καὶ ἀναγκάζει, σύμφωνα μὲ τὸν Φιλῆ, τὸν αυτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β΄ νὰ ἐρθεῖ πεζὸς νὰ ἐπιθεωρήσει τὴν πόλη. Ὁ Θεὸς παρέχει στήριξη στὸν αυτοκράτορα, ὅπως ἐπράξε καὶ γιὰ τὸν Δαβίδ. Ὁ αυτοκράτορας, πεζὸς, ἀντικρῦζει τὶς καταστροφές καὶ θέλει νὰ βοηθήσει τὸν λαὸ τοῦ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ Μωυσῆς. Μὲ τὴ βασιλικὴ τοῦ ἀρβύλη, ἡ ὁποία διατηρεῖ τὰ πόδια τοῦ μέσα καθαρὰ, συντρίβει τοὺς ἐχθροὺς καὶ σώζει τὸν λαὸ τοῦ μέσα ἀπὸ ἀσφαλὲς πέρασμα¹⁰².

Τόμος Β΄

P. 2: Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα

Ο Φιλῆς ὡς μέλος τῆς διαπραγματευτικῆς οἰκίας γιὰ τὴ σύναψη γάμου τῆς κόρης τοῦ αυτοκράτορα Ἀνδρόνικου Β΄ Σιμωνίδας μὲ τὸν Σέρβο βασιλιά Μιλούτιν, τὸ 1299. Μετὰ τὴν περάτωση τῆς πρεσβείας καὶ ἐπιστρέφοντας πίσω βρίσκεται ἐνώπιον βαρβάρων.

¹⁰² Σχετικὴ βιβλιογραφία: Downey Glanville, "Earthquakes at Constantinople and Vicinity, A. D. 342-1454", *Speculum* 30 (1955), σελ. 596-600.

Ευτυχώς για εκείνον εμφανίζεται ο βασιλιάς των Κιλικών με στρατιά. Ο Φιλής, απευθυνόμενος στον αυτοκράτορα, εκφράζει την αγωνία, τους φόβους και τους κινδύνους που πέρασε. Το μόνο που ζητά είναι να βλέπει το πρόσωπο του αυτοκράτορά του¹⁰³.

P. 6: Τῷ αὐτοκράτορι χαριστήριοι.

Με το ποίημα αυτό ο Φιλής επιθυμεί να ευχαριστήσει τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ για την βοήθεια που του παρείχε. Το πρόβλημα που ταλανίζει τον Φιλή είναι η πείνα, παράγοντας που ταλαιπωρεί το παιδί του. Ο αυτοκράτορας παρομοιάζεται με τον ποταμό Νείλο που έχει αναγεννήσει τη γη και βοήθησε στην παροχή σοδειάς. Στη συνέχεια, αφού ο καρπός είχε ωριμάσει, ως ένας θεριστής θέρισε τις σοδειές και προσέφερε στο λαό τροφή. Ο ποιητής, χαρούμενος με μια τέτοια εξέλιξη, τρέχει να θερίσει και αυτός παροτρύνοντας και άλλους να τον ακολουθήσουν. Ο Φιλής φοράει το προσωπείο του επαίτη ποιητή για ακόμη μία φορά.

P.13: Αὐθωρὸν ἀποστομισθέντες πρὸς τὸν αὐτοκράτορα περὶ ἀναστάσεως

Στο ποίημα αυτό παραλληλίζεται η ανάσταση του Χριστού με την ανάσταση της αυτοκρατορίας και ο χειμώνας με τις κακουχίες, τον θάνατο και την παρακμή. Ανάμεσα στους στίχους εντοπίζει κανείς διάφορα θαύματα του Χριστού αλλά και γεγονότα της ζωής του. Ο Πλάτωνας καλείται να σιωπήσει μπροστά στον αυτοκράτορα (πιθανόν ο Ανδρόνικος Β΄), επιδεικνύοντας έτσι την ρητορική του δεινότητα. Στο τέλος, ο Φιλής καλεί τον αυτοκράτορα να χαρεί, γιατί ο θεός της ανάστασης θα του επεκτείνει το κράτος και θα του χαρίσει μακροζωία.

P.14: Παραμυθητικοί πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, τῶν Σικελιωτῶν τὴν Θράκην ἐπιδραμόντων

Πρόκειται για ένα ιστορικής σημασίας ποίημα, αφού αναφέρεται στις επιδρομές της Καταλανικής Εταιρείας το 1305 στα εδάφη της αυτοκρατορίας στη Θράκη, μετά τις αποτυχημένες προσπάθειες του Ανδρόνικου Β΄ να τους αποπληρώσει. Αρχικά, ο Φιλής παρουσιάζει τον αυτοκράτορα να δακρύζει και να θρηνεί για τον λαό του. Στη

¹⁰³ Σχετική βιβλιογραφία: Panagiotis Agapitos, "Blemmydes, Laskaris and Philes", στο Martin Hinterberger – Elizabeth Schiffer (επιμ.), *Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur gewidmet Wolfram Hörandner zum 65. Geburtstag*, Byzantinisches Archiv 20, Βερολίνο 2007, σελ. 11. Franz Tinnefeld, "Pachymeres und Philes als Zeugen für ein frühes Unternehmen gegen die Osmanen", BZ 64 (1971), σελ. 145.

συνέχεια, προσδίδει μια σειρά από αρετές στον αυτοκράτορα όπως δίκαιος, ιατρός των συμφορών, αγχίνους, φιλόανθρωπος. Επιπροσθέτως, χαρακτηρίζει τον αυτοκράτορα ως νέο Μωυσή, ο οποίος με τη βοήθεια του θεού, θα οδηγήσει τον λαό στη λύτρωση και θα ρίξει τους εχθρούς στα έγκατα της γης. Έπειτα, απευθύνεται στον θεό και τον καλεί να πληθύνει τους απογόνους και παράλληλα να στερεώσει την εξουσία του αυτοκράτορα σε κάθε έθνος, να νικήσει τους πολυάριθμους εχθρούς και να τον χρίσει με σοφία. Αρχικά, ο Φιλής απευθύνεται στον Θεό Πατέρα και μετά στο β' πρόσωπο της Αγίας Τριάδας, στον Χριστό. Στη συνέχεια τον καλεί να στολίσει τον αυτοκράτορα με πορφύρα, που θα σκεπάσει όλο το κράτος και να το υπερασπιστεί με σιδερένια ασπίδα, εξαφανίζοντας κάθε λύπη, εφόσον θα φέρει τη νίκη. Της ικεσίας προς τον Χριστό, έπεται η ικεσία προς το Άγιο Πνεύμα, το οποίο καλείται να ανανεώσει τον αυτοκράτορα, να τον αναγεννήσει πνευματικά, να τον στηρίξει ώστε να μην ταραχθεί από τις λύπες, να τον διδάξει να πράξει το σωστό όταν και εφόσον το απαιτήσουν οι περιστάσεις. Τέλος, παρακαλεί τη Θεοτόκο να λύσει τους πόνους και τον μαρασμό στην ψυχή που νιώθει ο αυτοκράτορας, να του εμψυχήσει την ελπίδα, να τον καθοδηγήσει προς το φως της αρμονίας και να εκδιώξει τα στρατεύματα των εχθρών¹⁰⁴.

P.27: Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα

Ένα επαιτικό ποίημα στο οποίο ο Φιλής ζητεί σιτάρι και χυλό. Τονίζει με σπαρακτικό ύφος, ότι τον έχει συντρίψει η πείνα εδώ και έξι χρόνια και δεν αντέχει να παραμείνει στην ίδια κατάσταση. Η ψυχή του έχει κουραστεί από την ασιτία. Απευθύνεται λοιπόν, στον φαρμακοποιό και σωτήρα των πόνων, τον φιλόανθρωπο αυτοκράτορα και τον παρακαλεί να λύσει επιδέξια τη δύναμη της νόσου, εγγέροντας φάρμακο. Στο ίδιο μοτίβο συνεχίζει και στο επόμενο ποίημα XXVIII, μόνο που εκεί ο Φιλής έχει πλέον καταληφθεί από σοβαρή ασθένεια, το δέρμα του έχει λευκανθεί και είναι ένα βήμα πριν τον θάνατο.

P.40: Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα

Ο αυτοκράτορα στο ποίημα αυτό παρουσιάζεται με τρεις τρόπους. Αρχικά, ως Ορφέας του κράτους, με χορδές γνωστικής μουσουργίας, οι οποίες επιφέρουν την αρμονία στο

¹⁰⁴ Σχετική βιβλιογραφία: Savvas Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium, 1204 – 1453*, Brill, Βοστώνη 2011, σελ.124.

κράτος. Έπειτα, ως φαρμακοποιός της καχεξίας και των συμφορών. Τέλος, ως ήλιος-γίγας, ο οποίος επιτηρεί τα πάντα, έτσι δε θα παραβλέψει την πίκρα της ψυχής και θα εμφανιστεί σαν γλυκασμός μέσα στις λύπες.

P.41: Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα

Ο Φιλής στους πρώτους στίχους μας πληροφορεί ότι τα στάχια είναι έτοιμα προς θερισμό, όμως επειδή δεν είναι ο ίδιος γεωργός, καλεί τον αυτοκράτορα να του υποδείξει πως να γίνει ένας, ώστε να ξεπεράσει τη φοβερή πείνα που βιώνει.

P.42: Εἰς τὸ αὐτὸ (ὅτε ἐζήτει ὑπογραφήναι τὸ διὰ τὸν υἱὸν αὐτοῦ πρόσταγμα)

Ο Φιλής ζητεί κάποιες παροχές για το βρέφος του, τονίζοντας ότι κλαίει γοερά και επιζητεί θηλή θρεπτικών προσταγμάτων, για να λάβει πορφυρό γάλα, το οποίο έχει αρμεχθεί από τα δάχτυλα του αυτοκράτορα.

P.49: Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὅτε ἐζήτει προμήθειαν ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ

Ο Φιλής αναφέρεται και πάλι στο βρέφος γιο του. Επισημαίνει στον αυτοκράτορα τα σοβαρά προβλήματα υγείας που αντιμετωπίζει το παιδί του: διακόπτεται η αναπνοή του, έχει πυρετό, έχει τρομερούς πόνους. Ζητεί λοιπόν, άφθονο φαγητό για να σταματήσει όλο αυτό, αλλά ταυτόχρονα καλεί τον αυτοκράτορα να δώσει στις παιδοτρόφους άφθονη προμήθεια, ώστε να φτιάξουν γάλα, ενώ ο ίδιος ο αυτοκράτορας, επειδή συμπονεί, θα δημιουργήσει θηλή χωρίς να υπάρξει γέννα και με το άρμεγμα θα θρέψει τα νήπια. Τα τρία τελευταία ποιήματα συνδέονται με τον τρομερό λιμό που έπληξε την αυτοκρατορία το 1306-7 κατά τη βασιλεία του Ανδρόνικου Β΄.

P.51: Ὅνειρος ὅτε ὁ βασιλεὺς βαρέως ἔσχε περὶ αὐτὸν συκοφαντηθέντα

Ο Φιλής αφηγείται στον αυτοκράτορα το όνειρο που είδε. Βρισκόταν, λέει, σε ένα βαλτώδη τόπο και ένα κήνος με σιδερένιες πτέρνες τον βασάνιζε και ενώ υπέμενε τα μαστιγώματά του, εμφανίζεται ο γλυκός αυτοκράτορας με βρυχμό λιονταριού, κτυπά το κήνος και απομακρύνει τον ποιητή μακριά από τις συμφορές. Ο Φιλής επεξηγεί στη συνέχεια το όνειρο, αναφέροντας ότι ο βάλτος συμβολίζει τη σύντομη ζωή, το σκοτάδι τον φθόνο και το κήνος τους φθονούντες. Καλεί λοιπόν τον αυτοκράτορα να του φέρει και πάλι ελπίδες και με ευσπλαχνία να τον βοηθήσει να αντιμετωπίσει τους εχθρούς του.

P.55: Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὄτε ὑπὸ τινῶν ἐσυκοφαντήθη

Σε συνέχεια του προηγούμενου ποιήματος, ο Φιλῆς αναφέρει ότι κάποιος εχθρικός άντρας, ο οποίος κάθεται σε λάσπη απιστίας, τον καταβρέχει με σταγόνες απρεπείς, γιατί θα ήθελε σαν μισάνθρωπος σκύλος που είναι να δαγκώσουν οι συμφορές και τους αγαθούς άνδρες. Στη συνέχεια, χαρακτηρίζει τον αυτοκράτορα ήλιο, που με τη ζέστη του εμπνέει τον ποιητή να γράψει στίχους, καθώς και Σόλωνα, Σολομώντα αλλά και ευμενή δικαστή, ο οποίος θα διώξει το σύννεφο του ψεύδους με ευφύια και με δίκαιη εκδίκηση της υπόθεσης.

P.58: Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὄτε ὁ θάνατος ἀπηγγέλη τῆς αὐτοῦ γυναικὸς

Ο Φιλῆς, αρχίζει το ποίημα αναρωτούμενος ποιος θα σβήσει το πένθος και τη λύπη που βιώνει μέσα του, εξαιτίας του θανάτου της γυναικός του. Την απάντηση την δίνει αργότερα: ο φιλάνθρωπος, ο ιατρός αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄. Στη συνέχεια, απαριθμεί τους πόνους που υπέμεινε για τον αυτοκράτορα. Παραπέρα, παρομοιάζει το σώμα του αυτοκράτορα με έμψυχο μουσικό όργανο, το οποίο λειτουργεί με στόχο την εύρυθμη λειτουργία του κράτους. Τον καλεί να δείξει μεγαλύτερη ευσπλαχνία, αφού δεν μπορεί να βρει ένα φάρμακο για την ψυχή του, ούτε κάποιο να δώσει ευπρεπή ταφή στη σύζυγό του.

P.61: Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα κυρ. Μιχαήλ τὸν Παλαιολόγον ἐλθόντα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τῆς δύσεως

Ο Φιλῆς γράφει το ποίημα αυτό προς τον συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγο, πιθανώς μετά την επιστροφή του από μια εκστρατεία στη δύση, εννοώντας ίσως τις εκστρατείες που ανέλαβε κατά των Βουλγάρων το 1304. Στο ποίημα αυτό, τονίζεται η ανδρεία του συναυτοκράτορα, αφού παρομοιάζεται με λιοντάρι, με θεριστή που τεμαχίζει τους εχθρούς, με γίγαντα και με τοξότη. Ο συναυτοκράτορας παρουσιάζεται να ιππεύει κατά των εχθρών φέροντας σπαθί, αλλά και ως εκείνος ο οποίος με τους λόγους του θεραπεύει κάθε συμφορά. Ο Φιλῆς χρησιμοποιεί επίσης το όνομα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του Σολομώντα, αλλά και του Ιπποκράτη για να προσδώσει χαρακτηριστικά στον συναυτοκράτορα. Το ποίημα αυτό παρουσιάζει ταυτόχρονα και κάποια επαιτικά στοιχεία, αφού τον καλεί να θεραπεύσει τους πόνους του, να παρέχει τροφή και να τιμωρήσει τους εχθρούς του Φιλῆ. Επομένως, στόχος του ποιήματος

είναι να εγκωμιάσει την ανδρεία (εγκωμιαστικά στοιχεία) και την ευσπλαχνία (επαιτικά στοιχεία) τού συναυτοκράτορα και μελλοντικού αυτοκράτορα¹⁰⁵.

P.108: Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὅτε ἐζήτησε διὰ τὸ θέρος εἰς τὸ προάστειον ἐξελθεῖν

Ο Φιλῆς ξεκινά το ποίημα αυτό πληροφορώντας ότι είναι καιρός για θερισμό, όμως σε μια εποχή με διαφορετικά δεδομένα σε σχέση με άλλες χρονιές, αφού επικρατεί τρομερός λιμός. Στη συνέχεια ενσωματώνει τον μύθο του Αισώπου, το μυρμήγκι και ο τζίτζικας και προσφωνώντας τον αυτοκράτορα Σολομώντα, γεωργό και παιδί του πράου Δαβίδ, αναρωτιέται γιατί δεν δυσχεραίνει τη ζωή αυτών που ζουν όπως τον τζίτζικα και δεν ευνοεί όσους εργάζονται σκληρά όπως το μυρμήγκι. Ο λόγος της ενσωμάτωσης του μύθου αυτού αποκαλύπτεται στο τέλος του ποιήματος, αφού ο Φιλῆς παρομοιάζει τον εαυτό του με εργατικό μυρμήγκι που κοπιάζει το καλοκαίρι για να θρέψει το παιδί του, το οποίο ζητάει κλαίγοντας κρέας για να φάει. Έτσι επιθυμεί να ανταμειφθεί με πλούσιες παροχές, λόγω της εργατικότητάς του.

P.200 και P.206: Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα

Πρόκειται για δυο επαιτικά ποιήματα. Στο πρώτο, ο Φιλῆς ρωτά τον αυτοκράτορα γιατί τον παραμελεί, από τη στιγμή που έχει φιλόχρηστο χαρακτήρα και μιμείται τον Χριστό. Αυτό που του ζητάει εδώ είναι ένα χιτώννα για να σκεπάσει το πεινασμένο του κορμί. Στο δεύτερο ποίημα, προσφωνεί τον αυτοκράτορα θηλή θρεπτικών προσταγμάτων, η οποία περιέχει το πορφυρό γάλα του κράτους. Προφανώς, ο Φιλῆς επιζητούσε κάποιες παροχές.

App.16: Τοῦ σοφωτάτου Φιλῆ στίχοι μονωδικοὶ εἰς τὸν ἕν βασιλεῦσιν ἀοίδιμον, εὐσεβέστατον καὶ φιλόχριστον αὐθέντην καὶ βασιλέα ἡμῶν Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον τὸν μετονομασθέντα Ἀντώνιον.

Πρόκειται για μονωδικούς στίχους προς τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, ο οποίος πέθανε το 1332. Ο Φιλῆς καλεί τον λαό της οικουμένης να πενήθει, γιατί ο ήλιος έχει πλέον δύσει, ο αδιάτρητος πύργος έχει πέσει, η ρίζα της αυτοκρατορικής εξουσίας έχει κοπεί, ο φιλόσοφος του γένους έχει πεθάνει. Ανάμεσα στους άλλους χαρακτηρισμούς, του προσδίδει τα ακόλουθα: *γοργός νοῦς, κοσμήτωρ, ο λαμπτήρ τῆς ἐκκλησίας, ὁ*

¹⁰⁵ Σχετική βιβλιογραφία: Mark Bartusis, *The late byzantine army. Arms and society, 1204-1453*, Penn, Φιλαδέλφια 1992, σελ.58, 64.

φύλαξ τῶν δογμάτων, εὐσπλαχνίας πέλαγος. Ο Φιλῆς αναφέρεται στη στρατιωτική δεινότητα του αυτοκράτορα, αφού ήταν ανίκητος ανάμεσα στους εχθρούς, ήταν αληθινό λιοντάρι, ένας μεγάλος αετός, που όμως τώρα κείται νεκρός, αφήνοντας τη στολή της αυτοκρατορίας¹⁰⁶.

App.17: Τοῦ ἐπὶ τῶν δεήσεων.

Αποτελεί συνέχεια της μονωδίας προς τον Ανδρόνικο Β΄. Ο Φιλῆς περιγράφει αρχικά το μέγεθος της τραγωδίας, του πένθους που έχει κατακλύσει τα πάντα ως μία θύελλα, ένα πέπλο σκότους. Θρηνεί όλη η αυτοκρατορία, εξαιτίας του θανάτου της κεφαλής του κράτους. Ο κυβερνήτης του αυτοκρατορικού πλοίου, ο άριστος αρματολάτης και στρατηγός, το φως και ο φύλακας των Ρωμαίων, έχει πλέον σκεπαστεί από το μαύρο σύννεφο του θανάτου. Ανάμεσα στους άλλους χαρακτηρισμούς, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ παρουσιάζεται ως σωτήρας της Εκκλησίας, φύλακας των δογμάτων, ακοίμητος αγωνιστής της σωτηρίας των υπηκόων του, πέλαγος φιλανθρωπίας και γεμάτος με όλου του κόσμου τις χάριτες.

App.18: Τοῦ αὐτοῦ ἕτεροι.

Σε συνέχεια των προηγούμενων δεήσεων για το θάνατο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄, ο Φιλῆς αναρωτιέται ποιος θα του δανείσει δάκρυα και θρήνους, ποιος θα πενήθει και θα του συμπαρασταθεί στον πόνο του. Η απάντηση έρχεται αμέσως μετά, αφού πάσα η αυτοκρατορία θρηνεί τον χαμό του αυτοκράτορά της, ο οποίος στον χαρακτήρα έφερε ένα κράμα ποικίλων αρετῶν: σοφία, δικαιοσύνη, φιλανθρωπία, πραότητα. Το ποίημα πλημμυρίζεται από σωρεία άλλων χαρακτηρισμῶν όπως: κυβερνήτης του αυτοκρατορικού караβιού, φως των Ρωμαίων, φύλακας των Ρωμαίων, άριστος στρατηγός. Δυστυχῶς όλα αυτά τα έχει σκεπάσει το σκοτάδι του θανάτου. Το γεγονός ότι έπονται της μονωδίας δυο ποιήματα πανομοιότυπα σχεδόν στο περιεχόμενο, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι ίσως τα έγραψε ο Φιλῆς για να επιλεχθεί προς απαγγελία ένα από τα δύο.

¹⁰⁶ Σχετική Βιβλιογραφία: Nikolaos Papadogiannakis, *Studien zu den Epitaphien des Manuel Philes*, Διδακτορική διατριβή, Ηράκλειο 1984, σελ.116.

App.31: Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν αὐτοκράτορα βασιλέα

Ο Φιλῆς, αρχίζει το εγκωμιαστικό αυτό ποίημα με ποικίλους χαρακτηρισμούς προς τον αυτοκράτορα: ασύγκριτος, απαράμμилος στο μυαλό, ήρωας, γίγας. Ακολούθως, του προσδίδει την ιδιότητα του θεριστή, ο οποίος απομακρύνει τα αγκάθια των εχθρών και αφήνει μόνο τους καρπούς, τα οφέλη για την αυτοκρατορία. Μάλιστα, πέραν από την ιδιότητα του θεριστή, προσλαμβάνει και την ιδιότητα του γεωργού, αφού μετατρέπει την έρημο σε αγρούς με νερό. Κλείνει, προτρέποντας τον αυτοκράτορα να επεκτείνει τα σύνορα της αυτοκρατορίας.

4.2. Κριτική Έκδοση Martini

M2.

Πρόκειται για ένα εγκώμιο προς τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο. Ο ποιητής δηλώνει από τους εναρκτήριοις στίχους ότι βασίζεται στο «Εξαήμερον¹⁰⁷» του Πισίδη, για αυτό και χρησιμοποιεί ορολογία από την αστρολογία και την κοσμολογία. Ο αυτοκράτορας φέρει χαρακτηριστικά του ήλιου, του παντεπόπτη και τονίζεται η σταθεροποίηση του κράτους, λόγω της ανόδου του στον θρόνο. Ακολουθούν εικόνες αντλημένες από τη φύση, καταιγίδες και θαλασσοταραχές, οι οποίες όμως ανατρέπονται από την επέμβαση του φωτοβόλου αυτοκράτορα. Ο αυτοκράτορας παρουσιάζεται να κατέχει τις τέσσερις βασικές αρετές, μέσω των οποίων διοικεί το κράτος επιτυχώς. Τονίζεται δε και η φιλόανθρωπή του φύση και η ρητορική του δεινότητα. Ο ποιητής εστιάζει στη φιλανθρωπία του χαρακτηρίζοντάς τον πατέρα που τρέφει τα παιδιά του. Ο ποιητής καλεί συνεχώς τον λαό να αποτελέσει πρέσβης των λόγων που επαινούν τον αυτοκράτορα. Οι λόγοι αυτοί θα προσφέρουν χαρά και αισθητική απόλαυση¹⁰⁸, ενώ εκφράζεται η πεποίθηση ότι ο φθόνος και ο χρόνος δε θα αγγίξει τον αυτοκράτορα¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Φιλοσοφικό-θεολογικό διδακτικό ποίημα, που πραγματευόταν τα της δημιουργίας του κόσμου με πηγή την Γένεση και το έργο αρχαίων επιστημόνων όπως ο Αριστοτέλης. Το έργο αυτό χρονολογείται στο πρώτο μισό του 7^{ου} αιώνα και αποτελείται από 1894 δωδεκασύλλαβους. Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Τόμος Β΄, σελ. 520.

¹⁰⁸ Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 172.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σελ. 209. Η πεποίθηση ότι ο χρόνος δεν πρόκειται να επηρεάσει τον αυτοκράτορα και το όνομά του θα παραμείνει ανεξίτηλο στους αιώνες αποτελεί «τόπο» στα εγκωμιαστικά ποιήματα του Φιλῆ.

M6. Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα.

Ο Φιλῆς ξεκινάει αυτό το ποίημα-επιστολή¹¹⁰ με μία ομολογία πίστης προς τον αυτοκράτορα: «για σένα αναπνέω, ανήκω σε σένα, για σένα ζω». Στη συνέχεια δηλώνει ότι μέσω του αυτοκράτορα απομακρύνεται ο ψυχικός του πόνος, όταν τον κυριεύει ο χειμώνας της λύπης. Ο Φιλῆς, όμως, φθάνει σε εκείνο που τον ανησυχεί ιδιαίτερα και τον λόγο για τον οποίο έγραψε το γράμμα: φοβάται μήπως η δίκη του γίνει χωρίς ιδιαίτερη εξέταση. Παρακάτω, περιγράφει τις επιπτώσεις που είχε, αυτή του η ανησυχία, στην υγεία του, περιγράφοντας παραστατικά τα συμπτώματα (φλεγμονές στο συκώτι, πυρετός). Η δεινή αυτή θέση που περιήλθε ο ποιητής είχε ως αποτέλεσμα να μαρανθεί και ο ρυθμός των ποιημάτων, να χάσει δηλαδή την έμπνευσή του ο ποιητής. Τέλος, ο Φιλῆς ικετεύει τον αυτοκράτορα να καταστεί Γαληνός και να τον θεραπεύσει.

M8. Χωρίς τίτλο¹¹¹

Ο Φιλῆς γράφει ένα ποίημα-επιστολή προς τον αυτοκράτορα για να του περιγράψει ένα παράδοξο συμβάν. Είδε, γράφει, ένα τέρας, κάτι σαν δαίμονα, του οποίου τα μπροστινά πόδια θύμιζαν πάνθηρα και τα πίσω θύμιζαν πίθηκο. Θύμιζε λύκο στο σβέρκο, γουρούνι στα ισχία και είχε καμπύλη στην πλάτη. Στη συνέχεια όμως, ο ποιητής τονίζει ότι μπροστά στη θαυμαστή φύση του αυτοκράτορα, οι υπόλοιπες υποχωρούν, γιατί είναι άμεμπτος και μέγας. Περιγράφοντας δηλαδή το άσχημο τέρας, δημιουργεί μια ισχυρή αντίθεση που θα τον βοηθούσε να εγκωμιάσει τον αυτοκράτορα.

M26. Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ὑπὲρ χειμερίων ἀναβολῶν.

Σε αυτό το σύντομο ποίημα-επιστολή ο Φιλῆς προσφεύγει στον αυτοκράτορα με ένα άμεσο αίτημα επιτακτικής ανάγκης -ζητάει χιτώνα και σκέπη- επικαλούμενος τον οίκτο της σοφής καρδιάς του αυτοκράτορα¹¹².

¹¹⁰ Περισσότερα για το είδος αυτό, βλέπε *Εισαγωγή*, σελ. 20.

¹¹¹ Ο εκδότης, αλλά και ο ίδιος ο ποιητής στον στίχο 6, σημειώνουν ότι το θέμα είναι ο σκύλος του αυτοκράτορα (μάλλον του Ανδρονίκου Β').

¹¹² Περισσότερα για αυτό το ποίημα βλέπε: Marina Bazzani, "The art of Requesting in the Poetry of Manuel Philes" στο Rhoby-Zagklas (επιμ.), *Middle and Late Byzantine Poetry: Texts and Contexts*, Brepols, Τερνχάουτ 2018, σελ. 186-188. Η Bazzani αναλύει τον τρόπο που ο Φιλῆς τεκμηριώνει το αίτημά του για παροχή χιτώνα, περιγράφοντας το νέο ύφασμα με το οποίο στολίστηκε η φύση με τον ερχομό της άνοιξης.

M29. Πρὸς τὸν πανευτυχέστατον δεσπότην κύριον Κωνσταντῖνον.

Το ποίημα-επιστολή απευθύνεται στον γιο του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, τον Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο (1278-1335). Ἐφερε τον τίτλο του δεσπότη και υπήρξε κυβερνήτης της Θεσσαλονίκης¹¹³. Ο ποιητής χαρακτηρίζει τον δεσπότη ως γόνου ισχυροῦ λέοντος, ο οποίος θα σώσει το πιστό σκυλί του (εννοώντας τον ἴδιο τον ποιητή) ἀπὸ τον θηρευτὴ λιμό. Το σκυλί θα γαβγίσει ἀπὸ ενθουσιασμό και θα πλέξει ευφυῶς ὕμνους, ὕμνους που θα διατηρηθοῦν αἰώνια, ἀφού θα εξυμνοῦν τον δεσπότη. Στο τέλος, ο ποιητής χαρακτηρίζει τον δεσπότη μέλι που ρέει, θρεπτικό γάλα, μάννα ἐξ οὐρανοῦ, δροσιά και δόξα για ὄλο το γένος.

M68. Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα.

Ο παραλήπτης αὐτοῦ του ποιήματος-επιστολή δεν εἶναι δυνατό να εξακριβωθεῖ με βεβαιότητα¹¹⁴. Ο Φιλῆς ευχαριστεῖ τον αυτοκράτορα για την υποστήριξή του, δηλώνοντας ὅτι χάριν σε αὐτόν ἀναγεννήθηκε, ἀφού λούστηκε ἀπὸ τη ζωτική λάμψη του αυτοκράτορα. Στη συνέχεια σημειώνει ὅτι δεν ὑπάρχει τίποτα στον κόσμο που να μην μπορεῖ να πραγματοποιήσει ἡ ευσπλαχνία του, ἐνῶ τονίζει ὅτι εξαφάνισε κάθε πόνου της ψυχῆς. Τέλος, κλείνει προσευχόμενος στον θεό να χαρίσει χρόνους ἀναρίθμητους στον αυτοκράτορα, ὥστε να σταθεροποιήσει το κράτος του.

M96. Ἐπιτάφιοι τῷ καίσαρι.

Το ἐπιτάφιο αὐτό ποίημα γράφτηκε ἀπὸ τον Φιλῆ για να ἐγκωμιάσει τον Ἰωάννη Παλαιολόγο. Ο Ἰωάννης Παλαιολόγος, γιος του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, πέθανε στη Σερβία το 1326 κατὰ τη διάρκεια της ἐκστρατείας της οποίας ηγήτο για να καταστείλει την ἐξέγερση της Σερβίας ἐναντι του πατέρα του¹¹⁵. Ο Φιλῆς ξεκινά με ἕναν συνηθισμένο «τόπο» του εἶδους. Δεν ὑπάρχουν λόγια, δεν ὑπάρχουν τραγούδια που να ἔχουν τη δύναμη να υμνήσουν τη σοφία του νεκροῦ. Ο νεκρός υπήρξε σύμφωνα με τον Φιλῆ γίγαντας και ἔφερε ἀπὸ βρέφος τη δόξα μαζί του. Παραπέρα, παρομοιάζεται με πορφυρό ρόδο το οποίο κόπηκε ἀπὸ το δέντρο της δυναστείας¹¹⁶. Στη συνέχεια, ἐπαινούνται τα φυσικά χαρακτηριστικά του θανόντος, ἡ χάρις του σώματός του και καλεῖ τον Ὀρφέα να σωπάσει τη λύρα, γιατί ο νεκρός υπήρξε γητευτής της φύσης και

¹¹³ Alexander Kazhdan (ἐπιμ.), *ODB* 3, σελ. 1559-1560.

¹¹⁴ Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 193.

¹¹⁵ Στο ἴδιο, σελ. 114.

¹¹⁶ Αὐτό το μοτίβο ἦταν κάτι που συνηθιζόταν στις μονωδίες και τους ἐπιταφίους. Περισσότερα βλ. Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 142.

των αφύχων. Παρακάτω, ο ποιητής προχωρά σε μία άλλη αρετή, αυτή της γενναιότητας, περιγράφοντας τον Ιωάννη να ρίχνεται μόνος του στη μάχη, ώστε να μη δύναται πλέον ο Αχιλλέας να κομπάζει. Αυτή του η γενναιότητα, συνεχίζει, οφείλεται στην εκγύμναση του σώματος, η οποία αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της στρατιωτικής δύναμης για τους νέους. Δυστυχώς, όμως, ο νέος αυτός κείται μέσα στα έγκατα της γης, για αυτό ο ποιητής καλεί τον θεατή να τον πενήσει και να προσευχηθεί για τη σωτηρία της ψυχής του. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στην υπόθεση ότι ο επιτάφιος αυτός ήταν εγγεγραμμένος σε πλάκα πάνω από τον τάφο του Ιωάννη Παλαιολόγου. Η αναφορά σε σωτηρία της ψυχής είναι ένα τυπικό μοτίβο που χρησιμοποίησε ο Φιλής στις μονωδίες και στους επιταφίους του¹¹⁷.

4.3. Ποιήματα του Φιλή από άλλες εκδόσεις¹¹⁸

Τῷ βασιλεῖ κυρῷ Ἀνδρονίκῳ ἄρτι παραλαβόντι τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐλευθερώσαντι ταύτην τῶν φόρων καὶ πολλῶν ἀπαιτήσεων:

Το ποίημα τοποθετείται χρονικά στα 1328, όταν μετά τον Α΄ Εμφύλιο πόλεμο μεταξύ του Ανδρόνικου Β΄ και του εγγονού του, Ανδρόνικου Γ΄, ο δεύτερος εισέρχεται στην Κωνσταντινούπολη θριαμβευτής. Με βάση και τον τίτλο του ποιήματος, ο Μανουήλ Φιλής εγκωμιάζει τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄ ώστε να προβεί άμεσα στις πρέπουσες κινήσεις που θα απαλλάξουν τον ίδιο τον Φιλή και τον λαό της Κωνσταντινούπολης από τους φόρους που είχε επιβάλει ο παππούς του. Ο Φιλής στους πρώτους στίχους υπερτονίζει τη νίκη του Ανδρόνικου Γ΄ σε όλα τα μέτωπα και την επαναφορά της αυτοκρατορίας στην παλαιότερη αίγλη της. Στη συνέχεια προχωρεί σε μια ιστορική αναδρομή της νίκης του επί του παππού του, τονίζοντας τη θεία βοήθεια που έλαβε, αλλά και την πραότητα με την οποία αντιμετώπισε τον παππού του, αποφεύγοντας έντονα μίση. Συνεχίζοντας, παρομοιάζει τον αυτοκράτορα ως Χριστό που ανεγέρθη από τον τάφο και αφηγείται την πορεία του νεαρού αυτοκράτορα από τη Θράκη προς την Κωνσταντινούπολη. Με τη θριαμβευτική είσοδό του στο παλάτι ασπάζεται και φιλάει τον παππού του, τονίζοντας έτσι πόσο τον τιμούσε. Έπειτα, αναφέρει την ευτυχία και τη γαλήνη που επιβλήθηκε στην αυτοκρατορία και εκφράζει την πεποίθηση ότι οι νίκες του απέναντι στους εχθρούς θα είναι ολοκληρωτικές. Οι νίκες αυτές θα αποκαταστήσουν την λαμπρότητα της

¹¹⁷ Περισσότερα βλέπε Kubina, *Die enkomiaistische Dichtung*, σελ. 52, 210-211.

¹¹⁸ «Άλλες εκδόσεις», εννοούνται ποιήματα του Φιλή που έχουν εκδοθεί κριτικά σε μελέτες και δεν περιλαμβάνονται στις κριτικές εκδόσεις του Miller και Martini.

αυτοκρατορίας και ο Φιλής θα είναι αυτός που θα φροντίσει να υμνείται ο αυτόκράτορας μέσα στους αιώνες. Για αυτόν τον λόγο, καλεί τους υπόλοιπους ρήτορες και φιλοσόφους να σιωπήσουν μπροστά στη δική του ρητορική δεινότητα¹¹⁹.

Πανηγυρικός

Είναι ένας πανηγυρικός¹²⁰ προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄, με την ευκαιρία της γέννησης του αυτοκρατορικού διαδόχου, πιθανότατα του Ιωάννη Ε΄. Στον πανηγυρικό, οι τέσσερις Αρετές (Φρόνησις, Ανδρεία, Σωφροσύνη και Δικαιοσύνη) χαιρετούν το παιδί και του προσφέρουν τα δώρα τους. Ο πανηγυρικός αυτός, ανήκει στο είδος της δραματικής ηθοποιίας με ιστορικό υπόβαθρο, αφού μέσα στους στίχους του ποιήματος, οι Αρετές παίρνουν τον λόγο και ανακοινώνουν η καθεμιά τα δώρα της προς τον νεογέννητο πρίγκηπα. Μέσα σε αυτό το περιεχόμενο, το ποιητικό υποκείμενο, καλεί τις παρθένες Αρετές, να θρέψουν το αυτοκρατορικό βρέφος με γάλα προερχόμενο από την αμόλυνη θηλή τους. Εδώ βέβαια, η χρήση της εικόνας του γαλακτος μεταβάλλεται σε σχέση με άλλα ποιήματα που εμφάνιζαν την εικόνα του γαλακτοτρόφου αυτοκράτορα. Εδώ ο αυτοκράτορας δε λαμβάνει μέρος στην τροφοδοσία του βρέφους, αλλά ο ρόλος αυτός αφήνεται στις τέσσερις αρετές, οι οποίες μέσω της θηλής τους θα μεταφερθούν «τα δώρα», τα χρίσματα, τα οποία η καθεμιά προτίθεται να δώσει στο νεογέννητο βρέφος. Παρακάτω γίνεται επίσης αναφορά στη μορφή του αρτοποιοού αυτοκράτορα και στο βρέφος, το οποίο θα αποτελέσει το προζύμι-αλάτι στο «ζυμάρι» του ρωμαϊκού κράτους, συμβάλλοντας στη διαπλάτυνσή του. Ο Φιλής κλείνει το ποίημα με την πίστη ότι ο Χριστός θα ευλογήσει το βρέφος και θα φανεί αντάξιο των προκατόχων της Δυναστείας του¹²¹.

¹¹⁹ Ενδεικτική Βιβλιογραφία: Μανουήλ Γεδεών, “Ιστορικά ποιήματα Μανουήλ Φιλή”, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 3, Κωνσταντινούπολη (1882-1883), σελ. 215-220.

¹²⁰ Ο πανηγυρικός αυτός ανήκει στο εγκωμιαστικό είδος «Επιβατήριον», όπου περιγράφεται η είσοδος του αυτοκράτορα στην πόλη, η οποία τον καλωσορίζει. Περισσότερα βλ. Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 59-60.

¹²¹ Ενδεικτική Βιβλιογραφία: Carl Holzinger, “Ein Panegyrikus des Manuel Philes“, *BZ* 20 (1911), σελ. 384-387.

5. Περιλήψεις των κυριότερων ποιημάτων προς τον πατριάρχη

5.1 Τόμος Α´

E.182: Τῷ πατριάρχη κυρῷ Νίφωνι.

Ο Φιλῆς απευθύνεται, σε αυτό το ολιγόστιχο ποίημά του, προς τον πατριάρχη Νίφωνα (1310-1315) και τον παρακαλεί να επέμβει και να απομακρύνει από εκείνον τον πόνο και την εσωτερική αναταραχή που νιώθει. Χαρακτηρίζει τον πατριάρχη, άνεμο, πέλαιος της ζωής και τον καλεί να κυβερνήσει την ψυχή του με σοφία, οδηγώντας την σε ηρεμία και γαλήνη.

E.183: Τῷ αὐτῷ.

Σε συνέχεια του προηγούμενου ποιήματος, ο Φιλῆς, βλέπει τον πατριάρχη ως ήλιο που θα απομακρύνει τον χειμῶνα της ψυχῆς του, ως την λιακάδα που θα σταματήσει τις στεναχώριες της ζωῆς του.

E.184: Τῷ αὐτῷ.

Ο Φιλῆς, σε συνέχεια των προηγούμενων ποιημάτων, περιγράφει τον πατριάρχη ως δέντρο που φέρει ἕναν καλά ωριμασμένο καρπὸ της ἀρετῆς. Ο καρπὸς αὐτός, ὅταν καταναλωθεῖ ἀπὸ τον ποιητὴ, θα ἀποτελέσει παρηγοριὰ και στήριξη στη φωτιὰ που τον καίει.

F.43: Τῷ πατριάρχη κυρῷ Νίφωνι χαριστήριοι.

Μέσα ἀπὸ το ποίημα αὐτό, ο ποιητὴς ευχαριστεῖ τον πατριάρχη. Το ποίημα, εἶναι γεμάτο ἀπὸ πλούσιους και πρωτότυπους χαρακτηρισμοὺς: φωσφόρος, σοφός, προμηθεάς (κοινωνικὸς λειτουργός), πανδοχέας, κοσμοτρόφος, νεκταρόβλυστος (που στάζει νέκταρ), ἡδυσμα τῆς γῆς (γεύση της γῆς), βάσις ἄσειστε (ακλόνητη βάση). Παρομοιάζοντάς τον με τον Γαληνὸ, ἰατρό της ἀρχαιότητος, εγκωμιάζει την παρέμβασή του, ἀποτέλεσμα της ὁποίας ἦταν η ἀποκατάσταση της σωματικῆς και ψυχικῆς του υγείας. Με τη χρήση της υπερβολῆς, ο Φιλῆς ἀναρωτιέται ποιος ἀραγε ἔχει 10 στόματα και γλώσσες, για να ἀπορροφήσει τις ἀφθονες χάριτες του πατριάρχη. Στη συνέχεια, ο Φιλῆς, περιγράφει τους πόνους και τις φοβερὲς παγίδες που του ἔστησαν οὐ θανάσιμοι ἐχθροὶ του, τους ὁποίους ο πατριάρχης κατατρόπωσε με το σπαθὶ του. Στο τέλος, ο

ποιητής, εκφράζεται με βεβαιότητα, ότι θα διατηρήσει ο χρόνος τις πράξεις του πατριάρχη και θα αποκτήσει υστεροφημία.

F.55: Κυρῶ Νίφωνι.

Το ποίημα αυτό είναι ξεκάθαρα επαιτικό. Ο ποιητής αρχίζει το ποίημα, προσφωνώντας τον πατριάρχη ως πατριάρχη όλου του κόσμου. Στη συνέχεια, παρακαλεί τον πατριάρχη να του προσφέρει προμήθειες: κριθάρι, αλάτι, φασόλια, σιτάρι. Ο ποιητής, τέλος, σχολιάζει ότι ο ίδιος δεν μπορεί να ανταποδώσει τις χάρες.

F.121: Εἰς τὸν πατριάρχη

Σε ένα ακόμη επαιτικό ποίημα, προς άγνωστο πατριάρχη, ο Μανουήλ Φιλής, ζητάει τροφή για τα ζώα του. Αρχικά, τον χαρακτηρίζει τροφό της ψυχής, ότι τρέφει το μυαλό και τη λογική, ότι είναι δίκαιος. Στη συνέχεια, ζητάει χυλό για τα ζώα του, ώστε να καταφέρουν και εκείνα να σωθούν από τον φοβερό λιμό, ο οποίος, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, δεν θα είναι τριήμερος αλλά παρατεταμένος.

6.2. Τόμος Β΄

P.10: Τῷ πατριάρχη

Στο ποίημα αυτό, ο Φιλής, εγκωμιάζει διάφορες αρετές του πατριάρχη Νίφωνα. Ο πατριάρχης επαινείται για τη φιλόφρωνή του φύση, αφού απαλύνει τον πόνο των φτωχών και των πεινασμένων, παρηγορεί τους αρρώστους, αλλά και για τις προσπάθειές του να στερεώσει την Εκκλησία. Ο ποιητής δε διστάζει να χρησιμοποιήσει κοινούς χαρακτηριστικούς με εκείνους των ποιημάτων του προς τον αυτοκράτορα. Έτσι, γίνεται αναφορά στην αδυναμία του Πλάτωνα να μιλήσει για τον πατριάρχη, εξαιτίας της υπέρμετρης σοφίας του, στην ικανότητα του πατριάρχη να γαληνεύει την ψυχή με τη μουσική του, σε βαθμό ανώτερο του Ορφέα. Συνάμα, επισημαίνει ότι όπως κάποιος δεν είναι δυνατό να μετρήσει τα αστέρια του ουρανού, τις τρίχες ενός λιονταριού, τον βυθό της θάλασσας, τους κόκκους της άμμου, έτσι και η γεμάτη αρετές φύση του πατριάρχη, δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί.

P.46: Τῷ πατριάρχη κυρῶ Νίφωνι.

Η φιλοφροσύνη του πατριάρχη Νίφωνα, εγκωμιάζεται και σε αυτό το ποίημα. Ο λιμός, είναι το κεντρικό θέμα και ο πατριάρχης είναι το πρόσωπο εκείνο στο οποίο

εναποθέτει ο ποιητής όλες του τις ελπίδες. Ο πατριάρχης είναι ο ήλιος της φιλανθρωπίας, το λιβάδι της ελπίδας και της δροσιάς. Ο πατριάρχης με την ευσπλαχνία του, θα διαλύσει το θεριό του λιμού, που απειλεί τον λαό του.

P.56: Τῷ πατριάρχη κυρῷ Νίφωνι, ὅτε ἐπέβη τοῦ θρόνου τῆς ἐκκλησίας.

Το ποίημα, όπως μαρτυρεί και ο τίτλος του, τοποθετείται χρονικά μετά την άνοδο του Νίφωνα στον πατριαρχικό θρόνο, δηλαδή περίπου τον Μάιο του 1310 και αποτελεί το πρώτο ποίημα του Φιλῆ προς τον Νίφωνα. Ο πατριάρχης είναι το φως που διασπά το σκοτάδι, είναι ο ποιμένας του λαού, οι λόγοι του μοιάζουν με μουσική στα αυτιά, αλμέγει γάλα γλυκό της χαράς και με αυτό φτιάχνει τυρί και πηζει τις ελπίδες του λαού. Ο πατριάρχης χαρακτηρίζεται επίσης άνοιξη της σωτηρίας και γεωργός που φυτεύει τα δέντρα της Εκκλησίας, αφού εξαφάνισε τα σχίσματα (Αρσενιτών) από την Εκκλησία. Στη συνέχεια, καλεί όλο τον λαό να χαρεί και να χορέψει για το γεγονός αυτό. Ο Φιλῆς χαρακτηρίζει τον πατριάρχη άμεμπτο πατριάρχη της οικουμένης, νέο Μωυσή, προστάτη των αδυνάτων, τροφό των φτωχών και Γαληνό που γιατρεύει τον πόνο¹²².

P.59: Τῷ πατριάρχη ἀναγνωσθέντες τῇ κυριακῇ τῆς Σαμαρείτιδος.

Σε ένα ακόμη ποίημα, το οποίο τοποθετείται χρονικά 28 μέρες μετά το Πάσχα, επαινείται η φιλάνθρωπη φύση του πατριάρχη από τον Φιλῆ. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι χαρακτηρισμοί του πατριάρχη ως Νείλου, ως χρυσού πηγαδιού από το οποίο αντλείται το νερό της ζωής και ως δρομέα και γίγαντα. Σκοπός και πάλι του ποιήματος είναι να τονιστεί η φιλάνθρωπη φύση του πατριάρχη, η οποία αναβλύζει θάλασσα χαρισμάτων.

P.60: Τῷ πατριάρχη κυρῷ Νίφωνι ἀναγνωσθέντες τῇ Κυριακῇ τοῦ Παραλύτου.

Το ποίημα αυτό, τοποθετείται και πάλι χρονικά, λίγες μέρες μετά την άνοδο του Νίφωνα στον πατριαρχικό θρόνο, αφού η Κυριακή του Παραλύτου, εορτάζεται τον Μάιο. Το γεγονός αυτό, το τεκμηριώνει και ο Φιλῆς στο ποίημα του (*.. τῆς ἐκκλησίας, Εἰς ἣν δι' ἡμᾶς ἀπὸ τῆς χθὲς ἀνέβης...*). Ο Φιλῆς, με την ευκαιρία της εορτής αυτής, ταυτίζει τον εαυτό του με τον παράλυτο από το Ευαγγέλιο, και εκφράζει τη βεβαιότητα ότι ο πατριάρχης θα τον θεραπεύσει.

¹²² Σχετική βιβλιογραφία: Δημήτριος Αγορίτσας, «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Νίφων Α' (1310-1314)», ΕΕΒΣ 53 (2007-2009), σελ. 234.

P.133: Τῷ πατριάρχῃ κυρῷ Νίφωνι.

Στο εγκωμιαστικό αυτό ποίημα-επιστολή προς τον πατριάρχη Νίφωνα, ο Φιλῆς, με τη μοναδική του εικονοποιΐα, πετυχαίνει να εξυψώσει τον πατριάρχη. Αναφέρει ότι ο πατριάρχης, με τις κλωστές του μυαλού του, έραψε ξανά τον χιτώνα της Εκκλησίας, ο οποίος είχε σκισθεί, εξαιτίας των σχισμάτων. Ταυτόχρονα, ο πατριάρχης φέρει τον χιτώνα των αρετών και τη στολή των ελπίδων. Εκφράζει δηλαδή την πεποίθησή του, ότι ο νέος πατριάρχης θα ανταποκριθεί στις ανάγκες του λαού και θα συμβάλει στην αναπτέρωση της ελπίδας για τη σωτηρία της αυτοκρατορίας. Η παρουσίαση του ποιητικού υποκειμένου ως ρακένδυτου και γυμνού, διατυπώνει έμμεσα την ανάγκη ο πατριάρχης να προσφέρει ένδυμα στο ποιητικό υποκείμενο, αλλά και να καταστεί ο προστατευτικός μανδύας για τον λαό.

P.238: Τῷ πατριάρχῃ

Ο Φιλῆς, εκμεταλλεόμενος την ιστορία του Λαζάρου, του φίλου του Χριστού, ο οποίος πέθανε και αναστήθηκε από τον ίδιο τον Χριστό, προσπαθεί να αποσπάσει από τον πατριάρχη παροχές. Συγκεκριμένα, ταυτίζει τον εαυτό του με τον Λάζαρο και ζητεί από τον πατριάρχη, ως μαθητής του Χριστού που είναι, να τον αναστήσει και να απομακρύνει όλους τους πόνους της φοβερής ασθένειας, η οποία τον είχε καταβάλει.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΜΑΝΟΥΗΛ ΦΙΛΗ

Δεν υπάρχει μέχρι σήμερα καμία συγκροτημένη έρευνα για τη γλώσσα του Μανουήλ Φιλή. Στην προσπάθειά μας για μια τέτοια, έστω μικρή έρευνα της γλώσσας του, θα πρέπει πρώτα να κάνουμε μια μικρή εισαγωγή και να αναφερθούμε στις συχνά περίπλοκες ποικιλίες που συναντάμε στη γραπτή βυζαντινή ελληνική. Οι γλωσσικές αυτές ποικιλίες θα μπορούσαν να διακριθούν σε τρεις κατηγορίες¹²³:

- α) κείμενα που ενσωματώνουν χαρακτηριστικά της αρχαίας μορφής της γλώσσας και αποφεύγουν όσο μπορούν στοιχεία της καθομιλουμένης (κλασικίζουσα)
- β) κείμενα που βρίσκονται ανάμεσα στην απτικίζουσα και την καθομιλουμένη γλώσσα, δηλαδή τόσο με γλωσσολογικά στοιχεία «αναχρονιστικά», όσο και με «σύγχρονα» (η λεγόμενη βυζαντινή κοινή)
- γ) κείμενα βασισμένα στη μορφολογία της ομιλούμενης γλώσσας, αλλά με ορισμένα συντηρητικά στοιχεία.

Ο Φιλής διατηρεί κάποια στοιχεία της κλασικίζουσας γλώσσας τοποθετώντας μέσα στα ποιήματά του έμμεσες αναφορές από κείμενα αρχαίων συγγραφέων¹²⁴. Η χρήση αυτών των αναφορών από τον Φιλή, αναβαθμίζει ακόμη περισσότερο το ύφος του κειμένου του, αφού η χρήση των κλασικών αυτών χωρίων, καθιστούν τα κείμενα του Φιλή, «ψευδο-κλασικίζοντα», αν μπορούσαμε να τα χαρακτηρίσουμε έτσι.

Επιπροσθέτως, όσον αφορά τη μορφολογία των λέξεων ακολουθεί τους γενικούς κανόνες του αρχαίου ελληνικού γλωσσικού συστήματος, αφού δε βρίσκονται ίχνη δημώδους μορφολογίας, ενώ εντοπίζει κανείς, έστω και μεμονωμένα, άκρως αρχαίζοντες τύπους, όπως τον δυϊκό αριθμό (π.χ. *Ἄμφοῖν βασιλῆς τοῖν γενοῖν τρισολβία*)¹²⁵. Ευρεία είναι και η χρήση των προθέσεων, ενώ το συντακτικό των ποιημάτων του «βαδίζει» σύμφωνα με τους κανόνες, παρόλο που χρησιμοποιείται έντονα η μετοχή και το απαρέμφατο στη θέση του ρήματος. Η ευκτική εμφανίζεται

¹²³ Martin Hinterberger, "Observations on the Language of Byzantine Poetry: New Words, Alternative Forms, and "Mixed Language" στο Wolfram Hörandner- Andreas Rhoby- Nikos Zagklas (επιμ.), *A Companion to Byzantine Poetry*, Brill, Λαίπτεν-Βοστώνη 2019, σελ. 38-65, 39-40. Όπως τονίζει και ο Hinterberger, δεν θα πρέπει βέβαια να χωρίζουμε τη βυζαντινή λογοτεχνία σε κατηγορίες, γιατί ακόμα και σε αυτές τις κατηγορίες υπάρχουν «γκρίζες ζώνες», οι οποίες θα πρέπει να αντιμετωπιστούν ως εκδηλώσεις μιας και μόνης γλώσσας.

¹²⁴ Βλέπε *Εισαγωγή* της παρούσης μελέτης, στο *Πρότυπα και επιρροές*, όπου παρατίθεται πίνακας με τους υπαινιγμούς αυτούς και τις αντιστοιχίες τους στα ποιήματα του Φιλή.

¹²⁵ F.63, στ. 4.

ευρέως στα ποιήματα (π.χ. *φλέγοι*¹²⁶, *έκβάλοι*¹²⁷) και η δοτική συνεχίζει να κατέχει σημαντική θέση ανάμεσα στις άλλες πτώσεις (π.χ. *θάλπεσι*¹²⁸, *ποσί*¹²⁹, *τῶ πλαστουργῶ*¹³⁰). Τα πιο πάνω στοιχεία δεν μπορούν από μόνα τους να δώσουν μια σαφή εικόνα για τη γλώσσα του Φιλή. Αυτό που θέλω να πω είναι ότι, παρόλο που τα κείμενα των βυζαντινών συγγραφέων οφείλουν πολλά στην αρχαία ελληνική γλώσσα και φαίνονται να ακολουθούν τα πρότυπά της, εντούτοις εισήγαγαν κάποιες διαφοροποιήσεις, τις οποίες είχαν αντλήσει από την καθομιλουμένη¹³¹. Επομένως οι εμφανίσεις της αρχαίας ελληνικής μορφολογίας δεν κατηγοριοποιούν απαραίτητως και αυτομάτως τη γλώσσα του Φιλή ως μια κλασικίζουσα γλώσσα. Τουναντίον, δεν θα ήταν ορθό να την εντάξουμε ξεκάθαρα σε κάποια κατηγορία.

Είναι σημαντικό να ληφθεί υπόψη και το μέτρο των ποιημάτων. Ο δωδεκασύλλαβος είναι το μέτρο που χρησιμοποιεί κυρίως ο ποιητής¹³², πάντοτε όσον αφορά τα εξεταζόμενα κείμενα, ενώ ο δεκαπεντασύλλαβος κάνει την εμφάνισή του μόνο σε τρία από τα ποιήματα αυτά¹³³. Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι, ενώ στη βυζαντινή ποίηση γενικότερα με τον δεκαπεντασύλλαβο συνεπάγεται και η χρήση κοινής ή και δημώδους, ο Φιλής τα τρία ποιήματά του με αυτό το μέτρο τα συνθέτει με βάση μια φαινομενικά κλασικίζουσα μορφή της γλώσσας¹³⁴. Για παράδειγμα το ποίημα προς τον αυτοκράτορα, το οποίο εκφωνήθηκε πιθανώς κατά τον εορτασμό των Χριστουγέννων¹³⁵. Στους δύο στίχους που παρατίθενται παρακάτω εμφανίζονται τόσο η χρήση προθέσεων όσο και της δοτικής, ενώ προτιμάται ο τίτλος *αὐτάναξ* έναντι του *βασιλεύς*:

Ὡς εἶδομέν σου πρὸ μικροῦ τὸ πρόσωπον, αὐτάναξ,...

¹²⁶ P.55, στ. 100.

¹²⁷ P.58, στ. 45.

¹²⁸ F.213, στ. 147.

¹²⁹ F.197, στ. 1.

¹³⁰ F.210, στ. 11.

¹³¹ Geoffrey Horrocks, "High Register Byzantine Greek: Diglossia and what lay behind it", στο Caterina Carpinato/ Olga Tribulato (επιμ.), *Storia e Storie della lingua greca*, Edizioni Ca' Foscari, Βενετία 2014, σελ. 49-72, σελ. 50.

¹³² Για τον παρακάτω 12σύλλαβο, συμβουλευτήκα: Franz Joseph Dölger, *Die byzantinische Dichtung in der Reinsprache*, *Wissenschaftliche Editionsgesellschaft*, Βερολίνο 1948, σελ. 40. Paul Maas, "Der byzantinische Zwölfsilber", σελ. 296- 297.

¹³³ F.265, F.210, F.111. Αυτό που παρατηρεί κανείς διαβάζοντας τα ποιήματα αυτά είναι μια έντονη αναφορά σε πρόσωπα της αρχαιότητας και της μυθολογίας, όπως η Αθηνά και ο Άρης. Πιθανόν ο Φιλής προέβη σε επίλογη του μέτρου αυτού για να αποδείξει ότι μπορεί να συνθέσει περισσότερο κλασικίζοντα ποιήματα και σε ένα τέτοιο μέτρο. Όσον αφορά το εξεταζόμενο ποίημα, το οποίο πρέπει να διαβάστηκε στις γιορτές των Χριστουγέννων και των Φώτων, θα ήταν μια καλή ευκαιρία να επιδείξει την ικανότητά του αυτή και σε ένα ευρύτερο κοινό.

¹³⁴ Το ίδιο συμβαίνει και με τον Θεόδωρο Πρόδρομο.

¹³⁵ Τοῦ αὐτοῦ πολιτικοῦ αὐθωρὸν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ἐν τῇ ἑορτῇ τῆς Χριστοῦ γεννήσεως καὶ τῶν φώτων. F.210, στίχος 1 και στίχος 4.

Συνεδωροφορήσαμεν τοῖς ἑκ Περσίδος τάδε

Ο Φιλῆς επεξεργάζεται τους στίχους του σύμφωνα με τους κανόνες της προσωδίας. Συγκεκριμένα, οι συλλαβές 3, 5, 7, 11, οι οποίες σύμφωνα με τους κανόνες του δωδεκασύλλαβου πρέπει να είναι πάντοτε βραχείες, παραμένουν όντως πάντοτε βραχείες, ενώ οι συλλαβές 2, 4, 6, 8, 10 πάντοτε μακρές. Τα μακρά φωνήεντα, οι δίφθογγοι καθώς επίσης και τα θέσει μακρά φωνήεντα ακολουθούν τους κανόνες της προσωδίας εκτός από συγκεκριμένες περιπτώσεις. Σύμφωνα με τους κανόνες της προσωδίας βραχεία συλλαβή θεωρείται η συλλαβή που περιέχει βραχύ φωνήεν: ε, ο, α, ι, υ. Μακρά συλλαβή (φύσει) θεωρείται η συλλαβή που περιέχει μακρό φωνήεν: η, ω, α, ι, υ (αι, οι, ει, υι, ωι, ηι). Τέλος, θέσει μακρά συλλαβή υπάρχει αν ύστερα από το βραχύ φωνήεν ακολουθούν, στην ίδια λέξη ή στην αρχή της επόμενης λέξης, ένα διπλό σύμφωνο (ζ, ξ, ψ) ή περισσότερα από ένα απλά σύμφωνα.

Σε σχέση με τα παραπάνω, ο δωδεκασύλλαβος στίχος του Φιλῆ έχει είτε τομή στη 5^η συλλαβή, είτε τομή στην 7^η συλλαβή. Κατά την άποψή μου, η τομή του στίχου είναι συνυφασμένη με την επιλογή των λέξεων και ο Φιλῆς, όπως έχει διαπιστωθεί και πιο πάνω, είχε καταρτίσει κάποιες συγκεκριμένες στερεότυπες φράσεις, ώστε να μην ξεφεύγει από τους κανόνες της προσωδίας. Ταυτόχρονα, υποβοηθούν την τήρηση των κανόνων του βυζαντινού τονικού δωδεκασύλλαβου όπου: Τομή 5: XXXX – // XXXXX– υ (X = τονιζόμενη ή άτονη συλλαβή, –= πάντοτε τονισμένη συλλαβή, υ = πάντοτε άτονη συλλαβή). Τέλος, οι στερεότυπες αυτές φράσεις βοηθούν πάντοτε τον ποιητή να διατηρήσει τον κανόνα της παροξύτονης κατάληξης του στίχου.

Στο παρόν κεφάλαιο, θα αναλύσω διάφορες πτυχές της γλώσσας των ποιημάτων του, όπως το λεξιλόγιο, οι προθέσεις, τα μόρια και η χρήση -σημασιολογική και μορφολογική- των χρόνων. Στην πρώτη αυτή προσπάθεια για ανάλυση της γλώσσας του Φιλῆ, βασίστηκα σε συμπεράσματα και όρους από το ερευνητικό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Κύπρου¹³⁶ για τις μεταφράσεις των ιστοριογραφικών και αγιολογικών κειμένων.

¹³⁶ “The vocabulary of Byzantine classicizing and literary koine texts: A database of correspondences”. Είναι ένα ερευνητικό έργο του Τμήματος Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κύπρου και χρηματοδοτήθηκε από το Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη κατά την περίοδο Απριλίου 2014-Απριλίου 2016. Για τα αποτελέσματα του προγράμματος δεξ: Martin Hinterberger, “The Vocabulary of Byzantine Classicizing and Literary Koiné Texts: A Database of Correspondences” στο Athanasios Gagatsis (επιμ.) *A. G. Leventis Research Projects 2000-2016. Reviews and Contribution*. Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία 2017, σελ. 231-246. Επίσης, βλέπε για αρχεία του συγκεκριμένου προγράμματος στην ιστοσελίδα του Διατμηματικού Μεταπτυχιακού Προγράμματος Βυζαντινών Σπουδών και Λατινικής Ανατολής του Πανεπιστημίου Κύπρου: <https://ucy.ac.cy/byz/el/>.

1. Η χρήση των τίτλων στον στίχο και το μέτρο

Με τη μεταφορά της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη και τη σημασία που ο Μέγας Κωνσταντίνος απέδωσε στον χριστιανισμό συγκροτήθηκε η ιδεολογία της χριστιανικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η οποία θεωρούνταν ως συνέχεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ο τίτλος του αυτοκράτορα ήταν *imperator Romanorum* (αυτοκράτορας Ρωμαίων) και μετά τον εξελληνισμό της αυτοκρατορικής διοίκησης από τον Ηράκλειο (7^{ος} αιώνας) *βασιλεύς Ῥωμαίων*. Βέβαια, ο όρος αυτός σήμαινε τον αυτοκράτορα με οικουμενική εξουσία και όχι τον βασιλιά που εξουσίαζε μια ορισμένη εδαφική επικράτεια¹³⁷.

Στο μέρος αυτό της εισαγωγής θα εξετάσουμε την αυτοκρατορική ιδεολογία όπως εκφράζεται με τη χρήση των αυτοκρατορικών τίτλων και η σχέση τους με το μέτρο του στίχου. Ειδικότερα, διαβάζοντας κάποιος τα αυτοκρατορικά ποιήματα του Φιλή, θα εντοπίσει ποικίλες αναφορές και διαφορετικούς τίτλους για τον αυτοκράτορα: *αὐτοκράτωρ, βασιλεύς, αὐσονοκράτωρ, αὐσονάρχης* κ.α.

1.1 ὁ αὐτοκράτωρ

Ο τίτλος *αὐτοκράτωρ* προσδιορίζει τον κάτοχο της κυρίαρχης δύναμης. Προέρχεται από τον ρωμαϊκό όρο «*imperator*» και επιβίωσε μέχρι το τέλος της βυζαντινής αυτοκρατορίας ως ο σημαντικότερος αυτοκρατορικός τίτλος. Ο όρος *αὐτοκράτωρ* ανέπτυξε ειδικό νόημα μετά τον 9^ο αιώνα, όπως ακριβώς το *μέγας βασιλεύς*, ώστε να διακρίνεται ο κύριος αυτοκράτορας από τους συν-αυτοκράτορες¹³⁸. Ἐτσι, ενώ θα περίμενε κανείς να είναι ο συχνότερος τίτλος που απαντάται στα αυτοκρατορικά ποιήματα του Φιλή, εντούτοις βρίσκεται στη δεύτερη θέση της προτίμησής του¹³⁹. Ο τίτλος αυτός εμφανίζεται 59 φορές στα ποιήματα, σε σύνολο 5000 στίχων περίπου. Στις 59 αυτές φορές ο τίτλος αυτός τοποθετείται από τον ποιητή

¹³⁷ Hans-Georg Beck, *Η βυζαντινή χιλιετία*. Μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σελ. 63, 105-107.

¹³⁸ Constantin Zuckerman, "On the Title and Office of the Byzantine Basileus." στο Cecile Morrisson (εκδ.), *Mélanges*, Fondation Ebersolt & Université de Paris IV, Παρίσι-Σορβόννη 2010, σελ. 865–890. Για τη (θεωρητική) διαφοροποίηση της χρήσης των τίτλων *αὐτοκράτωρ* και *βασιλεύς* κατά την Παλαιολόγεια εποχή (ο εστεμμένος γιος του αυτοκράτορα είχε μόνο τον τίτλο *βασιλεύς*) βλ. Ruth Macrides / Joseph A. Munitiz/ Dimiter Angelov, *Pseudo-Kodinos, the Constantinopolitan Court, Offices and Ceremonies*, Birmingham Byzantine and Ottoman Studies 15, Φάρναμ 2013, σ. 213 υποσημ. 607 και σελ. 422-423.

¹³⁹ Βλέπε πίνακα 2.

είτε ως η πρώτη λέξη του στίχου, είτε ως η τελευταία. Ακολουθούν μερικές περιπτώσεις:

- α. Αυτοκράτορ μέγιστε, τί τάχα ξένον (P.13, στίχος 1)
- β. Ἡδὺς, προσηνῆς, εὐστεφῆς αὐτοκράτωρ (P.31, στίχος 30)
- γ. Αὐτοκράτορ μέγιστε, χιτῶνος χάριν
Αὐτοκράτορ μέγιστε, πῶς οἴσω πλέον;
Αὐτοκράτορ μέγιστε, δεινὸν τὸ θλίβον
Αὐτοκράτορ, τολμῶντι συγγίνωσκέ μοι (P.44, στίχοι 1, 6, 29, 38)
- δ. Πόθεν προελθὼν, ὁ γλυκὺς αὐτοκράτωρ (P.51, στίχος 9)
- ε. Ἄκουε λοιπὸν ὁ γλυκὺς αὐτοκράτωρ (P.55, στίχος 42)
- στ. Αὐτοκράτωρ γένοιτο γῆς θάπτον πάσης (P. 61, στίχος 170)
- ζ. Αὐτοκράτορ σὸς εἶμι, σὲ πνέω μόνον
Αὐτοκράτορ σὸς εἶμι, σὲ βλέπω μόνον (P.63, στίχοι 1-2)
- η. Αὐτοκράτορ μέγιστε, δεῖ δὴ μοι σκέπης (P.73, στίχος 1)
- θ. Αὐτοκράτορ μέγιστε, μὴ κατασχύνῃς (P.66, στίχος 4)
- ι. Αὐτοκράτορ μέγιστε, τί χρῆ συγγράφειν (P.139, στίχος 3)
- ια. Αὐτοκράτορ, τολμῶντι συγγίνωσκέ μοι (P.183, στίχος 21)
- ιβ. Αὐτοκράτορ μέγιστε, τί ππαίσαντί μοι (P.185, στίχος 1)
- ιγ. Αὐτοκράτορ, δέδοικα μὴ ταυτὸν πάθω
Αὐτοκράτορ μέγιστε τί σιγᾶς ἔτι; (P.196, στίχοι 41, 45)
- ιδ. Ὡ πῶς, ὁ μεγαλόνομος τὴν τύχην αὐτοκράτωρ (App.31, στίχος 58)
- ιε. Αὐτοκράτορ μέγιστε, τὸν θεῖον φόβον (F.95, στίχος 120)
- ιστ. Τοιοῦτος ἡμῖν εὐρεθεὶς αὐτοκράτορ (F.99, στίχος 1)
- ιζ. Τῆ δὲ φωνῆ σου καὶ στροφῆ τῆς γλώττης, αὐτοκράτορ
Οἰκοδεσπότης φρόνιμος ὑπάρξας αὐτοκράτορ!
Τότε σοι γένοιτο ῥευστὸν τὸ γῆρας, αὐτοκράτορ (F.111, στίχοι 27, 57, 66)

Το γεγονός ότι ο τίτλος *αὐτοκράτωρ* εμφανίζεται είτε στην πρώτη είτε στην τελευταία θέση του 12σύλλαβου στίχου δεν είναι καθόλου τυχαίο. Μια παρατήρηση που μπορούμε να κάνουμε είναι ότι ο Φιλῆς χρησιμοποιεῖ συνήθως την κλητική πτώση του τίτλου στην αρχή του στίχου, ενώ όταν δεν πρόκειται για προσφώνηση ο τίτλος

βρίσκεται στο τέλος του στίχου, χρησιμοποιώντας ονομαστική. Αυτό σχετίζεται με τους κανόνες του ιαμβικού δωδεκασύλλαβου, αφού πάντοτε η τελευταία συλλαβή θα πρέπει να είναι μακρόχρονη. Επίσης, πάντοτε, όταν ο τίτλος αυτός βρίσκεται στην αρχή του στίχου έπεται μια λέξη που αρχίζει από σύμφωνο, ώστε σε συνδυασμό με το καταληκτικό σύμφωνο του τίτλου («ρ») να μετατρέπει την τελευταία συλλαβή σε θέσει μακρά, τηρώντας έτσι τους κανόνες του μέτρου¹⁴⁰. Στην περίπτωση που τίθεται στην αρχή της λέξης ο τίτλος, σχεδόν πάντοτε ακολουθείται από μια τρισύλλαβη λέξη ή δυο λέξεις που αριθμούν μαζί τρεις συλλαβές, ώστε να γίνεται η τομή του στίχου στην έβδομη συλλαβή (*μέγιστε, δέδοικα, τολμῶντι, σός είμι*). Έτσι, παρατηρούμε ότι χρησιμοποιεί κάποια αμετάβλητα ζεύγη λέξεων, όπως: «αυτοκράτορ μέγιστε», «αυτοκράτορ σός είμι». Τέλος, όταν ο στίχος είναι δεκαπεντασύλλαβος (βλέπε περίπτωση ιδ), ο τίτλος τίθεται στο τέλος του στίχου, διότι ο τίτλος όντας μια τετρασύλλαβη, παροξύτονη λέξη, συμβάλλει στη διατήρηση του μετρικού τόνου κατά τη χρήση του μέτρου αυτού. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο 12σύλλαβος στην περίπτωση ιζ.

Ολοκληρώνοντας την εξέταση του τίτλου αυτού είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι ο τίτλος αυτός εμφανίζεται κατά συντριπτική πλειοψηφία σε ονομαστική και κλητική. Σε 4 περιπτώσεις εμφανίζεται σε γενική πληθυντικού, περιπτώσεις κατά τις οποίες γίνεται αναφορά στους προγενέστερους αυτοκράτορες. Τέλος, ο τίτλος εμφανίζεται σε πτώση γενική, αιτιατική και δοτική ενικού μόνο στον τίτλο του ποιήματος και πουθενά αλλού.

1.2 ό βασιλεύς

Ο τίτλος *βασιλεύς* για τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου εντοπίζεται σε επίσημα έγγραφα το 629 μ.Χ., παρόλο που στις λογοτεχνικές πηγές χρησιμοποιήθηκε ανεπίσημα για τους αυτοκράτορες από τον 1^ο αιώνα π.Χ¹⁴¹. Η λέξη *αυτοκράτωρ* αποτελούσε τον επίσημο τίτλο του ηγεμόνα, όμως, από ότι φαίνεται, προτιμήθηκε σταδιακά μια λέξη ίσως πιο χρηστική και που υποδείκνυε περιληπτικά ποια ήταν η θέση του: βασιλεύς, ο κάτοχος της βασιλείας. Για αυτό άλλωστε υπάρχουν και άλλες λέξεις ομόρριζες, οι οποίες εκφράζουν ακριβώς αυτή τη χρηστικότητα και την ευκολία, όπως: *βασιλεύω, βασιλεία, βασιλικός, βασίλειον*. Κάτι τέτοιο δεν παρατηρείται για τον

¹⁴⁰ Περισσότερα για το μέτρο βλέπε στο 1.5 της ενότητας αυτής.

¹⁴¹ Evangelos Chrysos, "The title Βασιλεύς in Early Byzantine International Relations", *DOP* 32 (1978), σελ. 29-75, 59.

τίτλο *αὐτοκράτωρ*. Το ουσιαστικό *αὐτοκρατορία*, το επίθετο *αὐτοκρατορικός*, αλλά και άλλα παράγωγα, χρησιμοποιούνται από τον Φιλή συγκριτικά λιγότερες φορές σε σχέση με τα παράγωγα της λέξης *βασιλεύς*. Η υιοθέτηση του τίτλου *βασιλεύς* και η συνταύτισή του με τον τίτλο *αὐτοκράτωρ* οφείλεται, σύμφωνα με κάποιους ερευνητές, στη νίκη του Βυζαντίου κατά της Περσίας και στην περιθωριοποίηση του Πέρση «Βασιλιά των Βασιλιάδων»¹⁴². Έτσι επικρατέστερος τίτλος στα επίσημα έγγραφα ήταν *βασιλεύς Ῥωμαίων* και όχι *αὐτοκράτωρ*. Επομένως, μετά από αυτή την εξέλιξη, ο όρος *βασιλεύς* σήμαινε τον αυτοκράτορα με οικουμενική εξουσία και όχι τον βασιλιά που εξουσίαζε εδαφικά μια ορισμένη επικράτεια. Απόδειξη της σημασίας αυτής, είναι τα κάτοπτρα ηγεμόνων του Θεοφύλακτου Αχρίδος και του Νικηφόρου Βλεμμύδη: η *Παιδεία βασιλική* και ο *Βασιλικὸς ἀνδριάς*. Στα δύο αυτά κάτοπτρα ηγεμόνων, παρουσιάζονται οι αρετές ενός αυτοκράτορα και δίδονται συμβουλές, όπως άλλωστε συνηθίζεται στα κείμενα αυτού του είδους. Μάλιστα, ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, ετυμολογεί τον τίτλο *βασιλεύς* ως «βάση τοῦ λαοῦ»¹⁴³, γεγονός που ίσως δικαιολογεί και την ευρεία χρήση του.

Ο Φιλής χρησιμοποιεί στα αυτοκρατορικά του ποιήματα τον τίτλο αυτό 121 φορές, δηλαδή σχεδόν διπλάσιες φορές από ότι τον τίτλο *αὐτοκράτωρ*. Το γεγονός αυτό, τον καθιστά, ως τον δημοφιλέστερο σε χρήση τίτλο. Παρακάτω ακολουθούν κάποια ενδεικτικά χωρία:

- α. Τῆ σῆ, βασιλεῦ, συσταλεῖς μεσημβρία
Καὶ γὰρ βασιλεὺς πανταχοῦ γῆς ἦν τότε (P.2, στίχοι 14, 78)
- β. Ὁ βασιλεὺς τῶ πλαστουργῶ σάρκα ρευστὴν εἰσφέρει (F.210, στίχος 11)
- γ. Ἦπαρ τοῦ γένους, βασιλεῦ καὶ τῆς ἀρχῆς καρδία
Κατευστοχεῖς γὰρ βασιλεῦ, τῶν ἐπιτιθεμένων
Ὅλος εἶ χάρις βασιλεῦ, καὶ τέρψις καὶ φαιδρότης (F.112, στίχοι 3, 49, 54)
- δ. Διψῶ βασιλεῦ, καὶ περικέχηνά σε. (F.93, στίχος 13)
- ε. Ἀσύγκριτος εἶ βασιλεῦ, σιγάτωσαν οἱ λόγοι
Ἀσύγκριτος εἶ βασιλεῦ, συγγίνωσκε τοῖς λόγοις
Ἀσύγκριτος εἶ βασιλεῦ, μάτην ἴσχω τῶν λόγων (App.31, στίχοι 1, 51, 100)

¹⁴² Ο βασιλιάς της Περσίας ήταν ο μόνος ξένος ηγεμόνας που είχε αυτόν τον τίτλο. Επομένως, με την ήττα του, ο βυζαντινός αυτοκράτορας θα παρέμενε ο μόνος διεκδικητής του τίτλου αυτού: Constantin Zuckerman, "On the titles and office", σελ. 865, και Evangelos Chrysos, "Der Kaiser und die Könige" στο Hörandner Wolfram – Falko Daim (επιμ.), *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*, Βιέννη 1980, σελ. 143-148, 143.

¹⁴³ Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Τόμος Α', σελ. 254.

στ. Ἔπεσε μέγας βασιλεὺς. αἱ παγκοσμίου κλόνου!
Οἱ βασιλεῖς θρηνεῖτ' ὅλης οἴκουμένης
Καὶ γὰρ ὁ κρείστων βασιλεὺς ἐδόουλεσε τῇ φύσει. (App. 16, στίχοι 3, 16-17)

ζ. Σὺ δ', ὦ βασιλεῦ, τὸν Φιλὴν παρατρέχεις (P.200, στίχος 7)

η. Θεοῦ βασιλεῦ, τῆς ψυχῆς μοι τὸ ζέον
Θεοῦ βασιλεῦ, τῆς ψυχῆς μοι τὸ ψύχον (P.196, στίχοι 1-2)

θ. Οὐκοῦν, βασιλεῦ, τὴν ἐμὴν στολὴν βλέπων (P.113, στίχος 21)

ι. Οὐκοῦν, βασιλεῦ, τοῦς ἐμοὺς πόνους λύε (P.63, στίχος 9)

ια. Αὐτὸς βασιλεῦ, τῷ γλυκασμῷ σου λύεις
Ἴδοῦ βασιλεὺς, μὴ φοβοῦ, δεῦρο σκόπει
Ὅ γὰρ βασιλεὺς, ὁ γλυκὺς Ἴπποκράτης (P. 61, στίχοι 63, 74, 90)

ιβ. Ἀλγῶ βασιλεῦ, καὶ σιγῶν ἔτι στέγω (P.27, στίχος 1)

ιγ. Τί δὴ, βασιλεῦ, πρὸς θεοῦ κεχρισμένε
Ὅραξ βασιλεῦ, τὸν τροχὸν τῶν πραγμάτων
Καὶ πάντα καλὰ, βασιλεῦ, ταῦτα φράσεις
Ὅς τοῦτον ἡμῖν εἰς βασιλέα χρεῖ (P.14, στίχοι 1, 155, 248, 349)

Οἱ παρατηρήσεις που δύναται κανεῖς να κάνει σε σχέση με τον τίτλο *βασιλεὺς* εἶναι με βάση τη θέση του τίτλου μέσα στον στίχο. Στις περιπτώσεις που ο στίχος εἶναι δωδεκασύλλαβος, ο τίτλος *βασιλεὺς* εἶναι εκείνη η λέξη που «κλείνει» το πρώτο ημιστίχιο. Η τομή, ὅπως φαίνεται και στα παραδείγματα του δωδεκασύλλαβου παραπάνω, γίνεται στην 5^η συλλαβή. Συγκεκριμένα, του τίτλου συνήθως προηγείται μια δισύλλαβη λέξη, κυρίως κάποιο ἀκλιτο μόριο (*Οὐκοῦν*) ἢ ἓνα συνηρημένο ῥῆμα της πρώτης συζυγίας (ὄραω, διψάω, ἀλγέω) ἢ κάποτε χρησιμοποιεῖται σε συνδυασμό με τη λέξη *Θεός* στη γενική: *Θεοῦ βασιλεῦ*. Η χρήση του *βασιλεὺς* στο κλείσιμο του πρώτου ημιστιχίου χαρίζει στο ημιστίχιο οξύτονη κατάληξη, διατηρώντας τους κανόνες του δωδεκασύλλαβου για οξύτονη κατάληξη ὅταν η τομή γίνεται στην 5^η συλλαβή. Ταυτόχρονα, η χρήση του τίτλου στη συγκεκριμένη θέση, υποβοηθᾷ τη διατήρηση των κανόνων του βυζαντινοῦ τονικοῦ δωδεκασύλλαβου ὅπου: Τομή5: xxxx – // xxxxx– u (x = τονιζόμενη ἢ ἀτονη συλλαβή, – = πάντοτε τονισμένη συλλαβή, u = πάντοτε ἀτονη συλλαβή)¹⁴⁴.

Στις περιπτώσεις που ο στίχος εἶναι δεκαπεντασύλλαβος (παραδείγματα β, γ, ε, στ) ο τίτλος παρουσιάζει παρόμοιο τρόπο χρήσης. Δηλαδή, χρησιμοποιεῖται ως εκείνη

¹⁴⁴ Paul Maas, "Der byzantinische Zwölfsilber", *BZ* 12 (1903), σελ. 278-323, 296 και 297.

η λέξη, με την οξύτονη κατάληξη, που ολοκληρώνει το πρώτο ημιστίχιο στην 8^η συλλαβή. Συνάμα, ακόμη μια αιτία χρήσης του τίτλου αυτού στο τέλος του πρώτου ημιστιχίου μπορεί να είναι η επιθυμία του Φιλή να προσδώσει ένταση και έμφαση στο πρόσωπο στο οποίο απευθύνεται, αφού είναι τοποθετημένος ακριβώς στο σημείο παύσης και τομής του στίχου.

Η προτίμηση του τίτλου αυτού από τον Μανουήλ Φιλή οφείλεται σε αυτόν τον λόγο. Δηλαδή, ο τίτλος *αὐτοκράτωρ* πέραν του γεγονότος ότι ήταν μια τετρασύλλαβη λέξη, στοιχείο που δυσχέραινε τον ποιητή στην ολοκλήρωση του νοήματος στο 1^ο ημιστίχιο πριν το πέρας της 5^{ης} ή της 7^{ης} συλλαβής, ήταν επίσης και παροξύτονη, εμπόδιο αυτή τη φορά στην απρόσκοπτη χρήση του. Αντιθέτως, ο τίτλος *βασιλεύς* είναι τρισύλλαβη λέξη, διευκολύνοντας έτσι την ανεύρεση περισσότερων λέξεων που να συμπληρώνουν τις 5 ή 7 συλλαβές, αλλά είναι και οξύτονη, αποτελώντας λέξη «κλειδί» για τη διατήρηση του μετρικού τόνου και της τομής στην 5^η συλλαβή.

1.3 ὁ *αὐσονάρχης*

Ο τίτλος *αὐσονάρχης* ερμηνεύεται ως εκείνος που *ἄρχει*, εξουσιάζει τους *Αὔσονες*, την *Αὐσονίαν*. Οι *Αὔσονες* ήταν οι αρχαιότατοι και παλαιότεροι κάτοικοι της Ιταλίας, η οποία έπειτα ονομάστηκε και Αυσονία¹⁴⁵. Οι βυζαντινοί, με την χρήση της κλασικίζουσας λέξης *Αὔσονες*, ήθελαν να δείξουν ότι το κράτος τους είχε ιταλική καταγωγή και κατά συνέπεια ότι αυτοί ήταν οι μόνοι πραγματικοί πολιτικοί απόγονοι των αρχαίων Ρωμαίων¹⁴⁶. Χρησιμοποιήθηκε ευρέως ως αυτοκρατορικός τίτλος από το 800 μ.Χ., όταν ο Καρλομάγνος αναγορεύτηκε από τον πάπα, αυτοκράτορας των Ρωμαίων¹⁴⁷. Αναβιώθηκε από τον Φιλή, αλλά και άλλους λογίους κατά τον 13^ο αιώνα, αν και μαρτυρείται σποραδικά και σε συγγραφείς του 12ου αιώνα¹⁴⁸. Η αναβίωση αυτή δεν ήταν τυχαία, αφού οι βυζαντινοί, μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης

¹⁴⁵Νικόλαος Λωρέντης, *Λεξικόν των αρχαίων κύριων ονομάτων της μυθολογίας, ιστορίας και γεωγραφίας*, Βιέννη, 1837, σελ. 50.

¹⁴⁶Anthony Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition (Greek Culture in the Roman World)*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2008, σελ. 63: «Just as the Byzantines referred to foreign peoples by classical names, making the Goths into Skythians and the Arabs into Medes, so too did they regularly call themselves Ausones, an ancient name for the original inhabitants of Italy. This was the standard “classicizing” name that the Byzantines used for themselves, not “Hellenes”. In short, the depth and seriousness of the Byzantines’ Roman identity should not be denied lightly or on false premises».

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σελ. 61.

¹⁴⁸Ο τίτλος χρησιμοποιήθηκε επίσης από τους σύγχρονους του Φιλή Μανουήλ Ολόβωλο, Γεώργιο Μετοχίτη σε περιορισμένο όμως βαθμό, αλλά και από τους λογίους του 12^{ου} αιώνα Κωνσταντίνο Μάνασση και Θεόδωρο Πρόδρομο. Ο τίτλος χρησιμοποιείται ευρέως και στο έργο του Αλέξιου Κομνηνού *Μούσαι*: Paul Maas, “Die Musen des Kaisers Alexios I”, *BZ* (1913), σελ. 348-369.

από τους Λατίνους, έπρεπε να διατηρήσουν το χρίσμα του νόμιμου Ρωμαϊκού λαού και ο αυτοκράτορας τη νομιμότητα του κυρίαρχου Ρωμαίου αυτοκράτορα¹⁴⁹. Η λέξη *Αύσόνες* χρησιμοποιείται επίσης ως πρώτο συνθετικό και για τον τίτλο *Αύσονοκράτωρ*, ο οποίος θα σχολιαστεί στη συνέχεια. Παρακάτω, ακολουθούν όλες οι εμφανίσεις του τίτλου *Αύσονάρχης*:

α. Εἰς αἰμοχαρεῖς, Αύσονάρχα, βαρβάρους
Πρὸς γοῦν τὸ σεπτὸν, Αύσονάρχα, σὸν κράτος. (P.2, στίχοι 53, 86)

β. Βροντῆς δὲ τῆς σῆς, Αύσονάρχα, τῷ κρότῳ (P.6, στίχος 4)

γ. Καὶ τῶν ἀκανθῶν, Αύσονάρχα, τῷ στέφει (P.13, στίχος 48)

δ. Καὶ τοῖς παλαιοῖς Αύσονάρχαῖς συγκρίνοις
Τὸν Αύσονάρχη, τὸν πολὺν, τὸν γεννάδαν
Τὸν Αύσονάρχη, τὸν πολὺν, τὸν ἀγγίνου (P.14, στίχοι 98, 271, 350)

ε. Ῥιφὲν παρ' ἡμῶν, Αύσονάρχα, τὸ βρέφος (P.42, στίχος 2)

στ. Τοῖς σοῖς ἀμελχθὲν, Αύσονάρχα, δακτύλοις (P.43, στίχος 4)

ζ. Εἰς πάντα καιρὸν, Αύσονάρχα, τὸ βρέφος (P.49, στίχος 2)

η. Καὶ σαββατισμὸν, Αύσονάρχα, πραγμάτων
Κἂν ἐκ πονηρῶν, Αύσονάρχα, πραγμάτων
Τῶν Αύσοναρχῶν τῶν σοφῶν τὸν βελτίῳ (P.55, στίχοι 4, 39, 96)

θ. Εἶναι φιλωδὸν, Αύσονάρχα, τέπιγα
Ταῖς σαῖς πεπανθεῖς, Αύσονάρχα, λαμπάσιν (P. 61, στίχοι 14, 164)

ι. Αὐτὸς δὲ κοσμεῖς, Αύσονάρχα, τὸ κράτος. (P.113, στίχος 11)

ια. Τὸν δημιουργὸν Αύσονάρχα, τῶν χρόνων
Ὅποῖον εἶδεν Αύσονάρχη, ἥλιος (App.33, στίχοι 2, 32)

ιβ. Ἦλιε τῆς γῆς Αύσονάρχα, λαμπρύνου. (F.44, στίχος 14)

ιγ. Καὶ θαῦμα κοινὸν, Αύσονάρχα, καὶ ξένον!
Οἷς πρὸς τοὺς ἐχθροὺς Αύσονάρχης εὐρέθης
Μικρόψυχον πᾶν, Αύσονάρχα, νῦν πάθος (F.214, στίχοι 4, 31, 92)

¹⁴⁹ Ο Yannis Stouraitis σημειώνει ότι ο Νικήτας Χωνιάτης στην *Ιστορία* του κάνει χρήση του εθνωνύμου «Ἕλληνες» όταν πρόκειται να αναφερθεῖ στους «Ανατολικούς Ρωμαίους». Τονίζει όμως, ότι αυτό μαρτυρεῖται στο τελευταῖο μέρος της *Ιστορίας* του, η οποία γράφτηκε μετὰ το 1204, όταν δηλαδή ήταν απαλλαγμένος ἀπὸ τους πολιτικούς κανόνες της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. "Roman identity in Byzantium: a critical approach", *BZ* 107/1 (2014), σελ.175-220, 215. Επομένως, η επιστροφή σε παλαιότερα εθνώνυμα στοιχειοθετεῖ την ἄποψη ότι οι λόγιοι μετὰ το 1265 αισθάνονταν ως καθήκον τους να προωθήσουν ἐκ νέου τη ρωμαϊκή συνέχεια της αυτοκρατορίας.

Ο τίτλος αυτός δεν εμφανίζεται σε κανένα ποίημα του Φιλή που έχει 15σύλλαβο μέτρο, αλλά μόνο σε ποιήματα με 12σύλλαβο. Αν παρατηρήσουμε τα παραδείγματα που παραθέτω παραπάνω, τα οποία αποτελούν το σύνολο των εμφανίσεών του στα ποιήματα υπό εξέταση, ο τίτλος τίθεται, εκτός μίας περίπτωσης, πάντοτε στην ίδια θέση. Είναι σαν ο ποιητής, κάθε φορά που επιθυμούσε να προσφωνήσει τον αυτοκράτορα, να τοποθετούσε τον τίτλο σε εκείνη τη θέση πάνω στο χαρτί του, συμπληρώνοντας έπειτα με διαφορετικές λέξεις κάθε φορά.

Μετά την τομή στην 5^η συλλαβή ακολουθεί ο τίτλος αυτός, αποτελώντας την πρώτη λέξη του δεύτερου ημιστίχιου. Επιπροσθέτως, κατά τη χρήση αυτού του τίτλου, ο Φιλής δεν μας παραδίδει ολοκληρωμένο νόημα σε κάθε ημιστίχιο, όπως είδαμε κατά τους προηγούμενους τίτλους, αλλά το νόημα «διακόπτεται» από τον ίδιο τον τίτλο για να ολοκληρωθεί στο τέλος του κάθε στίχου. Πρόκειται δηλαδή, για το υπερβατό σχήμα λόγου, το οποίο προκύπτει τις περισσότερες φορές με τη χρήση αυτού του τίτλου και τη χρήση της κλητικής πτώσης.

Ο τίτλος *αύσονάρχης* έχει ακριβώς τον ίδιο αριθμό συλλαβών με τον τίτλο *αυτοκράτωρ*. Ίσως ο Φιλής να θέλησε ποικιλία στα ποιήματά του, αν λάβουμε υπόψη και το γεγονός ότι, στα περισσότερα από αυτά τα ποιήματα, οι τίτλοι εμφανίζονται ανάμεικτα. Ως εκ τούτου, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και τον αποδέκτη αυτοκράτορα των παραπάνω ποιημάτων. Θεωρώ ότι ο αποδέκτης των πιο πάνω ποιημάτων είναι κυρίως ο Ανδρόνικος Β¹⁵⁰, διότι σε ποιήματα που έχει αποδειχθεί ότι απευθύνονται προς τον Ανδρόνικο Γ΄ δεν υπάρχει καμία αναφορά αυτού του τίτλου, ενώ τα περισσότερα από αυτά τα ποιήματα έχει υποστηριχθεί ότι έχουν ως αποδέκτη τον γηραιό αυτό αυτοκράτορα. Η χρήση αυτού του τίτλου σχετίζεται λογικά με τη νομιμοποίηση της δυναστείας έναντι των Λατίνων. Ο αγώνας για νομιμοποίηση της δυναστείας εκδηλώνεται μέσα στα ποιήματα του Φιλή και με άλλα μέσα. Όπως θα καταδειχθεί στα επόμενα κεφάλαια της εργασίας, ο ποιητής πραγματεύεται διάφορες μεταφορικές εικόνες για να «στερεώσει» τον Ανδρόνικο Β΄ στον θρόνο της αυτοκρατορίας.

¹⁵⁰ Η διαπίστωση αυτή είναι αποτέλεσμα της ανάλυσης των πιο πάνω ποιημάτων, στο κύριο μέρος της παρούσης εργασίας.

1.3.1 ό άύσονοκράτωρ

Πέραν του τίτλου *άύσονάρχης*, ο Φιλής χρησιμοποιεί σε 3 περιπτώσεις και τον τίτλο *άύσονοκράτωρ*:

- α. Τήν μέν πάλαι Μήδειαν, Αύσονοκράτορ (P.50, στίχος 1)
- β. Εί γάρ ό φιλάνθρωπος Αύσονοκράτωρ (P. 58, στίχος 31)
- γ. Ό γάρ περιλάλητος Αύσονοκράτωρ (P. 61, στίχος 82)

Ο Φιλής αναβιώνει έναν τίτλο που χρησιμοποιήθηκε μόνο από δύο λογίους της Κομνήνειας εποχής, τον Θεόδωρο Βαλαμώνα και τον Κωνσταντίνο Μανασσή, αλλά και έναν τίτλο που εμφανίζεται κατά την Παλαιολόγεια περίοδο μόνο στα ποιήματα του Φιλή και στην *Ιστορία* του Εφραίμ Αινείου¹⁵¹. Ο τίτλος αυτός, πρόκειται ουσιαστικά για την αντικατάσταση του πρώτου συνθετικού της λέξης *άυτόκράτωρ*, με το τοπωνύμιο *Αύσόνες*.

Με την πρώτη ματιά, διαπιστώνει κανείς ότι ο τίτλος αυτός εμφανίζεται σε μια συγκεκριμένη θέση. Αποτελεί ολόκληρο το δεύτερο ημιστίχιο του 12σύλλαβου στίχου. Ακολουθεί πάντοτε την τομή της 7^{ης} συλλαβής, όντας από μόνος του μια 5σύλλαβη λέξη. Η χρήση αυτής της λέξης αντί του *άύσονάρχης*, ίσως έχει τη βάση της στη διαφορά των συλλαβών, αλλά και στο γεγονός ότι επιτρέπει στον ποιητή να κάνει την τομή στην 7^η συλλαβή, αντί στην 5^η κατά τη χρήση του τίτλου *άύσονάρχης*. Η εναλλαγή αυτή της τομής είναι δυνατόν να συμβεί και μέσα στο ίδιο ποίημα. Για παράδειγμα, στο ποίημα με την περίπτωση α', συναντάμε επίσης τον εξής στίχο: *Και σός βασιλεύς // και θεός και δεσπότης*, ο οποίος έχει την τομή του στην 5^η συλλαβή. Έτσι, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε επίσης ότι η εναλλαγή και η ποικιλία χρήσης των αυτοκρατορικών τίτλων είναι συνυφασμένη και με την εναλλαγή και ποικιλία της τομής του στίχου.

1.4. ό άύτάναξ

Ο τίτλος αυτός εμφανίζεται κυρίως σε κείμενα συγγραφέων της Κομνήνειας εποχής, όπως του Θεόδωρου Προδρόμου, Κωνσταντίνου Μανασσή, Νικήτα Χωνιάτη και Θεόδωρου Βαλαμώνος. Κατά την εξετασθείσα περίοδο, πέραν του Μανουήλ

¹⁵¹ Η διαπίστωση αυτή προήλθε μετά από έρευνα στη βάση δεδομένων του *TLG* και στο λεξικό *LBG*.

Φιλή, δύο μόνο λόγοι φαίνεται να εμφανίζονται στα κείμενά τους τον τίτλο αυτό: ο Μανουήλ Ολόβωλος στους ρητορικούς του λόγους προς τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγο¹⁵² και ο Γεώργιος Μετοχίτης, πατέρας του Θεόδωρου Μετοχίτη και ένθερμος υποστηρικτής της Ένωσης των Εκκλησιών, στη *Δογματική Ιστορία*¹⁵³. Στις 9 φορές που εμφανίζεται ο τίτλος αυτός στα αυτοκρατορικά ποιήματα του Φιλή, μία από αυτές είναι προς τον συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγο, ενώ οι υπόλοιπες 8 προς τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο. Ας εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο εμφανίζεται ο τίτλος αυτός:

- α. Καὶ πολλάκις ἔφασκεν «Αὐτάναξ ἄναξ» (P.2, στίχος 81)
- β. Ἄλλ' εἷς γε τὸν κράτιστον αὐτάνακτά μου.
Τὸν χρηστὸν αὐτάνακτα, τὴν καινὴν φύσιν (P. 58, στίχος 54, 85)
- γ. Καὶ τοξότην ἔδειξας αὐτάνακτά μοι (P. 61, στίχος 55)
- δ. Εἶχον γὰρ ἂν ἡδιστον, αὐτάναξ, βίον (P.108, στίχος 37)
- ε. Μὴ καὶ τὸν αὐτάνακτα πρὸς ταύταις γράφειν (E.239, στίχος 2)
- στ. Καὶ τῷ μὲν αὐτάνακτι πατρὶ συμπνέων (F.95, στίχος 30)
- ζ. Πλὴν ὁ χρίσας δίκαιον αὐτάνακτά σε (F.193, στίχος 3)
- η. Ὡς εἶδομέν σου πρὸ μικροῦ τὸ πρόσωπον, αὐτάναξ. (F.210, στίχος 1)

Παρόλο που εμφανίζεται μόλις 9 φορές, εντούτοις ο τίτλος αυτός παρουσιάζει πολλές διακυμάνσεις ως προς τη χρήση των πτώσεων. Επίσης, ο τίτλος αυτός έχει και μια άλλη ιδιαιτερότητα, η οποία παρατηρεῖται εντονότερα σε σχέση με τους άλλους τίτλους: μεταβάλλεται ο αριθμός των συλλαβών, αλλάζοντας η πτώση. Για παράδειγμα, ο τίτλος σε ονομαστική έχει 3 συλλαβές (αὐ-τά-ναξ), ενώ ο τίτλος σε αιτιατική και δοτική αποκτά μια ακόμη συλλαβή (αὐ-τά-να-κτι, αὐ-τά-να-κτα).

Επιπροσθέτως, όσες φορές εμφανίζεται είναι σε ποιήματα που έχουν την τομή του στίχου τους στην 7^η συλλαβή και με προπαροξύτονη απόληξη, ακολουθώντας έτσι τους κανόνες του 12σύλλαβου, όπου αποφεύγεται ο τονισμός της έβδομης συλλαβής

¹⁵² Μανουήλ Ολόβωλος Μανουήλ Ολόβωλος, Έγκώμιον εις Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγον, στο: Max Treu (επιμ.), *Manuelis Holoboli orationes*, Programm des königlichen Victoria-Gymnasiums 2, Αγία Πετρούπολη 1907, Λόγος Β΄, σελ. 51-77, στίχος 24.

¹⁵³ Γεώργιος Μετοχίτης, *Δογματική Ιστορία*, Τόμος Α΄, σελ. 24, Κεφάλαιο 18, στίχος 14.

όταν ακολουθεί εφθημιμερής τομή¹⁵⁴. Συνήθως, όντας και η ίδια προπαροξύτονη λέξη, αποτελεί εκείνη τη λέξη που προηγείται της εφθημιμερούς τομής. Γενικά όμως, κατά πλειοψηφία εμφανίζεται στο δεύτερο ημιστίχιο, συνήθως με αναβιβασμό, ώστε να διατηρείται ο κανόνας του τονισμού στην 11^η συλλαβή.

1.5. *ὁ ἄναξ- ὁ στεφηφόρος -ὁ κρατῶν*

Δίπλα στους άλλους τίτλους στους οποίους αναφερθήκαμε εκτενώς, εμφανίζονται, με μικρότερη όμως συχνότητα, και κάποιοι άλλοι τίτλοι. Ο τίτλος *ἄναξ* ανάγει την καταγωγή του στους Μυκηναϊκούς χρόνους, ενώ χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από τα έπη του Ομήρου. Ο τίτλος αυτός, όπως και ο τίτλος *αὐτάναξ*, αναβίωσε κατά την κομνήνεια εποχή, όπως το μαρτυρούν οι συχνές εμφανίσεις του σε κείμενα λογίων της περιόδου εκείνης¹⁵⁵, αλλά φαίνεται να συνέχισε και κατά την παλαιολόγια εποχή, αφού πολλοί λόγιοι της παλαιολόγιας αναγέννησης, ενσωματώνουν τον όρο αυτό στα κείμενά τους. Στις δυο περιπτώσεις που συναντούμε τον τίτλο αυτό, βρίσκεται στην ίδια θέση μέσα στον στίχο, αποτελώντας την τελευταία παροξύτονη λέξη και έχοντας την τελευταία συλλαβή μακρά, τηρώντας έτσι τους κανόνες του μέτρου:

α. Καὶ πολλάκις ἔφασκεν «Αὐτάναξ ἄναξ» (P.2, στίχος 81)

β. Οὕτω, κραταιότατε Ῥωμαίων ἄναξ (P. 58, στίχος 164)

Αρχικά, το επίθετο *στεφηφόρος*, δηλαδή αυτός που φέρει το στέμμα, μαρτυρείται σε αγιολογικά κείμενα, όπως εκκλησιαστικούς ύμνους, για να περιγράψει τους αγίους¹⁵⁶. Ως εκ τούτου, πιθανώς σταδιακά, ο τίτλος αυτός χρησιμοποιήθηκε και στην προσφώνηση του αυτοκράτορα, αφού σημασιολογικά *στεφηφόρος* είναι εκείνος που φέρει το στέμμα στη γη, αλλά και τις αρετές¹⁵⁷. Ο αυτοκράτορας, επειδή εκπροσωπεί τον θεό στη γη, απέκτησε το δικαίωμα να προσφωνείται τοιουτοτρόπως.

¹⁵⁴ Περισσότερα πάνω σε αυτό το ζήτημα βλέπε Paul Maas, "Der byzantinische Zwölfsilber", σελ. 278–323; και επίσης την πιο πρόσφατη έρευνα του Andreas Rhoby, "Vom jambischen Trimeter zum byzantinischen Zwölfsilber. Beobachtung zur Metrik des spätantiken und byzantinischen Epigramms", *WSI* 124 (2011), σελ. 117–142.

¹⁵⁵ Anneliese Paul, "Historical Figures Appearing in Epigrams on Objects" στο Floris Bernard και Kristoffel Demoen (επιμ.) *Poetry and its contexts in eleventh-century Byzantium*, Ashgate, Γάνδη 2012, σελ. 89-114. Παρόλο που καταπιάνεται με τα επιγράμματα, σχολιάζει εκτενώς και τους τίτλους των αυτοκρατόρων. Ειδικότερα για τους τίτλους, βλέπε σελ. 89-98.

¹⁵⁶ *Analecta Hymnica Graeca, Canones Septembris*, Κανόνας 19 στον άγιο Πέτρο Μητροπολίτη Νίκαιας, Ωδή 7, σελ. 224, στίχοι 9-10.

«Πέτρε, νικητής ἐφάνης τῶν δυσμενῶν,/ στεφηφόρος τῷ Δεσπότη σου.»

¹⁵⁷ Anneliese Paul, "Historical Figures Appearing in Epigrams on Objects", σελ. 91.

Πάντως, ο Θεόδωρος Πρόδρομος προσφωνεί τον αυτοκράτορα με αυτόν το επίθετο σε διάφορα ποιήματά του¹⁵⁸.

Ο τίτλος αυτός εμφανίζεται σε δυο περιπτώσεις κατά τις οποίες ο Φιλής απευθύνεται προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο. Στην πρώτη περίπτωση, απευθυνόμενος προς τον θεό, τον παρακαλεί να ανανεώσει τον αυτοκράτορα, ο οποίος βιώνει την καταστροφή που υπέστη το κράτος από την Καταλανική Εταιρεία. Το επίθετο-τίτλος εμφανίζεται εδώ στο τέλος του στίχου ως παροξύτονη λέξη, ενώ ταυτόχρονα ακολουθείται και ο κανόνας της προσωδίας. Στη δεύτερη περίπτωση, ο Φιλής παρακαλεί τον αυτοκράτορα να του παράσχει χιτώνα, εξαιτίας του τρομερού χειμώνας. Αυτή την φορά εμφανίζεται στην αρχή της λέξης. Η τελευταία συλλαβή της λέξης είναι μετρικά θέσει μακρά, λόγω της διπλοσυμφωνικής αξίας που έχει το σύμφωνο ρ. Συνεπώς, η εμφάνιση του τίτλου αυτού μαρτυρεί την επιθυμία του ποιητή για ποικιλία, αφού θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει και άλλους τίτλους με τα χαρακτηριστικά του τίτλου *στεφηφόρος*:

α. Νῦν ἔλθὸν ἐγκαίνιζε τὸν στεφηφόρον (P.14, στίχος 517)

β. Στεφηφόρε κράτιστε, πικρὸν τὸ τρύχον (P.44, στίχος 30)

Η χρήση της ουσιαστικοποιημένης μετοχής ὁ *κρατῶν*, για να απευθυνθεί προς τον αυτοκράτορα, δεν αποτελεί καινή πρακτική. Βέβαια, βρίσκεται σχεδόν σε αχρηστία από τον Φιλή, αφού δεν παρατηρείται γενικά στα ποιήματά του, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ίσως δεν θεωρούνταν κατάλληλη λέξη για να προσφωνηθεί ο αυτοκράτορας, αν λάβουμε υπόψη και τη χρήση της ουσιαστικοποιημένης αυτής μετοχής και για άλλους όμορους και δυτικούς ηγέτες.

α. Ἄλλ' ὧ φύσει ζῶν καὶ κρατῶν πάντων μόνε (P.14, στίχος 273)

β. Οὐχ ὡς ἀλείπτας τῷ κρατοῦντι τοὺς τύπους (E.240, στίχος 1)

¹⁵⁸ Wolfram Hörandner (επιμ.), Θεόδωρος Πρόδρομος, Ποίημα 16, στ. 189-190: «ὁ νικητῆς ὁ Κομνηνὸς δεσπότης Ἰωάννης./ ἐγγὺς ὑμῶν ὁ γεωργὸς αὐτὸς ὁ στεφηφόρος»

1.6. Συμπεράσματα

Οι διαφορετικές προσφωνήσεις που μελετήθηκαν παραπάνω είναι ιδεολογικά ισοδύναμες; Ποιο σκοπό εξυπηρετούσε η ενσωμάτωση διαφορετικών τίτλων; Εντοπίζεται κάποια σχέση στην επιλογή του τίτλου και του μέτρου; Αν και δεν είναι δυνατό να απαντήσουμε με απόλυτη βεβαιότητα στα πιο πάνω ερωτήματα, εντούτοις με την μελέτη των θέσεων που εμφανίζονται οι τίτλοι του αυτοκράτορα, κατανοούμε ότι στην επιλογή του ενός ή του άλλου τίτλου το μέτρο και η προσωδία λήφθηκε σοβαρά υπόψη από τον Φιλί.

Οι ποικίλοι τίτλοι με τους οποίους προσφωνεί ο Φιλίς τον αυτοκράτορα έχουν κατά την άποψή μου την ίδια σημασία. Η χρήση είτε του τίτλου *βασιλεύς*, είτε του τίτλου *αυτοκράτωρ*, είτε του τίτλου *στεφηφόρος*, δεν έχει καμία απολύτως σημασιολογική διαφορά. Είχαν δηλαδή ως παραλήπτη πάντοτε το ίδιο πρόσωπο: τον αυτοκράτορα. Η παράλληλη χρήση τους από τον ίδιο τον ποιητή ενισχύει την άποψη αυτή και ταυτοχρόνως τεκμηριώνει τη θέση ότι ο Φιλίς επεδίωκε την ποικιλία, που θα του επέτρεπε συνάμα, την τήρηση των κανόνων του μέτρου και της προσωδίας.

Συνοπτικά, μπορούμε να κάνουμε τις εξής παρατηρήσεις:

- α) Ο τίτλος *βασιλεύς* χρησιμοποιείται μόνο στο τέλος του πρώτου ημιστιχίου με πενθημιμερή τομή, προσφέροντας οξύτονη κατάληξη.
- β) Ο τίτλος *αυτοκράτωρ* εμφανίζεται σχεδόν πάντοτε ως πρώτη λέξη του 1^{ου} ημιστιχίου, ακολουθόμενος από μία προπαροξύτονη λέξη, σε στίχο με εφθημιμερής τομή. Σε λίγες περιπτώσεις εμφανίζεται ως τελευταία παροξύτονη λέξη του στίχου.
- γ) Οι υπόλοιποι τίτλοι, όπως και οι δύο κυριότεροι, εμφανίζονται με τέτοιο τρόπο ώστε να τηρούνται οι κανόνες του μέτρου. Επομένως, οι αυτοκρατορικοί τίτλοι, το μέτρο, η τομή και ο τονισμός, συνυπήρξαν μέσα στην ποιητική σκέψη του ποιητή, ώστε να παραδώσει ένα άρτιο έργο.
- δ) Ο Φιλίς τελειοποίησε τον 12σύλλαβο, και δεν απομακρύνεται από την «υπακοή» του μέτρου στην προσωδία.

Πίνακας 1: Εμφανίσεις αυτοκρατορικών τίτλων στα ποιήματα προς τον αυτοκράτορα

ΤΙΤΛΟΣ	ΕΜΦΑΝΙΣΕΙΣ ΣΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ
αυτοκράτωρ	59
βασιλεύς	121
αύσονάρχης	22
αύτάναξ	9
ἄναξ	2
κρατῶν/κράτιστος	13
στεφηφόρος	2
αύσονοκράτωρ	3

2. Η χρήση των ρηματικών χρόνων

Σε αυτό το σημείο της έρευνάς μου θα μελετήσω τη συχνότητα και τον τρόπο που εμφανίζονται οι διάφοροι χρόνοι των ρημάτων στα αυτοκρατορικά ποιήματα του Φιλή. Στη συνέχεια της ενότητας αυτής θα μας απασχολήσει πρώτα η σημασιολογική χρήση των χρόνων και έπειτα ο τρόπος με τον οποίο η μορφολογία συγκεκριμένων χρόνων διαδραματίζει ρόλο κατά τη λειτουργία της ποιητικής γλώσσας και του μέτρου.

Στα βυζαντινά κείμενα, η υποτακτική αορίστου, η ευκτική αορίστου και ο μονολεκτικός μέλλοντας είναι συντακτικά εναλλάξιμοι¹⁵⁹. Σημασιολογικά και οι τρεις περιπτώσεις δηλώνουν το μέλλον ή τον τρόπο¹⁶⁰. Ο παρακείμενος της οριστικής έχει όμοια σημασιολογικά χαρακτηριστικά με τον αόριστο, εκφράζει δηλαδή μια ενέργεια που ολοκληρώθηκε στο παρελθόν¹⁶¹. Ο υπερσυντέλικος δηλώνει: 1) μια ενέργεια που ολοκληρώθηκε στο παρελθόν (όπως ο αόριστος και ο παρακείμενος), 2) μια ατελή ή επαναλαμβανόμενη ενέργεια στο παρελθόν (όπως ο παρατατικός) και 3) μια κατάσταση ή το αποτέλεσμα μιας δράσης στο παρελθόν (όπως ο υπερσυντέλικος στα αρχαία ελληνικά)¹⁶².

¹⁵⁹ Hinterberger, "Observations on the Language of Byzantine Poetry", σελ. 29.

¹⁶⁰ Horrocks, "High Register Byzantine Greek: Diglossia and what lay behind it", σελ. 67-71.

¹⁶¹ Hinterberger, ο.π., σελ. 30, 31.

¹⁶² Martin Hinterberger, "Die Sprache der byzantinischen Literatur: Der Gebrauch der synthetischen Plusquamperfektformen" στο Martin Hinterberger & Elisabeth Schiffer (επιμ.) *Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur, gewidmet Wolfram Hörandner zum 65. Geburtstag*, De Gruyter, Μόναχο - Λειψία 2012, σελ. 107-142, 113.

Οφείλω τέλος να επισημάνω ότι, στα ποιήματα του Φιλί παρατηρείται το φαινόμενο ολόκληροι σίχοι, μάλιστα ο ένας μετά τον άλλο, να μην έχουν ρήμα και επομένως να αποτελούν μια αυθύπαρκτη ποιητική μονάδα χωρίς ρήμα. Η ευρεία χρήση υποκατάστατων του ρήματος, όπως η μετοχή, θα σχολιαστούν στη συνέχεια του κεφαλαίου αυτού.

2.1. Ρηματικοί χρόνοι και περιεχόμενο

Συγκεντρωτικά, στα ποιήματα του Φιλί εντοπίζονται όλοι οι χρόνοι εκτός του συντελεσμένου μέλλοντα, χρόνος ο οποίος σπάνια εμφανίζεται ακόμα και στα αρχαία κείμενα. Ο χρόνος που κυριαρχεί είναι ο ενεστώτας, επειδή επαινούνται οι αρετές και οι ενέργειες του αυτοκράτορα, οι οποίες συντελέστηκαν στο παρόν του ποιητή και θα έχουν αξία και παρουσία διαχρονική: *ἔξελέγχεις τὸν δόλον, ἔξελαύνεις αἰθρία, τῶν πονηρῶν ἔκκαλύπτεις αἰσχύνην*¹⁶³. Επίσης επικρατεί ο ενεστώτας, διότι περιγράφεται η δυσάρεστη κατάσταση στην οποία «βρίσκεται» ο ποιητής, προσδίδοντας έτσι γλαφυρότητα και παραστατικότητα στον λόγο του. Το παρόν του ποιητή είναι δυσάρεστο, αντίξοο και πλήρες στενάχωρων καταστάσεων, για αυτό και ζητά τη συνδρομή του αυτοκράτορα. Κάποια παραδείγματα ρημάτων:

Οὐ γὰρ φέρω τὴν ὕβριν ἡδικημένος (F.99, στίχοι 6, 8, 11)

Νόθων κρότων θήρατρον εὐτέχνως πλέκω (F.80, στίχος 31)

Ἄλγῳ, βασιλεῦ, καὶ σιγῶν ἔτι στέγω (P.27, στίχος 1)

Εκεί όπου χρησιμοποιείται ο αόριστος, ο παρατατικός και ο παρακείμενος είναι οι περιπτώσεις εκείνες που αναφέρεται στα κατορθώματα και τις πράξεις του αυτοκράτορα στο παρελθόν. Ο αόριστος επικρατεί όταν τονίζεται από τον ποιητή το αμετάβλητο του θανάτου του αυτοκράτορα, αλλά και για την αφήγηση των πράξεων εκείνων που τον κατέστησαν άξιο αυτοκράτορα:

Ἵμᾶς γὰρ κατεκόσμησεν ὁ βασιλεὺς ταῖς νίκαις,

Ὅ τὰ μεγάλα σχίσματα συνδήσας ἀπερῶραγη, (App. 16, στίχοι 21, 28)

2.2. Παρακείμενος και Αόριστος

Ο παρακείμενος και ο αόριστος αξίζουν ιδιαίτερης αναφοράς. Η χρήση του αορίστου ως χρόνου αφήγησης του παρελθόντος επικρατεί στα εγκωμιαστικά ποιήματα. Όμως, οι περιπτώσεις όπου χρησιμοποιείται ο παρακείμενος από τον

¹⁶³ F.99, στ. 8

ποιητή αντί του αορίστου δεν είναι τυχαίες, αλλά σχετίζονται συνάμα, με την προσπάθεια του ποιητή να διατηρήσει το μέτρο και την προσωδία. Ας εξετάσουμε ένα παράδειγμα:

Ὅ και Πλάτων **εἶρηκε** Σωκράτους χάριν, (P.40, στίχος 24)

Ὅ και Πλάτων **εἶπεν** Σωκράτους χάριν,

Αν αντικαταστήσουμε το **εἶρηκε** με το αντίστοιχο πρόσωπο στον αόριστο, όπως έπραξα πιο πάνω, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι: α) μειώνεται ο αριθμός των συλλαβών και δεν του επιτρέπεται να συμπληρώσει τις 12 συλλαβές του ιαμβικού 12σύλλαβου β) δεν μπορεί να υπάρξει τομή στην 7^η συλλαβή και γ) δεν του επιτρέπεται να ακολουθήσει τους κανόνες της προσωδίας.

Σε κάποια περίπτωση ο παρακειμένος χρησιμοποιείται για να εκφράσει σημασιολογικά το παρελθόν, φωτίζοντας την αιτία των συμφορών του ποιητή, μία φοβερή ασθένεια: Ὡς ἐκ νόσου κέκμηκα καὶ παραπνέω. (F.101, στίχος 5). Ο αόριστος β΄του κάμνω στο α΄ πρόσωπο (έκανον) έχει ακριβώς τις ίδιες συλλαβές με τον τύπο του παρακειμένου. Η προτίμηση εδώ έγινε για τήρηση της προσωδίας, αφού όπως συνετάχθη ο στίχος από τον Φιλί έχει την 4^η, 5^η και 6^η συλλαβή μακρά, κάτι το οποίο δε συμβαίνει αν χρησιμοποιείτο ο αόριστος τύπος. Όσον αφορά τους τύπους της μετοχής των δύο χρόνων, η μετοχή του αορίστου *καμόντα* έχει λιγότερες συλλαβές από τη μετοχή του παρακειμένου *κεκμηκότα*. Επίσης, ο άλλος λόγος είναι και η αποφυγή της χασμωδίας, γεγονός που ισχύει και στις άλλες 4 φορές που εμφανίζεται στα ποιήματα του Φιλί ο τύπος αυτός. Όπως παρατηρούμε στα επόμενα παραδείγματα, το *κέκμηκ-* τοποθετείται από τον ποιητή μετά από φωνηεντόληκτη λέξη (*πάλαι, δέ, ούκέτι, τὰ*):

1. Ἦ γὰρ πάλαι κέκμηκας ἐξ ἀσιτίας
2. Εἶ που δὲ κέκμηκασιν οἱ στεφανίται
3. Ἄρ' ούκέτι κέκμηκεν, ὦ ξένη φύσις,
4. Καὶ ῥῶσις ὑπεστήριξε τὰ κέκμηκότα μέλη.

Άλλοτε, η μετοχή του παρακειμένου της μέσης φωνής προτιμάται από τη μετοχή αορίστου, ίσως και πάλι λόγω μέτρου και προσωδίας: *αἱ δὲ ψυχαι τῶν οἰκετῶν*

οὐκ ἦσαν κεκλεισμένα¹⁶⁴. Εδώ, προτιμάται από τον Φιλή η παθητική μετοχή του παρακειμένου έναντι της μετοχής του παθητικού αορίστου. Στην ολότητα του έργου του η συχνότητα είναι 3 εμφανίσεις για τη μετοχή του παθητικού αορίστου και 13 εμφανίσεις για τη μετοχή του παθητικού παρακειμένου. Ας αντικαταστήσουμε την μετοχή του παρακειμένου με τη μετοχή αορίστου:

αἱ δὲ ψυχαι τῶν οἰκετῶν οὐκ ἦσαν κεκλεισμένα

αἱ δὲ ψυχαι τῶν οἰκετῶν οὐκ ἦσαν κλεισθεῖσαι

Διαπιστώνουμε ότι δύο είναι οι λόγοι της προτίμησης αυτής: α) δεν ολοκληρώνεται ο αριθμός των 15 συλλαβών και β) η παθητική μετοχή αορίστου δημιουργεί 3 συνεχόμενες μακρές συλλαβές. Μία θέσει μακρά στην 11^η, μία στην 12^η και μία στην 13^η συλλαβή. Αυτό δε θα συμφωνούσε καθόλου με τους κανόνες της προσωδίας. Όμως, η διαφοροποίηση είναι ταυτοχρόνως και σημασιολογική, αφού η μετοχή του παθητικού παρακειμένου εκφράζει μια κατάσταση στην οποία βρίσκεται το υποκείμενο.

Προκειμένου να φωτιστεί περαιτέρω ο λόγος επιλογής του παρακειμένου προχώρησα και στην αναζήτηση και άλλων τέτοιων ζευγαριών. Για παράδειγμα ο ενεργητικός αόριστος του ρήματος *κρίνω* δεν εμφανίζεται καθόλου στα ποιήματα του Φιλή, ενώ ο τύπος του ενεργητικού παρακειμένου 4 φορές. Αν παρατηρήσουμε τις εμφανίσεις του παρακειμένου θα διαπιστώσουμε το εξής: ο Φιλής χρησιμοποιεί τον παρακείμενο είτε μετά από φωνήεν είτε στην αρχή και στο τέλος του ημιστιχίου:

έκριν-	κέκρικ-
	1. Ἀψίνθιον γὰρ ὁ φθόνος σε κέκρικε.
	2. Ἄνακτα κέκρικασι Χαλδαίων γόνοι,
	3. Κέκρικεν ἡρεμεῖν σε τῶν πόνων χάριν
	4. Ψευδῆ τέως κέκρικεν εἰς σωτηρίαν.

Στις περιπτώσεις 1, 2 προτιμήθηκε ο τύπος του παρακειμένου για αποφυγή της χασμωδίας, αφού το *έκρινεν* θα ακολουθούσε του *σε*, δημιουργώντας έτσι γεινίαση

¹⁶⁴ Τῷ βασιλεῖ κυρῷ Ἀνδρονίκῳ ἄρτι παραλαβόντι τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐλευθερώσαντι ταύτην τῶν φόρων καὶ πολλῶν ἀπαιτήσεων: Μανουήλ Γεδεών, "Ἱστορικά ποιήματα Μανουήλ Φιλῆ", Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 3, Κωνσταντινούπολη (1882-1883), σελ. 215-220, στ. 105.

φωνηέντων. Στις περιπτώσεις 3 και 4 όμως δεν είναι ξεκάθαρος ο λόγος χρήσης του *κέκρικεν* έναντι του *έκρινεν*, αφού δεν επηρεάζεται ούτε η προσωδία ούτε δημιουργεί χασμωδία.

Η τάση προτίμησης του παρακειμένου δε διαφοροποιείται στην περίπτωση του ρήματος *πάσχω*. Ο τύπος του αορίστου εμφανίζεται 1 φορά, ενώ ο τύπος του παρακειμένου 8 φορές:

έπαθ-	πέπονθ-
Έμαθον οἷς έπαθον, ὡς ὁ γεννάδας	1. Σοῦ μὲν γὰρ οὐ πέπονθεν ἡ πρώτη φύσις·
	2. Ὅπερ τις ἂν πέπονθε τῶν οὐ σωφρόνων
	3. Τί δ' οὐχὶ ταῦτα καὶ Φιλῆς πέπονθέ σοι
	4. Νέος γὰρ ὢν πέπονθε καὶ τὰ τῶν νέων·
	5. Πέπονθεν οὐδὲν ὑπὸ τοῦ δεῦρο κλόνου·
	6. Ἔδειξεν οἷς πέπονθεν ὁ στεφανίτης
	7. (Φεῦ!) οἷον πέπονθεν εὐσεβούντων τὸ στίφος
	8. φεῦ, τίς, ἄνερ, πέπονθεν ἀνθρώπων τάδε,

Στην περίπτωση 1 προτιμάται ο τύπος του παρακειμένου για αποφυγή της χασμωδίας, αφού το *έπαθ-* θα γειννιάζε με το *οὐ*. Όμως αυτό δε συμβαίνει στις άλλες περιπτώσεις. Στις περιπτώσεις 2, 4, 6 και 8 ο ποιητής τοποθετεί το ρήμα στο τέλος του α' ημιστιχίου (με τομή στην 7^η συλλαβή), διατηρώντας έτσι τους κανόνες της προσωδίας με τη συλλαβή να εναλλάσσεται από βραχεία σε μακρά και πάλι βραχεία. Η εναλλαγή αυτή δε θα συνέβαινε με την αντίστοιχη χρήση του *έπαθον*, αφού εδώ έχουμε τρεις βραχείες συλλαβές στη σειρά. Η ακολουθία αυτή απέτρεψε, από ότι φαίνεται, τον ποιητή να χρησιμοποιήσει τον τύπο του αορίστου στην 5^η περίπτωση, στην αρχή του α' μέτρου. Στην 7^η περίπτωση, η προσωδία είναι και πάλι αυτή που

κατευθύνει τον Φιλή στην επιλογή του παρακειμένου. Στον στίχο αυτό η τομή είναι στην 5^η συλλαβή, σημείο στο οποίο η προτελευταία συλλαβή θα έπρεπε να ήταν μακρά. Ο ποιητής τοποθετεί στο τέλος του α΄ ημιστιχίου το *πέπονθεν*, του οποίου η δεύτερη συλλαβή είναι θέσει μακρά και ταυτόχρονα και η προτελευταία συλλαβή του ημιστιχίου. Αυτό το χαρακτηριστικό δεν το εμφανίζει όμως το *έπαθον*.

Η απουσία του αορίστου ισχύει και για το ρήμα *λαμβάνω*. Ο τύπος του παρακειμένου προτιμάται από τον ποιητή 7 φορές, σε αντίθεση με τον τύπο του αορίστου, ο οποίος δεν εμφανίζεται καθόλου.

έλαβ-	είληφ-
	1. είληφα τήν Μάρωνος εἰς λάχος πόλιν,
	2. Εἴληφεν Ἀγχίαλον ἀπτέρω τάχει,
	3. Κἄν δουλικὴν εἴληφε μορφὴν ἀσπόρως.
	4. Ἦμῶν χάριν εἴληφε τῶν προσκρουσάντων.
	5. Κόρον γὰρ οὐκ εἴληφεν, ἀλλ' ἔτι θέλει
	6. Τὴν τῶν πόνων εἴληφεν ἀντιμισθίαν·
	7. ἔδειξεν ἦν εἴληφεν ἐξ ὕψους φύσιν

Στις περιπτώσεις 1 και 2 το ρήμα τίθεται στην αρχή του ημιστιχίου (με τομή στην 7^η συλλαβή). Η θέση απαιτεί, σύμφωνα με τους κανόνες της προσωδίας, τη 2^η συλλαβή μακρά, την 3^η βραχεία και την 4^η μακρά. Αν υποθετικά τοποθετούσαμε τον τύπο του αορίστου δεν θα πετυχαίναμε την εναλλαγή αυτή, αφού θα είχε τη δεύτερη συλλαβή βραχεία. Επίσης, αν στην πρώτη περίπτωση τοποθετήσουμε το α΄ πρόσωπο του αορίστου β΄, *έλαβον*, η τρίτη συλλαβή θα μετατρέποταν σε θέσει μακρά, δημιουργώντας τρεις μακρόχρονες συλλαβές στη σειρά και ανατρέποντας έτσι τους προσωδιακούς κανόνες. Όσον αφορά τις υπόλοιπες περιπτώσεις, παρατηρούμε ότι τοποθετεί το ρήμα στο τέλος του πρώτου ημιστιχίου, που έχει την τομή στην 7^η συλλαβή. Το *είληφεν* βοηθά και πάλι τον ποιητή να ακολουθήσει την προσωδία,

έχοντας την παραλήγουσα μακρά και τη λήγουσα βραχεία. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η προσωδία είναι ένας λόγος που κάνει τον παρακειμένο πιο κατάλληλο εδώ.

Το ρήμα *πέμπω* εμφανίζεται με τον τύπο του αορίστου 5 φορές και με τον τύπο του παρακειμένου 7 φορές. Πρόκειται δηλαδή για μια σχεδόν ισότιμη χρήση τους. Παρατηρούμε ότι και οι δύο τύποι, τόσο του αορίστου όσο και του παρακειμένου, έχουν την ίδια προσωδιακή ακολουθία: βραχεία-θέσει μακρά-βραχεία. Διαπιστώνουμε ότι αυτός ίσως είναι ο λόγος που δεν παρατηρείται σαφής υπερίσχυση του παρακειμένου έναντι του αορίστου στην περίπτωση του ρήματος *πέμπω*:

ἔπεμψ-	πέπομφ-
1. Ἔπεμψά σοι τὸν παῖδα, θαυμαστὴ φύσις·	1. Τὸν οἰκέτην πέπομφα, τὴν θήραν δίδου,
2. Ἔπεμψά σοι τὸν παῖδα τὸν γέροντά μου,	2. Κριθῶν χάριν πέπομφα δις δέκα στίχους,
3. Ἔπεμψα δὴ σοι τὸν Φιλῆν τὸ βιβλίον	3. Τὸν οἰκέτην πέπομφα τὸν μείρακά σοι·
4. Νωταρίους ἔπεμψα πεζοὺς βαρβάρους,	4. Τὸ σακκίον πέπομφα, τὸ κτήνος βλέπεις·
5. ὁ δεσπότης ἔπεμψεν εἰς τὴν ὀγδόην.	5. Τὴν παῖδα τὴν σὴν τὴν ἐμὴν πέπομψά σοι
	6. πέπομψά σοι τὰ λύτρα τῇ ξένῃ φύσει·
	7. Ἄς σοι θεὸς πέπομψεν ἐγγεγραμμένας

Η διαφορά τους, ότι δηλαδή ο τύπος του παρακειμένου ξεκινάει με σύμφωνο, δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε από τον Φιλί σε περιπτώσεις προκειμένου να αποφύγει τη χασμωδία, αφού στα πιο πάνω παραδείγματα δεν τίθεται τέτοιο θέμα. Δεν παρατηρείται επομένως αυτό που είχαμε εντοπίσει στα παραδείγματα του *πάσχω*, όπου ο τύπος του παρακειμένου χρησιμοποιείται κατά κόρον για να αποφευχθεί η χασμωδία. Βέβαια, σε εκείνες τις περιπτώσεις το *πέπονθ-* πλεονεκτεί, επειδή έχει την εναλλαγή βραχεία-μακρά που επιθυμούσε ο ποιητής για να είναι πιστός στην προσωδία. Βέβαια, στην περίπτωση 2, 4 και 7, δημιουργείται θέσει μακρά στα σημεία

εκείνα του στίχου, τα οποία σύμφωνα με τους κανόνες της προσωδίας θα έπρεπε να είναι μακρά.

Ο Φιλής αναφέρεται στον θάνατο πάμπολλες φορές στα ποιήματά του, είτε στην περίπτωση του θανάτου του αυτοκράτορα, είτε στον δικό του επικείμενο θάνατο, λόγω ένδειας και πείνας. Όταν θέλει να δηλώσει ότι κάποιος έχει πεθάνει χρησιμοποιεί μόνο τον τύπο του παρακειμένου *τέθνηκε*, αποφεύγοντας παντελώς τη χρήση του αορίστου (*ἄπ)έθαν-* :

τέθνηκε(ν)	
1. Ἡ τρυγόνων τέθνηκε σωφρονεστέρα·	9. Πλὴν ἄλλ' ὁ μὲν τέθνηκεν, ἡ δὲ νῦν κύει·
2. παραυτικά τέθνηκε; τί δεῖ φαρμάκων;	10. οὐκ εἰς μακρὰν τέθνηκεν οἰκτίστῳ μόρῳ
3. ἅπαν δέ σοι τέθνηκε σεμνὸν ἐνθάδε,	11. Ἄλλὰ, βαβαί· τέθνηκεν ὁ στεφανίτης,
4. πλὴν οὐχ ὁ παῖς τέθνηκε· τίς γὰρ ἂν λέγοι;	12. τέθνηκε ῥαγεῖς ὁ φθορεὺς τὴν γαστέρα.
5. Ὡς οὐδέπῳ τέθνηκεν ὁ πρωτοστράτῳ,	13. τέθνηκε τὴν γυναῖκα πικρῶς δακρῦων·
6. Καὶ γὰρ πάλαι τέθνηκεν, ἄλλ' ἤδη ζέει	14. τέθνηκεν Εὐά· τοῦτο τῆς ἀμαρτίας·
7. ἀλλὰ, βαβαί, τέθνηκεν ὁ στεφανίτης	15. τέθνηκε , φεῦ, τέθνηκεν εἰς γῆρας μέσον·
8. οὐκ εἰς μακρὰν τέθνηκεν αὐτὸς ἠδέως,	

Το *τέθνηκε*- βρίσκεται 11 φορές στην αρχή του 2^{ου} μέτρου και 5 στην αρχή του 1^{ου} μέτρου. Στην 1^η περίπτωση προτιμήθηκε ο τύπος του παρακειμένου, επειδή ο τύπος του αορίστου έχει τις τρεις του συλλαβές βραχείες, στοιχείο το οποίο θα απέτρεπε την ακολουθία της προσωδίας. Στην 2^η και 3^η περίπτωση η αποφυγή της χασμωδίας οδήγησε τον ποιητή στη χρήση του *τέθνηκε*, αφού ο τύπος του αορίστου *ἔθανεν/ ἀπέθανεν* έχει στην πρώτη του συλλαβή φωνήεν και θα γειτνίαζε με το –α του *παραυτικά* και το –οι του *σοι*. Η βραχύχρονη 2^η συλλαβή του *ἔθανεν* λειτούργησε αποτρεπτικά και στην 4^η περίπτωση, διότι η 6^η συλλαβή του στίχου θα έπρεπε

υποχρεωτικά να είναι μακρόχρονη, πλεονέκτημα το οποίο συναντάμε στον τύπο του παρακειμένου. Το 5^ο, 6^ο, 7^ο και 11^ο παράδειγμα, πέραν από τη τήρηση των κανόνων της προσωδίας, έχει και ένα άλλο πλεονέκτημα: την αποφυγή της χασμωδίας. Οι λέξεις *οὐδέπω*, *πάλαι* και *βαβαί*, οι οποίες προηγούνται του *τέθνηκεν*, είναι φωνηεντόληκτες. Έτσι, το *τέθνηκεν*, αποτρέπει την κακόχη συνεκφώνηση που θα δημιουργούσε η πιθανή χρήση του *ἔθανεν*. Η 8^η και η 10^η περίπτωση έχουν το πρώτο μέτρο όμοιο. Είναι σαν να ακολουθούσε ένα πρότυπο φράσεων, τις οποίες ο ποιητής επαναχρησιμοποιούσε, γνωρίζοντας ότι ακολουθούσαν τους κανόνες της προσωδίας και δεν υπήρχαν άλλες μετρικές ανωμαλίες, όπως η χασμωδία. Στις δυο αυτές περιπτώσεις, το *τέθνηκεν*, διατηρεί την ακολουθία μακρά-μακρά-βραχεία συλλαβή στο τέλος του 1^{ου} μέτρου. Στην 9^η περίπτωση προτιμήθηκε και πάλι ο τύπος του παρακειμένου, λόγω του πλεονέκτηματός του να έχει τη 2^η συλλαβή μακρόχρονη, συμφωνώντας πάντοτε με τους κανόνες της προσωδίας.

Η θέση του *τέθνηκεν* στον στίχο διαφοροποιείται στα παραδείγματα 12, 13, και 14. Εδώ τίθεται στην αρχή του 1^{ου} μέτρου καθαρά λόγω προσωδίας. Το *τέθνηκεν* έχει τη 2^η συλλαβή μακρά και την 3^η βραχεία, στοιχείο που συμβαδίζει με τους κανόνες της προσωδίας, αφού η 2^η και η 3^η συλλαβή του 1^{ου} μέτρου πρέπει να είναι μακρά και βραχεία αντίστοιχα.

Η προτίμηση του ποιητή προς τον τύπο του παρακειμένου τεκμηριώνεται επίσης και από έναν άλλο λόγο. Στις περιπτώσεις 8, 9 και 10 το τ-, με το οποίο ξεκινά το *τέθνηκεν*, γεινιάζει με το ν- με το οποίο λήγει η τελευταία συλλαβή της προηγούμενης λέξης, καθιστώντας την έτσι θέσει μακρά. Η τοποθέτηση επομένως του *τέθνηκεν* στο συγκεκριμένο σημείο μέσα στο στίχο ήταν υποβοηθητική στην προσπάθεια του Φιλί για διατήρηση της προσωδίας.

Η 15^η περίπτωση είναι ιδιόζουσα, αφού συνδυάζει σε έναν στίχο όλα όσα έχουν παρατηρηθεί στις προηγούμενες περιπτώσεις. Το *τέθνηκεν* τίθεται τόσο στην αρχή, όσο και στο τέλος του α΄ ημιστίχου (με τομή στην 7^η συλλαβή), θέσεις οι οποίες βοηθούν τον ποιητή στη διατήρηση των κανόνων της προσωδίας. Ο ποιητής προτίμησε την επανάληψη του ρήματος παρά να χρησιμοποιήσει εναλλακτικά τον τύπο του αορίστου, ο οποίος είναι αποτρεπτικός στη διατήρηση της προσωδίας.

Ο Μανουήλ Φιλής χρησιμοποιεί ισάριθμες φορές τον αόριστο και τον παρακείμενο του ρήματος *πείθω*:

ἔπεισ-	πέπεικ-
1. Εἰ δ' ἀγγέλους ἔπεισε δακρύνει πάλιν	1. Τὸν ζωγράφον πέπεικε σὲ γράφειν μόνον.
2. Ἡ βασιλεὺς ἔπεισε καὶ τὸν Ὀρφέα	2. Πλὴν εἰ σχέσις πέπεικε τολμηροὺς λόγους,
3. οὓς τίς πάλιν ἔπεισε παρ' ἄλλοις λίθοις	3. Ἄν ἡ χάρις πέπεικε σιγᾶν τοὺς τύπους.
4. Ἀναδραμεῖν ἔπεισεν εἰς Βυζαντίδα,	4. πέπεικεν αὐτὸ δυσφορεῖν ὁ τεχνίτης.

Αν παρατηρήσουμε τα παραπάνω παραδείγματα εκείνο το οποίο διαπιστώνουμε είναι ότι τίθενται από τον ποιητή στην ίδια ακριβώς θέση (τελευταία λέξη πριν την τομή στην 7^η συλλαβή), εκτός από μία περίπτωση. Ο λόγος που χρησιμοποιούνται ισάριθμες φορές είναι ένα κοινό τους χαρακτηριστικό: είναι προσωδιακά ισάξιοι. Επεξηγηματικά, έχουν και οι δυο τύποι την ίδια ακολουθία: βραχεία-μακρά-βραχεία συλλαβή. Η ακολουθία αυτή είναι η ενδεδειγμένη για το σημείο αυτό του α' ημιστιχίου με τομή στην 7^η συλλαβή, σύμφωνα με τους κανόνες της προσωδίας. Ακόμη, τα παραδείγματα 1, 2, 3 από τη στήλη του παρακειμένου μάς οδηγούν στη διαπίστωση ότι η επιλογή του παρακειμένου δεν ήταν τυχαία, καθώς καθιστά την 4^η συλλαβή θέσει μακρά λόγω της συνύπαρξης δυο συμφώνων (ν-π, ζ-π, ζ-π).

Ο τύπος του παρακειμένου, όμως, δεν προτιμάται πάντοτε από τον ποιητή. Η μετοχή αορίστου του ρήματος *εύρισκω* υπερισχύει σε συχνότητα (44 φορές) της μετοχής του παρακειμένου (1 φορά):

εύρ-	εύρηκ-
1. Καυχήσεως στέφανον εύρων τὸν βίον	1. Εἰρηνικὴν δήπουθεν εύρηκῶς χάριν,
2. Ἡ δίφρον εύρων ἐκ τροχῶν εἰργασμένον	
3. Τὴν πείραν εύρων τῆς νόσου διδάσκαλον.	

Τόσο ο τύπος της μετοχής αορίστου, όσο και ο τύπος της μετοχής παρακειμένου έχουν την πρώτη συλλαβή μακρά. Η διαφορά τους, όμως, έγκειται στον

αριθμό των συλλαβών αλλά και στο γεγονός ότι ο τύπος του παρακειμένου έχει και τις 3 συλλαβές μακρές. Ο Μανουήλ Φιλής θεώρησε επομένως πιο εύχρηστο τον τύπο του αορίστου, ο οποίος έχει λιγότερες συλλαβές, άρα περισσότερες δυνατότητες χρήσης του μέσα στον στίχο. Συνεπώς, όταν ο Φιλής συναντούσε πρόβλημα χασμωδίας και επιθυμούσε να χρησιμοποιήσει το συγκεκριμένο ρήμα, προτιμούσε τον τύπο του αορίστου. Στη μία περίπτωση που χρησιμοποίησε τον τύπο του παρακειμένου ήταν καθαρά λόγω αριθμού συλλαβών, αφού η χρήση του αορίστου δε θα του επέτρεπε να συμπληρώσει 12 συλλαβές.

Μία ακόμη περίπτωση είναι αυτή του ρήματος *δίδωμι*. Ο τύπος του παρακειμένου ενεργητικής φωνής εμφανίζεται περισσότερες φορές από εκείνον του αορίστου:

ἔδωκ-	δέδωκ-
1. τὴν ἐσχάτην ἔδωκεν ὁ φθορεὺς δίκην.	1. καὶ δέδωκεν ὀργάνωσιν τῆ πλαστικῆ συνθέσει
	2. Ποῦ γὰρ ὁ μοι δέδωκεν ὁ χρόνος κλέος,
	3. Ὡς γὰρ δανειστὴν τὸν δεδωκότα τρέμει
	4. Ὑπηρετοῦντος θαῦμα τοῦ δεδωκότος
	5. Ψάλλοντες ὃν δέδωκας ἀνθρώποις τόκον

Το συμπέρασμα δεν διαφοροποιείται: στόχος του ποιητή η αποφυγή της χασμωδίας. Ο τύπος του αορίστου λόγω της χρονικής αύξησης θα δημιουργούσε μια κακόχη συνεκφώνηση, σε αντίθεση με τον τύπο του παρακειμένου, του οποίου η πρώτη συλλαβή ξεκινάει με σύμφωνο. Όταν όμως χρησιμοποιεί τη μετοχή του παρακειμένου, ο λόγος εκεί είναι μετρικός, αφού μαζί με το άρθρο της προσφέρει στον ποιητή μια 5σύλλαβη λέξη, την οποία τοποθετεί στο δεύτερο ημιστίχιο είτε έχοντας την τομή στην 5^η συλλαβή (περίπτωση 3), είτε έχοντας την τομή στην 7^η συλλαβή (περίπτωση 4). Άξιο παρατήρησης είναι το γεγονός ότι δεν συναντάμε καθόλου τη μετοχή αορίστου του ρήματος *δίδωμι*. Στις περιπτώσεις 3 και 5 εντοπίζεται ακόμη ένας λόγος προτίμησης του *δέδωκ-*. Η συνάντηση δυο συμφώνων ανάμεσα στην 6^η και 7^η

συλλαβή και ανάμεσα στην 4^η και 5^η συλλαβή αντίστοιχα, δημιουργεί μια θέσει μακρά συλλαβή, αποτρέποντας έτσι την εκτροπή από τους προσωδιακούς κανόνες.

Σε όλες τις περιπτώσεις της οριστικής που εξετάστηκαν τα ζεύγη είναι σημασιολογικά ισοδύναμα. Αυτό δε συμβαίνει στους τύπους της μετοχής που έχουν παρατεθεί πιο πάνω. Όπως έχει εξεταστεί τα κριτήρια της επικράτησης του παρακειμένου, εκτός από τον αριθμό των συλλαβών και της διατήρησης των κανόνων της προσωδίας, είναι και η αποφυγή της χασμωδίας.

Πέραν από τη μετρική σκοπιμότητα, η εναλλαγή αυτή –αορίστου και παρακειμένου-, αναφέρθηκε ότι εξυπηρετεί και μία άλλη σκοπιμότητα: τη σημασιολογική¹⁶⁵. Επεξηγηματικά, στα ποιήματα του Φιλί οι μορφολογικοί τύποι της οριστικής παρακειμένου αντικαθιστούν τους αντίστοιχους τύπους του αορίστου, εκφράζοντας μια πράξη που έγινε στο παρελθόν, όπως ακριβώς και ο αόριστος.

Μάλιστα, σε μία περίπτωση παρατηρούμε ότι ο αόριστος και ο παρακειμένος χρησιμοποιούνται παράλληλα σε ένα στίχο:

Τὸ στέφος ἔρριψεν εἰς γῆν, ἀφέστηκε τοῦ θρόνου, (App.16, στίχος 29)

Στην περίπτωση αυτή προτιμήθηκε ο τύπος του αορίστου, διότι η δεύτερη συλλαβή είναι θέσει μακρά, γεγονός που βοήθησε τον ποιητή στην τήρηση των κανόνων της προσωδίας. Αν χρησιμοποιείτο ο τύπος του παρακειμένου (*ἔρριψεν*) αυτή η δυνατότητα δε θα ήταν εφικτή. Όσον αφορά το *ἀφέστηκεν*, προτιμήθηκε έναντι του *ἀφέστην* διότι κατά κύριο λόγο ο τύπος του παρακειμένου έχει μία επιπλέον συλλαβή, διευκολύνοντας έτσι τον ποιητή.

2.3. Ο μέλλοντας

Οι τρόποι που ο Φιλίς εκφράζει τον μέλλοντα στα ποιήματα είναι ποικίλοι. Για παράδειγμα, στους δωδεκασύλλαβους στίχους: *Ἐπι σιγήσω καὶ συνέξω τὸ στόμα,/ Καὶ λίθον ἄδρον ἐγκαθείρξω ταῖς γνάθοις*¹⁶⁶ (P.40, στίχοι 12-13) ο μονολεκτικός μέλλοντας εκφράζει μια ενέργεια του Φιλί στο μέλλον. Συνάμα, ο μέλλοντας χρησιμοποιείται για να ενσταλάξει στους αναγνώστες των ποιημάτων την πεποίθηση, ότι τα πράγματα θα κυλήσουν περίφημα από εδώ και πέρα, χάριν στις μελλοντικές ενέργειες του

¹⁶⁵ Hinterberger, "Observations on the Language of Byzantine Poetry", σελ. 29-32. Ο Hinterberger, μέσα από χωρία ποιητικών κειμένων, αποδεικνύει ότι οι ποιητές χρησιμοποιούσαν τους χρόνους στην επιθυμία τους για μετρική ποικιλία.

¹⁶⁶ Πλέον, θα σιωπήσω θα κλείσω το στόμα,/ και πέτρα ογκώδη θα δέσω στις γνάθους.

αυτοκράτορα: Ὡς οὐχὶ συχνὸς παρελεύσεται χρόνος, / Καὶ πάντα καλὰ, βασιλεῦ, ταῦτα φράσεις, (P.14, στίχοι 246-247)

Εκτός από τα παραπάνω και η προστακτική αορίστου φαίνεται ότι ενέχει μελλοντικά στοιχεία. Ο Φιλῆς απευθυνόμενος στην Θεοτόκο την καλεί: *Σὺ πῆξον αὐτῷ πανταχοῦ γῆς τὸν θρόνον, / Σὺ θάλασπον αὐτὸν ὑπὸ τῆς πτέρυγί σου*¹⁶⁷ (F.44, στίχοι 89-90). Το χωρίο αυτό, αλλά και άλλες τέτοιες περιπτώσεις προστακτικής, τοποθετούνται σημασιολογικά πολύ κοντά στον μέλλοντα, αφού ο Φιλῆς ευελπιστεί η Θεοτόκος να πραγματοποιήσει τις επιθυμίες του.

2.4. Η περίπτωση του υπερσυντελικού

Ο υπερσυντέλικος είναι ένας χρόνος, ο οποίος εμφανίζεται ελάχιστα μέσα στα ποιήματα του Μανουήλ Φιλῆ. Σε όλο το ποιητικό του έργο ο Φιλῆς χρησιμοποιεί ρήμα σε υπερσυντέλικο 50 φορές. Παρακάτω παρατίθενται κάποιες από αυτές:

1. Ὡς λεπτοτάτης αὔρας ἤκουστο ξένως,	7. Λεία Μουσῶν εἴργαστο Ἄγαρ ἔστία
2. Ὡ Χριστὸς ἐξήπλωτο τετρασυνθέτως·	8. Ἄνερ βασιλεῦ, πάντα γὰρ ἔσβεστό μοι,
3. Πάλης δὲ καιρὸς οὐ προσεσπούδαστό σοι·	9. ὡς ἂν ὄπη τέθαπτο σαφῶς δεικνύοι
4. Ἄ τινες ἠρπάκεισαν αὐτὸς εἰσφέρων,	10. οὗ δοξασθὲν τὸ πρόσωπον ὁ δῆμος ἐδεδίει,
5. Ἀλλὰ πρὸς πάσας ἀκαλλῶς εἰστήκει περιχαῖνον.	11. ἂν ἡ μὲν πύλη κέκλειστο τῆ βυζαντίδι τέως,
6. Καὶ συλλέγειν ὤριστο δυσμόθεν φόρους,	12. κάνταῦθα νικᾶν δυστυχῶς εἴμαρτό σοι.

Από τις 50 εμφανίσεις του υπερσυντελικού, μόνο 5 εμφανίζονται και με τον τύπο του αορίστου, ενώ από αυτές τις 5 περιπτώσεις μόνο σε 2 περιπτώσεις η φωνή συμφωνεί με το εξεταζόμενο τύπο του υπερσυντελικού. Η πρώτη περίπτωση είναι του ρήματος *ἐργάζομαι*:

¹⁶⁷ Εσύ (θα στερεώσεις) στερέωσε τον θρόνο (την εξουσία) του σε όλη την οικουμένη, / Εσύ (θα τον προστατέψεις) προστάτεψε τον κάτω από τις «φερούγες» σου.

είργασ-	εἴργαστο
1. Ἐξ οἰκέτου σύνδουλον εἰργάσατό σοι.	1. Λεῖα Μουσῶν εἴργαστο Ἄγαρ ἐστία
2. Θηροκτόνον κάλλιστον εἰργάσατό σε;	
3. Ἦ δακρύων πρόφασιν εἰργάσατό με!	

Ο τύπος του αορίστου εμφανίζεται συνολικά 42 φορές στα ποιήματα του Φιλί. Ποιος παράγοντας όμως ώθησε τον Φιλί να χρησιμοποιήσει μία και μοναδική φορά τον τύπο του υπερσυντελικού; Πρώτος πιθανός λόγος είναι η διαφορά στον αριθμό των συλλαβών. Το *εργάζομαι* στον αόριστο έχει 4 συλλαβές, μια περισσότερη από τον υπερσυντέλικο. Παρατηρώντας τους δυο τύπους, συνειδητοποιούμε ακόμη ότι μοιάζουν πάρα πολύ μεταξύ τους, έχοντας για διαφορά ένα λιγότερο -α-. Από την άλλη, αν χρησιμοποιούσε τον τύπο του αορίστου, θα ξεπερνούσε τις 12 συλλαβές του μέτρου. Ωστόσο, άξιο απορίας είναι η χασμωδία που επέτρεψε ο ποιητής να γίνει στο παράδειγμα με τον υπερσυντέλικο. Βέβαια, η χασμωδία περιορίζεται λίγο λόγω της τομής που έπεται του ρήματος. Υποθέτουμε λοιπόν ότι εδώ ο Φιλίς χρησιμοποίησε τον υπερσυντέλικο ως μία εναλλακτική μορφή του αορίστου, με λιγότερες συλλαβές.

Μία άλλη περίπτωση είναι αυτή του ἄρπάζω:

ἤρπασ-	ἤρπάκ-
1. ἤρπασε δὴ τὸ κτῆνος ὑπανερπύσας.	1. Ἄ τινες ἤρπάκεισαν αὐτὸς εἰσφέρων,
2. ὁ δυσμενῆς ἤρπασε τῆς λήθης χρόνος·	
3. ἄς πολλάκις ἤρπασεν ὡς κλῶψ ὁ χρόνος.	

Αν υποθετικά αντικαθιστούσαμε το *ἤρπάκεισαν* με τον αντίστοιχο πρόσωπο του αορίστου *ἤρπασαν*, τότε συνειδητοποιούμε ότι δεν επιτρέπει τη συμπλήρωση 12 συλλαβών στον στίχο. Όσον αφορά τους προσωδιακούς κανόνες της συγκεκριμένης θέσης, ο τύπος του υπερσυντελικού έχοντας 2 δίχρονα -α-, επέτρεψε στον ποιητή,

τοποθετώντας τον στη συγκεκριμένη θέση, να μην παρεκκλίνει από την τήρηση της προσωδίας. Έτσι, υπάρχουν δυο βασικά κριτήρια επιλογής του υπερσυντελικού στην περίπτωση αυτή: ο αριθμός των συλλαβών και η προσωδιακή ακολουθία.

Ο υπερσυντέλικος του ρήματος *σβέννυμι*, *ἔσβεστο*, εμφανίζεται μία και μοναδική φορά στην ποίηση του Μανουήλ Φιλή. Ωστόσο, το ρήμα *σβέννυμι* εμφανίζεται στην οριστική μέσου/ παθητικού αορίστου και μάλιστα σε δύο διαφορετικές θέσεις μέσα στον στίχο:

ἔσβ-	ἔσβεσ-
1. Ἔσβη πρὸς ὠχρὰν ἐκτραπὲν καχεξίαν·	1. Ἄνερ βασιλεῦ, πάντα γὰρ ἔσβεστό μοι,
2. Ἔσβη μαρανθὲν ἴσα καὶ φυτοῦ δρόσω;	
3. πλὴν ἀλλὰ τὸ χθὲς τῆς τιμῆς ἔσβη ζέον·	

Η μία λιγότερη συλλαβή που έχει ο αόριστος της παθητικής φωνής του ρήματος *σβέννυμι*, λειτούργησε αποτρεπτικά, αφού η υποθετική χρήση του εκ μέρους του ποιητή θα συνέβαλλε στη δημιουργία ενός 11σύλλαβου στίχου. Ταυτόχρονα, ο τύπος του υπερσυντελικού έχει την εξής προσωδιακή ακολουθία: μακρά-μακρά-βραχεία συλλαβή. Η ακολουθία αυτή συμφωνεί με τους κανόνες της προσωδίας στο συγκεκριμένο σημείο του στίχου, γεγονός που ώθησε τον ποιητή στην επιλογή του υπερσυντελικού. Ακόμη, όσον αφορά τον τύπο του αορίστου, ο ποιητής τον τοποθετεί είτε στην αρχή του πρώτου μέτρου, είτε στην αρχή του τρίτου μέτρου, σημείο όπου επιτρέπεται η γεινίαση δυο μακρών συλλαβών. Όντας ένας δισύλλαβος τύπος διευκόλυνε περισσότερο τον ποιητή σε σχέση με τον τύπο του υπερσυντελικού. Συνεπώς, η μοναδική χρήση του ρήματος στον υπερσυντέλικο έγινε για τον αριθμό των συλλαβών.

Το ρήμα *κλείομαι* εμφανίζεται με τον τύπο του υπερσυντελικού μια φορά (*ἂν ἢ μὲν πύλη κέκλειστο τῇ βυζαντίδι τέως*), αλλά καμία φορά στον αόριστο και στον παρακείμενο, εκτός από τη χρήση μιας φορές του αορίστου ενεργητικής φωνής (*Ὅς οὐρανοὺς ἔκλεισε, πῦρ κατήγαγεν*). Θεωρώ ότι η χρήση του υπερσυντελικού στην περίπτωση αυτή ἐγκείται στη ποικιλία που ίσως επιθυμούσε ο Φιλής για τον στίχο του,

αφού ο τύπος του υπερσυντελικού λειτουργούσε ως ακόμη μία εναλλακτική μορφή για να αποδώσει το παρελθόν. Ταυτόχρονα όμως, ο τύπος του υπερσυντελικού απομακρύνει το ενδεχόμενο χασμωδίας που θα δημιουργούσε ο τύπος του αορίστου. Προσωδικά οι δύο τύποι είναι ισότιμοι, επομένως ο σημαντικότερος λόγος επιλογής του υπερσυντελικού είναι η αποφυγή της χασμωδίας.

Η πρόσθεση προθεμάτων σε μια λέξη είναι ένα ακόμη χαρακτηριστικό που εντοπίζεται κατά τη χρήση του υπερσυντελικού από τον Φιλή. Αναφέρομαι στην 3η περίπτωση του *προσσπουδάζω*. (*Πάλης δὲ καιρὸς οὐ προσεσπούδαστό σοι*). Με την προσθήκη της πρόθεσης *πρός* η λέξη δε διαφοροποιείται σημασιολογικά από το απλό ρήμα *σπουδάζω*. Η προσθήκη αυτή έγινε με σκοπό να ρυθμιστούν οι απαιτούμενες συλλαβές του μέτρου, αλλά και η προσωδική ακολουθία. Επεξηγηματικά, με την προσθήκη της πρόθεσης *πρός* συμπληρώνονται οι απαιτούμενες 12 συλλαβές του στίχου χωρίς να διαφοροποιείται το επιδιωκόμενο νόημα. Επίσης, η πρόθεση αυτή, έχοντας βραχεία συλλαβή, βοηθά τον ποιητή να σπάσει την ακολουθία μακρών συλλαβών, διατηρώντας έτσι τους κανόνες της προσωδίας.

Κατά την εξετασθείσα περίοδο ο χρόνος αυτός δεν εμφανιζόταν συχνά στα βυζαντινά κείμενα ή αν εμφανιζόταν είχε τη σημασία του αορίστου, όπως ακριβώς και ο παρακείμενος, ο οποίος σημασιολογικά ανήκει στην απόδοση του παρελθόντος¹⁶⁸. Ο υπερσυντέλικος λειτουργεί στην περίπτωση του Φιλή ως εναλλακτική μορφή, η οποία αν και διαφέρει μορφολογικά από τον αόριστο, είναι σημασιολογικά ταυτόσημη. Συνάμα, αυτή η παλαιότερη γλωσσική μορφή, η οποία, όπως έχουμε αναφέρει, είχε πάψει να χρησιμοποιείται στην καθομιλουμένη, ανέπτυξε μια ειδική λειτουργικότητα μέσα στην ποιητική γλώσσα του Φιλή¹⁶⁹. Συνεπώς, οι εναλλακτικές αυτές μορφές εντάσσονταν ενσυνείδητα από τον ποιητή στα ποιήματά του, ώστε να αποφευχθούν μετρικοί ή προσωδικοί περιορισμοί.

¹⁶⁸ Martin Hinterberger, "Die Sprache der byzantinischen Literatur", σελ. 141.

¹⁶⁹ Hinterberger, "Observations on the Language of Byzantine Poetry", σελ. 23-24.

3. Η χρήση των μορίων

Ένας λόγιος που επιθυμούσε να μιμηθεί τη γλώσσα των κλασικών συγγραφέων, θα έπρεπε ανάμεσα στα άλλα να εντάξει στα κείμενά του και τα μόρια. Η λόγια γλώσσα έχει μεγαλύτερη ποικιλία σε μόρια από την καθομιλουμένη και διαπιστώνουμε ότι οι βυζαντινοί λόγιοι διατήρησαν, λίγο ή πολύ, τους κανόνες του αρχαίου ελληνικού γλωσσικού συστήματος, που σε έναν κοινό βυζαντινό ομιλητή ήταν αντικείμενο προς μάθηση¹⁷⁰. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η χρήση κάποιων λόγιων μορίων στα βυζαντινά κείμενα είναι πιο συχνή σε σχέση με τα αρχαία κείμενα, αφού συγκριτικά εμφανίζονται συχνότερα από όσον θα εμφανίζονταν σε ένα αρχαίο κείμενο (για παράδειγμα το οὐ̃ δῆ). Ακολουθούν κάποια μόρια και οι σημασιολογικές μεταβολές τους σε σχέση με τα αρχαία ελληνικά¹⁷¹. Κοινό χαρακτηριστικό όλων των μορίων, όπως διαπιστώνουμε με βάση τα πιο κάτω παραδείγματα είναι η θέση τους μέσα στον στίχο, ενώ κανένα μόριο δεν εμφανίζεται στην αρχή της φράσης ή του στίχου/ ημιστιχίου.

3.1. δῆ: Το δῆ εμφανίζεται είτε ως δεύτερη λέξη του στίχου, είτε ως η τελευταία λέξη του ημιστιχίου, σε στίχο που έχει τομή στην πέμπτη συλλαβή. Συνήθως το μόριο αυτό το συνοδεύει είτε μια δεικτική ή αναφορική αντωνυμία, είτε μια ερωτηματική αντωνυμία, είτε κάποιο άλλο μόριο. Στο τελευταίο παράδειγμα που ακολουθεί, το Οὐ̃ δῆ εντοπίζεται 6 φορές στα ποιήματα του Φιλίη, ενώ ο συνδυασμός αυτός δεν ήταν συχνός ούτε στα αρχαία ελληνικά. Σημασιολογικά, ο Φιλίης χρησιμοποιεί το μόριο αυτό για να δώσει έμφαση, αποτελεί δηλαδή έναν σύνδεσμο παραπληρωματικό και θα μπορούσαμε να τον αποδώσουμε με τις λέξεις *μάλιστα*, *βέβαια*:

α. Ὡς εὐδοκιμεῖν καὶ κατ' αὐτὸ δῆ τόδε,

Τὴν σὴν, βασιλεῦ, παντοδαπὴν ἀνδρίαν (F.95, στίχος 83)

β. Τί δῆ μόνον τέπταρας ἀρετὰς γράφεις; (E.237, στίχος 2)

γ. Σοῦ δῆ μόνου, κράτιστε, μὴ θίγοι φθίσις·(F.95, στίχος 195)

δ. Οὐ̃ δῆ βασιλεὺς ἐκ θεοῦ κεχρισμένος (E.213, στίχος 98)

¹⁷⁰ Kateřina Bočková Loudová, "On the category of Particles in Byzantium" στο Martin Hinterberger (επιμ.), *The Language of Byzantine Learned Literature (SBHC9)*, Brepols Publishers, Τέρνχαουτ 2014, σελ. 147-169, 151.

¹⁷¹ Η σύντομη αυτή έρευνά μου γύρω από τα μόρια βασίζεται πάνω σε όλα τα ποιήματα του Μανουήλ Φιλίη και έγινε μέσω του TLG.

3.2. Το ἄρα και το οὖν: Τα δύο αυτά συνώνυμα μόρια εμφανίζονται αμφότερα μέσα στα ποιήματα. Το ἄρα είναι λιγότερο «επίσημο» από το οὖν¹⁷², για αυτόν τον λόγο το συναντάμε λιγότερες φορές από ότι το οὖν. Βέβαια, θεωρώ ότι το οὖν είναι περισσότερο εύχρηστο από ότι το ἄρα, αφού αποτελεί μια μακρόχρονη συλλαβή, την οποία θα μπορούσε να τοποθετήσει σε σημείο του στίχου που είναι επιβεβλημένη από το μέτρο η μακρόχρονη συλλαβή, συμβάλλοντας έτσι στη διατήρηση της προσωδίας, όπως άλλωστε φανερώνουν και τα παραδείγματα. Έτσι, το οὖν εμφανίζεται σε ποικίλες θέσεις, θέσεις που επιβάλλεται να είναι μακρόχρονες, ώστε να διατηρηθεί η προσωδία:

- α. Τίς ἄρα τὸν σὸν οὐκ ἔθαύμασε τρόπον, (Ε.213, στίχος 201)
- β. Πατρὶς μὲν οὖν σὴ πᾶσα πατρὶς Αὐσόνων (Ε.213, στίχος 31)
- γ. Ἄλλ' οὖν δεδοικῶς τοὺς θρασεῖς ἔκαρτέρει·(Ε.91, στίχος 43)
- δ. Πῶς οὖν, γεωργὲ γνωστικῆς εὐκαρπίας, (Ρ.108, στίχος 29)

3.3. γε μὴν

Τον συνδυασμό αυτό, τον συναντάμε πάμπολλες φορές στα ποιήματα του Φιλίη. Πρόκειται για τον συνδυασμό δυο βεβαιωτικών μορίων και θα μπορούσαν να μεταφραστούν με τη λέξη *αλήθεια/ βέβαια*. Ίσως ο συνδυασμός αυτός προσέφερε στους στίχους του Φιλίη τη διπλή επιβεβαίωση των όσων έγραφε, κυρίως για το πρόσωπο του αυτοκράτορα. Ίσως επίσης το πλεονέκτημα του συνδυασμού αυτού, να έχει δηλαδή εναλλαγή βραχύχρονο-μακρόχρονο, παρατηρήθηκε από τον Φιλίη στην προσπάθειά του να ακολουθήσει τους κανόνες της προσωδίας και του τονικού μέτρου, αφού όπως φαίνεται και στα παρακάτω παραδείγματα εμφανίζονται πάντοτε στην ίδια θέση, δηλαδή στην τρίτη και τέταρτη συλλαβή:

- α. Τὸ σὸν γε μὴν πέλαγος οὐκ οἶδε ζάλην· (Ρ.55, στίχος 36)
- β. Πάχνην γε μὴν ἔλυσεν ἡλίου ζέσις, (Ρ. 61, στίχος 57)
- γ. Εὐρόν γε μὴν καὶ σῖμβλον ἐκ τῶν πραγμάτων (Ε.91, στίχος 33)

¹⁷²Kateřina Bočková Loudová, "On the category of Particles in Byzantium", σελ. 165. Η μελετήτρια τεκμηριώνει τη σπάνια αυτή χρήση, αλλά και την κατάταξη του ἄρα στα μη λόγια μόρια, με την παράθεση στοιχείων από άλλα λόγια κείμενα του 12^{ου}-13^{ου} αιώνα. Επίσης, συγκρίνει τις 437 περιπτώσεις οὖν με τις 61 μόνο περιπτώσεις του ἄρα στην *Ιστορία* της Άννας Κομνηνής. Αλλά και στην *Ιστορία* του Χωνιάτη υπάρχουν μόνο 11 περιπτώσεις ἄρα, ενώ 359 περιπτώσεις οὖν και 726 περιπτώσεις γάρ).

3.4. μέντοι και δῆτα

Το μέντοι και το δῆτα είναι επίσης πολύ σπάνια μόρια. Το πρώτο το εντοπίζουμε μόλις 7 φορές, ενώ το δεύτερο 19 φορές. Στα αρχαία ελληνικά το μέντοι είχε τη σημασία της αντίθεσης (εντούτοις, ωστόσο), σημασία την οποία διατήρησε και ο Φιλῆς. Το δῆτα, στις ελάχιστες φορές που εμφανίζεται, χρησιμοποιείται σε καταφατικές ή αρνητικές απαντήσεις όταν επικεντρώνεται σε μια συνήθως αναμενόμενη συμφωνία ή άρνηση. Ακολουθούν παραδείγματα:

α. Ἡ μέντοι μεγαλόψυχος ἐκείνη καὶ γενναία (F.215, στίχος 159)

β. Δεινὸν τὸ παρὸν, ἀλλὰ τί δῆτα δράσω; (F.213, στίχος 265)

γ. Τί δῆτα ποιεῖς; καὶ τὸ φῶς ἔμοι σκότος, (P.57, στίχος 1)

3.5. τοίνυν

Πρόκειται για σύνθετη μορφή του εγκλιτικού βεβαιωτικού μορίου *τοι*, το οποίο συνδυάζεται όπως είδαμε και με άλλα μόρια (μέντοι). Ένα εξαιρετικά σπάνιο μόριο, το οποίο εμφανίζεται στην ποίηση του Φιλῆ, μόνο 2 φορές:

α. Εἰ τοίνυν καὶ τὰ ἐν κρυπτῶ κρίνει θεὸς ὡς ἔχει (F.256, στίχος 17)

β. Ἄνεισι τοίνυν εὐκλεῶς ἐριτίμως (E.26, στίχος 86)

Καταλήγοντας, με βάση την εμφάνιση κάποιων σπάνιων μορίων, παρατηρούμε ότι ο Φιλῆς είχε ένα βασικό σώμα κλασικῶν μορίων τα οποία ενσωμάτωνε στο κείμενό του στοχευμένα ως υφολογικά στολίδια, ώστε να «ανεβάσουν» το υφολογικό επίπεδο. Ταυτόχρονα, διαπιστώνουμε με βάση τα παραπάνω, ότι κάποια μόρια βοηθούσαν τον ποιητή να διατηρήσει τους κανόνες της προσωδίας. Ωστόσο, η μεμονωμένη χρήση αυτών των κλασικίζοντων μορίων δεν μας επιτρέπει να κατατάξουμε τη γλώσσα του Φιλῆ στην κλασικίζουσα.

4. Η χρήση της δοτικής

Οι συγγραφείς του 14^{ου} αιώνα, έχοντας τη φιλοδοξία να μιμηθούν τη σύνταξη των αρχαίων συγγραφέων ήθελαν να υπερκεράσουν τους αρχαίους και να αποδείξουν ότι έχουν την ικανότητα να γράφουν όπως αυτοί. Όλο αυτό όμως βρισκόταν πάντοτε μέσα σε μια διάθεση για «διάλογο» με τους αρχαίους συγγραφείς και δεν κατέληγε

πάντοτε σε απόρριψη των αρχαίων για να γίνονται κατανοητοί σε ευρύτερο κοινό, αλλά και σε επικρότησή τους. Η αρχαία ελληνική γραμματεία υπήρξε για τους βυζαντινούς κάτι το ζωτικό και το πολύτιμο, για αυτό και ακολούθησαν την αναγεννησιακή αυτή πορεία¹⁷³.

Ο Φιλής φαίνεται να ακολουθεί σε κάποιες περιπτώσεις το ρεύμα της εποχής του και αυτό τεκμηριώνεται από διάφορα στοιχεία. Πρώτα-πρώτα, αναμειγνύει ιωνικές και αιολικές καταλήξεις μέσα σε άλλες αττικίζουσες. Η ιδιαίτερα πλούσια ομηρική γλώσσα, εξυπηρετεί τον Φιλή στο ζήτημα της ποικιλίας, των μετρικών κανόνων, αλλά και στην παραγωγή εναλλακτικών προσωδιακών προτύπων. Βέβαια, αυτό δεν αφορά μόνο την περίπτωση της δοτικής, αλλά είναι ένα γενικότερο φαινόμενο. Ως εκ τούτου, η χρήση αυτών των ομηρικών τύπων της δοτικής από τον Φιλή, είναι πολύ περιορισμένη και δε συνηθίζεται ευρέως¹⁷⁴:

α. ἄπαξ, βασιλεῦ, ὄσσον ἄν κέγχρου βάρος,

πόσεσσι λυθὲν τεχνηέντως ἤ δέον¹⁷⁵,

β. πᾶσι **βροτοῖσι** καὶ πᾶσ' ἄλλοις θηρίοις·

[...] σὺν τοῖς ὑπερφυέσσι¹⁷⁶ ὡσί τ' ὄμμασι¹⁷⁶,

Στα πιο πάνω παραθέματα, εκτός από τις δοτικές (πόσεσσι, βροτοῖσι, υπερφυέσσι), εντοπίζει κανείς και άλλους ομηρικούς τύπους, όπως: το ὄσσον αντί ὄσον και το επίρρημα *τεχνηέντως*. Οι ομηρικοί τύποι εξυπηρετούν και μία άλλη σκοπιμότητα. Παρατηρείται ότι ο Φιλής χρησιμοποιεί το ὄσσον, πόσεσσι και το ὑπερφυέσσι για να καταστήσει τη 2^η και 6^η συλλαβή του στίχου θέσει μακρά, όπως προστάζουν οι κανόνες της προσωδίας. Συγκεκριμένα, το διπλό –σ καθιστά την προηγούμενη συλλαβή θέσει μακρά, χαρακτηριστικό το οποίο βοήθησε τον ποιητή να ακολουθήσει την προσωδία.

Τα δύο αυτά παραθέματα προέρχονται από την ίδια ομάδα ποιημάτων¹⁷⁷. Ανάλογα κείμενα¹⁷⁸ έγραψε και ο λόγιος αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄

¹⁷³ Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance*, σελ. 152.

¹⁷⁴ Για μεγαλύτερη ανάλυση και κατανόηση της χρήσης αυτής στην ποίηση δεξ: Hinterberger, "Observations on the Language of Byzantine Poetry", σελ. 50.

¹⁷⁵ *Περί ὄρνιθος τοῦ καλουμένου Δίκαιου*, στο Franz Siegfried Lehrs/ Johann Friedrich Dübner (εκδ.), *Poetae bucolici et didactici. Manuelis Philae versus iambici de proprietate animalium*, Παρίσι 1846, σελ. 19, στ. 12-13.

¹⁷⁶ *Περί ἐλέφαντος* στο Lehrs/ Dübner, *Poetae bucolici et didactici*, σελ. 23, στ. 3 και 6.

Πορφυρογέννητος¹⁷⁹ κατά τη Μακεδονική Αναγέννηση, εμπνευσμένος και αυτός με τη σειρά του από κείμενα του Αριστοτέλη. Έτσι, ίσως ο Φιλής θέλησε να τηρήσει σε κάποιο βαθμό την κλασικίζουσα γλώσσα μέσα στο ποίημα αυτό.

Εντούτοις, η χρήση της δοτικής σημειώνει σημαντική αύξηση στη βυζαντινή λογοτεχνία σε σχέση με τα αρχαία κείμενα, όχι μόνο σε λόγια κείμενα αλλά και σε άλλα είδη κειμένων¹⁸⁰. Υπάρχει μια τάση να χρησιμοποιείται η δοτική σε μια ευρεία ποικιλομορφία νοημάτων, ακόμα και σε περιπτώσεις που οι κλασικοί συγγραφείς δεν θα το έπρατταν. Χωρίς εξαίρεση και στα αυτοκρατορικά ποιήματα του Φιλή η δοτική κατέχει σημαντική θέση. Σε σύνολο 60 ποιημάτων με πάνω από 5000 στίχους, η δοτική εμφανίζεται σε πάνω από 1000 περιπτώσεις, δηλαδή ανά 5 περίπου στίχους ο Φιλής χρησιμοποιεί τη δοτική¹⁸¹. Η τόση έντονη παρουσία της απλώς τεκμηριώνει την απουσία της από την ομιλούμενη γλώσσα και την προσπάθεια του Μανουήλ Φιλή να αναδείξει όσον το δυνατόν περισσότερο την «κλασικοφάνεια» του έργου του, εναρμονιζόμενος με τα λογοτεχνικά πιστεύω της εποχής του.

Η θέση της δοτικής στον στίχο του Φιλή είναι σταθερή. Η λέξη σε δοτική εμφανίζεται είτε στις πρώτες 3 συλλαβές του α΄ ημιστίχου και στις πρώτες συλλαβές του β΄ ημιστίχου, είτε στο τέλος του β΄ ημιστίχου. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η τομή είναι στην 5^η συλλαβή. Οι θέσεις αυτές εξυπηρετούν και πάλι τους κανόνες της προσωδίας, αλλά ταυτόχρονα δημιουργούν σχήμα υπερβατό. Το ρητορικό αυτό σχήμα, προσφέρει «ελαστικότητα» στη σειρά των λέξεων, γεγονός που διευκολύνει τον ποιητή στη διατήρηση του μέτρου και της προσωδίας. Ας δούμε κάποια παραδείγματα:

- α. Πυκναῖς σεαυτὸν / συστολαῖς ἀποθλίβων, (P.14, στίχος 3)
- β. Καὶ ταῖς ἀγαθαῖς / ἔπτερούμην ἐλπίσι (P.2, στίχος 11)
- γ. Καὶ τῆ λογικῆ / πρακτικῶν δεῖ φαρμάκων. (P.27, στίχος 19)
- δ. Τῆ πνευματικῆ / τῆς σοφῆς γλώττης δρόσῳ (P.31, στίχος 5)
- ε. Τυπεῖσα πυκνῶς τῆ κρατίστη σου σπάθη. (F.44, στίχος 4)

¹⁷⁷ Franz Siegfried Lehrs/ Johann Friedrich Dübner (εκδ.), *Poetae bucolici et didactici. Manuelis Philae versus iambici de proprietate animalium*, Παρίσι 1846.

¹⁷⁸ Σπυριδων Λάμπρος (εκδ.), *Excerptorum Constantini de natura animalium libri duo, Aristophanis historiae animalium epitome, subiunctis Aeliani, Timothei aliorumque eclogis*, Georg Reimer, Βερολίνο 1885.

¹⁷⁹ ODB, σελ. 502 (Alexander Kazhdan, Anthony Cutler επιμ.).

¹⁸⁰ Staffan Wahlgren, "Case, Style and Competence in Byzantine Greek" στο Martin Hinterberger (επιμ.), *The Language of Byzantine Learned Literature*, Brepols, Τερνχάουτ 2014, σελ. 170-175, 170.

¹⁸¹ Τα αποτελέσματα αυτά προέκυψαν μέσα από την επισκόπηση μόνο των υπό εξέταση ποιημάτων.

5. Η χρήση των προθέσεων

Ο Φιλής, στα υπό εξέταση ποιήματά του, χρησιμοποιεί ευρέως απλές περιπτώσεις αιτιατικής, γενικής και δοτικής, αλλά και εμπρόθετων προσδιορισμών. Παρατηρούμε γενικώς ότι εμφανίζονται ποικίλες κλασικίζουσες προθέσεις. Συνάμα, κάποιες αρχαίζουσες εμπρόθετες φράσεις δεν εμφανίζονται στα ποιήματά του, όπως το *πρὸς* + γενική, ενώ άλλες εμφανίζονται σπάνια, όπως το *κατὰ* και *περὶ* + αιτιατική. Επίσης αξιοπρόσεκτη είναι η ταυτόχρονη χρήση των *ἐκ* + γενική και *ἀπὸ* + γενική. Όπως βλέπουμε στα παρακάτω παραδείγματα (6.5), εντάσσει τις δυο αυτές προθέσεις, με την παραπλήσια σημασία (τοπική προέλευση, αφετηρία, τόπος), στον ίδιο στίχο. Ίσως, ο Φιλής θέλησε να τονίσει περισσότερο το νόημα στον στίχο αυτό (*Ἀπὸ σκοπιᾶς ἐκ νεφῶν ἐπηρμένης*).

Στο παράδειγμα 6.11 παρατηρούμε την παράλληλη χρήση του *μεταξύ* και του *μέσον*. Μάλιστα, στα παραδείγματα που παραθέτω, σε δυο διαφορετικούς στίχους διαφορετικών ποιημάτων, αλλά σχεδόν με όμοιο περιεχόμενο, χρησιμοποιεί τις δυο αυτές προθέσεις κατά τρόπο κοινό.

Παρόλο που δεν μπορούμε να διαχωρίσουμε τους τεχνητούς αρχαϊσμούς και τις γνήσιες σπάνιες χρήσεις των προθέσεων, από τις λιγότερο λόγιες ή δημώδεις, η εντύπωση είναι ότι οι κλασικίζουσες προθέσεις απλώς συνυπάρχουν με τις όχι και τόσο υψηλού επιπέδου.

Παρακάτω, ακολουθεί ένας πρώτος διαχωρισμός των προθέσεων που εμφανίζονται στα αυτοκρατορικά ποιήματα του Μανουήλ Φιλή. Στα παρακάτω παραδείγματα, έχω βασιστεί για τους γλωσσικούς χαρακτηρισμούς στο πρόσφατα ολοκληρωθέν ερευνητικό πρόγραμμα "Lexical Differentiation in Byzantine Greek" (University of Cyprus)¹⁸². Το πρόγραμμα αυτό στηρίχτηκε σε κείμενα που έτυχαν μετάφρασης κατά τον 13ο και 14ο αιώνα, δηλαδή μια λέξη *υψηλή* έτυχε αντικατάστασης από μια άλλη *χαμηλή*. Στη συνέχεια η αντικατάσταση αυτή σημειωνόταν στη βάση των δεδομένων ως μια αντιστοιχία. Στο ερευνητικό αυτό πρόγραμμα, χρησιμοποιήθηκαν οι όροι *υψηλή*, *χαμηλή*, *αμφίβολη*, που αφορούν αποκλειστικά την εμφάνιση των όρων στο πλαίσιο του υλικού που ενσωματώνεται στη βάση δεδομένων του προγράμματος. Για παράδειγμα, μια λέξη αν και εμφανίζεται τόσο στο κείμενο του Χωνιάτη, όσο και στη μετάφρασή του, θα μπορούσε να

¹⁸² Για τα αρχεία του συγκεκριμένου προγράμματος βλέπε στην ιστοσελίδα του Διατμηματικού Μεταπτυχιακού Προγράμματος Βυζαντινών Σπουδών και Λατινικής Ανατολής του Πανεπιστημίου Κύπρου: <https://ucy.ac.cy/byz/el/>.

χαρακτηριστεί *χαμηλή*, επειδή μέσα στα ζεύγη των αντιστοιχιών εμφανίζεται πάντοτε στη μετάφραση, που είναι το κείμενο με το *χαμηλό* ύφος. Για αυτό τον λόγο, σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειώσω ότι οι όροι *υψηλή*, *χαμηλή*, *αμφίβολη*, στηρίζονται πάνω στα ευρήματα του προγράμματος αυτού. Στη περίπτωση του Φιλή δε μιλάμε για μετάφραση των ποιημάτων του. Επομένως δεν θα ήταν δυνατό να εφαρμοστεί το ίδιο και στην περίπτωση των ποιημάτων του Φιλή, διότι εδώ δε μιλάμε για ζεύγη αντιστοιχιών, αλλά για εμφανίσεις στο σύνολο των ποιημάτων του Φιλή. Αντί αυτών των όρων επέλεξα τους εξής χαρακτηρισμούς: περισσότερο κλασικίζων όρος, λιγότερο κλασικίζων όρος, αμφίβολο. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί επίσης ότι οι χαρακτηρισμοί αυτοί δεν είναι απόλυτοι, αφού ο Φιλής μας δίνει μόνο ενδείξεις. Οι ενδείξεις αυτές, τόσο στις προθέσεις, όσο και στο λεξιλόγιο στη συνέχεια, δεν είναι σε θέση να μας δώσουν ένα ξεκάθαρο χαρακτηρισμό για τη γλώσσα του Φιλή.

Έτσι, στα παρακάτω παραθέματα, δίπλα από κάθε συνδυασμό (πρόθεση και πτώση), ακολουθεί ο χαρακτηρισμός σε σχέση με τη συχνότητα εμφάνισής του, αλλά και ο χαρακτηρισμός σε σχέση με τη γλωσσική «κατάταξη» του:

5.1. **ἐπί + δοτική (αμφίβολος) (σπάνιο)**

- α. Καὶ τὸ βοᾶν δὲ καὶ πενθεῖν ἐπὶ τοῖς ἀβουλήτοις
- β. Ἄλλὰ βιώοις εὐτυχῶς ἐπὶ μακροῖς ἡλίοις,

5.2. **ἐπί + γενική (περισσότερο κλασικίζων όρος) (πολύ συχνό)**

- α. Ἐπὶ τῆς κοσμοτρόφου σου τραπέζης, αὐτοκράτορ
- β. Αὐξήσαις χύδην τὸ χρυσοῦν ἐπὶ τοῦ θρόνου γένος,
- γ. Ἄλλ' ὡς δικαστῆς ἐμβριθῆς ἐπὶ θρόνου
- δ. Μήπω γενειῶν, ἀλλ' ἐπὶ χνόης βρύων,
- ε. Ἐγὼ δὲ ῥιφεῖς δυστυχῆς ἐπὶ κλίνης,

5.3. **ἐπί + αιτιατική (αμφίβολος)**

- α. Ἐξ οὐρανῶν ὁ πλαστουργὸς ἐπὶ τὴν γῆν κατήλθε,
- Πρὸς οὐρανοὺς ὁ βασιλεὺς ἀπὸ τῆς γῆς ἀνήλθεν·
- β. πρῶτον μὲν οὖν ἐπὶ τὴν σὴν ὑπέρμαχον ὑπείγου,

5.4. **ἐκ + γενική (αμφίβολος) (συχνό)**

- α. Τοιοῖσδε καλοῖς ἐντραφεῖς ἐκ σπαργάνων
- β. Οὗ δὴ βασιλεὺς ἐκ θεοῦ κεχρισμένος

5.5. ἀπό + γενική (λιγότερο κλασικίζων όρος) (συχνό)

- α. Ἀπό σκοπιᾶς ἐκ νεφῶν ἐπηρμένης,
- β. Φανείσα μικρὸν ἀπὸ δυσμῶν ἐκρύβη,
- γ. Ὡς ἀπὸ συνθήματος ἐκραδαίνετο·

5.6. ὑπὸ + γενική (λιγότερο κλασικίζων όρος) (πολύ σπάνιο)

- α. Ὑπὸ τοῦ γνόφου τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ κρυμοῦ τῆς λύπης,

5.7. πρὸς + αιτιατική (λιγότερο κλασικίζων) (συχνό, ιδιαίτερα στους τίτλους των ποιημάτων)

- α. Δέος γὰρ οὐδὲν μὴ ῥαγῆ πρὸς τὸν τόνον,
- β. Ἄλλ' οὐχὶ καὶ παῖς εὐσταλῆς πρὸς τὸν πόνον·
- γ. Καὶ πρὸς τὸν ἐγκέφαλον αὐτίκα φθάνει·
- δ. Οἷς πρὸς τοὺς ἐχθροὺς Αὐσονάρχης εὐρέθης,

5.8. πρὸς + γενική (περισσότερο κλασικίζων όρος)

Δεν εντοπίζεται στα αυτοκρατορικά ποιήματα.

5.9. περί + αιτιατική (περισσότερο κλασικίζων όρος) (3 φορές)

- α. Χριστοῦ μιμητὰ τοῦ περὶ πάντας πράου;
- Διψῶ, βασιλεῦ, καὶ περικέχηνά σε,
- β. Ἐκ τῆς περὶ τὴν φύσιν εὐαρμοστίας·
- Θραυσθεῖς δὲ γοργῶς ἐξελύθη τὸν τόνον,
- γ. Τὸ κοινὸν ἐντρύφημα τῶν περὶ λόγους,
- Ἄφ' οὔπερ ἡμῖν ζωτικὸν βλύζεις τόνον·

5.10. κατὰ + αιτιατική (περισσότερο κλασικίζων όρος) (μια φορά)

- α. Κατὰ τὸν ἀρμόζοντα τοῖς κρότοις νόμον.
- Ἄλλ', ὦ βασιλεῦ, τῆς ἐμῆς γλώττης χάρις,

5.11. μέσον και μεταξύ

- α. Μέσον δὲ τῆς φάλαγγος ἐστὼς ἀτρέμας,
- β. Ἔλους μεταξύ τινος ἐστὼς ἵππότης

6. Το λεξιλόγιο

Ο Φιλής έζησε σε μια εποχή, κατά την οποία υπήρξε έντονη δραστηριότητα στη μετάφραση κλασικίζοντων βυζαντινών κειμένων σε μια απλούστερη μορφή της γλώσσας¹⁸³. Από τη μια επηρεάστηκε από το ρεύμα της Παλαιολόγειας αναγέννησης, με την εντρύφηση στην κλασική γραμματεία και από την άλλη υπήρξε «μάρτυρας» της τάσης για μετάφραση κειμένων. Επιπροσθέτως, υπήρξε και ο ίδιος μέρος της μεταφραστικής αυτής δραστηριότητας, «μεταφράζοντας» όμως ψαλμούς από πρόζα σε έμμετρη μορφή¹⁸⁴. Εδώ δε μιλάμε όμως για αλλαγή του υφολογικού επιπέδου, αλλά αλλαγή του λογοτεχνικού είδους. Πώς εκφράζεται το γενικότερο μεταφραστικό ρεύμα στα αυτοκρατορικά ποιήματά του; Ο Φιλής καταβάλλει προσπάθεια να διατηρήσει ένα αυστηρά υψηλό λεξιλογικό επίπεδο ή εντοπίζονται και λέξεις «χαμηλού επιπέδου»;

Στις επόμενες σελίδες καταβλήθηκε προσπάθεια να συγκεντρωθεί ένας ικανοποιητικός βαθμός αντιστοιχιών υψηλού και χαμηλού επιπέδου λέξεων με το ίδιο νόημα/ σημασία, οι οποίες χρησιμοποιούνται εξίσου από τον Φιλή. Επέλεξα κυρίως λέξεις που έχουν σχέση με την αυτοκρατορική ιδεολογία, όπως για παράδειγμα ο στρατός, οι εχθροί, η δύναμη του αυτοκράτορα, αλλά και λέξεις που έχουν σχέση με τα συναισθήματα. Θα ήταν ορθό να τονιστεί και πάλι το εξής: η υφολογική κατάταξη των παρακάτω λέξεων δεν είναι απόλυτη. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, έχω συμβουλευτεί τα συμπεράσματα της έρευνας που έχει γίνει πάνω στις μεταφράσεις ιστοριογραφικών κειμένων¹⁸⁵. Ως εκ τούτου, θα χρησιμοποιήσω τους εξής χαρακτηρισμούς: περισσότερο κλασικίζων όρος, λιγότερο κλασικίζων όρος, αμφίβολος.

Βέβαια, όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, αρκετές λέξεις που κατατάσσονται στις λιγότερο κλασικίζουσες, τις συναντάμε περισσότερες φορές από τις περισσότερο κλασικίζουσες. Άραγε ο Φιλής είχε και ο ίδιος συνείδηση ποιες λέξεις ήταν κλασικίζουσες και ποιες όχι; Ή κάποιες λέξεις είχαν «αναβαθμιστεί» και χρησιμοποιούνταν πλέον ως υψηλού επιπέδου; Οι ενδείξεις που ακολουθούν,

¹⁸³ Περισσότερα για το μεταφραστικό αυτό ρεύμα της πρώιμης Παλαιολόγειας εποχής, βλέπε: John Davis, *Η μετάφραση της "Χρονικής διηγήσεως" του Νικήτα Χωνιάτη*, Ιωάννινα 2004, σελ. 3-10.

¹⁸⁴ Περισσότερα σχετικά με τη μετάφραση των ψαλμών του Φιλή δεξ: Stickler, *Manuel Philes und seine Psalmenmetaphrase*, 1992. Anna Gioffreda, Andreas Rhoby, "Die metrische Psalmenmetaphrase des Manuel Philes Preliminarien zu einer kritischen Edition" στο *Medioevo Greco 20*, 2020, σελ. 119-141.

¹⁸⁵ Ερευνητικό πρόγραμμα: "The vocabulary of Byzantine classicizing and literary koine texts: A database of correspondences" (University of Cyprus). Περισσότερα για τους χαρακτηρισμούς που θα χρησιμοποιήσω βλέπε προηγούμενη υποενότητα: *Η χρήση των προθέσεων*.

επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι ο Φιλής είχε επίγνωση του υφολογικού επιπέδου των λέξεων που χρησιμοποιούσε.

Η περισσότερο κλασικίζουσα λέξη *στράτευμα* μαρτυρείται στην ποίηση του Φιλή 15 φορές, ενώ η αντίστοιχη λιγότερο κλασικίζουσα *στρατός* 34 φορές. Εξετάζοντας κανείς τον Πίνακα (3), παρατηρεί πως τόσο η μία λέξη, όσο και η άλλη, τοποθετείται από τον Φιλή σε συγκεκριμένα σταθερά σημεία μέσα στον στίχο. Αυτό συμβαίνει και στις περιπτώσεις που η λέξη αλλάζει πτώση. Η λέξη *στράτευμα* με την αλλαγή της πτώσης αυξάνει και τον αριθμό των συλλαβών της από 3 σε 4, γεγονός που την καθιστά πιο δύσχρηστη στον ποιητή, ο οποίος αγωνίζεται να συμπτύξει το νόημα σε ένα 12σύλλαβο στίχο. Αντιθέτως, η λέξη *στρατός* (λιγότερο κλασικίζουσα)¹⁸⁶, όντας δισύλλαβη, είναι κατά πολύ πιο εύχρηστη και συνδυάζεται πάντα με ένα άλλο παροξύτονο ουσιαστικό στη γενική.

Οι εχθροί του βυζαντινού κράτους είναι ένα θέμα που εμφανίζεται συνεχώς μέσα στα αυτοκρατορικά ποιήματα. Οι λέξεις με τις οποίες εμφανίζεται αυτό το συχνότατο θέμα είναι εξίσου ποικίλες: *ὁ ἐχθρός*, *ὁ ἐνάντιος*, *ὁ ἀλλότριος*, *ὁ ἀντίπαλος*, λέξεις όλες τους διφορούμενες γλωσσικά (αμφίβολες) και *ὁ βάρβαρος*, *ὁ ἀλλόθροος*, λέξεις περισσότερο κλασικίζουσες. Η λέξη *ἐχθρός* εμφανίζεται περισσότερο από 60 φορές μέσα στα αυτοκρατορικά ποιήματα, ενώ ακολουθεί ελαφρώς πίσω η χρήση της λέξης *βάρβαρος*. Οι υπόλοιπες λέξεις χρησιμοποιούνται πολύ σποραδικά από τον ποιητή. Και εδώ, παρατηρεί κανείς την αμετάβλητη χρήση των λέξεων, σε συγκεκριμένο σημείο του στίχου (Πίνακας 4). Η λέξη *ἐχθρός* είτε σε πτώση γενική, είτε σε πτώση δοτική, αποτελεί την τελευταία λέξη του α΄ ημιστιχίου με τομή στην 5^η συλλαβή ή την πρώτη του β΄ ημιστιχίου με τομή στην 7^η συλλαβή. Σε κάθε περίπτωση, τοποθετείται σε τέτοιο σημείο του στίχου, ώστε να συμφωνεί με τους κανόνες του προσωδικού μέτρου. Οι περισσότερο κλασικίζουσες λέξεις *βάρβαρος* και *ἀλλόθροος*, εμφανίζονται τις περισσότερες φορές σε αιτιατική και γενική πληθυντικού, έχοντας τον τόνο στην παραλήγουσα και τοποθετημένες στο τέλος του στίχου, διατηρούν και πάλι την παροξύτονη κατάληξη του 12σύλλαβου.

Παραμένοντας στη θεματική του πολέμου (Πίνακας 5), τα τείχη της πόλεως, αναφέρονται στην ποίηση του Φιλή είτε με τη λέξη *τείχος* (λιγότερο κλασικίζων όρος), είτε με τη λέξη *περιβολή* (περισσότερο κλασικίζων όρος). Πάντως, η χρήση των δυο αυτών λέξεων από τον Φιλή, εμφανίζει σχεδόν την ίδια συχνότητα. Το ρήμα *σκυλεύω*

¹⁸⁶ Βλ. υποσημείωση 137.

(περισσότερο κλασικίζων όρος) προτιμάται από τον Φιλή προκειμένου να εκφράσει τη ληλασία και την ατίμωση των εχθρών. Αν και εμφανίζεται μόλις 7 φορές, εντούτοις δεν συναντάμε κάποια άλλη λέξη λιγότερο κλασικίζουσα, η οποία να εκφράζει την ίδια σημασία.

Ο θάνατος είναι επίσης ένα θέμα με το οποίο καταπιάστηκε ο Φιλής μέσα από τα ποιήματά του. Είτε πρόκειται για τον θάνατο του αυτοκράτορα, είτε πρόκειται για τον επικείμενο θάνατο του ποιητή λόγω ένδειας, ο θάνατος είναι μια θεματική που αγγίζει ο ποιητής¹⁸⁷ (Πίνακας 6). Θα μπορούσαμε να καταρτίσουμε ένα μακρύ κατάλογο με τις λέξεις που περιγράφουν τον θάνατο. Αυτό που παρατηρεί κανείς μέσα από τον πίνακα είναι ότι συνήθως ο περισσότερος κλασικίζων όρος που χρησιμοποιείται για να αποδώσει τον θάνατο είναι το ρήμα *τελευτάω* και το παράγωγο ουσιαστικό του με τη συνοδεία ενός άλλου ρήματος. Ακόμη, χρησιμοποιείται και η λέξη *βίος*, συνοδευμένη από ρήματα όπως το *έκδύω*, *έκφεύγω* και το *στενώω*. Εκτός από τις λέξεις αυτές, εκτενής είναι η χρήση κυρίως του ρήματος *θνήσκω* και του ουσιαστικού *θάνατος*, λέξεις τις οποίες δεν εντάσσουμε σε καμία από τις δύο κατηγορίες. Συνάμα, ο παρακείμενος του ρήματος *θνήσκω*, *τέθνηκα* (περισσότερο κλασικίζων όρος), χρησιμοποιείται κατά κόρον για να εκφράσει ο ποιητής τον θάνατο κάποιου στο παρελθόν, ενώ ο αόριστος (*άπ*)έθανα (λιγότερο κλασικίζων όρος), δεν εμφανίζεται καθόλου. Η προτίμηση αυτή στηρίζεται στις δυνατότητες που προσφέρει ο τύπος του παρακειμένου ως προς την προσωδία, καθώς έχει δυο μακρές συλλαβές και μια δίχρονη, σε αντίθεση με τον τύπο του αορίστου, ο οποίος έχει τη μία βραχεία και τις άλλες δυο δίχρονες, ενώ ενέχει και τον κίνδυνο χασμωδίας λόγω της χρονικής αύξησης.

Τα ποιήματα του Φιλή προς τον αυτοκράτορα είναι μεστά συναισθημάτων και αισθημάτων, για αυτό θα ήταν παράλειψη να μην κάνουμε ξεχωριστή αναφορά στο λεξιλόγιο με το οποίο παρουσιάζονται. Το κυριότερο όμως συναίσθημα είναι ο φόβος και κυριότερο αίσθημα ο πόνος, τα οποία εμφανίζουν ποικιλία στον τρόπο με τον οποίο εκφράζονται από τον ποιητή (Πίνακας 7). Ο Φιλής αναμειγνύει στην ποίησή του τόσο περισσότερες κλασικίζουσες λέξεις, όσο και συνώνυμες λέξεις λιγότερο κλασικίζουσες. Αυτό συμβαίνει ακόμη και σε περιπτώσεις όπου μέσα στο ίδιο ποίημα αναφέρεται σε όμοιο θέμα. Για παράδειγμα, σε ένα επαιτικό ποίημά του¹⁸⁸, περιγράφει τον πόνο που βιώνει ο ίδιος με τρεις διαφορετικές σημασιολογικά λέξεις, θέλοντας να

¹⁸⁷ Ειδικότερα για το θέμα του θανάτου στα ποιήματα του Φιλή βλέπε τη μελέτη του Papadogiannakis, *Studien zu den Epitaphien des Manuel Philes*.

¹⁸⁸ P. 58

τονίσει την έκταση που έχει λάβει ο πόνος: *ἄλγος*, *κλόνον*, *σκοτοδίνη*. Όταν όμως ο Φιλής θέλει να εκφράσει ότι ο ίδιος ή κάποιος «φοβάται» χρησιμοποιεί μόνο τον παρακείμενο του αποθετικού ρήματος *δέδοικα* (περισσότερο κλασικίζων όρος) και αποφεύγει παντελώς τη χρήση του *φοβοῦμαι* (λιγότερο κλασικίζων όρος). Η προτιμηση αυτή εντάσσεται στην προσπάθεια του Φιλή για τήρηση των κανόνων της προσωδίας, αφού το δίχρονο -α του *δέδοικα* προσφέρει περισσότερες δυνατότητες χρήσης του μέσα στον στίχο.

Ο Φιλής, κυρίως στα επαιτικά του ποιήματα, αιτείται πάντα κάποιων παροχών, είτε για τον ίδιο, είτε για όλους τους υπηκόους της αυτοκρατορίας. Όταν το κάνει αυτό χρησιμοποιεί συχνότερα το *ζητέω* (λιγότερο κλασικίζων όρος) παρά το *αίτέω* (περισσότερο κλασικίζων όρος). Αν παρατηρήσουμε τον Πίνακα 8, διαπιστώνουμε ότι η προτίμηση του λιγότερου κλασικίζοντος όρου, έγκειται στο πλεονέκτημά του να μην ξεκινά με φωνήεν, χαρακτηριστικό που διευκολύνει τον ποιητή. Έτσι, το *ζητέω* εντοπίζεται σε διάφορες θέσεις μέσα στον στίχο, ενώ αντιθέτως με το *αίτέω*, ο ποιητής θα έπρεπε να έχει κατά νου να μην τοποθετεί το ρήμα αυτό δίπλα από λέξη που λήγει με φωνήεν. Το *ίκετεύω*, ένα άλλο ρήμα που συναντάμε στα επαιτικά ποιήματα, εμφανίζεται 7 φορές σε αντίθεση με τον λιγότερο κλασικίζοντα όρο *παρακαλέω*, ο οποίος εμφανίζεται 4 φορές. Η διαφορά δεν είναι μεγάλη, όμως παρατηρούμε ότι ο Φιλής χρησιμοποιεί σχεδόν εξίσου, λέξεις και από τα δύο υφολογικά επίπεδα (Πίνακας 11).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο τρόπος με τον οποίο ο Φιλής εκφράζει κάποια χαρακτηριστικά του αυτοκράτορα (Πίνακας 9). Ο λιγότερο κλασικίζων όρος *δύναμις* εμφανίζεται 102 φορές σε σχέση με τον περισσότερο κλασικίζοντα όρο *ἀλκή* (8 φορές). Η *δύναμις* προσφέρει περισσότερες δυνατότητες με βάση τους κανόνες της προσωδίας και τοποθετείται στο τέλος του α΄ ημιστιχίου ή του β΄ ημιστιχίου (με τομή στην 7^η συλλαβή). Η *ἀλκή*, ξεκινώντας με φωνήεν και έχοντας και τις δυο συλλαβές μακρές, τίθεται τις περισσότερες φορές στην αρχή του α΄ μέτρου, θέση η οποία δε δυσχεραίνει τον ποιητή, καθώς δεν έχει την αγωνία να αποφύγει τη χασμωδία.

Η πείνα και ο φοβερός λιμός είχε καθυποβάλει τον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης, γεγονός που δεν άφησε ανεπηρέαστο ούτε και τον ποιητή. Ο περισσότερο κλασικίζων όρος *λιμός* έχει 49 εμφανίσεις, ενώ ο αμφίβολος γλωσσικά όρος *πείνα* 2 φορές. Πέραν από τους δυο πιο πάνω όρους, προκειμένου να εκφράσει την πείνα, ο Μανουήλ Φιλής χρησιμοποιεί και τις φράσεις *φαγεῖν θέλω* ή *φαγεῖν ζητῶ*

(13 φορές), φράσεις που εντάσσονται και αυτές στους αμφίβολουσ γλωσσικά όρους. Διαπιστώνουμε ότι στην περίπτωση αυτή προτιμάται ο περισσότερο κλασικίζων όρος.

Το ποιητικό λεξιλόγιο του Μανουήλ Φιλή επιδέχεται αναμφισβήτητα περαιτέρω ανάλυση και έρευνας. Ωστόσο, αυτό που διαπιστώνουμε με βάση τα περιορισμένα αυτά στοιχεία είναι η πετυχημένη προσπάθεια εκ μέρους του Φιλή να διατηρήσει ένα υψηλό επίπεδο γλώσσας, αν και παρατηρούμε κάποια λιγότερο κλασικίζοντα στοιχεία να συνυπάρχουν με τα περισσότερο κλασικίζοντα. Επομένως, αν τολμούσα να χαρακτηρίσω τη γλώσσα του Φιλή, θα τη χαρακτήριζα μια προσεγμένη *Κοινή* με αρχαίζοντα στοιχεία. Τα ερωτήματα όμως παραμένουν: ηθελημένα ο Φιλής προχώρησε στην υφολογική αυτή εναλλαγή ή ήταν από απροσεξία; Ήταν εις γνώσιν του ότι υπήρχε η δυνατότητα να γράψει κανείς με περισσότερους από ένα τρόπους; Η χρήση της *Κοινής* με αρχαίζοντα στοιχεία δεν θα αποτελούσε έκπληξη, αν αναλογιστεί κανείς ότι ποιητές όπως ο Γεώργιος Πισίδης αλλά και άλλοι προγενέστεροι του Φιλή, έγραψαν σε αυτή τη μορφή γλώσσας¹⁸⁹. Αποτελεί έκπληξη όμως αν λάβουμε υπόψη μας την εποχή του Φιλή. Ο Φιλής έγραψε τα ποιήματά του σε μια εποχή όπου ανθούσε η κλασική παιδεία και συνυπήρχε με συγγραφείς που μιμήθηκαν κλασικά πρότυπα, όπως ο Γεώργιος Παχυμέρης και ο Θεόδωρος Μετοχίτης¹⁹⁰. Τα αρχαίζοντα στοιχεία, όπως για παράδειγμα οι ομηρικοί τύποι, χρησιμοποιήθηκαν για μετρική ευκολία, αλλά ίσως και για να προσδώσουν υψηλότερο επίπεδο στη γλώσσα. Στην περίπτωση του Φιλή μιλάμε για μια προσπάθεια να ξεφύγει από τα κλασικίζοντα πρότυπα και να γράψει σε μια υβριδική γλώσσα, την οποία θα κατανοούσε καλύτερα ένας μεγαλύτερος αριθμός αναγνωστών. Δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι οι λόγιοι αγωνίζονταν να αποκτήσουν χορηγούς σε μια ήδη συρρικνωμένη αυτοκρατορία. Έτσι, η λογοτεχνική παραγωγή θα έπρεπε να επεκταθεί πέρα από τον κύκλο των κλασικιστών¹⁹¹.

¹⁸⁹ Robert Browning, "The language of Byzantine Literature" στο Gregory Nagy (εκδ.), *Greek Literature*, Τόμος 9, Routledge, Νέα Υόρκη 2001, σελ. 103-133, 113.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σελ. 124.

¹⁹¹ Στο ίδιο, σελ. 125.

ΠΙΝΑΚΑΣ (2)

Περισσότερο κλασικίζων όρος	Λιγότερο κλασικίζων όρος
Ὡς βαρβάρων στράτευμα κυκᾶ τὴν Θράκην,	Καὶ γὰρ ὑλακτῶν ὁ στρατὸς τῶν βαρβάρων
Ἔδειξε τὸ στράτευμα τῆς Ῥωμαΐδος,	Ἄς εἶλεν ὡς κλῶψ ὁ στρατὸς τῶν βαρβάρων·
ὅταν δὲ τὸ στράτευμα συντάττειν θέλης,	Καὶ τέρπεται μὲν ὁ στρατὸς τῶν Αὔσονων,
Νόμοι, πόλεις, χρήματα καὶ στρατεύματα ,	Ἐξίσταται δ' οὖν ὁ στρατὸς τῶν ἀγγέλων,
Τὸ ποικίλον σύνταγμα τῶν στρατευμάτων	καὶ δράττεται μὲν ὁ στρατὸς τῶν ἐλπίδων,
Χώρων θαλασσῶν ἐθνικῶν στρατευμάτων	Ὁ γὰρ παρ' ἡμῖν τοῦ στρατοῦ πρωτοστάτης
Καὶ νῦν βραβευτῆς δείκνυται στρατευμάτων	Ἵ Ora καὶ στρατοῦ τὸν καλὸν ἐπιστάτην,

ΠΙΝΑΚΑΣ (3)

Αμφίβολη		Περισσότερο κλασικίζων όρος
Ὁ τοῖς ἐχθροῖς ἀπρόσμαχος βρυχητίας λέων καὶ	Αἶρεϊ, κεφαλὰς ὑπὸ γῆν ἀλλοτρίων,	Τὴν ἔντονον δρῦν ἐκτεμεῖν τῶν βαρβάρω,
Εἰ γὰρ πρὸς ἐχθροῦς εὐτρεπίση δυσμάχους,	Τὰς νιφάδας λύσσασα τῶν ἐναντίων.	οἱ βάρβαροι δὲ καὶ τὸ τῆς Σκύλλης γένος
Οὓς εἶδεν ἐχθροῦς ὁ δρομεὺς τότε χρόνος	φλέγοντα καὶ φθείροντα τοὺς ἐναντίους	Τὸ βάρβαρον δὲ τετριγὸς λύσας νέφος
Οἷς τοὺς μάτην ἔρποντας ἐχθροῦς συντρίβεις,	Διέδραμες δὲ τοὺς ἐναντίους μόνος,	Εἰς αἰμοχαρεῖς, Αὔσονάρχα, βαρβάρους,
Οἷς πρὸς τοὺς ἐχθροῦς Αὔσονάρχης εὐρέθης,	Ῥωμαίοις ἔρκος θαυμαστὸν, φρικτὸν τοῖς ἀντιπάλοις,	τοὺς αἰμοχαρεῖς πανταχοῦ γῆς βαρβάρους:
Κἂν εἰσπορευθῆς, κἂν ἐπ' ἐχθροῦς ἐξίης,		Ἄλλὰ βαπτίσαις, βασιλεῦ, τῷ λύθρῳ τῶν βαρβάρων
Ἄλλὰ κατ' ἐχθρῶν ἐστρατήγει δυσμάχων		Καὶ γὰρ ὑλακτῶν ὁ στρατὸς τῶν βαρβάρων
Τὰ δύσμαχα φρούρια τῶν ἀλλοτρίων,		Ἴηλοι παρὰ σοί; βάλλε τοὺς ἀλλοθρούς.

ΠΙΝΑΚΑΣ (4)

Λιγότερο κλασικίζων όρος	Περισσότερο κλασικίζων όρος
Σὺ τείχος , ἰσχύς, εὐκλεῆς ὄντως πόλις .	Ἄλλ' ὦ κοσμητορ βασιλεῦ τῆς ὅλης οἰκουμένης, Σοὶ μὲν θεὸς περιβολὴν ἐξ ὕψους ἐπενδύσαι,
τῆς σωστικῆς δὲ κλίμακος τοῦ τείχους ἀναφθείσης,	Καὶ γνωστικὴ περιβολὴ τῆς αὐτοκρατορίας, Ἦν ὁ τεχνίτης ἄνωθεν ἰστούργησε δεσπότης,
ἔφλεξεν ὡς πῦρ, εἰς δὲ τείχος ἐκ λίθων ὀξύς κεραυνὸς καὶ νεφῶν πλήν εὐρέθη.	

ΠΙΝΑΚΑΣ (5)

Αμφίβολη		Περισσότερο κλασικίζων όρος
Οὐ λοιμὸς, οὐ θάνατος ἐξ ἀρρώστιας,	Εἰ σὴν χάριν θνήσκοιμι βαρβάρων ξίφει.	Ἐπεὶ τροφῆς ἄγευστον οὐκ ἔσχον φύσιν· Τὸ γὰρ τελευτᾶν θᾶσσον ἂν μὴ δεικνύης. Οὕτω, κραταιότατε Ῥωμαίων ἄναξ,
Εἰς ἄλλοφύλους, εἰς φονεῖς πολυτρόπους,	Ἴδου γὰρ αὐτὸς καὶ θανεῖν θᾶσσον θέλω,	Τὸν μὲν γὰρ αἰσχυρῶς ἢ τελευτῆ λαμβάνει,
Σίγα Σολομῶν, εἰ δὲ τέθνηκας πάλαι, Σοφώτερόν σου πάλιν ἢ κτίσις ἔχει.	Τίς γὰρ βασιλεὺς τοὺς ἐμοὺς ἔχει τόπος, Ἦ ζῶντας, ἢ θνήσκοντας , ἢ παρηγμένους,	Ἔσων ἐγὼ πρὶν εἰς τελευτῆς ἡμέραν· Νῦν ζῶ τελευτῶν εἰς τρεφούσας ἐλπίδας.
Ποιεῖ δὲ νεκρὸν ὁ κρυμὸς τὸ σαρκίον	Πρὶν ἀποθανεῖν καὶ ῥυῆναι τὴν φύσιν,	Ἐῷ τὰ λοιπὰ μὴ στενώσω τὸν βίον ·
		ἐκδύς τὸν βίον
		Τοῦ γένους ὀφιλόσοφος ἐξέφυγε τὸν βίον .

ΠΙΝΑΚΑΣ (6)

Λιγότερο κλασικίζων όρος	Αμφίβολη	Περισσότερο κλασικίζων όρος
Αὐτοκράτορ μέγιστε, μὴ καταισχύνης. Φοβεῖ γὰρ ἡ ψηφίς με τῆς παροιμίας	Κἂν ἀγανακτῆ καὶ μεθέλκη τὸ βρέφος,	Πλὴν ἀλλ' ἑμαυτὸν ἐξεβάκχευον πάλιν, Τὴν σὴν κατὰ νοῦν ζωγραφῶν εὐμορφίαν
Οὐκοῦν, βασιλεῦ, τοὺς ἐμοὺς πόνους λύε· Ἡ γὰρ δίκη φοβεῖ με τῆς ῥαθυμίας,	Οἱ βασιλεῖς θρηνεῖωσαν τῆς ὅλης οἴκουμένης·	Ἡγωνίων, ἤσχαλλον, ἐξετηκόμην, Ἔως τὸ σὸν πρόσωπον ἰδῶν ἀσμένως
ἀλλ' οὖν συνιδῶν, Αὐσονάρχα, θαυμάσης· τὸ πῦρ γὰρ αὐτὴν οὐ φοβεῖ τὸ παμφάγον,	Καὶ τοῖς ἐλιγμοῖς κλαυσιᾶ τῶν ἀψίδων, (κλαυσιᾶω)	Καὶ τοὺς πόνους τρύχοντας ἡρέμα τρέφειν
ὁ λαμπρὸς οὗτός ἐστιν Αὐσονοκράτωρ· ἐγκάρδιον γὰρ τὸν Θεοῦ φόβον φέρων,	Ἐὰν λειποθυμῶ, σὺ δ' ἀναλάβανέ με,	Δέδοικα, θεῖε βασιλεῦ, μὴ συμπνιγῆ τὸ ζέον
Πικρῶς ἐκαρτέρου	Καὶ συνάγει τὰ νεῦρα καὶ σφίγγει πλέον	Ἐγὼ δὲ ρίγει συσχεθεῖς καθάπαξ ὀδυνῶμαι
ψυχῆς πόνον	Ἐ ἄλγος κεφαλῆς καὶ μελῶν ἅμα κλόνον	Ἐ σπειραμένος ὀδυρμοῖς καὶ καλινδήθραις πόνων

Πίνακας (7)

Περισσότερο κλασικίζων όρος	Λιγότερο κλασικίζων όρος
Όπου γὰρ αἰτεῖ δαφιλέστερον στέαρ,	Ζητεῖ νόσου λύτρωσιν, ἦν καὶ λαμβάνει
έντεϋθεν αἰτεῖ τὴν ἄνω κατοικίαν,	Ζητεῖς ἐκείνην κατιδεῖν; τῶν ἀνεφίκτων τοῦτο·
Καὶ τῆς ἀφθόνου σου χειρὸς τὴν ἄρωγὴν αἰτοῦμαι ·	ζητεῖς μαθεῖν τίς; ἀλλὰ βαβαὶ τῶν κρότων,
αἰτοῦ δὲ λιταῖς πρὸς Θεοῦ τὸν ἐνθάδε,	Ζητοῦντα χιλὸν καὶ ποτὸν καὶ διφθέρας
καὶ τοῦτον αἰτοῦ κᾶν τι που ππαίσας ἔχοι,	ᾗΩ σῶτερ, ὀκνεῖς καὶ τριβὴν ζητεῖς χρόνου;

Πίνακας (8)

Περισσότερο κλασικίζων όρος	Λιγότερο κλασικίζων όρος
Βραχιόνων κράτυνσις, ἀλκῆ καρδίας,	ᾗΩ πῶς τῇ ξένη, βασιλεῦ, τῶν λόγων σου δυνάμει
ἀλκῆ δὲ χειρῶν καὶ συνοχῆ δακτύλων	Τὴν δραστικὴν δύναμιν ἐμφύτως ἔχεις.
Ἄλκῃ δὲ χειρῶν καὶ συνολκῆ δακτύλων	Πυριγόνου δύναμιν εὐρέθης ἔχων.
Ἐνοπλον ἀλκῆν ἀνθελέσθαι τῶν λόγων,	Μετὰ νόσου δύναμιν ὑγείας κράτος,
ἀλκῆν , μετ' ἡμᾶρ ἡρεμοῦσιν ἐν λόχμαϊς,	Τὴν γνωστικὴν δύναμιν ἐξ ἔργων χέας.
Ἐπεὶ βάσανός ἐστιν ἀλκῆς τοῖς νέοις,	Πρὸς τὴν κρατίστην τῶν φρενῶν σου δύναμιν ,

Πίνακας (9)

Περισσότερο κλασικίζων όρος	Αμφίβολος όρος
Λιμὸν φύγης, ἄνθρωπε, τὸν ψυχοφθόρον	Μένον, στέγον πείνης τε καὶ δίψης βίαν
Τροφεύς νοητὸς καὶ λιμὸν ζωῆς λύων.	ὅταν ἐπιστῆ καὶ βραχὺς πείνης χρόνος,
Οὐκοῦν δεδοικῶς τὸν λιμὸν τὸν παμφάγον	Καὶ παῖς ὑλακτεῖ καὶ φαγεῖν ζητεῖ κρέα
Εἰς λιμὸν , εἰς κίνδυνον, εἰς περιστάσεις,	Αἰτῶ δὲ πυρούς καὶ χιλὸν φαγεῖν θέλω
Ἵγροὺς δὲ χυμοὺς ἐκ λιμοῦ παραπτύει,	Πεινῶ, στρατηγέ, καὶ φαγεῖν ἴσως θέλων

Πίνακας (10)

Περισσότερο κλασικίζων όρος	Λιγότερο κλασικίζων όρος
Νῦν ἰκετεύει , ποτνιαῖται, δακρῦει,	Παρακάλει , στόλιζε, δεξιοῦ, τρέφε,
Ἐπεὶ δὲ τὰ συντείνοντα μανθάνειν ἰκετεύεις ,	παρακαλεῖ πρὸς λέκτρα τὴν ἐρωμένην.
πλὴν δάκρυσον μέν, ἰκέτευσον δὲ πλέον	Οὐδὲ γὰρ ἀναγκάσομεν, ἀλλὰ παρακαλοῦμεν
ἄρῳ δ' ἐπὶ τῇ κλήσει σου τὰς χεῖρας ἰκετεύων .	Μὴ, παρακαλῶ , μηδ' ἀγεννεῖς βατράχους,

7. Η ποιητική τεχνική του Μανουήλ Φιλή

Για να μπορέσει κανείς να σχηματίσει σφαιρική εικόνα για την ποιητική μαεστρία του Μανουήλ Φιλή είναι ανάγκη να δώσει ιδιαίτερη σημασία και στην ποιητική τεχνική του. Ειδικότερα, στα διάφορα ρητορικά σχήματα που χρησιμοποίησε ο ποιητής, ώστε να συνθέσει τα άρτια ποιητικά δημιουργήματά του. Τα μέσα αυτά αποκτούν σημασία και νοηματοδοτούν το κείμενο, όταν λειτουργούν δηλαδή ως σύστημα μέσα στα ποιήματα, όταν φαίνεται ξεκάθαρα ότι ο Μανουήλ Φιλής επιλέγει συγκεκριμένους γραμματικούς ή συντακτικούς τύπους, συγκεκριμένο είδος λεξιλογίου, συγκεκριμένα σχήματα λόγου, για να τονίσει κάτι, να διαφοροποιήσει σημασίες, να δώσει έμφαση, να δώσει ένταση, να διακρίνει το ύφος των προσώπων, να εκφράσει τις σκέψεις και τα συναισθήματα με το δικό του ύφος και γλώσσα. Ο Φιλής επιλέγει τις λογοτεχνικές τεχνικές και τα εκφραστικά μέσα που θα χρησιμοποιήσει, αναλόγως της περίπτωσης και του προσώπου που επαινείται. Στις επόμενες σελίδες έχω καταρτίσει έναν πίνακα που περιλαμβάνει τα μέσα αυτά, τεκμηριωμένα με χωρία από ποιήματά του¹⁹².

Στο σημείο αυτό όμως θα προχωρήσω σε έναν συνοπτικό σχολιασμό των ιδιαίτερων ρητορικών μέσων, που χρησιμοποίησε ο Φιλής στα εγκωμιαστικά ποιήματά του προς τον αυτοκράτορα. Ο Φιλής πολύ συχνά αναφέρεται στην αδυναμία του να συγκρίνει τον αυτοκράτορα, ενώ οι λέξεις σωπούν μπροστά στο μεγαλείο του. Λόγω της κατώτερης φύσης του ποιητικού «εγώ» και των άλλων ρητόρων, συγκριτικά με την πνευματική ανωτερότητα του αυτοκράτορα, είναι αδύνατο να βρεθούν κατάλληλοι λόγοι, που να είναι αντάξιοι του παραλήπτη αυτοκράτορα. Ωστόσο, το ποιητικό «εγώ» αποπειράται να επαινέσει τον αυτοκράτορα, επειδή είναι υποχρεωμένος από το μεγαλείο του. Έτσι παραμερίζεται η αδυναμία του ποιητικού υποκειμένου, εξαιτίας της αναγκαιότητας να επαινεθεί η εξάισια προσωπικότητα του επαινούμενου αυτοκράτορα. Αυτό αποτελεί έναν «τόπο» που εμφανίζεται συχνά στην ποίηση του Φιλή¹⁹³.

Η «σύγκριση», ως λογοτεχνικό μέσο στα εγκωμιαστικά ποιήματα του Φιλή, διαφέρει πολύ από τη «σύγκριση» που προτείνεται από τα ρητορικά εγχειρίδια του Μενάνδρου¹⁹⁴. Ο Φιλής, συγκρίνει τον αυτοκράτορα με διάφορες μορφές της

¹⁹² Στην κατάρτιση αυτού του πίνακα, συμβουλευτήκα τη μελέτη του Παπαδογιαννάκη, στην οποία και ο ίδιος είχε συγκεντρώσει τις τεχνικές του Φιλή, στηριζόμενος όμως μόνο πάνω στους επιταφίους του Φιλή: Papadogiannakis, *Studien zu den Epitaphien des Manuel Philes*, σελ. 176-197.

¹⁹³ Krystina Kubina, *Die enkomiastische Dichtung*, σελ. 128-130.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. 136.

αρχαιότητας, λαμβάνοντας υπόψη τον χαρακτήρα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του. Για παράδειγμα, ο Δημοσθένης χρησιμοποιείται για να τονίσει την ευγλωπτία του αυτοκράτορα, ενώ ο Γαληνός και ο Ιπποκράτης, όταν το ποιητικό «εγώ» περιγράφει την ασθένειά του και επιθυμεί τη θεραπεία του, τονίζοντας έτσι τη σωτηρία του φύση¹⁹⁵. Η σύγκριση με αρχαίες μορφές εγγυάται τη λειτουργία της μνήμης. Δηλαδή, όπως οι αρχαίοι ήρωες και τα κατορθώματά τους παραμένουν ανεξίτηλα στον χρόνο και δοξάζονται, έτσι και οι πράξεις του αυτοκράτορα θα επιβιώσουν στον χρόνο¹⁹⁶.

Η σύγκριση με βιβλικά πρόσωπα εμφανίζεται λιγότερο συμβατικά στον Φιλή και προσαρμόζεται στο πλαίσιο που ο Φιλής επιθυμεί¹⁹⁷. Επεξηγητικά, ο Φιλής συγκρίνει τον αυτοκράτορα με τη σοφία του Σολομώντος, ενώ χρησιμοποιεί συγκριτικά τον Μωυσή για να εξασφαλίσει την ενότητα και τη σωτηρία του κράτους.

Οι μεταφορικές εικόνες, οι οποίες βοηθούν τον ποιητή να επαινέσει τον αυτοκράτορα ποικίλλουν. Οι λιγότερο συμβατικές θα αναλυθούν στα επόμενα κεφάλαια της εργασίας αυτής. Εντοπίζονται όμως και άλλες εικόνες και μοτίβα, των οποίων η παρουσία κυριάρχησε σε κείμενα που προωθούν την αυτοκρατορική ιδεολογία. Το μοτίβο του ήλιου εμφανίζεται σε περιπτώσεις όπου το ποιητικό «εγώ» έχει εξαιρετική ανάγκη τον αυτοκράτορα ή όταν αιτείται κάτι¹⁹⁸. Η μεταφορική εικόνα του λιονταριού συνδέεται με την αυτοκρατορική οικογένεια και τον καθορισμό του γένους, ομοίως με την εικόνα του αετού¹⁹⁹.

Τέλος, τα εγκωμιαστικά ποιήματα του Φιλή περιλαμβάνουν αντιθετικές εικόνες, τις οποίες ο ποιητής εντάσσει στο κατάλληλο σημείο, ώστε να πετύχει τον στόχο του. Για παράδειγμα, η εικόνα του χειμώνα, τον οποίο απομακρύνει ο ήλιος με το φως του, είναι ιδιαίτερα κοινή, όταν το ποιητικό υποκείμενο/ Φιλής αναφέρεται στο λάθος που διέπραξε προς τον αυτοκράτορα²⁰⁰. Σχετική με τις αντιθετικές εικόνες είναι και η τεχνική του παραλληλισμού, όπου η κατάσταση του ποιητικού «εγώ» έρχεται σε αντίθεση με την κατάσταση του αυτοκράτορα²⁰¹.

¹⁹⁵ Περισσότερα για τον αυτοκράτορα ως ιατρό βλέπε το κεφάλαιο Ο αυτοκράτορας-φιλόσοφος.

¹⁹⁶ Kubina, *Die enkomíastische Dichtung*, σελ. 136. Πρβλ. και τον σχετικό πίνακα που παραθέτει η Kubina, με όλα τα πρόσωπα της Παλαιάς Διαθήκης που χρησιμοποιεί ο Φιλής συγκριτικά. Ο πίνακας αυτός αφορά όλα τα εγκωμιαστικά ποιήματα του Φιλή.

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σελ. 140.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σελ. 141.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 142.

²⁰⁰ Στο ίδιο, σελ. 143.

²⁰¹ Στο ίδιο, σελ. 148.

Πίνακας 11: Ρητορικά σχήματα

Ρητορικά μέσα	Χωρία
χιαστό σχήμα	Ἦ καὶ λεόντων σκύμνε καὶ σκύμνων λέον (F.214, στ. 21)
μεταφορά	Κεχήναμεν γὰρ εἰς τὸ σὸν πάντες μέλι (F.213, στίχος 13) Ἐμοὶ δὲ φανεῖς ὡς ἀπὸ δρόμου γίγας... (P. 61, στ. 53)
ρητορικές ερωτήσεις	Τίνας παραμένοντας ἐκθήσω φίλους; (F.213, στ. 9)
χρήση του διαζευκτικού ἢ πολυσύνδετον	Ἦ πίστις, ἢ χάριτες (εἰ δίδως) λόγων, Ἦ πατριάρχης καὶ θεοῦ πείθων φύσιν, Ἦ συγγότης ἄμετρος, ἢ ῥοὺς δακρῶν, Ἦ μετρία κώφευσις ἐξ ἀθυμίας... (P.196, στ. 31-34)
ἀναφορά	Καὶ ζῶ διὰ σοῦ, τῆς πνοῆς τῶν Αὐσόνων Καὶ ζῶ διὰ σοῦ, τοῦ κρατίστου φωσφόρου (P.63, στίχοι 3-4) Μόνος γὰρ ὤφθης ἀριστεύς, μόνος ἐφάνης ἥρωσ (App. 31, στ.71) Ἀσύγκριτος εἶ βασιλεῦ, σιγάτωσαν οἱ λόγοι Ἀσύγκριτος εἶ βασιλεῦ, συγγίνωσκε τοῖς λόγοις Ἀσύγκριτος εἶ βασιλεῦ, μάτην ἴσχω τῶν λόγων (App.31, στίχοι 1, 51, 100)
πολυσύνδετον	Καὶ νῆφε τερφθεῖς καὶ πτερύσσου καὶ τρέχε, Καὶ τίκτε πυκνὰ σὺν θεῷ λόγων βρέφη, Καὶ παιδαγωγὸς εὐμαθέστερος γίνου· Καὶ πλάττε ῥυθμοὺς καὶ πλοκάς εὐσυνθέτους, Καὶ σχηματισμοὺς καὶ στροφὰς ἠρμοσμένας, Καὶ καθάπερ κώδωνι τῇ λέξει κτύπει, (Καὶ ζῆθι λαμπρῶς καὶ κροτοῦ καὶ φαιδρύνου· (P. 61, στίχοι 75-81)
αλληγορία	Ἐκοίμισας μὲν τὴν κατασχοῦσαν ζάλην Ὁ δυσμενῆς ἄνωθεν οὐ κρύψει χρόνος· (F.95, στ. 52, 126)
ασύνδετο σχήμα	Οἶον θέμις, φρόνησις, ἀγνεία, σθένος, ὄψις, λαλιά, βῆμα, καθέδρα, στάσις, ἀναδρομή σώματος, ὀξύτης, κρίσις (F.92, στ. 22-24)
παρήχηση/ παρονομασία	...ζωτικὸν ζωστήρα... (F.93, στ. 8)
πολυσύνδετο σχήμα	..., καὶ κώνωπες, καὶ σκώληκες, καὶ κνίπες, Καὶ κανθαρίδες χαμερπεῖς, καὶ δυσασχεῖς κοχλῖαι (F.111, στ. 9-10)
οξύμωρο	καὶ φλόξ ἀφεγγῆς (App.19, στ. 6) Σιγῶν τε καὶ φθεγγόμενος (F.112, στ. 45)

Ρητορικά μέσα	Χωρία
επιφωνηματικές προτάσεις	Πόσους γὰρ ἔχει βασιλεῖς ὁ χρόνος ἀναγράπτους! (F.111, στ. 47)
αντίθεση	... τὴν καινὴν πάντες ὀρώμεν φύσιν, Ἄλλ' ἀγνοοῦμεν τὰ κρυπτὰ τῆς καλοκαγαθίας (F.112, στ. 72-73)
αναδίπλωσις	ὁ βασιλεὺς ταῖς νίκαις, ὁ βασιλεὺς ὁ θαυμαστός (App.16, στ. 21-22,)
ομοιόπτωτο και ομοιοτέλειτο τῶν χρόνων ..., τῶν χρόνων, θρόνον,.. (App.33, στ. 1-3) ... εὐπορωτέρα ... ἀφθονωτέρα, ... εὐπρεστέρα, ... εὐχερεστέρα, εὐτονωτέρα, εὐκρινεστέρα (F.213, στ. 476-482)
υπερβατό	᾿Ω πᾶσα λευκὴ τῶν τριχῶν ἢ πικνότης! (F.214, στ.73) Καὶ τὴν φυσικὴν οὐ καλῶς γράψεις χρόαν. (F.213, στ. 489)
μεταφορά	Ἐγὼ δὲ τηρῶ τῆς ψυχῆς μου τὸ σκάφος (P.61, στ. 27)
παρένθεση	Καὶ γὰρ ὅλως μόνιμον οὐδὲν ἐν βίῳ (F.80, στ. 49) Σὺ γὰρ τὸ σῶμα συντηρεῖς τῆς αὐτοκρατορίας, (F.112, στ. 5)

Ρητορικά σχήματα	Χωρία
Ρητορικές ερωτήσεις	Τίς ἢ τοσαύτη σύγχυσις; τίς ἢ τοσαύτη ζάλη; Τίς ὁ τοσοῦτος κοπετός; τίς ὁ τοσοῦτος θρήνος; Ἔπεσε μέγας βασιλεύς· αἶ παγκοσμίου κλόνου! Ἔπεσε πύργος ἀρράγης· αἶ συμφορᾶς ἀθρόας! (App. 16, στ. 1-4)
κύκλος	Τίς ἢ τοσαύτη σύγχυσις; τίς ἢ τοσαύτη ζάλη; Τίς ἢ τοσαύτη σύγχυσις; τίς ἢ τοσαύτη ζάλη; (App. 16, στ. 1, στ. 36)
παρομοίωση	ὡσεὶ τροχὸς ἀπτόμενος τῆς ὑποσπώσης ὕλης (F.112)

Τα πολυποίκιλα ρητορικά μέσα της ποίησης του Φιλί αναδεικνύουν σε μεγάλο βαθμό τα μηνύματα που επιθυμούσε να μεταφέρει και καθορίζουν τη σχέση με τον παραλήπτη των ποιημάτων του²⁰². Ταυτοχρόνως, προσφέρουν στο απαιτητικό κοινό του αισθητική απόλαυση, αφού απομακρύνουν το κείμενό του από τη μονοτονία. Χωρίς αμφιβολία, ο Φιλής φρόντιζε με υψηλή μαεστρία την προσωπική ποιητική του ταυτότητα, καθιστώντας τα ποιήματά του, αναγνωρίσιμα και μοναδικά στη χρήση των ποιητικών τεχνικών. Ως εκ τούτου, οι μεταφορικές εικόνες, οι οποίες θα αποτελέσουν αντικείμενο έρευνας στην παρούσα εργασία, θα φωτίσουν περισσότερο τη σημασία της ποιητικής τεχνικής του Φιλί.

²⁰² Kubina, *Die enkomiastische Dichtung*, σελ. 199.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

ΟΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ

Η μελέτη μου, επικεντρώθηκε στην εξέταση εκείνων των γλωσσικών εικόνων και μεταφορών, μέσα από τις οποίες περιγράφεται με τέτοιο τρόπο ο αυτοκράτορας, ώστε να εξυπηρετείται η αυτοκρατορική προπαγάνδα. Με λίγα λόγια, στις επόμενες σελίδες θα δοθεί έμφαση στις εικόνες, όπου ο αυτοκράτορας εμφανίζεται με τρόπο πρωτότυπο. Δηλαδή, δεν θα γίνει ανάλυση των παραδοσιακών εικόνων της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, αλλά μόνο των εικόνων που παρουσιάζουν ιδιαίτερη πρωτοτυπία. Βέβαια, δεν παραλείπεται η αναφορά και στις παραδοσιακές εικόνες εκεί όπου αυτές εντοπίζονται.

Η αυτοκρατορική θηλή και το «αρετούχο» γάλα

Από το σύνολο των εξεταζόμενων αυτοκρατορικών ποιημάτων, εντοπίζουμε σε έξι από αυτά είτε το μοτίβο της αυτοκρατορικής θηλής είτε αναφορές στο γάλα που «περιέχει» τα θρεπτικά συστατικά των αρετών. Σε αυτό το μέρος της εργασίας, θα αναλύσω τα ποιήματα εκείνα που περιέχουν αυτήν την καινοτόμο ιδεολογική παράμετρο, λαμβάνοντας όμως υπόψη το ειδολογικό πλαίσιο αλλά και την περίσταση στην οποία γράφτηκε το καθένα από αυτά. Επειδή ακριβώς αποτελεί καινοτομία, θα σχολιαστούν επίσης οι πιθανοί λόγοι για τους οποίους ο Φιλής ενέταξε το ιδεολογικό αυτό μοτίβο στα αυτοκρατορικά ποιήματά του.

1.1. Τα ποιήματα

Το πρώτο ποίημα στο οποίο εμφανίζεται η αυτοκρατορική θηλή, ανήκει στο είδος της επαίτικης ποίησης²⁰³. Ο Μανουήλ Φιλής, φορώντας το προσωπίο του επαίτη ποιητή, παρακαλεί τον αυτοκράτορα να βοηθήσει τον γιο του, ο οποίος όντας βρέφος αντιμετωπίζει πληθώρα προβλημάτων που σχετίζονται με την υγεία του. Συγκεκριμένα, με γλαφυρό τρόπο παρουσιάζει τον γιο του να υποφέρει από φρικτούς πόνους, να δεινοπαθεί, να δυσκολεύεται στην αναπνοή, να έχει πυρετούς και εμετούς. Στη συνέχεια, παρουσιάζει το βρέφος να αιτείται μεγαλύτερες ποσότητες τροφής και λιπαρό κρέας, «δαφιλέστερον στέαρ» (στίχος 17), για να επιβιώσει και να γλυτώσει από τον ανεπιθύμητο θάνατο. Βέβαια, ο λόγος για τον οποίο ο Φιλής δραματοποιεί εντελώς την κατάσταση, καθίσταται σαφής στους τελευταίους στίχους του ποιήματος. Στους στίχους αυτούς ο Φιλής τονίζει την αδυναμία να παραχθεί γάλα αναφερόμενος στο φυτό θριδακίνη. Το αφέψημα του φυτού αυτού, το οποίο προέρχεται από βρασμό των φύλλων του, χρησιμοποιείτο ως καταπραϊντικό φάρμακο, αλλά και ως φαρμακευτική αγωγή που βοηθούσε τις γυναίκες να παράξουν γάλα σε περίπτωση

²⁰³ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὅτε ἐζήτει προμήθειαν ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, P.49, στίχοι 1-28.

που αδυνατούσαν²⁰⁴. Ο Φιλής καλεί εμμέσως τον αυτοκράτορα να καταστεί εκείνος η θριδακίνη, που θα διαλύσει τη «στασιμότητα» από τον «μαστό των παροχών» :

Δὸς οὖν, βασιλεῦ, ταῖς ἐμαῖς παιδοτρόφοις
Χλιδῆς πορισμὸν, ὥστε συστῆσαι γάλα,
ἽΟ παγὲν ἐξέλυσεν ἡ θριδακίνη.
Καὶ γὰρ συναλγεῖς καὶ σκοπεῖς τὸ συμφέρον.
Θηλὴν δὲ ποιεῖς ἐξ ἀμήτορος τόκου,
Καὶ ταῖς ἀμολγαῖς ἐκτρέφεις τὰ νήπια,
θεσπισμάτων ἥδιστον ἐκβλύζων γάλα. (στίχοι 22-28)

Δώσε λοιπὸν αυτοκράτορα, στις παιδοτρόφους μας
πλουσιοπάροχες προμήθειες, ὥστε να παράγουν γάλα,
το οποίο επειδὴ ἐπήξε, διέλυσε ἡ θριδακίνη
Και επειδὴ συμπονεῖς και νοιάζεσαι για την ωφέλεια
θηλῆ δημιουργεῖς χωρίς να υπάρξει μητρική γέννα.
Και με ἀμελεξή (της) ανατρέφεις τα νήπια,
εκχύνοντας το γλυκύτατο γάλα των διαταγμάτων σου.

Παρατηρούμε λοιπὸν, ὅτι ο Μανουήλ Φιλῆς αἰτεῖται ἀπὸ τον αυτοκράτορα να ἀναλάβει τὴ διατροφή των νηπίων, ὄχι μόνο με τὸ να παρέχει στις παιδοτρόφους τις ἀπαραίτητες προμήθειες, ἀλλὰ να ἀναλάβει ὁ ἴδιος δράση και να δημιουργήσει δικό του μαστό, προσφέροντας γάλα, γάλα ὅμως γεμάτο εὐνοϊκά για τον ποιητὴ και τα νήπια διατάγματα, τα οποία ἀφοροῦν διάφορες παροχές μέσω θεσπισμάτων. Παρακαλεῖ δηλαδή, να δημιουργήσει διατάγματα για διευθέτηση του προβλήματος που ἀντιμετωπίζει ὁ ποιητὴς.

Στο δεύτερο ποίημα²⁰⁵, τὸ οποίο ἀποτελεῖ μόνο του μια αὐθύπαρκτη ποιητικὴ μονάδα τεσσάρων στίχων, ἡ αυτοκρατορική θηλή παρουσιάζεται να ἔχει σχέση με θρεπτικά προστάγματα και να περιέχει τὸ πορφυρό²⁰⁶ γάλα του κράτους, τὸ οποίο θα συμβάλει στην ἀνάπτυξη του βρέφους:

Θηλή, βασιλεῦ, θρεπτικῶν προσταγμάτων,
Τὸ πορφυροῦν ἔχουσα τοῦ κράτους γάλα,

²⁰⁴ Δημήτριος Καββαδᾶς, *Εἰκονογραφημένον Βοτανικόν-Φυτολογικόν Λεξικόν*, Τόμος Ε΄, Αθήνα 2015, σελ. 2262. Σύμφωνα με τον Γαληνό ἡ θριδακίνη χρησιμοποιεῖτο στις περιπτώσεις εκείνες που μια γυναίκα δεν μπορούσε να θηλάσει τὸ παιδί της, δηλαδή δεν παρήγαγε γάλα. Carl Gottlob Kühn, *Γαληνοῦ Ἄπαντα*, Knobloch, Λειψία 1826 (επανέκδοση: Olms, Χίλντεσχάιμ 1965), Τόμος 11, σελ. 777, ἀράδα 11.

²⁰⁵ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα. P.206.

²⁰⁶ Ἡ πορφύρα σηματοδοτεῖ τὴ βασιλικὴ ιδιότητα, τὴν ἐξουσία και τον πλοῦτο, ἀλλὰ και τὴν πολυτέλεια. (Ναυσικά Πανσέληνου, *Βυζαντινὴ Ζωγραφικὴ. Ἡ βυζαντινὴ κοινωνία και οἱ εἰκόνες της*, Καστανιώτης, Αθήνα 2010, σελ. 276). Επομένως, ὀρθῶς ὁ Φιλῆς δίνει στο γάλα τὸ χρῶμα αὐτό, ἀφοῦ αἰτεῖται πλουσιοπάροχων αυτοκρατορικῶν παροχῶν.

Τάχ' ἄν τὸ σὸν τρίδουλον αὐξάνοι βρέφος
Τὸν πατρόθεν τρέφοντα μαστεῦον πόρον. (στίχοι 1-4)

Μετάφραση:

αυτοκράτορα, (εἶσαι) θηλή ωφέλιμων (αυτοκρατορικών) διαταγμάτων,
ἢ ὅποια φέρει το πορφυρό γάλα του κράτους,
ἴσως, να δυναμώσει το δικό σου τριπλό-δουλο βρέφος
αναζητώντας την πηγή της πατρικής τροφής.

Θα ήταν ορθό να δούμε το ποίημα μεταφορικά, αφού επιδέχεται διαφορετικών ερμηνειών, ανάλογα με το περιεχόμενο που αποδίδει κανείς στο «βρέφος». Αρχικά, η λέξη *τρίδουλος*²⁰⁷ εξυπηρετεί καλύτερα τον σκοπό του ποιητή να τονίσει με υπερβολικό τρόπο, την αθλιότητα στην οποία έχει εισέλθει ο λαός του αυτοκράτορα, το δικό του βρέφος. Ταυτόχρονα, θα μπορούσε το βρέφος αυτό να είναι το βρέφος του Φιλή, το οποίο όπως και ο υπόλοιπος λαός, βιώνει τρομερή ένδεια και κακουχίες. Το πορφυρό γάλα που παρέχει ο αυτοκράτορας, είναι το γάλα των αυτοκρατορικών παροχών, τις οποίες διακαώς επιζητεί ο Φιλής για το βρέφος του. Συνάμα, η λέξη *τρίδουλος* μάς οδηγεί συνειρμικά σε αυτό που η Μαρία Παρανή έχει επισημάνει για τη λέξη *τρισήλιον*, λέξη που εμφανίζεται σε κείμενα που περιγράφουν τις αυτοκρατορικές τελετές. Η τριπλή υπόσταση της λέξης δούλος, συνδέεται με την Αγία Τριάδα, της οποίας τα τρία πρόσωπα είναι πηγή φωτός (τρισήλιος Θεότητα). Επομένως, στην περίπτωση που το βρέφος αυτό είναι ο διάδοχος του αυτοκράτορα, τότε αποτελεί υπαινιγμό για την πηγή της νόμιμης εξουσίας του αυτοκράτορα, η οποία μεταβιβάστηκε στο νεογέννητο παιδί του από την Αγία Τριάδα²⁰⁸. Θα αποτελέσει δηλαδή, ο τρίτος σε διαδοχή αυτοκράτορας, ο οποίος είναι «δούλος» του τριαδικού θεού. Αν το βρέφος είναι ο λαός τότε *τρίδουλον* είναι οι υπήκοοι του τρίτου στη σειρά αυτοκράτορα ή δηλώνει την υποταγή σε μια τριάδα αυτοκρατόρων. Έτσι, ο αριθμός τρία συνδέεται και με τη διαδοχή στον θρόνο, αφού ο συναυτοκράτορας τότε Μιχαήλ Θ΄ ήταν ο τρίτος κατά αδιάκοπη διαδοχική σειρά αυτοκράτορας. Ο Πλανούδης μάλιστα σε έναν εγκωμιαστικό του λόγο προσθέτει και τον θεοπρόβλητο χαρακτήρα της

²⁰⁷ Η λέξη δούλος, πέραν από τη σημασία του «υποτακτικού/ σκλάβου», έχει και τη σημασία του «υπηκόου», του «υποτελή». (LSJ)

²⁰⁸ Maria Parani, “‘Rise like the sun, the God-inspired kingship’: Light-symbolism and the Uses of Light in Middle and Late Byzantine Imperial Ceremonials”. στο Alexei Lidov (επιμ.), *Hierotopy of Light and Fire*, Theoria, Μόσχα 2013, σελ. 159-184, 161. Η λέξη τρισήλιον εμφανίζεται και σε ένα ποίημα του Φιλή προς τον αυτοκράτορα, με αναφορά όμως στην Αγία Τριάδα: Τρισήλιον φῶς μουσικῶς δεδεγμένος (F.101, στίχος 40).

βασιλείας του, η οποία ευλογήθηκε από τον τριαδικό θεό²⁰⁹. Συνεπώς, ο αποδέκτης του ποιήματος είναι ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄, αφού μαζί με τον πατέρα του και τον υιό του, θα αποτελούσαν την πρώτη τριάδα αυτοκρατόρων της δυναστείας με αδιάλλειπτη βασιλεία.

Το τρίτο ποίημα αποτελεί ένα ποίημα-επιστολή προς τον δεσπότη Κωνσταντίνο²¹⁰. Ο Φιλής αρχίζει το 14στίχο αυτό ποίημα αποκαλώντας τον δεσπότη παιδί ενός ισχυρού λέοντος, ο οποίος σώζει το πιστό σκυλί του από τον θηρευτή λιμό. Το πιστό σκυλί είναι ο ίδιος ο Φιλής, αφού στους επόμενους στίχους υπόσχεται ότι θα γαβγίζει μέχρι να πεθάνει, πλέκοντας με ευφύια ύμνους²¹¹. Στο τέλος, αφού έχει παρέλθει το εγκωμιαστικό μέρος, ο ποιητής μετατοπίζει το ενδιαφέρον στον λόγο για τον οποίο έχει γράψει το ποίημα. Ο ποιητής αιτείται υλικών παροχών, ώστε να αντεπεξεέλθει του τρομερού λιμού:

ὦ ζῶν Ἰωσήφ καὶ ψυχὰς διατρέφων,
ὦ χάρις, ὦ δύναμις, ὦ ξένη φύσις,
ὦ φαιδρότης, ὦ τέρψις, ὦ ῥέον μέλι
καὶ θρεπτικὴ γάλακτος ἐξ ἔργων χύσις
καὶ μάννα καινὸν καὶ θεόβλυστε δρόσε
καὶ πῦρ δαπανῶν συμφορὰς ἐγκαρδίου
καὶ δόξα κοινὴ τοῦ γένους, ὦ δέσποτα. (Μ.29, στ. 8-14)

Μετάφραση: ω ζώντα Ιωσήφ και των ψυχών τροφέα,
ω χάρις, ω δύναμη, ω παράξενη φύση,
ω φωτεινότητα, ω χαρά, ω μέλι που ρέει
και από πράξεων (σου) θρεπτική ροή του γάλακτος,
και μάννα νέο και δροσιά θεόσταλη
και φωτιά που καταλύεις τις συμφορές της καρδιάς,
και δόξα κοινή του γένους, ω δεσπότη.

Ο Ιωσήφ, ο υιός του Ιακώβ, εμφανίζεται συχνά στην ποίηση του Φιλή, όταν πρόκειται το ποιητικό υποκείμενο να επιχειρηματολογήσει για να λάβει κάποια χορηγία²¹². Ο δεσπότης προσφωνείται με μία σειρά από εγκωμιαστικά χαρακτηριστικά. Εκείνο όμως που δεσπάζει είναι ο χαρακτηρισμός του ως θρεπτική ροή γάλακτος. Στον επόμενο

²⁰⁹ Παντελής Παπαγεωργίου, «Πολυκέφαλος ύδρα: Οι δυτικοί στη βυζαντινή ρητορική του 13^{ου} αιώνα», *Θησαυρίσματα* 47 (2017), σελ. 193-236, σελ. 199.

²¹⁰ Μ.29, Πρὸς τὸν πανευτυχέστατον δεσπότην κύριον Κωνσταντῖνον.

²¹¹ Ο ποιητής περιγράφει τον εαυτό του ως σκυλί και πιστό ακόλουθο του επαινουμένου. Ενίοτε αναφέρεται στους στίχους του ως γαβγίσματα. Περισσότερα βλέπε: Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 192.

²¹² Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 138. Ο Ιωσήφ τροφοδότησε τους πληθυσμούς της Αιγύπτου κατά τη διάρκεια μίας επταετούς ξηρασίας.

στίχο κάνει αναφορά στον Μωυσή και στην παροχή του «μάννα εξ ουρανού» στον λαό του Ισραήλ κατά τη διαμονή τους στην έρημο. Η αναφορά τόσο σε θρεπτική ροή γάλακτος, όσο και στο μάννα παραπέμπει σαφώς στον τονισμό της ευσπλαχνίας και της φιλάνθρωπης φύσης του δεσπότη, ώστε να λάβει ο ποιητής την αιτηθείσα χορηγία. Το τέταρτο ποίημα²¹³, έκτασης 52 στίχων, αποτελεί έναν γενέθλιο λόγο προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄, με την ευκαιρία της γέννησης του αυτοκρατορικού διαδόχου, πιθανότατα του Ιωάννη Ε΄. Στον πανηγυρικό, οι τέσσερις Αρετές (Φρόνησις, Ανδρεία, Σωφροσύνη και Δικαιοσύνη) χαιρετούν το παιδί και του προσφέρουν τα δώρα τους²¹⁴. Ο γενέθλιος αυτός, ανήκει εν μέρει στο είδος της δραματικής ηθοποιίας με ιστορικό υπόβαθρο, αφού μέσα στους στίχους του ποιήματος, οι Αρετές παίρνουν τον λόγο και ανακοινώνουν η καθεμιά τα δώρα της προς τον νεογέννητο πρίγκηπα. Το ποιητικό υποκείμενο καλεί τις παρθένες Αρετές, να θρέψουν το αυτοκρατορικό βρέφος με γάλα προερχόμενο από την αμόλυνη θηλή τους. Εδώ βέβαια, η χρήση της εικόνας του γάλακτος μεταβάλλεται σε σχέση με τα προηγούμενα παραδείγματα. Ο αυτοκράτορας δε λαμβάνει μέρος στην τροφοδοσία του βρέφους, αλλά ο ρόλος αυτός αφήνεται στις τέσσερις αρετές, οι οποίες μέσω της θηλής τους θα μεταφέρουν «τα δώρα», τα χαρίσματα, τα οποία η καθεμιά προτίθεται να δώσει στο νεογέννητο βρέφος:

Αἱ τῶν τεσσάρων ἀρετῶν παρθένοι θυγατέρες
θρέψατε γάλακτι θηλῆς τὸ βρέφος ἀκηράτου
καὶ δείξατε κατάλληλον τῷ τῆς ἀρχῆς φωσφόρῳ
καὶ συνεπεξεργάσθεσθε τὴν αὐτοκρατορίαν.

(στίχοι 21-24)

Μετάφραση: Παρθένες κόρες των τεσσάρων αρετών,
θρέψετε το βρέφος με γάλα αγνής θηλής
και υποδείξτε τον ενδεδειγμένο για φωτεινό διάδοχο της εξουσίας
και βοηθήστε στην εκτέλεση των αυτοκρατορικών του καθηκόντων.

Προς την καλύτερη κατανόηση του περιεχομένου, θα πρέπει εδώ να σημειωθεί και η αναφορά που γίνεται, στο ίδιο αυτό ποίημα, στη μορφή του αρτοποιού

²¹³ Περισσότερα για τον πανηγυρικό αυτόν δεξ: Holzinger, *“Ein Panegyrikus”*, σελ. 384-387.

²¹⁴ Ο Φιλής ακολουθεί στο ποίημα αυτό τις «κατευθυντήριες γραμμές» του Ψευδο-Μενάνδρου: «ἀρεταὶ δὲ τέσσαρές εἰσιν, ἀνδρεία, δικαιοσύνη, σωφροσύνη, φρόνησις καὶ ὄρα τίνων ἀρετῶν εἰσιν αἱ πράξεις, καὶ εἰ κοιναὶ τινές εἰσι τῶν πράξεων τῶν τε κατὰ τὸν πόλεμον καὶ κατ’ εἰρήνην ἀρετῆς μιᾶς, ὡσπερ [ἐπι] τῆς φρονήσεως· φρονήσεως γάρ ἐστι καὶ τὸ στρατηγεῖν καλῶς ἐν τοῖς πολέμοις, φρονήσεως δὲ καὶ τὸ καλῶς νομοθετεῖν καὶ τὸ συμφερόντως διαπιθέσθαι καὶ διοικεῖν τὰ κατὰ τοὺς ὑπηκόους». Donald Andrew Russell και Nigel Guy Wilson, *Menander rhetor*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1981, σελ. 84-85.

αυτοκράτορα και στο βρέφος, το οποίο θα αποτελέσει το προζύμι-αλάτι στο «ζυμάρι» του ρωμαϊκού κράτους, συμβάλλοντας στη διαπλάτυνσή του:

Σμικρά τις τοῦτο τῆς ἀρχῆς τὸ κοσμοτρόφον ζύμη
καὶ πλατυνεὶ τὸ φύραμα τοῦ τῶν Αὐσόνων γένους.
ὡς γὰρ σοφὸς ἀρτοποιὸς ὁ χορηγὸς τοῦ κράτους
ἐν ἄλατι χρηστότητος τὸ βρέφος ἀπαρτίσει. (στίχοι 37-40)

Μετάφραση: Μικρή ζύμη, αυτός ο άρχοντας που τρέφει τον κόσμο και επεκτείνει το «σώμα» (σύσταση) του έθνους των Ρωμαίων. Γιατί σαν σοφός αρτοποιός ο παροχέας της εξουσίας θα συμπληρώσει με αλάτι καλοσύνης το βρέφος.

Η εικόνα του αυτοκράτορα ως αρτοποιού συνάδει με την εικόνα της αυτοκρατορικής θηλής που παρέχει γάλα. Το ψωμί, όπως και το γάλα, είναι δυο τροφές απόλυτα αναγκαίες για την καθημερινή επιβίωση. Το γάλα είναι η τροφή που χρειάζονται τα νήπια ενώ το ψωμί είναι μια τροφή που είναι απαραίτητη στη διατροφή ενός ενήλικα. Επομένως, ο αυτοκράτορας σε αυτήν την εικόνα αποκτά την ιδιότητα του τροφέα του βρέφους του, ενώ ταυτόχρονα τονίζεται ότι και ο διάδοχος αυτοκράτορας θα συνεχίσει την παράδοση αυτή. Συνάμα, όπως ο αρτοποιός γνωρίζει πολύ καλά την τέχνη για την παραγωγή του σωστού ψωμιού και με τη δική του σοφία στην τεχνική, θα πετύχει να φουσκώσει το μικρό αρχικά ζυμάρι, έτσι και ο αυτοκράτορας με τη δική του σοφία, θα καταφέρει να αναθρέψει πετυχημένα το παιδί του, ώστε να αυξήσει τη δύναμη του κράτους, τόσο οικονομική, όσο και πολιτική-στρατιωτική.

Το είδος στο οποίο ανήκει το πέμπτο ποίημα²¹⁵ δεν είναι και τόσο ξεκάθαρο. Ο Φιλής, στο εκτάσεως 200 στίχων ποίημα, ξεκινάει εγκωμιάζοντας τον αυτοκράτορα, πιθανώς τον Ανδρόνικο Β'²¹⁶. Ο εγκωμιασμός του επικεντρώνεται αρχικά στο γεγονός ότι κανένας άλλος δεν μπορεί να συγκριθεί με τον αυτοκράτορα στη σοφία, τη σωφροσύνη, την ανδρεία και την δικαιοσύνη του. Αυτό οφείλεται, όπως αναφέρει πιο κάτω, στην έμφυτη ύπαρξη των χαρίτων, ήδη από βρέφος, αλλά και στο γεγονός της συμπόρευσης του χαρακτήρα του, με αυτόν του πατέρα του. Όμως, προς το τέλος του

²¹⁵ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, F.95.

²¹⁶ Ο λόγος για τον οποίο καταλήγω σε αυτήν την υπόθεση είναι η συνεχής αναφορά του Φιλή στην ευσπλαχνία του αυτοκράτορα (χαρακτηριστικό που αποδίδουν συχνά στον αυτοκράτορα και σύγχρονοι με τον Φιλή λόγιοι) καθώς επίσης και η αναφορά του στη στερήωση της Εκκλησίας από τον αυτοκράτορα, γεγονός που παραπέμπει στην αποκατάσταση της εκκλησιαστικής ηρεμίας από τον Ανδρόνικο Β', μετά το σχίσμα των Αρσενιτών (1310 μ.Χ.).

ποιήματος ενσωματώνει επαιτικά στοιχεία, παρακαλώντας τον αυτοκράτορα να παρέχει «κοσμοτρόφο γάλα» μέσω των αγαθών του δαχτύλων:

Ὅταν δὲ σου, κράτιστε, τὰς χεῖρας βλέπω,
Καὶ τάσδε φειδοῖ καὶ μετ' αἰδοῦς καὶ φρίκης
Ἐπηλυγασθεὶς εἰς τὸ τοῦ δήμου κνέφας,
Τοὺς μὲν χορηγοὺς τῶν ἀγαθῶν δακτύλους
Κοσμοτρόφου γάλακτος ἐκβλύσεις κρίνω (στίχοι 166-170)

Μετάφραση: Ὅταν βλέπω ὁμως, τα χέρια σου κράτιστε,
και με αυτά εδώ, με φειδώ και με σεβασμό και δέος
επειδή επισκιάζομαι στο σκοτάδι του λαού,
τα δάχτυλά σου που χορηγούν τα αγαθά
τα θεωρώ πηγές γάλακτος που τρέφει την οικούμενη.

Συμπληρωματικά ως προς το πιο πάνω απόσπασμα, ο αυτοκράτορας λαμβάνει υπερφυσικές και θεϊκές δυνάμεις, αφού είναι σε θέση να θρέψει ὅλο τον κόσμο με το γάλα του. Η λέξη «κοσμοτρόφος», έχει χρησιμοποιηθεί κυρίως από άλλους λογίους αλλά και από τον ίδιο τον Φιλή σε διαφορετικές περιπτώσεις, για να περιγράψουν τον Χριστό και τον θεό²¹⁷. Επομένως, το γάλα του αυτοκράτορα είναι επαρκές για να τροφοδοτήσει ὅλη την οικουμένη και είναι πλήρες ὅλων εκείνων των συστατικών που ἔχουν την ικανότητα να αναθερμάνουν στις ψυχές των υπηκόων του την ελπίδα, αφού ο λαός βρίσκεται στο σκοτάδι των κακουχιών και του λιμού. Παρόμοιο περιεχόμενο συναντάμε και σε ένα άλλο ποίημα, στο οποίο ο Φιλής δεν αναφέρεται σε αναβλύζον γάλα από αυτοκρατορικά δάχτυλα, αλλά σε ποταμούς λόγων που μεταφέρουν φιλανθρωπίες και τους οποίους ο Φιλής πίνει²¹⁸. Άρα, στόχος της εικόνας αυτής είναι η επισήμανση της φιλανθρωπίας του αυτοκράτορα, ο οποίος αποτελεί πηγή αγαθών.

Στα δύο τελευταία ποιήματα, ο Μανουήλ Φιλής απευθύνεται προς τον αυτοκράτορα εγκωμιαστικά - με μια δόση επαιτείας - αναφερόμενος και στις δυο περιπτώσεις στο γεγονός ότι ο αυτοκράτορας ἔχει βυζάξει, ὄντας βρέφος, γάλα

²¹⁷ Μερικές από αυτές τις περιπτώσεις είναι: 1. ὁ Δεσπότης μου Χριστός, ὁ πλουτοβρύτης· ἔπευλογοῦντες αὐτὸν ὡς κοσμοτρόφον (Θεόδωρος Στουδίτης, «Ἰαμβοὶ σε διάφορες ὑποθέσεις», P. Speck (επιμ.), De Gruyter, Βερολίνο 1968, Ἐπίγραμμα 29: Εἰς τὸ ξενοδοχεῖον, στίχος 9)

2. ὡς καὶ νῦν σε πάντων ἀδελφῶν κατακυριεύειν τὰ ἱεροπρεπῆ καὶ σιτοδοτεῖν/αὐτοῖς τὰ ἐξαιρέτα, τὸν κοσμοτρόφον στάχυν Χριστόν (Γρηγόριος Αντιοχείας, *Ἐπιτάφιος πρὸς τὸν πατριάρχη Βασίλειο Καματερό*, Marina Loukaki (επιμ.), Publications de la Sorbonne, Παρίσι 1996, στίχος 524).

²¹⁸ Εἰς τὸν αὐτοκράτορα. F.101, στίχοι 18-19: Τῶν σῶν λόγων τὰ ρεῖθρα λαμβάνων πίνω·/ Τοὺς γὰρ ἀγωγοὺς τῶν φιλανθρωπευμάτων.

προερχόμενο από τις Αρετές. Ένα μοτίβο, το οποίο χρησιμοποίησε και στο προηγούμενο ποίημα με την ευκαιρία της γέννησης του διαδόχου Ιωάννη Ε΄.

Στο προτελευταίο ποίημα αυτού του κεφαλαίου, έκτασης 47 στίχων, επαινείται αρχικά ο αυτοκράτορας μέσα από την περιγραφή της αδυναμίας και της ασθένειας του ποιητή. Ο Φιλής καλεί τον αυτοκράτορα να δώσει τέρμα στους πόνους που τον έχουν καταβάλει, αφού μόνο εκείνος έχει τη δύναμη, μέσω της μορφής του, των ματιών του και της φωνής του, να διώξει τη λύπη της ψυχής και να σπάσει τους μίτους της κακοδαίμονης Κλωθούς, της μοίρας που αποφασίζει τον θάνατο. Ελπίζει, δηλαδή, να αποτρέψει τον θάνατο, την κακοτυχία της ζωής. Παραπέρα, ζητά από τον αυτοκράτορα την ανάσταση της ελπίδας, η οποία έχει νεκρωθεί:

Καὶ τὰς νεκρὰς ἀνίστησι τῶν οἰκετῶν ἐλπίδας (F.111, στίχος 34)
Πλατύνων τὰ σχοινίσματα τῆς αὐτοκρατορίας
Καὶ τοῖς οἰκέταις εὐμενῶς περαίνων τὰς ἐλπίδας (F.111, στίχοι 63-64)

Μετάφραση: Και τις νεκρές ελπίδες των δούλων ανασταίνει
Επεκτείνοντας την επικράτεια της αυτοκρατορίας
Και στους δούλους πραγματώνοντας με καλή διάθεση τις ελπίδες.

Στη συνέχεια, αφού αναφερθεί στους περιλάμπρους αυτοκράτορες που είχε γνωρίσει η αυτοκρατορία και στην προσπάθεια των ρητόρων να τους εξυμνήσουν, ο ποιητής επισημαίνει ότι ο αυτοκράτορας έχει υπερβεί τους προκατόχους του. Εξαιτίας του γεγονότος ότι οι Χάριτες τού έχουν εμψυχήσει και την αγαθοεργία, θα καταστεί αρωγός στην αποθεραπεία του ασθενούς ποιητή:

Αἶ γὰρ ἐξ ὕψους χάριτες ἐπεσκευάσαντό σε
Τῷ γάλακτι θηλάσασαι τῆς καλοκαγαθίας (F.111, στίχοι 52-53)

Μετάφραση: Γιατί οι χάριτες από ψηλά σε εφοδίασαν/προστάτεψαν,
αφού σε θήλασαν με το γάλα της αγαθοεργίας.

Στο τελευταίο ποίημα²¹⁹, έκτασης 16 στίχων, ο Φιλής απεικονίζει τον αυτοκράτορα ως ήλιο που θα δώσει φως στην τύφλωσή του, ως ποταμό που θα βάλει τέλος στη δίψα του και ως φωτιά σωτηρίας που θα βάλει ένα τέρμα στην παγωνιά που βιώνει το σώμα του. Στη συνέχεια, προχωρεί στον σχολιασμό της αριστοκρατικής και

²¹⁹ Εἰς τὸν αὐτόν, F.113.

ευγενούς καταγωγής του, η οποία οφείλεται στην λήψη γάλακτος κατά τη βρεφική ηλικία, από τις χάριτες:

Ποῖος γὰρ ὡς σὺ τὴν τε γενναίαν φύσιν,
Ἦ χαρίτων ἤμελξεν ἐκ βρέφους γάλα,
Καὶ τὴν λογικὴν ἧς τὸ πᾶν ἔχεις κράτος,
Σκώληκας ἢ μύρμηκας ἡμᾶς δεικνύων,
Ὅταν κινήσῃ τὴν γλῶσσαν εἰς λόγων δρόμον,
ᾧ νοῦ κυβερνῶν τὰς φυλὰς ἀκινδύνως
Καὶ πραγμάτων ἅπαντα κοιμίζων σάλον . (στίχοι 9-15)

Μετάφραση: Γιατί ποιος (άλλος), είναι σαν και εσένα ως προς την γενναιότητά, ο οποίος άλμεξε από βρέφος γάλα χαρίτων, και ως προς τη λογική με την οποία συγκρατεῖς ὅλη την εξουσία, μάς κάνεις να φαινόμαστε σαν σκουλήκια ή μυρμήγκια, ὅταν κινεῖς τη γλῶσσα σε λόγων δρόμο (ὅταν ομιλεῖς), ὡ μωαλό που εξουσιάζεις χωρίς κίνδυνο τα ἔθνη, και που κοιμίζεις τη θύελλα (ταραχή) ὄλων των θεμάτων.

Ὅπως φαίνεται στους προηγούμενους στίχους, το γεγονός ὅτι δέχθηκε, ὄντας βρέφος, το γάλα των χαρίτων, εἶχε ως αποτέλεσμα να αποκτήσει τη ρητορική δεινότητα και λογιότητα, καθιστώντας τους υπόλοιπους λογίους (ἡμᾶς) σκουλήκια και μυρμήγκια, εννοώντας ὅτι φαίνονται πολύ μικροί και ασήμαντοι μπροστά στη λογιούσνη και πνευματικότητα του αυτοκράτορα. Εξαιτίας αυτής της ικανότητάς του, ο αυτοκράτορας καθοδηγεῖ τις διάφορες φυλές της αυτοκρατορίας μακριά ἀπὸ τον κίνδυνο, εξουδετερώνοντας κάθε ταραχή.

1.2. Η θηλή και η άμελξη σε άλλα ποιήματα του Μανουήλ Φιλῆ

Η εικόνα της θηλής εμφανίζεται και σε άλλα ποιήματα του Φιλῆ προς ἄλλους παραλήπτες. Παρόλο που τα ποιήματα αυτά δεν ἔχουν ως αποδέκτη τον αυτοκράτορα, εντούτοις εἶναι δυνατό να αναδείξουν περισσότερο τον τρόπο σκέψης του Φιλῆ. Τα ποιήματα αυτά, 5 στον αριθμό, ἔχουν ως παραλήπτες διάφορες ἐξέχουσες προσωπικότητες. Αρχικά, ο Φιλῆς απευθυνόμενος σε ἕναν στρατοπεδάρχη²²⁰, πιθανῶς τον Μιχαήλ Γλαβά, του ζητάει ἐμμέσως να του στείλει

²²⁰ Ε.201.

χρυσό ή ασήμι. Συνεπώς, η θηλή συνδέεται με την εξασφάλιση χορηγιών στον «ταλαιπωρημένο» και «πεινασμένο» ποιητή:

Πεινώ, στρατηγέ, καὶ φαγεῖν ἴσως θέλων
Πρὸς τὴν ἀμολγὴν τῆς χρυσῆς θηλῆς βλέπω·
Εἰ δ' ἀργυροῦν δήπουθεν ἐξοίσεις γάλα,
Καὶ δεύτερος πλοῦς, ἀλλὰ μὴ μέλλε πλέον. (στίχοι 1-4)

Μετάφραση: Πεινώ στρατηγέ και επειδή θέλω να φάω
κοιτάω το άρμεγμα της χρυσής θηλής.
Αλλά εάν ίσως προσφέρεις ασημένιο γάλα,
(θα ήταν) ένας δεύτερος απόπλους, αλλά μην το καθυστερείς άλλο.

Η εικόνα του αρμέγματος εμφανίζεται, εκτός από την περίπτωση αυτή, άλλες 3 φορές σε ποιήματα με διάφορους αποδέκτες. Πρώτη περίπτωση είναι ένα ποίημα προς τον Μέγα Δομέστικο Κωνσταντίνο Καντακουζηνό²²¹. Στο ποίημα περιγράφεται η μεταλαμπάδευση των αρετών, μέσω του αρμέγματος, προς τον Κωνσταντίνο Καντακουζηνό:

Πρώτη μὲν οὔν φρόνησις ὠδίνησέ σε
Τὸ τῆς γονῆς κάλλιστον ἀρμοσαμένη·
Τεχθέντι σοὶ δὲ σπαργανοῖ τὸ σαρκίον
Ἔρωμη λεοντῆ, καὶ μετὰ ταύτην πάλιν
Ἄνηκε θηλὴν εἰς ἀμολγὴν ἢ θέμις. (στίχοι 28-32)

Μετάφραση: Πρώτη λοιπόν η φρόνηση σε γέννησε
εναρμονισμένη με την αριστεία των προγόνων σου.
Αφού σε έφερε στον κόσμο, τυλίγει το σώμα σου,
με δέρμα λιονταριού η ανδρεία και εκ νέου έπειτα
η δικαιοσύνη ετοιμάζει τη θηλή προς άρμεγμα.

Το άρμεγμα της θηλής εμφανίζεται σε ακόμα ένα ποίημα προς τον Κωνσταντίνο Καντακουζηνό²²². Στο ποίημα αυτό, που αποτελεί ολόκληρο μια δραματική ηθοποιία, οι αρετές λαμβάνουν τον λόγο και επαινούν τον Μέγα Δομέστικο. Το παρακάτω απόσπασμα «εκφωνείται» από την ανδρεία:

Ἐγὼ δ' ἀπ' ἀρχῆς ὄργανῶ καὶ συνδέω
Καὶ παιδαγωγῶ καὶ καταψῶ καὶ τρέφω,
Κρυπτῆς ἀμολγῆς τόνδε πηγνῦσα ζέσει. (στίχοι 281-283)

²²¹ F.131.

²²² F.1.

Μετάφραση: Εγώ λοιπόν από την αρχή σχηματίζω και συνδέω (το σώμα) και εκπαιδεύω και περιποιούμαι και ανατρέφω, (μέσω) του κρυφού αρμέγματος αυτόν εδώ, αφού στερεώσω με τον βρασμό.

Σε ένα άλλο ποίημα, αυτή τη φορά προς κάποιο σεβαστό Πατρικιώτη²²³, ο Φιλής παρομοιάζει τον παραλήπτη του ποιήματος με βοσκό που οδηγεί τα πρόβατα προς απρόσκοπτη βοσκή, αμέλγοντας έξοχο γάλα, το οποίο παρέχει θρεπτικά τυριά. Τα τυριά λειτουργούν εδώ μεταφορικά και δηλώνουν υλικές παροχές ή ωφελήματα. Η αναφορά σε ξεστρατημένους Θρακιώτες παραπέμπει στην περίοδο του εμφυλίου πολέμου μεταξύ του Ανδρόνικου Β΄ και του εγγονού του Ανδρόνικου Γ΄, όταν ο τελευταίος είχε ως βάση του την Θράκη, συγκεκριμένα την πόλη της Αδριανούπολης²²⁴:

Ὡς δὲ προβατεὺς τῶν Θρακῶν τῶν ἐκνόμων,
Ποιεῖς γὰρ αὐτοῖς τὰς νομὰς ἀπρόσκοπτος,
Τοὺς ἐξ ἀμολγῆς ἐμβριθεῖς τυροὺς δίδου· (στίχοι 3-5)

Μετάφραση: Ὡς βοσκός που εἶσαι των ξεστρατημένων Θρακιωτῶν, παρέχεις λοιπόν σε αυτούς απρόσκοπτα τα βοσκοτόπια, Δώσε τα παχιά τυριά προερχόμενα από το άρμεγμα.

Τέλος, η άμελξη εμφανίζεται και σε ένα ποίημα προς την αυτοκράτειρα²²⁵. Ὅμως στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται για άρμεγμα κάποιων παροχῶν, αλλά άμελξη δακρύων:

Ἄρμόζομαι φεῦ τῶν ἰάμβων τὴν λύραν
Εἰς τὰς ἑμαυτοῦ συμφορὰς ἀντιστρόφως,
Καὶ τῆς ἀμολγῆς ἐκροφῶ τῶν δακρύων,
Καὶ ζῶ παροικῶν ὡς κακοῦργος ἢ ξένος· (στίχοι 45-48)

Μετάφραση: Αχ, εναρμονίζω των ποιημάτων τη λύρα στις συμφορές μου αντιστρόφως, και το άρμεγμα των δακρύων ρουφάω, και ζω φυτοζωώ ως κακούργος ή ξένος.

²²³ F.28.

²²⁴ Bartusis Mark, *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453*, σελ. 87.

²²⁵ P.149.

1.3. Το γάλα ως σύμβολο

Όταν προσπαθήσει κανείς να προσεγγίσει μια εικόνα του αυτοκράτορα, η οποία μαρτυρείται πρώτη φορά μέσα σε λογοτεχνικά κείμενα προορισμένα για τον αυτοκράτορα, η ερμηνεία καθίσταται πιο δύσκολη. Προκειμένου να εξηγηθεί μια τέτοια εικόνα, όπως είναι η εικόνα του αυτοκράτορα-γαλακτοτρόφου, χρειάζεται να ερευνήσουμε την παρουσία της και σε άλλα κειμενικά είδη και μάλιστα προερχόμενα και από άλλες χρονικές περιόδους. Ταυτόχρονα όμως, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η κοινωνική και πολιτική κατάσταση της εποχής.

Το γάλα, είναι ένα διατροφικό υλικό, το οποίο συναντάται σε πολλούς πολιτισμούς και θρησκείες, αφού θεωρείται απαραίτητο τόσο για τη σωματική ανάπτυξη όσο και για την πνευματική. Στην αιγυπτιακή μυθολογία, εξέχουσα θέση καταλαμβάνει η θεά Ίσις. Ανάμεσα στις πιο διαδεδομένες απεικονίσεις της Ίσιδος είναι αυτή που θηλάζει τον γιο της Ωρο. Όπως παρατηρεί ο V. Tran Tam Tinh, η αντίληψη ότι το γάλα από το θείο στήθος δίνει ζωή, μακροζωία, σωτηρία και θεϊκή υπόσταση, υπάρχει μέσα στην ψυχοσύνθεση των πληθυσμών του ποταμού Νείλου και έτσι η αντίληψη αυτή για το γάλα δηλώνεται ως επίσημο σύμβολο των Φαραώ²²⁶. Ο Ωρος, ο γιος αυτής της θεότητας, πίνοντας το γάλα από το στήθος της μητέρας του θα ενσαρκωθεί σε Φαραώ, αφού η Ίσις αποτελεί την ενσάρκωση του θρόνου. Για αυτόν τον λόγο, η Ίσις απεικονίζεται συχνά να «φοράει» ένα θρόνο στο κεφάλι της²²⁷. Επιπροσθέτως η Ίσις, ως η μητέρα του Φαραώ, θα εμφυτεύσει τη θεία δύναμη στο βασιλικό βρέφος και το «μέσον» για αυτήν την εμφύτευση είναι το γάλα της θεάς²²⁸, το οποίο παρέχει προστατευτική και αναζωογονητική δύναμη. Συνεπώς η Ίσις θεωρείτο η μητέρα και η τροφός των βασιλιάδων.

Η αντίληψη αυτή φαίνεται να έχει εισχωρήσει και στην αρχαία ελληνική θρησκεία²²⁹. Όπως διαπιστώνει και η Theodora Hadjisteliou Price, η Ίσις μπορεί να

²²⁶ Vincent Tran Tam Tinh, *Isis lactans: Corpus des monuments greco-romains d' Isis allaitant Harpocrate*, Brill, Λέιντεν 1971.

²²⁷ Περισσότερα για την απεικόνιση της θεάς Ίσιδος βλέπε: Attilio Mastrocinque/ Concetta Giuffre Scibona (επιμ.), *Demeter, Isis, Vesta, and Cybele: studies in Greek and Roman religion in honour of Giulia Sfameni Gasparro*, Franz Steiner Verlag, Στουτγκάρδη 2012.

²²⁸ Henri Frankfort, *Kingship and the Gods: A study of Ancient Near Eastern Religion as the Intergration of Society and Nature*, University of Chicago Press, Σικάγο 1948, σελ. 229-301.

²²⁹ Theodora Price Hadjisteliou, *Kourotrophos: cults and representations of the Greek nursing deities*, Brill, Λέιντεν 1978, σελ.199.

ταυτιστεί με τις αρχαιοελληνικές θεότητες-τροφούς, τις λεγόμενες κουροτρόφους²³⁰, οι οποίες μπορούν να μεταμορφώσουν κοινούς θνητούς σε ήρωες και να τους δώσουν πνευματικές αρετές μέσα από το θείο θηλασμό που παρέχουν. Έτσι, το θείο γάλα χαρακτηρίζεται μεταφορικά ως «το φάρμακο της αθανασίας»²³¹.

Σε μελέτη της η Gail Paterson Corrington, υποστηρίζει ότι η κειμενική αναφορά στο θηλασμό είχε αποδεσμευτεί από την αποκλειστική σχέση της με το γυναικείο φύλο και ότι πλέον χρησιμοποιούνταν μεταφορικά, κατά την ελληνιστική περίοδο, από Ιουδαίους φιλοσόφους²³². Επεξηγηματικά, ο Φίλων ο Αλεξανδρινός εφαρμόζει τη μεταφορά αυτή για τους ανθρώπους εκείνους που μεταδίδουν τη ζωή και διασώζουν τη γνώση. Επίσης, πολύ συχνά αναφέρει τον θεό ως τροφό και παραπέμπει στην παροχή του «μάννα» από τον θεό προς τον ιουδαϊκό λαό, χαρακτηρίζοντάς τον ως τροφό της σοφίας και της πνευματικότητας. Με την ίδια σημασία, η απαρχή της συμβολικής σημασίας του γάλακτος στον χριστιανισμό έγινε μέσα από τις επιστολές του Παύλου προς Κορινθίους²³³:

Και ἐγώ, ἀδελφοί, οὐκ ἠδυνήθην ὑμῖν λαλήσαι ὡς πνευματικοῖς, ἀλλ' ὡς σαρκικοῖς, ὡς νηπίοις ἐν Χριστῷ. γάλα ὑμᾶς ἐπότισα καὶ οὐ βρῶμα. οὕτω γὰρ ἠδύνασθε. ἀλλ' οὔτε ἔτι νῦν δύνασθε· ἔτι γὰρ σαρκικοὶ ἐστε.

Μετάφραση: Και εγώ αδελφια, σας μίλησα ως προς ανθρώπους που έχουν ακόμη το σαρκικό φρόνημα, (που δεν έχουν αναγεννηθεί πνευματικά), αλλά είναι ακόμη νήπιοι και αρχάριοι στην πνευματική ζωή. Σας πότισα με γάλα (σας δίδαξα δηλαδή τις απλές και εύκολες χριστιανικές αλήθειες). Και αυτό, διότι δεν είχατε τη δύναμη και την αντοχή (να εννοήσετε και να αφομοιώσετε τη βαθύτερη διδασκαλία). Αλλ' ούτε και τώρα ακόμη μπορείτε, διότι κατέχεστε ακόμη από σαρκικά φρονήματα.

²³⁰ Η προσωνυμία Κουροτρόφος δινόταν κατά την ελληνική αρχαιότητα σε θεούς ή θεές για τους οποίους υπήρχε η πεποίθηση πως προστάτευαν τα νεογέννητα βρέφη καθώς και τα νεαρά άτομα. Μεταξύ των θεοτήτων που καλούνταν με αυτό το προσωνύμιο συμπεριλαμβάνονταν η Εκάτη, η Ήρα, η Αθηνά, ο Απόλλων, ο Ερμής, η Αφροδίτη, η Άρτεμις (στην οποία οι μέλλουσες μητέρες αφιέρωναν τα ενδύματά τους όταν ο τοκετός ήταν επιτυχημένος) και συνήθως αναπαριστάνονταν μαζί με ένα μωρό στην αγκαλιά τους. Γιάννης Λάμπας, *Λεξικό του Αρχαίου Κόσμου*, Δομή, Αθήνα 1984, τόμος Γ' σελ. 247. Ο τίτλος αυτός, αποδόθηκε και στη Θεοτόκο, μέσα από τον Ακάθιστο Ύμνο: «Χαίρε, καλή κουροτρόφε παρθένων», δηλαδή «Χαίρε, συ, που είσαι η καλή τροφός των παρθένων» ή «χαίρε, συ, που ενώ είσαι μια από τις παρθένες, τρέφεις παιδί». Για το πλήρες κείμενο του Ακάθιστου Ύμνου βλέπε Constantine Athanasios Trypanis, *Fourteen early Byzantine cantica*, Wiener Byzantinistische Studien 5, Böhlau, Βιέννη 1968.

²³¹ Price ο.π., σελ. 201.

²³² Gail Paterson Corrington, "The milk of salvation: Redemption by the Mother in Late Antiquity and Early Christianity", *Harvard Theological Review* 82(4) (1989), σελ. 393-420, 406.

²³³ Πρὸς Κορινθίους Α3.2. *Καὶνὴ Διαθήκη*, Τρεμπέλας Παναγιώτης (μεταφρ.), Αδελφότης Θεολόγων "Ὁ Σωτὴρ", Αθήνα 2009, σελ. 668.

Η οικειοποίηση της μεταφορικής χρήσης του γάλακτος από τους άντρες προκαλεί μεγαλύτερη εντύπωση αν παρατηρήσουμε ότι κατά τους πρώτους αιώνες του Χριστιανισμού δεν μαρτυρείται καμία περιγραφή της Μαρίας να θηλάζει το βρέφος Χριστό²³⁴. Το γεγονός αυτό εξηγεί η Caroline Bynum: «τα γυναικεία σύμβολα και οι μύθοι τείνουν να κατασκευάζονται βάσει κοινωνικών και βιολογικών εμπειριών; τα ανδρικά σύμβολα και οι μύθοι τείνουν να αντιστρέφονται»²³⁵. Για να στηρίξει τη θέση της αυτή, παραθέτει ένα απόσπασμα από την δέκατη-ένατη *Ωδή του Σολομώντα*²³⁶, όπου τα αρσενικά και θηλυκά χαρακτηριστικά φαίνεται να έχουν αντιστραφεί: ο «Πατέρας» έχει στήθη και ενεργεί ως μαία, ενώ η «Μητέρα», η Μαρία, γεννάει «σαν δυνατός άνδρας»:

Μετάφραση: 1 Μου έδωσε ένα ποτήρι γάλα και το ήπια με τη γλυκύτητα της χαράς του Κυρίου.

2 Ο Υιός είναι το ποτήρι, και αυτός που αλμέχθηκε είναι ο Πατέρας.

3 Και το Άγιο Πνεύμα τον θήλασε, επειδή τα στήθη του ήταν γεμάτα και δεν φάνηκε σωστό σε Αυτόν, να χυθεί άσκοπα το γάλα του.

4 Και το Άγιο Πνεύμα άνοιξε τον κόρφο Του και ανέμιξε το γάλα από τα δύο στήθη του Πατέρα. και έδωσαν το μείγμα στον κόσμο χωρίς να γνωρίζουν:

5 Και αυτοί που το λαμβάνουν στην πληρότητά του είναι εκείνοι που βρίσκονται στα δεξιά.

6 Το Πνεύμα άνοιξε τη μήτρα της Θεοτόκου και συνέλαβε και γέννησε παιδί. και η Θεοτόκος έγινε Μητέρα με πολλά θαύματα.

7 Και γέννησε και έφερε έναν Υιό, χωρίς να υποφέρει από πόνο.

8 Και επειδή δεν ήταν επαρκώς προετοιμασμένη και δεν είχε αναζητήσει μαία, επειδή Αυτός την βοήθησε να γεννήσει.

9. υπέμεινε τον τοκετό σαν δυνατός άντρας, με τη θέλησή της, και υπέμεινε φανερά, και κατέκτησε μεγάλη δύναμη.

11. Και αγάπησε με σωτηρία και φρουρούσε με καλοσύνη και διακήρυξε με μεγαλείο. Αλληλούια. ²³⁷

Επομένως, μέσα από την παραπάνω πλούσια ποιητική γλώσσα, παρατηρούμε, ότι το θείο γάλα χρησιμοποιείται και πάλι ως το όχημα της σωτηρίας.

²³⁴ Gail Paterson Corrington, ο.π., σελ. 407.

²³⁵ Caroline Walker Bynum, *Gender and Religion: On the complexity of symbols*, Beacon Press, Βοστώνη 1986, σελ. 13.

²³⁶ Το πρώτο μέρος της Ωδής, μέρος της οποίας εξετάζεται εδώ, είναι αυτή η παράδοση εικόνα με τον «Πατέρα» ως μαία. Το δεύτερο μέρος παρουσιάζει το δόγμα της Θεοτόκου σε μια πολύ εξελιγμένη μορφή. Περισσότερα για την ερμηνεία της συγκεκριμένης Ωδής βλέπε: Han J. W. Drijvers, "The 19th Ode of Solomon: Its interpretation and place in Syrian Christianity" στο *The Journal of Theological Studies* 31, Oxford University Press, Οξφόρδη 1980, σελ. 337-355.

²³⁷ Από αγγλική μετάφραση στο: Caroline Walker Bynum, *Jesus as Mother: Studies in the Spirituality of the High Middle Ages*, Center for Medieval and Renaissance Studies, Καλιφόρνια 1984, σελ. 408.

Ακολουθως, κατά τον μεσαίωνα, παρατηρείται σε διάφορα δυτικά εκκλησιαστικά κείμενα του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα, η εικόνα του Χριστού ως μητέρα²³⁸. Η Caroline Walker Bynum, στην έρευνά της αυτή, συγκεντρώνει μια σειρά από κείμενα δυτικών εκκλησιαστικών πατέρων, οι οποίοι περιγράφουν τον Χριστό ως μητέρα. Αρχικά, ο Anselm of Canterbury έγραψε για τον Χριστό ως μητέρα με την έννοια της στοργής και του ευγενικού ενδιαφέροντος για τον λαό του²³⁹. Παραπέρα, ο Bernard of Clairvaux, κάνει χρήση της μητρικής φιγούρας για να περιγράψει διάφορες άγιες ανδρικές φιγούρες (Χριστός, Μωυσής, Πέτρος, Παύλος) ώστε να αποδώσει στο στήθος τον συμβολισμό του ξεχειλίσματος της τρυφερότητας και της πνευματικής καθοδήγησης και ανάπτυξης²⁴⁰. Εν συνεχεία, ο William of St. Thierry, αναλύει τις αναφορές στο στήθος ως εικόνα του Χριστού που τρέφει και κατευθύνει την ψυχή προς τη σωτηρία: «τα μωρά σου στην Εκκλησία (ω Χριστέ), χρειάζονται το γάλα σου περισσότερο από την στερεά τροφή, αφού δεν είναι αρκετά δυνατά πνευματικά, ώστε να σε φέρνουν στο μυαλό...»²⁴¹.

Ο Guerric, ηγούμενος του Igny της Γαλλίας, πραγματεύεται πολύ συχνά τη «μητρική εικόνα» του θηλασμού για να περιγράψει τη σχέση του Χριστού, Πέτρου, Παύλου και των ιεραρχών γενικότερα, με την ψυχή του πιστού αλλά και για να περιγράψει τη γέννηση του Χριστού μέσα στην ψυχή του ατόμου. Έτσι, συνεχίζει, θα αναζωογονήσει τον άνθρωπο και θα του προσφέρει προστασία και ζεστασιά²⁴². Ο Aelred, όπως και άλλοι κιστερκιανοί συγγραφείς²⁴³, αναφέρει ότι η ψυχή του πιστού τρέφεται από το γάλα που ρέει από την ανθρώπινη φύση του Χριστού και ότι η ψυχή αναζητεί καταφύγιο στον Χριστό²⁴⁴.

Εκείνο που αναδύεται ως λόγος της ύπαρξης μιας τέτοιας εικόνας στα δυτικά μεσαιωνικά εκκλησιαστικά κείμενα, μέσα βέβαια από την έρευνα της Caroline Walker Bynum, είναι η άνοδος μιας λυρικής-συναισθηματικής ευσέβειας, η οποία επικεντρώνεται στην ανθρώπινη υπόσταση του Χριστού, στην προσήνεια του θεού, ότι δηλαδή βρίσκεται κοντά στους ανθρώπους. Η εικόνα του Χριστού ως μητέρα, δεν αποτελεί μόνο μια προσπάθεια ανάδειξης της ανθρώπινης φύσης του Χριστού και ότι

²³⁸ Bynum, *Jesus as Mother*.

²³⁹ Στο ίδιο, σελ. 113-114.

²⁴⁰ Στο ίδιο, σελ. 117.

²⁴¹ Στο ίδιο, σελ. 119.

²⁴² Στο ίδιο, σελ. 121.

²⁴³ Οι Κιστερκιανοί (αγγλ.:Cistercian) είναι μικτό θρησκευτικό, μοναστικό τάγμα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας που ιδρύθηκε το 1098 μ.Χ. (Catholic Encyclopedia in Catholic online).

²⁴⁴ Bynum, ο.π., σελ. 123.

είναι προσιτός στον λαό, αλλά εκφράζει επίσης τη συναισθηματική πνευματικότητα του 12^{ου} – 14^{ου} αιώνα. Συνεπώς, οι συγγραφείς αυτοί προσέδωσαν κάτι επιπλέον στις πνευματικές μορφές εξουσίας: συμπόνια, εγγύτητα, φιλανθρωπία, ευσέβεια. Δεν έβλεπαν αυτές τις μορφές μόνο ως «εξουσία» και ως κάτι το απόμακρο από αυτούς, αλλά ένιωσαν, ότι ο «κύριος» έπρεπε να καταστεί πιο ευαίσθητος απέναντί τους²⁴⁵. Η αντίληψή τους αυτή, εξέφραζε συγκεκριμένες ιδέες και προβλήματα της ζωής τους. Το τελευταίο, θεωρώ θα πρέπει να ληφθεί υπόψη στην προσπάθειά μας να ερμηνεύσουμε την εικόνα αυτή στα αυτοκρατορικά ποιήματα του Μανουήλ Φιλή.

1.4. Η μητρική εικόνα του αυτοκράτορα και το γάλα των αρετών

Η προσπάθεια καθορισμού και εξακρίβωσης της σημασίας του γάλακτος αλλά και της μητρικής εικόνας του Χριστού καθώς και άλλων ιερών προσώπων ως συμβόλου, θα συμβάλει ώστε να αποσαφηνίσουμε και να αναλύσουμε τη σημασία και τη λειτουργία της μητρικής εικόνας του αυτοκράτορα ως τροφού. Με λίγα λόγια, θα τοποθετήσουμε τη μητρική εικόνα του αυτοκράτορα, μέσα στο χρονικό της πλαίσιο, ώστε να καταλήξουμε στο πιο ακριβές συμπέρασμα. Βέβαια, θα εντάξουμε στην προσπάθειά μας αυτή και τη σημασία που αποκτά το προσφερόμενο από τις Αρετές γάλα.

Μολονότι η μητρική απεικόνιση του Χριστού και άλλων ιεραρχών εντοπίζεται σε ποικίλα δυτικά μεσαιωνικά κείμενα, κάτι ανάλογο δεν μαρτυρείται σε βυζαντινά κείμενα, παρόλο που η αναφορά στο γάλα και τις ιδιότητές του εντοπίζεται σε αναρίθμητα κείμενα, πάντοτε όμως με θρησκευτικό υπόβαθρο και χωρίς άμεσο συσχετισμό με το πρόσωπο του Χριστού ή του αυτοκράτορα²⁴⁶. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε είτε ότι έφτασαν στα χέρια του Φιλή κάποια από τα δυτικά αυτά κείμενα από τα οποία εμπνεύστηκε είτε ότι ενέταξε την εικόνα αυτή στα ποιήματά του αγνοώντας την ύπαρξη των κειμένων αυτών.

Κατά την άποψή μου, ο Μανουήλ Φιλής έχει εντάξει στο κάθε ποίημά του που μας απασχολεί τη μητρική εικόνα του αυτοκράτορα επιθυμώντας να προβάλει διαφορετικές σημασίες κάθε φορά. Το πρώτο εξεταζόμενο κείμενο, στο οποίο ο Φιλής καλεί τον αυτοκράτορα να δημιουργήσει δική του θηλή για να θρέψει το παιδί του,

²⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 154.

²⁴⁶ Τη μητρότητα και τον θηλασμό στην Ελληνιστική και πρώιμη Βυζαντινή εποχή (323 π.Χ.-650 μ.Χ.) εξετάζει το διεπιστημονικό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Κύπρου με τίτλο: «Γαλακτοφόροι Μαστοί: Μητρότητα και Θηλασμός από τους Ελληνιστικούς στους Πρώιμους Βυζαντινούς Χρόνους (4ος αι. π.Χ.-7ος αι. μ.Χ.)». Περισσότερα για το πρόγραμμα στην ιστοσελίδα του: <https://ucy.ac.cy/motherbreast/el/>

αλλά και όλα τα νήπια²⁴⁷, ο αυτοκράτορας θα «αγκαλιάσει» με τρυφερότητα και αγάπη τον πεινασμένο λαό του, θα τον προστατέψει και δε θα είναι αδιάφορος μπροστά στα προβλήματα που αντιμετωπίζει. Όμως, ο αυτοκράτορας δεν είναι μόνο εκείνος που θα παράσχει υλική τροφή προς τον λαό, αλλά και εκείνος που θα εμφυτεύσει μέσα στον «κοινό θνητό, πνευματική τροφή: «γάλα» εμπλουτισμένο με τα δικά του θεσπίσματα, με τις δικές του αποφάσεις.

Στα τρία τελευταία ποιήματα που μας απασχολούν, η παρουσία του γαλακτοτρόφου αυτοκράτορα μπορεί να ερμηνευθεί κυρίως ως απεικόνιση της φιλάνθρωπης φύσης του αυτοκράτορα. Ειδικότερα, ο Φιλής εκφράζει την πίστη ότι ο αυτοκράτορας θα λάβει τις κατάλληλες ενέργειες ώστε να διώξει μακριά τον λιμό και ότι θα επαναφέρει την ελπίδα για ευημερία. Ο ανώτατος θεσμικός άρχων αποτελεί το όχημα σωτηρίας του λαού, αντιμετωπίζει με στοργή τα προβλήματά του και απομακρύνει τα νέφη κατήφειας που καλύπτουν τον ουρανό της αυτοκρατορίας²⁴⁸.

Στα άλλα δυο ποιήματα, η αναφορά στις Αρετές, που παρέχουν το αμόλυντο γάλα τους στο αυτοκρατορικό βρέφος²⁴⁹, θα μπορούσε να επεξηγηθεί σε ένα κυρίως σημασιολογικό πλαίσιο: οι Αρετές μεταφέρουν στον διάδοχο του θρόνου όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που θα αποτελέσουν το έρεισμα της αυτοκρατορικής κραταίωσης και συνέχειας. Αυτή η σημασία τους καθίσταται ιδιαίτερα φανερή στον γενέθλιο λόγο προς τον Ανδρόνικο Γ΄, επί τη ευκαιρία της γεννήσεως του Ιωάννη Ε΄. Εκεί, αρχικά παίρνει τον λόγο η Φρόνησις, η οποία υπόσχεται στο νεογέννητο διορατικότητα και οξυδέρκεια. Έπειτα, η Ανδρεία υπόσχεται να διδάξει την ετοιμότητα της μάχης προτού υπάρξει ανάγκη. Στη συνέχεια, η Σωφροσύνη δωρίζει στο αυτοκρατορικό βρέφος τη σεμνότητα, ενώ η Θέμις υπόσχεται να συνδράμει ώστε να καταφέρει ο διάδοχος του θρόνου να πλατύνει το κράτος και να το καταστήσει ανώτερο ανάμεσα στα άλλα έθνη. Παρακάτω, ο Φιλής αναφέρει ότι αυτήν την ανατροφή είχε και ο «γεννήτωρ» του παιδιού, επομένως μας οδηγεί στο αρχικό μας συμπέρασμα, ότι δηλαδή το «αρετούχο» γάλα περιέχει τα κληρονομικά χαρακτηριστικά που επιβάλλεται να περιβάλλουν τον αυτοκράτορα, ώστε να βασιλέψει με επιτυχία και να ενδυναμώσει τη

²⁴⁷ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὅτε ἐζήτει προμήθειαν ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, P.49.

²⁴⁸ Για το μοτίβο της φιλανθρωπίας βλ. Herbert Hunger, «Φιλανθρωπία: Eine griechische Wortprägung auf ihrem Wege von Aischylos bis Theodoros Metochites», στο *Anzeiger phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 100*, Γκρατς 1963, σελ. 1-20. Herbert Hunger, *Byzantinistische Grundlagenforschung. Gesammelte Aufsätze*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973 και Herbert Hunger, *Prooimion: Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Wiener Byzantinische Studien, Band I, Βιέννη 1964, σελ. 143-153.

²⁴⁹ Holzinger, "Ein Panegyrikus" και Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, F.95.

θέση του κράτους. Στην ουσία οι τέσσερις αρετές αποτελούν το δοχείο, το οποίο περιέχει το αρετούχο γάλα, με το οποίο, σύμφωνα πάντοτε με τον Φιλή, είχε τραφεί και ο πατέρας του παιδιού αλλά και όλοι οι αυτοκρατορικοί πρόγονοι του βρέφους. Το γάλα συνάμα αποτελεί το «δοχείο» εκείνων των χαρακτηριστικών που επιβάλλεται να συνθέτουν την ιδιοσυγκρασία και την εικόνα του αυτοκράτορα, όπως εκείνη διαμορφώθηκε μέσα από τους αιώνες.

Εκτός από αυτό το ποίημα, η σημασία του γάλακτος ως μέσου μεταφοράς ιδιαίτερων χαρακτηριστικών σημειώνεται και στο τελευταίο ποίημα που εξετάστηκε. Έρχεται λοιπόν να προστεθεί ανάμεσα στα άλλα και η ρητορική δεινότητα στα χαρακτηριστικά εκείνα που ανυψώνουν τον αυτοκράτορα στα μάτια των υπηκόων του. Μάλιστα, η ικανότητα αυτή είναι δυνατό να συνεισφέρει στην αποκατάσταση της ταραχής –πολιτικής και κοινωνικής- που επικρατεί στο κράτος. Η αναφορά σε κάποιο πρόσωπο ως δοχείο γεμάτο εξέχοντα χαρακτηριστικά των Αρετών, συναντάται τόσο σε σύγχρονους του Φιλή λογίους όσο και σε προγενέστερους²⁵⁰.

Ο Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, θέλοντας να επευφημήσει τον γαμπρό του για τις νίκες του, γράφει²⁵¹:

έάλω γὰρ αὐτοῦ κατάκρας εὐθύς ὁ πρεσβύτερος βασιλεὺς, οὐ μόνον διὰ τὴν πρὸς τὸν πατέρα εὐνοίαν, ἀλλ' ὅτι καὶ αὐτὸν ἑώρα δοχεῖον ἄν τις εἶπε χαρίτων παντοδαπῶν.

Μετάφραση: κυριεύτηκε από αυτόν εντελώς και αμέσως ο γηραιότερος βασιλιάς, όχι μόνο εξαιτίας της εύνοιας προς τον πατέρα, αλλά επειδή και αυτόν τον ίδιο θεωρούσε, και αυτόν ως δοχείο κάθε είδους αρετών.

Επομένως, αφού οι Αρετές αποτελούν το δοχείο που περιέχει όλα εκείνα τα σημαίνοντα χαρακτηριστικά, τα οποία μεταφέρθηκαν στον αυτοκράτορα παιδιόθεν, τον ρόλο τώρα του ανθρώπινου δοχείου «έχει αναλάβει» και ο αυτοκράτορας στα δύο ποιήματα που έχουν εξεταστεί. Ο αυτοκράτορας δε θεωρείται μόνο φορέας ζωτικών και θρεπτικών συστατικών για αποσόβηση της πείνας και των κακουχιών του λαού

²⁵⁰ Ο Ιωάννης Μαυρόπουλος, χαρακτηρίζει δοχείο αρετών τον Άγιο Νικόλαο: Τὴν κατάκαρπον ἐλαίαν,/ τὴν πολύφορον ἄμπελον,/ τὴν πυκαζομένην βότρυσι **χαρίτων** περκάζουσι,/ τῶν **ἀρετῶν τὸ δοχεῖον** (Αντώνιος Παναγιώτου, *Ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος Ὑμνογράφος τοῦ Ἁγίου Νικολάου*, Ἐκδόσεις Π. Κυριακίδη, Ἀθήνα 2008, κανόνας 4^{ος}, ὠδή 3, στίχοι 95-99). Το ίδιο και ο Συμεών Θεσσαλονίκης: συλλαβοῦσα ἔν γαστρί• καὶ διὰ σοῦ τὰ ὑπὲρ φύσιν πράττει Νικόλαος. Ὡ καθέδρα τοῦ Θεοῦ, ὦ **δοχεῖον** καθαρὸν, ὦ κειμήλιον αὐτοῦ **τῶν χαρίτων ἀπασῶν**, δεήσεσι τοῦ Νικολάου ἡμᾶς χαρίτωσον (Συμεών Θεσσαλονίκης, *Ἐκκλησιαστικοὶ Ὕμνοι*, Ὕμνος 25, στίχος 54). I. Phountoules, *Συμεῶν ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, τὰ Λειτουργικὰ Συγγράμματα, Εὐχαὶ καὶ Ὕμνοι*, Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1968.

²⁵¹ Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, Ludwig Schopen (επιμ.), Weber, Βόννη 1828-1832, Τόμος 3, σελ. 9.

του, αλλά και φορέας πνευματικών αρετών και χαρίτων, οι οποίες θεωρούνται από τον Φιλή εξίσου σημαντικές για την ανάπτυξη του αυτοκρατορικού βρέφους καθώς και για την πνευματική πρόοδο των υπηκόων του. Τα δεινά στα οποία έχει περιπέσει η αυτοκρατορία προβάλλονται ως αποτέλεσμα του αμαρτωλού βίου που διάγει ο λαός. Ο αυτοκράτορας δεν μεταδίδει τις αρετές που λαμβάνει μέσω του γάλακτος των χαρίτων (δύναμη, σωφροσύνη, φρόνηση, ανδρεία) στους υπηκόους του, αλλά χάρη σ' αυτές μπορεί να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του ρόλου του, ανάμεσα στις οποίες είναι και η φροντίδα για την ευημερία, σωματική και πνευματική, των υπηκόων του.

Επιπλέον, η μητρική παρουσία του αυτοκράτορα μέσα στα ποιήματα εξυπηρετεί έναν ιδιόζοντα σκοπό του Φιλή. Αν αναλογιστούμε τον συναγωνισμό που υπήρχε ανάμεσα στους λόγιους της εποχής, για να διακριθούν στους λογοτεχνικούς κύκλους της αυτοκρατορικής αυλής²⁵², τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Φιλής αγωνιζόταν να ξεχωρίσει από τους υπόλοιπους. Η εικόνα του γαλακτοτρόφου αυτοκράτορα δεν θα ήταν εντελώς άγνωστη στους παραλήπτες του ποιήματος του Φιλή, αφού υπάρχει αναπαράσταση της θεοτόκου ως γαλακτοτροφούσας. Σύμφωνα με κάποιους μελετητές η εικόνα αυτή συνδέεται με την ανθρώπινη φύση του Χριστού, ενώ κάποιοι άλλοι υποστηρίζουν ότι το γάλα της θεοτόκου λειτουργεί ως συμβολισμός για τον Λόγο. Είναι το θεϊκό φαγητό που παρέχεται από τον θεό στο θείο βρέφος και εγγυάται την αθανασία²⁵³. Όπως ο σκοπός της αναπαράστασης αυτής είναι να αναδειχθεί η ανθρώπινη φύση του Χριστού, έτσι και ο Φιλής στόχευε στην ανάδειξη της φιλόφιλης φύσης του αυτοκράτορα, ότι είναι και ο ίδιος άνθρωπος παρόλη την ανωτερότητά του ανάμεσα στους ανθρώπους. Όντας φιλόφιλος αυτοκράτορας είναι λογικό να ενδιαφέρεται για την πρόοδο των συνανθρώπων του και να αγωνίζεται για την απαγκίστρωση του λαού του από τη δυστυχία και τον λιμό. Ταυτόχρονα, όπως προσφέρει ο θεός μέσω της θεοτόκου το θεϊκό φαγητό στο θείο βρέφος, έτσι και ο αυτοκράτορας, ο εκπρόσωπός του στη γη, προσφέρει το αναγκαίο φαγητό στο δικό του βρέφος, τους υπηκόους του.

Η εικόνα του αυτοκράτορα ως γαλακτοτρόφου, έρχεται να ανατρέψει τις άλλες κοινότυπες εικόνες του. Οι ελπίδες του «λαού» για απεγκλωβισμό του από τη δυσμενή θέση του στηρίζονται στον αυτοκράτορα, ο οποίος θα προνοήσει και θα τον καταστήσει αυτάρκη πνευματικά και υλικά. Με την εικόνα του γαλακτοτρόφου

²⁵² Agapitos, "Blemmydes, Laskaris and Philes", σελ. 16.

²⁵³ Elizabeth Bolman, "The enigmatic Coptic Galaktotrophousa and the cult of the Virgin Mary in Egypt", στο: *Images of the Mother of God: Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, M. Vassilaki (επιμ.), Burlington 2005, σελ. 17-19.

αυτοκράτορα ο Φιλής παρουσιάζει τους υπηκόους του να ακολουθούν αγόγγυστα και με τυφλή εμπιστοσύνη, όπως θα έκανε άλλωστε και ένα νήπιο που έχει μονάχα την προστασία των γονέων του, τον αυτοκράτορα, διότι μόνο εκείνος μπορεί να τους κατευθύνει πνευματικά και να φέρει την ευημερία. Καταληκτικά, αναλογιζόμενοι την πρωτοτυπία του συγκεκριμένου μοτίβου και την έκπληξη που προκάλεσε ανάμεσα στο αναγνωστικό του κοινό, είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι ο Φιλής βρήκε το κατάλληλο μοτίβο, ώστε να μεταδώσει με ευκολία την αυτοκρατορική ιδεολογία²⁵⁴.

²⁵⁴ Ο Drpić υποστηρίζει ότι ο Φιλής χρησιμοποιούσε και πρωτότυπα επίθετα στα επιγράμματά του, επειδή τα μέλη της αριστοκρατίας και πιθανοί χορηγοί του ήταν λάτρεις τέτοιων πρωτότυπων και απόκρυφων επιθέτων. Δες: Drpić, *Epigram, Art, and Devotion in Later Byzantium*, σελ. 370.

Η αυτοκρατορική λύρα και η «αρμονία» του κράτους

Ανάμεσα στις άλλες εικόνες με τις οποίες εμφανίζεται ο αυτοκράτορας στην ποίηση του Φιλή, η εικόνα του ως Ορφέα δεν είναι και μία από τις συνηθέστερες. Στα παρακάτω εξεταζόμενα ποιήματα μαρτυρείται η παρομοίωση του αυτοκράτορα ή ενός μέλους της αυτοκρατορικής οικογένειας με τον Ορφέα ή γίνεται έμμεση αναφορά και παρομοίωση του αυτοκράτορα με τον Ορφέα. Ειδικότερα, σε δύο μόνο ποιήματα ο Μανουήλ Φιλής παρομοιάζει τον αυτοκράτορα με τον Ορφέα, σε άλλα δύο, έμμεσα, τον χαρακτηρίζει ως ρυθμιστή και εναρμονιστή, παραπέμποντας στον Ορφέα, ενώ τέλος σε άλλα δύο δίδει τη μορφή αυτή στον Δεσπότη Ιωάννη, μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας. Έτσι, ιδιαίτερη βαρύτητα θα δοθεί στα δύο πρώτα ποιήματα, χωρίς όμως να παραβλέψουμε και τη σημασία των άλλων τριών στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε τον σκοπό της χρήσης της εικόνας αυτής από τον Φιλή. Για αυτόν τον λόγο, αρχικά παρατίθενται τα αποσπάσματα από τα εξεταζόμενα κείμενα, τα οποία στη συνέχεια ερμηνεύονται με βάση και τα συμφραζόμενα ολόκληρου του ποιήματος, ώστε να καταλήξουμε σε ένα βάσιμο συμπέρασμα για τη χρήση της απεικόνισης αυτής του βυζαντινού αυτοκράτορα.

2.1. Τα ποιήματα

Το πρώτο ποίημα²⁵⁵, στο οποίο εμφανίζεται ο αυτοκράτορας ως Ορφέας, είναι επαιτικό. Στο έκτασης 90 στίχων ποίημα ο ποιητής δεν επαιτεί ούτε για τροφή, ούτε για ενδύματα, ούτε για κάποια άλλη παροχή, αλλά ο λόγος εδώ είναι υψίστης σημασίας για έναν λόγιο: ο Φιλής δεν είναι σε θέση να συνθέσει λόγω κάποιας ασθένειας. Ξεκινώντας, ο Φιλής εγκωμιάζει τον αυτοκράτορα χαρακτηρίζοντάς τον ως την ισχυρότερη καρδιά και ως αυτόν που οδηγεί την οικουμένη. Στη συνέχεια προχωρεί στην αναφορά της εικόνας που μας ενδιαφέρει:

²⁵⁵ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, Ρ.40.

Κὰν ἔξ ὕλης εὐρυθμος ὠργανωμένος
Τῆς τοῦ κράτους σύριγγος Ὀρφεὺς εὐρέθης,
Νευραῖς λογικαῖς γνωστικῆς μουσουργίας
Τὰ τῆ φύσει χρήσιμα φορμίζων μέλη,
Δι' ὧν ὁ κοινὸς εὐγενίζεται κρότος,
Οὐδὲν δυσηχὲς οὐδ' ἀσύμφωνον φέρων.
Ἔτι σιγήσω καὶ συνέξω τὸ στόμα,
Καὶ λίθον ἀδρὸν ἐγκαθεῖρξω ταῖς γνάθοις,
Ὡς ἂν ἔχοι πώρωσιν ἢ φύσις λίθου
Πρὸς τοὺς κρύφα τρύχοντας ἀρρήτους πόνους; (στίχοι 6-15)

Μετάφραση: Και αν από τη γέννησή σου (είσαι) φτιαγμένος εύρυθμος
έγινες Ορφέας της κρατικής σύριγγας,
με λογικές χορδές της γνωστικής τραγουδοποιίας
συνθέτοντας λυρικά τραγούδια, που είναι στη φύση χρήσιμα,
μέσω των οποίων εξευγενίζεται ο συνήθης ήχος,
χωρίς να φέρεις κάτι το κακόηχο ή το παράφωνο μουσικά.
Πλέον θα σιωπήσω, θα συγκρατήσω το στόμα,
και πέτρα ογκώδη θα συγκλείσω στις γνάθους,
για να μπορέσει να έχει το σώμα λίθινη αντοχή
προς τους ανείπωτους πόνους που κρυφά με βασανίζουν;

Ο αυτοκράτορας παρομοιάζεται με τον Ορφέα που με τη σύριγγά του ρυθμίζει με τρόπο εύρυθμο τις κρατικές υποθέσεις. Συγκεκριμένα, ο Φιλής επαινεί τον αυτοκράτορα για τη διατήρηση της αρμονίας στο κράτος, αφού με τις συνθέσεις του, πιθανώς εννοώντας τους νόμους και τις δράσεις του αυτοκράτορα, περιορίζει τις παραφωνίες που συμβαίνουν στη διαχείριση του κράτους. Από την άλλη μεριά, ο ποιητής εισάγει τις δικές του ανησυχίες σχετικά με τους πόνους που τον βασανίζουν και που τον αναγκάζουν την ίδια στιγμή να καταφύγει σε τρόπους «απονενοημένους» για να γλιτώσει από τις δυσμενείς αυτές καταστάσεις: να δέσει ογκώδη πέτρα στις γνάθους. Η παρουσίαση αυτή του ταλαιπωρημένου Φιλή έχει στόχο να πείσει τον αυτοκράτορα να επαναφέρει την αρμονία όχι μόνο στη διοίκηση του κράτους αλλά και στη ζωή του ποιητή.

Το δεύτερο ποίημα²⁵⁶ διαφοροποιείται ειδολογικά από το προηγούμενο. Είναι μια μονωδία προς τον δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγο, μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας και πρωτότοκο γιο από τον δεύτερο γάμο του Ανδρόνικου Β'. Ο Ιωάννης

²⁵⁶ Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυρίου Μανουὴλ Φιλῆ μονωδία ἐπὶ τῷ δεσπότη κυρ. Ἰωάννη τῷ Παλαιολόγῳ, ἐν ἧ' ἐπιφέρει καὶ πρόσωπα τάδε τοῦ δράματος. Πρόσωπα εἰσὶ ταῦτα. Βασιλεὺς, Δέσποινα, Βασιλεὺς, Βασίλισσα, Βασιλεὺς, Θεράπων. F.213.

Παλαιολόγος γεννήθηκε το 1286, παντρεύτηκε το 1304 την Ειρήνη, κόρη του Νικηφόρου Χούμνου και πέθανε το 1307²⁵⁷. Η πολύστιχη αυτή μονωδία των 597 στίχων παίρνει τη μορφή μιας δραματικής ηθοποιίας με τα συμμετέχοντα πρόσωπα να είναι ο Βασιλεύς-πατέρας, η Βασίλισσα-μητέρα, ο Βασιλεύς-γιος, η Βασίλισσα-σύζυγος και ο Θεράπων²⁵⁸. Επομένως, τα πρόσωπα πρέπει να είναι ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄, η σύζυγός του Ειρήνη η Μομφερατική, ο μικρότερος αδελφός του αποθανόντος, Μιχαήλ Θ΄ και η σύζυγος του αποθανόντος Ειρήνη Χούμναινα. Μάλιστα, ο Μιχαήλ Θ΄ απουσιάζει από την τελετή, λόγω στρατιωτικών υποχρεώσεων, αλλά παρόλα αυτά περιγράφει την πομπή. Όλα τα πρόσωπα εκφράζουν τη θλίψη τους για τον αδόκητο χαμό του Ιωάννη μέσα από *τεχνικούς όρους* του θρήνου²⁵⁹. Η μονωδία αυτή πολύ πιθανόν να εκφωνήθηκε στο ετήσιο μνημόσυνο του Ιωάννη Παλαιολόγου, δηλαδή το 1308²⁶⁰. Ο Θεράπων αποτελεί λογοτεχνική επινόηση του Μανουήλ Φιλή, αφού είναι ο χαρακτήρας εκείνος, ο οποίος φέρει το προσωπίο του ποιητή και εκφράζει μέσα στο ποίημα τις σκέψεις και τα συναισθήματά του. Τα πρόσωπα, εναλλασσόμενα, παίρνουν τη σκυτάλη του λόγου και πενθούν για τον χαμό του δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγου. Πρώτος παίρνει τον λόγο ο Θεράπων, ο οποίος επιδίδεται σε ένα μακροσκελή εγκωμιαστικό λόγο ακολουθώντας τους κανόνες της μονωδίας²⁶¹. Το σημείο που μας ενδιαφέρει σε αυτόν τον πρόλογο του Θεράπωντος είναι το σημείο εκείνο που χαρακτηρίζει ξεκάθαρα τον δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγο ως Ορφέα:

Ποῦ καὶ τὸ φιλόμουσον ὀρνίθων γένος;
Κάκεϊνο δὴ δεῖ συνδραμὸν τοῖς ἀψύχοις
Ἰδὰς λιγυρὰς ὀργανοῦν τῷ δεσπότη·
Καὶ γὰρ λογικῆς μουσικῆς ἦν ἐργάτης
Νικῶν ἀτεχνῶς τὸν σοφὸν πρὶν Ὀρφέα
Τοῖς ἐμφύτοις κρούμασι τῆς εὐγλωττίας,
Ἦ μᾶλλον αὐτὸς μουσικὴν εἶχε πλάσιν
Ἐκ τῆς περὶ τὴν φύσιν εὐαρμοστίας·
Θραυσθεῖς δὲ γοργῶς ἐξελύθη τὸν τόνον,

²⁵⁷ ODB, Τόμος 3, σελ.1558-1559 (επιμ. Alexander Kazhdan).

²⁵⁸ Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 272-273. Η περίπτωση της μονωδίας αυτής του Φιλή είναι μοναδική, αφού σε άλλες μονωδίες προγενέστερων και μη, δεν υπάρχουν ενδείξεις για εκτέλεσή τους κατά τη διάρκεια της τελετουργίας (στο ίδιο, σελ. 276, 283).

²⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 277. Ο θρήνος όμως μετατρέπεται σε ελπίδα για σωτηρία της ψυχής του αποθανόντος και παρηγοριά για αυτούς που αφήνει πίσω του.

²⁶⁰ Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Τόμος Β΄, σελ. 562.

²⁶¹ Ανάλυση του ποιήματος με βάση τους κανόνες των επιταφίων αλλά και γενικότερα για τους επιτάφιους λόγους του Μανουήλ Φιλή, δεσ: Papadogiannakis, *Studien zu den Epitaphien des Manuel Philes*, σελ. 110-113.

Καὶ νῦν σιωπᾶ τῶν μελῶν κεκλασμένων,
Καὶ τῆς καλῆς μαγᾶδος ἔμπεφραγμένης.
Τῆς γὰρ ὑπάτης ἐκραγείσης καρδίας
Ἀμήχανον ζῆν καὶ λαλεῖν τὸ σαρκίον,
ἽΩ τάχα νευρὰ καὶ γλυφίς ἦν τὸ στόμα.
Πλὴν ἀλλὰ κάμοι δυστυχῶς ὑπορῥέει
Τὸ φθέγμα καὶ τὸ κροῦμα καὶ τὸ σύντονον. (στίχοι 80-95)

Μετάφραση:

Ποῦ (να βρίσκεται) καὶ ἐκεῖνο το εἶδος των πουλιῶν που αγαπάει τὴ μουσική;
Καὶ ἐκεῖνο πρέπει λοιπὸν να συντρέξει με τὰ ἀψυχα (στοιχεῖα τῆς φύσης)
(καὶ) δυνατὲς (στον ἦχο) ὠδὲς να δημιουργήσουν για τὸν δεσπότη·
γιατί ἦταν δημιουργὸς ἔλλογης μουσικῆς
νικῶντας παντελῶς τὸν προηγούμενο σοφὸ Ὀρφέα
με ἔμφυτες νότες τῆς ευγλωττίας,
ὁμως ὁ ἴδιος εἶχε μᾶλλον μουσικὴ παιδεία
προερχόμενη ἀπὸ τὴν ἀρμονία τῆς φύσης·
ἐπειδὴ ὁμως ἐξασθένησε γρήγορα, χαλάρωσε τὸ μουσικὸ τόνο,
καὶ τώρα βρίσκεται σε σιγή, τὰ τραγούδια ἔχουν σπάσει,
καὶ ἡ καλὴ κιθάρα ἔχει σταματήσει να παίζει.
Ἐπειδὴ ὅταν ραγίσει ἡ καρδιά
δεν εἶναι δυνατό να ζεῖ καὶ να τραγουδᾷ τὸ σῶμα,
στο ὁποῖο τὸ στόμα ἦταν χορδὴ καὶ δοξάρι.
Ὅμως καὶ σε ἐμένα, δυστυχῶς, καταρρέει,
ἡ φωνὴ καὶ ἡ δύναμη.

Ὁ δεσπότης Ἰωάννης Παλαιολόγος ἔχει νικήσει παντελῶς τὸν Ὀρφέα, σύμφωνα με τὸν Θεράποντα, ἀφοῦ εἶχε ἔμφυτη τὴν ευγλωττία, τὴ μουσικὴ παιδεία καὶ μὸρφωση. Ὅμως, δυστυχῶς, με τὸν θάνατό του ἔχει πάψει να παίζει ἡ μελωδικὴ κιθάρα τὰ τραγούδια που συνήθιζε να δημιουργεῖ, ἀφοῦ, ὅπως ἀναφέρει, τὸ στόμα του ἦταν χορδὲς καὶ δοξάρι που δημιουργοῦσαν ἦχους. Ἐπομένως, ὁ Φιλῆς παρομοιάζει τὴν καρδιά του δεσπότη με κιθάρα καὶ τὸ στόμα του με ἔγχορδο που φέρει σμίλη/ δοξάρι. Ὁ δεσπότης, ὅταν βρισκόταν ἐν ζωῇ, ἀποτελοῦσε ἓνα ζωντανὸ μουσικὸ ὄργανο καὶ συνέβαλλε στὴν ἀρμονία του κράτους²⁶². Ἡ ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία του ἀνθρώπινου σώματος ὡς μουσικὸ ὄργανο ἐμφανίζεται σε ἀρκετὰ πατερικὰ κείμενα. Για παράδειγμα ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος γράφει: «Ἡ ψυχὴ εἶναι ἓνας ἐξαιρετὸς μουσικὸς καὶ τεχνίτης.

²⁶² Ἡ μονωδία εἶναι μεστὴ ἀπὸ τεχνικὲς: παραλληλισμοὺς, συστάδες ἐπιθέτων, χαλαρὴ δομὴ πρότασης, κλιμάκωση συναισθημάτων, ἐπανάληψη, μεταφορὲς. Για περαιτέρω ἀισθητικὴ ἀνάλυση του ποιήματος βλ. Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 275.

Το σώμα είναι το όργανο, το οποίο παίρνει τη θέση της κιθάρας, του αυλού, της λύρας...»²⁶³.

Το τρίτο ποίημα είναι ένας επιτάφιος προς τον Ιωάννη Παλαιολόγο²⁶⁴. Ο Φιλής ξεκινά με ένα συνηθισμένο «τόπο» του είδους. Δεν υπάρχουν λόγια, δεν υπάρχουν τραγούδια που να έχουν τη δύναμη να υμνήσουν τη σοφία του νεκρού. Ο νεκρός υπήρξε σύμφωνα με τον Φιλή γίγαντας και έφερε από βρέφος τη δόξα μαζί του. Παραπέρα, παρομοιάζεται με πορφυρό ρόδο το οποίο κόπηκε από το δέντρο της δυναστείας²⁶⁵. Στη συνέχεια, επαινούνται τα φυσικά χαρακτηριστικά του θανόντος και η χάρη του σώματός του, υπερτονίζοντας την ομορφιά του και προβάλλοντας τα πνευματικά του προτερήματα. Τέλος, καλεί τον Ορφέα να σωπάσει τη λύρα, γιατί ο νεκρός υπήρξε γητευτής και της φύσης των αψύχων:

ἀλλ' εἰ μὲν ἐσπούδαζεν εἰς χάριν λόγων,
σίγησον, Ὀρφεῦ, λῆρον εἰδῶς τὴν λύραν·
οὗτος γὰρ ἦν ἐκεῖνος (ὦ κενῶν κρότων)
ὃς τὰς φύσεις ἔθελγε καὶ τῶν ἀψύχων· (στ. 70-73)

Μετάφραση: αλλά αν και υπήρξε σπουδαίος στη χάρη των λόγων,
σιώπησε, Ορφέα, αφού γνωρίζεις ότι η λύρα σου βγάζει ανοησίες·
γιατί αυτός ήταν εκείνος (ω των μάταιων στίχων)
ο οποίος έθελγε τις φύσεις και των αψύχων·

Παρακάτω, ο ποιητής προχωρά σε μία άλλη αρετή, αυτή της γενναιότητας:

εἰ δ' ὄπλα κινεῖν πρὸς παλαμναίας μάχας
καὶ πρὸς χύδην φάλαγγας ἐχθρῶν ἐκτρέχειν,
Ἥρακλες, αἰσχύνθητι τὴν εὐανδρίαν,
(M96, στίχοι 74-76)

Μετάφραση: Αν (ο καίσαρας) κινούσε τα όπλα σε ολέθριες μάχες
και εξορμούσε προς αμέτρητες φάλαγγες των εχθρών
Ηρακλή, να ντραπείς για τη γενναιότητά (σου)

²⁶³ Μουσικός τις ἄριστος ἐστὶν ἢ ψυχὴ, τεχνίτης ἐστὶν ὄργανόν ἐστι τὸ σῶμα, κιθάρας καὶ αὐλοῦ καὶ λύρας χώραν ἐπέχον. (Ιωάννη Χρυσοστόμου, Σχόλια εἰς τὸν ψαλμὸν 145, PG 55, σελ. 519-528, γραμμὴ 41-43). Βλ. Everett Ferguson, *Toward a Patristic Theology of Music*, Peeters Press, Λουβέν 1993, σελ. 269.

²⁶⁴ M.96: Ἐπιτάφιοι τῷ καίσαρι.

²⁶⁵ Αυτό το μοτίβο ήταν κάτι που συνηθιζόταν στις μονωδίες και τους επιταφίους. Περισσότερα βλ. Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 142.

Αρχίζει την περιγραφή με μια υπόθεση: στην περίπτωση που ο καίσαρας ριχνόταν μόνος του στη μάχη ενάντια στις πολυάριθμες φάλαγγες των εχθρών, καλεί τον Ηρακλή να αισθανθεί ντροπή για τη γενναιότητά του. Αυτή η υπόθεση και η επακόλουθη προστακτική χρησιμοποιούνται από τον Φιλή, για να τονίσουν την υπεροχή του καίσαρα. Στο προηγούμενο απόσπασμα ο Φιλής προστάζει τον Ορφέα, ο οποίος είναι φημισμένος για τη μουσική του, να σωπάσει μπροστά στην υπεροχή του καίσαρα. Στη συνέχεια καλεί τον Ηρακλή να ντραπεί μπροστά στη γενναιότητα του καίσαρα. Με τον τρόπο αυτό υπερτονίζει την υπεροχή του καίσαρα, στην υποθετική περίπτωση που δεν πέθαινε. Μια τέτοια υπόθεση δεν είναι δυστυχώς εφικτή, όπως επισημαίνει στη συνέχεια ο ποιητής. Αυτή του η γενναιότητα, συνεχίζει, οφείλεται στην εκγύμναση του σώματος, η οποία αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της στρατιωτικής δύναμης για τους νέους. Δυστυχώς, όμως, ο νέος αυτός κείται μέσα στα έγκατα της γης, για αυτό ο ποιητής καλεί τον θεατή να τον πενήθει και να προσευχηθεί για τη σωτηρία της ψυχής του²⁶⁶.

Στο τέταρτο ποίημα²⁶⁷, έκτασης 36 στίχων, ο Φιλής αφορμώμενος από τις κυνηγετικές ικανότητες του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ', πετυχαίνει να ενσωματώσει τον παραλληλισμό του αυτοκράτορα με τον Ορφέα. Ειδικότερα, προτού ο ποιητής προβεί στον παραλληλισμό αυτό, χαρακτηρίζει τον αυτοκράτορα δεύτερο Δαβίδ²⁶⁸, ένα άλλο πρόσωπο που έχει άμεση σχέση με τη μουσική και τη χρήση της λύρας, ο οποίος με τη θεία αρωγή θα νικήσει τους εχθρούς. Στη συνέχεια, ο αυτοκράτορας έχει υπερβεί τον Ορφέα σε ικανότητα πετυχαίνοντας να τον φέρει σε σιγή και να ακούσει τις δικές του μελωδίες με ενθουσιασμό:

Ἄλλης γὰρ ἠτοίμασε φαρέτρας βέλη
Θεὸς κατ' ἐχθρῶν τῷ Δαβίδ τῷ δευτέρῳ·
Ἄρ' οὖν συνελθεῖν τοὺς χοροὺς τῶν ἐμψύχων
Ὅρφευς ὁ δεινὸς εἰς τὸ θέλγειν τὰς φύσεις
Τῷ τῆς λύρας κρούματι παρεσκεύασεν,
Ἦ βασιλεὺς ἔπεισε καὶ τὸν Ὅρφεα
Παρόντα καὶ σιγῶντα καὶ πεπηγότα
Μελῶν φυσικῶν ἀκροᾶσθαι συντόνως; (στίχοι 11-18)

²⁶⁶ Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στην υπόθεση ότι ο επιτάφιος αυτός ήταν εγγεγραμμένος σε πλάκα πάνω από τον τάφο του Ιωάννη Παλαιολόγου. Η αναφορά σε σωτηρία της ψυχής είναι ένα τυπικό μοτίβο που χρησιμοποίησε ο Φιλής στις μονωδίες και στους επιταφίους του. Περισσότερα βλέπε Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 52, 210-211).

²⁶⁷ Εἰς τὰ τοῦ αὐτοκράτορος κούκουρα, Ρ.47.

²⁶⁸ Περισσότερα για την παρουσίαση του βυζαντινού αυτοκράτορα ως Δαβίδ βλέπε: Dimiter Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, σελ. 127-130.

Μετάφραση: Γιατί προμήθευσε άλλη φαρέτρα βελών
ο θεός, κατά των εχθρών, στον Δαβίδ τον δεύτερο·
Άραγε λοιπόν, ο Ορφέας ο φοβερός στο να γοητεύει τις φύσεις
έκανε τους χορούς των ζωντανών
να ενωθούν με το κτύπημα της λύρας
ή ο αυτοκράτορας έπεισε και τον Ορφέα
που είναι παρών και που σιωπά και που έχει παραλύσει
να ακούσει έμφυτα τραγούδια με ενθουσιασμό;

Στη συνέχεια, ο δεύτερος Δαβίδ, ο αυτοκράτορας, δημιουργεί ένα λιβάδι, έναν χώρο με φυτά και δέντρα. Σε αυτόν λοιπόν τον χώρο καλεί με τη μουσική του όλα τα ζώα του κόσμου, αλλά και τον άνθρωπο, προσφέροντας κρυψώνες για να προφυλαχθούν από τους εχθρούς. Ταυτόχρονα, επισημαίνει ότι οι ενέργειες αυτές του αυτοκράτορα έχουν στόχο να αποθαρρύνουν τον αλληλοσπαραγμό των ανθρώπων και τον πόλεμο μεταξύ τους:

Λειμώνα ποιεί καὶ νομὰς κτηνοτρόφους,
Καὶ πᾶν ἐπ’ αὐτῇ συγκαλεῖ ζώων γένος,
Λέοντας, ἐλέφαντας, ἀνθρώπους, κύνας,
Νεβρούς, λαγούς, ἀετούς, νηρηΐδας,
Κύκνους, πιθήκους, καὶ φυτῶν ζώντων κλάδους,
Ὡς ἂν ἔχοι τὰ ζῶα καὶ καταδύσεις
Καὶ χηραμούς καὶ λόχμας ἀφθονωτέρας,
Καὶ μὴ θρασυνθῆ τῇ κατ’ ἀλλήλων μάχῃ; (στίχοι 21-28)

Μετάφραση: Δημιουργεί λιβάδι και βοσκοτόπια,
και κάθε είδος ζώου συναθροίζει σε αυτό,
Λιοντάρια, ελέφαντες, ανθρώπους, σκύλους,
μικρά ελάφια, λαγούς, αετούς, θαλάσσια ζώα,
Κύκνους, πιθήκους και βλαστούς ζωντανών φυτών,
ώστε να μπορούν να έχουν τα ζώα και κρυψώνες
και κοιλώματα και δασοτόπια αφθονότερα,
Και να αποθαρρύνει τη μεταξύ τους μάχη;

Ο Ορφέας μέσα από τους μαγικούς ήχους της λύρας του κατασίγαζε τα πάθη και την ορμή των ζώων και αυτά συγκεντρώνονταν γύρω του. Κάτι αντίστοιχο παρακολουθούμε να πετυχαίνει στους πιο πάνω στίχους ο δεύτερος Δαβίδ και Ορφέας: ο αυτοκράτορας. Ο ποιητής προσπάθησε να τονίσει μία από τις αρετές του αυτοκράτορα: την επιβολή της αρμονίας και της τάξης στο κράτος. Με λίγα λόγια, το λιβάδι συμβολίζει την αυτοκρατορία και τα κάθε είδους ζώα, άγρια και ήμερα,

συμβολίζουν την ανθρώπινη κοινωνία, τον λαό της αυτοκρατορίας. Έτσι, ο αυτοκράτορας με τις μαγευτικές του χάρες και αρετές, εξασφάλισε στο κράτος σύμπνοια και ομόνοια, εκμηδενίζοντας την πιθανότητα αλληλοσπαραγμού. Ας μην ξεχνάμε ότι η αυτοκρατορία κατατρυχόταν από εσωτερικές έριδες και αντιπαλότητες.

Το πέμπτο ποίημα²⁶⁹, έκτασης 168 στίχων, συγκαταλέγεται στο είδος της επαιτικής ποίησης. Όπως το μαρτυρεί και ο τίτλος (Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὅτε ὁ θάνατος ἀπηγγέλη τῆς αὐτοῦ γυναικός), ο Μανουήλ Φιλῆς συντάσσει το ποίημα αυτό για να περιγράψει τη δεινή θέση στην οποία βρίσκεται μετά τον θάνατο της γυναίκας του. Αρχικά, ο ποιητής παρουσιάζει το ιστορικό της ασθενούς γυναικας του και το μέγεθος του πένθους του. Ευρισκόμενος σε έναν τόσο αβάσταχτο πόνο αναζητεί φίλους, συγγενείς, ξένους να του συμπαρασταθούν, να του σβήσουν το πένθος, να βρει κάποιον να του σκουπίσει τα δάκρυα. Αυτός που θα μπορούσε να ικανοποιήσει όλα τα παραπάνω ταυτοχρόνως, δεν είναι άλλος από τον φιλόανθρωπο αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄, τον οποίο έχει στη ζωή του υψηλότερα από όλους: *Εἰ γὰρ ὁ φιλόανθρωπος Αὐσονοκράτωρ, ὃν ἔσχον ἀπλῶς ἀντὶ πάντων ἐν βίῳ* (στίχοι 31-32). Παρακάτω, αφού τον χαρακτηρίζει ως Χριστό, φάρμακο και δροσιά της ψυχής, προχωρεί το επίπεδο της επαιτείας ένα βήμα παραπέρα, θυμίζοντας στον αυτοκράτορα όλα όσα υπέμενε για εκείνον σε κάποιες από τις πρεσβείες και άλλες αποστολές που είχε λάβει μέρος. Μάλιστα, τα απαριθμεί και αφού τελειώσει την απαρίθμηση, δηλώνει ότι τα πέρασε όλα αυτά χωρίς να έχει κάποιο κέρδος ή να ζητήσει κάτι ως αντάλλαγμα:

Ποῖον γὰρ οὐκ ἤνεγκα σὴν χάριν πόνον
Εἰς ξηρὰν, εἰς θάλασσαν, εἰς ἀλλοτρίαν,
Εἰς λιμὸν, εἰς κίνδυνον, εἰς περιστάσεις,
Εἰς ἄλλοφύλους, εἰς φονεῖς πολυτρόπους,
Εἰς τόξα πυκνὰ καὶ βελῶν περικλάσεις,
Εἰς ἀγρίας φάραγγας, εἰς τραχεῖς τόπους,
Εἰς ἄξυλον γῆν, εἰς περίξυλον λόφον,
[...] Εἰς νιφετούς τε καὶ κρυμοὺς ὀλεθρίους,
Εἰς ἡλιακὰς ἐν μεσημβρία ζέσεις,
Εἰς ἀκρατεῖς λαίλαπας, εἰς ἐπομβρίας,
Εἰς Πέρσας, εἰς Ἄραβας, εἰς πτηνοὺς Σκύθας,
Εἰς βαρβάρων δύναμιν, εἰς Ἰνδῶν θράσος,

²⁶⁹ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὅτε ὁ θάνατος ἀπηγγέλη τῆς αὐτοῦ γυναικός. Ρ.58.

Τὰ παντοδαπὰ δυσχερῆ τῆς Περσίδος;
Ἐξ ὧνπερ οὐδὲν ἄλλο κερδάνας ἔχω
Ἦ τὰς ὀφειλὰς καὶ τὰς ἐντεῦθεν δίκας,
Καὶ τὰς μεταξύ τῶν δανειστῶν ἐνστάσεις,
Καὶ τὰς περιπτώτας τῶν Σκυθῶν κακουργίας· (στίχοι 58-78)

Μετάφραση: Γιατί ποιον μόχθο δεν υπέμεινα για σένα
σε ξηρά, σε θάλασσα, σε ξένο τόπο,
σε πείνα, σε κίνδυνο, σε κρίσιμες καταστάσεις,
σε ξένους λαούς, σε κάθε λογῆς φονιάδες,
σε καταιγισμό τόξων και βελῶν λυγίσματα,
σε άγρια φαραγγια, σε δύσβατους τόπους,
σε γη χωρίς δέντρα, σε δασῶδεις λόφους,
[...] σε χιονάδες και σε παγωνιές καταστροφικές,
σε καύσωνες του μεσημεριού,
σε ακράτητες θύελλες, σε καταιγίδες,
σε Πέρσες, σε Άραβες, σε πτερωτούς Σκύθες,
σε δύναμη των βαρβάρων, σε αναίδεια των Ινδῶν,
σε κάθε λογῆς δυσκολίες της γης των Περσῶν;
από τα οποία δεν ἔχω τίποτα κερδίσει
παρά τις οφειλές και τις εφεξῆς ποινές,
και τις μεταξύ των δανειστῶν αντιδράσεις,
και τις αχρείαστες άνομες πράξεις των Σκυθῶν.

Μετά το πέρας της απαρίθμησης ο Φιλῆς αναφέρει ότι απαγγέλλει παράφωνα τραγούδια και όμως κάποιος θα μπορούσε να γίνει πιο μελωδικός, αν εκφράσει προηγουμένως με περηφάνια λόγο αγαπητικό προς τον αυτοκράτορα. Για τον σκοπό αυτό η καρδιά του μετατρέπεται σε εύρυθμη κιθάρα και πλήκτρο μυστηριακής μουσικής δημιουργίας. Ἐπειτα, οδηγούμενος από τις ελπίδες και χειριζόμενος αλάνθαστα τις μουσικές χορδές, υμνεί τον αυτοκράτορα συνθέτοντας εγκωμιαστικές μελωδίες. Σε αυτές τον χαρακτηρίζει εύσπλαχνο μονάρχη και καινοτόμο μυαλό, το οποίο συνθέτει τον ρυθμό του κράτους τραγουδώντας προς τον «λαό» του τραγούδια ευημερούσας ζωής:

Ἦτι δυσχεεῖς φθέγγομαι τραγωδίας·
Καὶ μὴν τίς ἂν γένοιτο μουσικώτερος,
Εἰ φθόγγον αὐχῶν φιλοδέσποτον πάλαι,
Καὶ καρδίαν εὐρυθμον ἀντὶ μαγάδος,
Καὶ πλήκτρον ὄξυ μουσικῆς μουσουργίας,

Καὶ νευρὰν ἀπρόσπταιστον ἐκ τῶν ἐλπίδων,
Πανηγυρικοῖς τισιν ὕμνῳ σε κρότοις,
Τὸν χρηστὸν αὐτάνακτα, τὴν καινὴν φύσιν,
Ἵψ' ἧς ὁ ῥυθμὸς ὀργανωθείς τοῦ κράτους
Ἄδει πρὸς ἡμᾶς εὐκλεοῦς τύχης μέλη; (στίχοι 78-87)

Μετάφραση: Ακόμη απαγγέλλω φάλτσα τραγούδια·
και όμως ποιος θα μπορούσε να γίνει πιο μελωδικός,
αν εκφράσει προηγουμένως με περηφάνια λόγο αγαπητικό προς τον
αυτοκράτορα,
και την καρδιά εύρυθμη αντί κιθάρας,
και πλήκτρο μυστηριακής μουσικής δημιουργίας,
και χορδή απρόσκοπτη από τις ελπίδες,
σε ὕμνῳ (περήφανα) με πανηγυρικούς ἤχους,
(Εσένα) τον ωφέλιμο αυτοκράτορα, τη νέα (ανανεωτική) φύση,
με την οποία οργανώθηκε η (εύρυθμη) λειτουργία του κράτους και
τραγουδά σε μας, ἐνδοξης ζωῆς τραγούδια;

Βέβαια, ἐδῶ δεν ὑπάρχει ἄμεσος συσχετισμὸς τῆς εἰκόνας τοῦ Ορφέα με τὸν
αυτοκράτορα, ἀλλὰ ὁ Φιλῆς παρουσιάζει τὸν αυτοκράτορα ὡς ἕναν τραγουδιστὴ/
μουσικὸ που ρυθμίζει τὸ κράτος, που διατηρεῖ τὴν ἀρμονία. Στὴ συνέχεια, ὁ Φιλῆς
ἀποκαλύπτει και πάλι τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο χρησιμοποίησε τὴν εἰκόνα αὐτή, ἀφοῦ
καλεῖ τὸν αυτοκράτορα νὰ διώξει ἀπὸ τὸ οπτικὸ τοῦ πεδίου ὅλες τὶς κακουχίες, νὰ
παρέχει σὲ αὐτὸν τροφή - σὲ αὐτὸν που θὰ πέθαινε γιὰ χάρι του - και νὰ προσφέρει
μια εὐπρεπὴ ταφή στὴ γυναίκα του²⁷⁰. Ἐνδεικτικὸ τῆς προσπάθειας τοῦ Φιλῆ νὰ
κερδίσει τὶς παροχές αὐτές εἶναι τὸ λεξιλόγιο που χρησιμοποιοῖ, λεξιλόγιο στοχευμένο
στὴν εὐσπλαχνία και στὸν ἐγκωμιασμὸ τοῦ αυτοκράτορα. Συγκεκριμένα: *Χριστὸν ἐκμιμουμένου, ἔδειξας τὴν εὐσπλαχνίαν, χρηστὸς, μεγαλόνοος, δρᾶν τὸ καλὸν, ἡλίου δύναμις, θεοῦ ζῶσα φύσις, τροφεύς, δεσπότης, μισθοκερδῆς* (αὐτὸς που παρέχει
χρηματικὲς ἀποδοχές), *προμηθεῦ, πραότης, θαῦμα τῆς οἰκουμένης*.

Τὸ ἕκτο ποίημα²⁷¹, ἑκτασῆς 100 στίχων, διαφοροποιεῖται κάπως ἀπὸ τὰ
προηγούμενα. Ὅπως μαρτυρεῖται και ἀπὸ τὸν τίτλο, ὁ Φιλῆς φαίνεται νὰ ἔχει πέσει
θύμα συκοφαντίας και παρακαλεῖ τὸν αυτοκράτορα νὰ εξαφανίσει τὰ ζιζάνιά της και νὰ
ἀποκαταστήσει τὸ ὄνομά του. Αὐτὴ τὴ φορά ὁμως, ὁ αυτοκράτορας ἀποτελεῖ τὸν
παράγοντα ἐκεῖνο, που ἐμπνέει τὸν ποιητὴ νὰ συνθέσει τὴν ποίησή του:

²⁷⁰ Στὸ σημεῖο αὐτό, δηλαδὴ στὸς στίχους 130-144, ὁ Φιλῆς ζητεῖ ἀπὸ τὸν αυτοκράτορα νὰ καταστῆ
χορηγὸς τῆς κηδεῖας τῆς γυναίκας του, περιγράφοντας τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῶν βυζαντινῶν.

²⁷¹ Πρὸς τὸν αυτοκράτορα, ὅτε ὑπὸ τινῶν ἐσυκοφαντήθη, Ρ.55.

Πλὴν ἥλιος σὺ καὶ προβάλλεις τὴν ζέσιν,
Ἐξ ἧς ὁ ῥυθμὸς τῆς ἐμῆς μουσουργίας·
Ἐγὼ δὲ τὸν νοῦν ἠσυχῆ καθιδρύσας
Εἰς τὴν χρυσοῦν κρηπίδα τῶν πρὶν ἐλπίδων
Τοὺς σοὺς, βασιλεῦ, τεχνικῶς πλέξω κρότους,
Κἂν ἀκροατῆς εὐρεθῆς τούτοις μόνος·(στ. 10-15)

Μετάφραση: Αλλά, ἥλιος εσύ και μεταδίδεις τη ζέστη,
από την οποία (βγαίνει) ο ρυθμός της τραγουδοποιίας μου·
Εγώ όμως, επειδή το μυαλό στερέωσα ἤρεμο
στο χρυσό βάθρο των παλιών ελπίδων
θα συνθέσω με τέχνη τους δικούς σου στίχους,
ακόμα και αν αποτελέσεις μοναδικός ακροατής τους.

Στο ποίημα αυτό, ο αυτοκράτορας-ἥλιος θεωρείται ο παράγοντας, που με τις ευεργετικές ακτίνες του, εμπνέει τον ποιητή να συνθέσει ποιήματα γεμάτα ελπίδα. Ανάλογη δύναμη παρουσιάζεται να έχει και ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ο Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος, σε ένα ποίημα του Κωνσταντίνου του Ρόδιου, για την εκκλησία των Αγίων Αποστόλων, στην Κωνσταντινούπολη, μεταξύ 931-944 μ.Χ. Αυτό το ποίημα δεν είναι μόνο μια περιγραφή, αλλά και ένας πανηγυρικός προς τον αυτοκράτορα, κατά τον οποίο γράφει πως έχει ξεπεράσει ο ίδιος ο ποιητής τον Ορφέα και τη λύρα του, αφού δεν τραγουδά άσματα δαιμόνων, ούτε εξυμνεί αναίσχυντες πράξεις του Δία, όπως ο παγανιστής ποιητής, αλλά αντιθέτως, τραγουδά θεϊκές μελωδίες προς τον αυτοκράτορά του, ο οποίος όντας γεμάτος χάρες, αποτελεί πηγή έμπνευσης²⁷².

2.2. Η χρήση της εικόνας του Ορφέα

Ο Ορφέας συγκαταλέγεται ανάμεσα στους πιο περίφημους μυθικούς τραγουδοποιούς και είχε την ικανότητα μέσα από την τέχνη του να εξημερώνει τα πιο άγρια θηρία του κόσμου και να κάνει τις πέτρες, τα βουνά και τα δέντρα να κινούνται. Το γεγονός ότι μια παγανιστική εικόνα μαρτυρείται στη λογοτεχνική παραγωγή των βυζαντινών και μάλιστα σε κείμενα του 14^{ου} αιώνα, αποτελεί μόνο του ένα θέμα προς διερεύνηση.

²⁷² τὴν Ὀρφέως νικῆσαν εὔηχον λύραν/ ἐν τοῖς τριμέτροις τῶν ἰάμβων, οἷς πλέκω/ καὶ σῶ προσάδω πανσθενεστάτῳ κράτει/ οὐ γὰρ πονηρῶν δαιμόνων γονὰς γράφω,/ τῶν ὤνπερ αὐτὸς ἐτραγώδει τὸν βίον/ ἄδων ἀσέμνους καὶ σαπρὰς ληρωδίας,/ οὐδ' αὖ ῥυπώσας τοῦ Διὸς αἰσχουργίας.(Κωνσταντίνος Ρόδιος, *Στίχοι*, στ. 288—293). Βλέπε: Henry Maguire, "Style and Ideology in Byzantine Imperial Art", *Gesta* 28 (1989), σελ. 217-231, 220.

Η ικανότητα του Ορφέα να τιθασεύει και να γοητεύει με τη μουσική του τα άγρια ζώα ερμηνεύθηκε ήδη από τον 3^ο μ.Χ. αιώνα ως μια πρόδρομη απεικόνιση του Χριστού²⁷³ και έτσι ο νέος Ορφέας άρχισε να επισκιάζει τον παλιό. Επίσης, ο Βίος των Αγίων Μάμα και Ζωσιμά είχε ως πρότυπο τον Ορφέα, αφού δεν επιθυμούσαν τη συντροφιά κανενός ανθρώπου παρά μόνο άγριων ζώων. Τέλος, οι βυζαντινοί, κατά τον 6^ο με 9^ο αιώνα, θεωρούσαν τον Ορφέα ως έναν από τους αρχαίους σοφούς και παρέθεταν πολύ συχνά χωρία από διάφορα Ορφικά χειρόγραφα που είχαν διασωθεί²⁷⁴.

Παραπέρα, η αναφορά σε αυτό το αρχαιοελληνικό σύμβολο γίνεται και από πατέρες της Εκκλησίας, οι οποίοι αναφέρθηκαν ταυτόχρονα τόσο στον Ορφέα όσο και στον Χριστό. Ο Ευσέβιος Καισαρείας είναι ένας από αυτούς που χρησιμοποίησαν παράλληλα την εικόνα του Ορφέα με τον Χριστό²⁷⁵. Στο απόσπασμα που ακολουθεί, ο Ευσέβιος Καισαρείας παραλληλίζει την ικανότητα του Ορφέα να εξημερώνει τα άγρια θηρία μόνο μέσα από τις μελωδίες της λύρας του, με τον Χριστό, ο οποίος με τον πλήρη σε αρμονία λόγο του, προσφέρει θεραπεία στις ψυχές των ανθρώπων:

οὕτω δῆτα ὁ κοινὸς ἀπάντων σωτὴρ εὐεργετικὸν ἑαυτὸν τοῖς πᾶσι καὶ σωτήριον παρέσχε δι' ὀργάνου οὗ προβέβλητο ἀνθρωπίνου, οἷά τις μουσικὸς ἀνὴρ διὰ τῆς λύρας τὴν σοφίαν δεικνύμενος. Ὁρφέα μὲν δὴ μῦθος Ἑλληνικὸς παντοῖα γένη θηρίων θέλγειν τῇ ᾠδῇ ἐξημεροῦν τε τῶν ἀγρίων τοὺς θυμούς, ἐν ὀργάνῳ πλήκτρῳ κρουομένων χορδῶν, παραδίδωσιν, καὶ τοῦθ' Ἑλλήνων ἄδεται χορῶ, καὶ πιστεύεται ἄψυχος λύρα τιθασεύειν τοὺς θῆρας καὶ δὴ καὶ [τὰ δένδρα] τὰς φηγοὺς μεταβάλλειν μουσικῇ εἴκοντα. τοιγαροῦν ὁ πάνσοφος καὶ παναρμόνιος τοῦ θεοῦ λόγος ψυχαῖς ἀνθρώπων πολυτρόποις κακίαις ὑποβεβλημέναις παντοίας θεραπείας προβαλλόμενος, μουσικὸν ὄργανον χερσὶ λαβὼν, αὐτοῦ ποίημα σοφίας, τὸν ἀνθρώπον, ᾠδὰς καὶ ἐπὶ ᾠδὰς διὰ τούτου λογικοῖς ἄλλ' οὐκ ἀλόγοις θηρσὶν ἀνεκρούετο, πάντα τρόπον ἀνήμερον Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων πάθη τε ἄγρια καὶ θηριώδη ψυχῶν τοῖς τῆς ἐνθέου διδασκαλίας φαρμάκοις ἐξιώμενος...

Μετάφραση: Ἔτσι ακριβῶς ο κοινὸς σωτήρας ὅλων μας, παρείχε τον εαυτό του ευεργετικὸ για ὅλους και σωτήριο, μέσω του ἀνθρώπινου του σώματος (ενν. θυσιάστηκε), ὅπως (δηλαδή) κάποιος μουσικὸς μέσω της λύρας ἐπιδεικνύει τη σοφία. Ο ελληνικὸς μῦθος λέει ὅτι ο Ορφέας εἶχε τη δύναμη να γοητεύει ὅλα τα ἄγρια θηρία και να εξημερώνει το ἄγριο πνεῦμα τους με τη μελωδία, χτυπώντας τις χορδές του ὀργάνου: και αυτή η ιστορία εορτάζεται ἀπὸ τους Ἕλληνες και

²⁷³ Κλήμης Αλεξανδρείας, *Προτρεπτικός*, Claude Mondesert (επιμ.), Editions du Cerf, Παρίσι 1976, Κεφάλαιο 7.74. στίχοι 3-6.

²⁷⁴ *ODB*, Τόμος 3, σελ. 1538 (επιμ. Panagiotis A. Agapitos, Catherine Brown Tkacz, Anthony Cutler).

²⁷⁵ Ευσέβιος Καισαρείας, *Ἐγκώμιο πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο*, PG 20, κεφ.14, σελ. 1409.

γενικώς πιστεύεται ότι ένα άψυχο όργανο υπέτασσε τα θηρία και μετακινούσε [τα δέντρα] τις βαλανιδιές από τον τόπο τους, που υποχωρούσαν στη μελωδική δύναμή του. Αλλά αυτός, ο πάνσοφος και γεμάτος αρμονία Λόγος του Θεού, προσφέροντας κάθε θεραπεία για τις πολλαπλές ασθένειες των ψυχών των ανθρώπων, λαμβάνοντας στα χέρια μουσικό όργανο, το δημιουργήμα της δικής του σοφίας, τον άνθρωπο, που μέσω αυτού (οργάνου) συντίθενται ωδές και τραγούδια για τα έλλογα αλλά όχι τα άλογα ζώα, θεραπεύοντας κάθε συμπεριφορά ανήμερη (άγρια) Ελλήνων και βαρβάρων, άγρια και θηριώδη πάθη των ψυχών, μέσω της δύναμης της Θείας Διδασκαλίας²⁷⁶.

Ο Ευσέβιος χρησιμοποιεί τον μύθο του Ορφέα στη σύγκριση με τον Χριστό, με στόχο μόνο να τονίσει τις εξουσίες του Λόγου του Θεού, "ο οποίος είναι ο δημιουργός της τέλει αρμονίας". Ο μύθος του Ορφέα, προκαθορίζει κατά κάποιο τρόπο την ιστορία της διακονίας του Χριστού και όπως ακριβώς ο ερχομός του Χριστού έσβησε τον παλιό νόμο, έτσι και ο Χριστός, ο νέος Ορφέας, αντικαθιστά τον παλιό Ορφέα. Τον 4^ο και 5^ο αιώνα έγινε πιο διαδεδομένος ο παραλληλισμός αυτός και μάλιστα οι συγγραφείς συνέκριναν τις πράξεις του Ορφέα και του Χριστού στον Κάτω Κόσμο, δείχνοντας ότι αυτό που ο Ορφέας είχε αρχίσει ο Χριστός το ολοκλήρωσε, εκπληρώνοντας τις προφητείες που είναι εγγενείς στους παγανιστές²⁷⁷.

Στη βυζαντινή λογοτεχνία ο Ορφέας και η λύρα του χρησιμοποιείται μεταφορικά για τη δύναμη της ποίησης και της μουσικής²⁷⁸. Πολλοί συγγραφείς χρησιμοποίησαν την παρομοίωση του Ορφέα και της μουσικής αρμονίας με τρόπο ασυνήθιστο, ώστε να ξαφνιάσουν τους αναγνώστες και ακροατές τους, αλλά και ως επιχείρημα υπέρ της παιδείας. Ο Αγαπητός Διάκονος, ο συγγραφέας ενός Κατόπτρου Ηγεμόνος προς τον Ιουστινιανό, συμβουλεύει τον αυτοκράτορα να σκέφτεται περισσότερο προτού διατάξει κάτι, γιατί η γλώσσα είναι ασταθής και οδηγεί σε κινδύνους αυτούς που αγνοούν τη συνετή σκέψη. Αντιθέτως, αν στο μυαλό του συνδέσει τον ευσεβή λογισμό με τον μουσικό, τότε θα ακουστεί το πιο αρμονικό τραγούδι της αρετής²⁷⁹.

²⁷⁶ Η μετάφραση βασίζεται εν μέρει στην αγγλική μετάφραση του John Vanderspoel, Department of Greek, Latin and Ancient History, University of Calgary. Διαδικτυακά: <http://people.ucalgary.ca/~vandersp/Courses/texts/eusebius/eusepraf.html>

²⁷⁷ John Block Friedman, *Orpheus in the Middle Ages*, Syracuse University Press, Νέα Υόρκη 2000, σελ. 57.

²⁷⁸ Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Ποιήματα*, P. Gautier (επιμ.), Association for Byzantine Research, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 353, Ποίημα 4, στίχος 3: πάντας γάρ εἴλεξεν Ὀρφικῆς λύρας πλέον.

²⁷⁹ Rudolf Riedinger, *Agapetos Diakonos. Der Fürstenspiegel für Kaiser Iustinianos*, Έταιρεία Φίλων τοῦ Λαοῦ. Κέντρον Ἐρεῦνης Βυζαντίου 4. Αθήνα 1995, κεφάλαιο 54: εὐόλισθον γάρ ἐστι τὸ τῆς γλώττης ὄργανον καὶ μέγιστον παρέχει τοῖς ἀμελοῦσι κίνδυνον. εἰ δὲ τὸν εὐσεβῆ λογισμόν ὡς μουσικὸν ἐπιστήσεις αὐτῷ, τὸ παναρμόνιον τῆς ἀρετῆς ἀνακρούσεται μέλος.

Η Άννα Κομνηνή, στην *Ιστορία* της, προτίθεται να ξεπεράσει τον Ορφέα, αφού εκείνος κατάφερε να συγκινήσει μόνο τις πέτρες, ενώ αυτή θα καταφέρει να συγκινήσει τους αναγνώστες της²⁸⁰:

Ὅρφευς μὲν οὖν ἄδων καὶ λίθους ἐκίνει καὶ ξύλα καὶ τὴν ἄψυχον ἀπλῶς φύσιν [...] τὰ δὲ γε κατ' ἐμὲ διηγήματα οὐ τοπικὴν τινα κίνησιν οὐδὲ πρὸς ὄπλα καὶ μάχην, ἀλλ' ἐς δάκρυα τὸν ἀκροατὴν συγκινήσειε καὶ οὐκ αἰσθητικὴν μόνον, ἀλλὰ καὶ ἄψυχον φύσιν εἰς πάθος καταναγκάσειε.

Μετάφραση: Ο Ορφέας λοιπόν όταν τραγουδούσε και τις πέτρες κινούσε και ξύλα και την άψυχη απλώς φύση [...] οι δικές μου όμως εξιστορήσεις δεν (θα έχουν) κάποια χωρική κίνηση ούτε προς όπλα και μάχη, αλλά σε δάκρυα θα συγκινήσει τον ακροατή και όχι μόνο τη φύση που έχει αισθήσεις, αλλά και την άψυχη φύση θα εξαναγκάσει να συγκινηθεί.

Από την άλλη, ο Νικήτας Χωνιάτης εγκωμιάζοντας τον Θεόδωρο Λάσκαρη Α΄, αναφέρει ότι το μπρούτζινο άγαλμα του Ορφέα, που συμβολίζει τις Μούσες, ίδρωσε προσπαθώντας να εγκωμιάσει τα κατορθώματα του Αλέξανδρου, παραλληλίζοντας έτσι τον αυτοκράτορα με τον Μακεδόνα βασιλιά και τον Ορφέα με τον Χωνιάτη²⁸¹.

Αρκετοί άλλοι συγγραφείς προσπάθησαν να εξηγήσουν αλληγορικά τον μύθο του Ορφέα, καταλήγοντας να χαρακτηρίσουν τον Ορφέα ως εκπρόσωπο της σοφίας και της ευγλωττίας. Η σύζυγός του η Ευρυδίκη, για χάρη της οποίας κατέβηκε στον Άδη, συμβολίζει την έμφυτη επιθυμία την οποία έχει ο καθένας μέσα του και δεν μπορεί να την αποχωριστεί. Φαντάζονταν αυτή την ανθρώπινη επιθυμία να είναι ένα είδος θεού ή ένα είδος πνεύματος το οποίο κατοικεί μέσα στον άνθρωπο, γεννιέται και πεθαίνει μαζί του²⁸².

Η εικόνα του Ορφέα συναντάται και σε περιπτώσεις όπου εξυμνείται ο αυτοκράτορας. Λόγιοι της πρώιμης Παλαιολόγειας εποχής είχαν αξιοποιήσει το πρότυπο του Ορφέα αρκετές φορές, για να ανανεώσουν την αυτοκρατορική

²⁸⁰ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάδα*, Athanasios Kambylis and Diether Reinsch (επιμ.), De Gruyter, Βερολίνο, - Νέα Υόρκη 2001, Κεφάλαιο 4, αράδες 14-20, σελ. 120.

²⁸¹ *τεκμήριον δ' οὗ φημι ἀναμνήριστον ὁ τῆς Καλλιόπης παῖς Ὅρφευς κὰν ταῖς εἰκόσιν αὐτοῦ ταῖς χαλκήρεσι συναγωνιῶν οἷον Ἀλεξάνδρω τὰς λαμπρὰς μεθ' ὄπλων νίκας ἀναδομένῳ καὶ ἰδρῶσιν ἅπας περιαντλούμενος.* Νικήτας Χωνιάτης, *Nicetae Choniatae orationes et epistulae*, Jan Van Dieten (επιμ.), De Gruyter, Βερολίνο 1972, σελ. 239, Ρητορικός λόγος 14, στίχοι: 26-29.

²⁸² Friedman, *Orpheus in the Middle Ages*, σελ.106.

προπαγάνδα. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς στην *Ιστορία* του, εντάσσει την εικόνα του Ορφέα, στο κεφάλαιο για τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β²⁸³:

ἢ τοῦ Ὀρφέως ἐκίνει κιθάρα κινεῖσθαι ἔφασαν καὶ τὰ ἄψυχα τοῖς ἐκείνου πρὸς λύραν ᾄσμασιν..

Μετάφραση: η κιθάρα του Ορφέα κινούσε, υποστήριζαν, ακόμη και τα άψυχα με τα λυρικά τραγούδια του.

Σε εγκώμιό του προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, ο Γρηγόριος Κύπριος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1283-1289), αναφερόμενος αρχικά στην ικανότητα του Ορφέα να δαμάζει τα άγρια και να μαγεύει τη φύση, στη συνέχεια ταυτίζει αυτή την ικανότητα με τη φυσική αρετή του αυτοκράτορα να γοητεύει τις ψυχές των υπηκόων του ώστε να τρέχουν όλοι να ενωθούν μαζί του²⁸⁴:

Τοῦ δὲ σοῦ κάλλους ἔργον κηλεῖν τὰς ἀπάντων ὄψεις καὶ δι' αὐτῶν τὰς ψυχὰς, καὶ πείθειν πόρρωθέν σοι προστρέχειν καὶ πόθῳ συνδεῖσθαι, καὶ τῆς ἐπὶ σοὶ καλλιτεχνίας τὸν ἄρμοσθὴν θαυμάζειν Θεόν.

Μετάφραση: καθήκον της ομορφιάς σου είναι να γοητεύεις τα πρόσωπα όλων και μέσω αυτών, τις ψυχές και να πείθεις από μακριά να τρέξουν προς εσένα και με λαχτάρα (μαζί σου) να ενωθούν και της τέχνης μέσα σου να θαυμάζει ο κυβερνήτης Θεός.

Τέλος, ο Θεόδωρος Μετοχίτης, που υπηρέτησε τον Ανδρόνικο Β΄ από το 1290 και έπειτα, ανέμιξε επίσης την λογοτεχνία και τη μουσική με την πολιτική. Είχε χαρακτηριστικά γράψει: «Ένα καλό κράτος είναι σαν την καλή μουσική»²⁸⁵. Επεξηγηματικά, σύμφωνα με τον Μετοχίτη, δεν μπορεί να υπάρξει αρμονία ανάμεσα στα μουσικά όργανα, ούτε μπορούν να συνδυαστούν σε μια συμφωνία αν όλες οι νότες των χορδών είναι απαράλλακτες, με ίδιο τόνο και αρμονία στον ήχο. Ομοίως συμβαίνει και με το πολιτικό σύστημα, το σύνταγμα του κράτους και την οργάνωση της πολιτείας, αφού αποτελείται από μέρη που είναι διαφορετικά μεταξύ τους, τα οποία

²⁸³ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ιστορία*, Τόμος 1, σελ. 333-334. Nicephori Gregorae historiae Byzantinae, I. Bekker και L. Schopen (εκδ.), *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, Weber, Βόννη 1829.

²⁸⁴ Γρηγόριος Κύπριος, *Εγκώμιον εις τὸν αὐτοκράτορα κύριον Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον*, PG 142, σελ. 397.

²⁸⁵ Θεοδώρου τοῦ Μετοχίτου, Ὑπομνηματισμοὶ καὶ Σημειώσεις Γνωμικαί, στο: Godofredus Müller and Theophilus Kiessling (εκδ.), *Theodori Metochitae Miscellanea Philosophica et historica*, Ἀμστερντάμ 1966, κεφάλαιο νηή, σελ. 633.

όμως συντάχθηκαν, μπήκαν σε τάξη και συγκεντρώθηκαν ώστε να αποτελούν μια ενότητα²⁸⁶.

Η άποψη αυτή του Μετοχίτη για την αρμονία στη μουσική εντάσσεται και σε ένα άλλο πλαίσιο, αυτό της φιλοσοφίας. Κατά την πρώιμη Παλαιολόγεια εποχή η πλειοψηφία των λογίων επιδόθηκε στη μελέτη των αρχαίων φιλοσόφων και περισσότερο ασχολήθηκε με τις πλατωνικές ιδέες της κοσμικής αρμονίας. Οι λόγιοι της εποχής ένωσαν τη μουσική με τη θρησκεία, τα μαθηματικά, τη φιλοσοφία και την επιστήμη και υποστήριζαν τις ιδέες της κοσμικής αρμονίας, ότι δηλαδή τα πάντα είναι κατασκευασμένα με αρμονία²⁸⁷.

Συνοψίζοντας τα όσα έχουν παρατεθεί, διαπιστώνουμε ότι η χρήση της εικόνας του Ορφέα δεν είχε χαθεί με την επικράτηση του χριστιανισμού, αλλά επιβίωσε και χρησιμοποιήθηκε είτε σε σχέση με τον Χριστό, είτε σε σχέση με τον αυτοκράτορα. Η ύπαρξη του παραλληλισμού αυτού σε κείμενα βυζαντινών πατέρων και λογίων φαίνεται πως κίνησε το ενδιαφέρον του Φιλί και εκμεταλλευόμενος την επίγνωση ενός τέτοιου παραλληλισμού από το λογιώτατο ακροατήριό του, χρησιμοποίησε και ο ίδιος την εικόνα αυτή, ώστε να μεταγγίσει το μήνυμά του ευκολότερα.

2.3. Η εικόνα του Ορφέα σε άλλα ποιήματα του Μανουήλ Φιλί

Σε αυτό το κεφάλαιο θα προβούμε σε μια επισκόπηση της εικόνας του Ορφέα και σε άλλα ποιήματα του Μανουήλ Φιλί. Η επισκόπηση αυτή θα μας επιτρέψει να ξεκαθαρίσουμε περισσότερο το τοπίο και να φθάσουμε σε πιο ασφαλή συμπεράσματα. Η εικόνα του Ορφέα, πέραν από τα πέντε ποιήματα που εξετάστηκαν εδώ, ενυπάρχει σε άλλα τρία ποιήματα. Συγκεκριμένα, στο πρώτο από αυτά ο Φιλής τονίζει τη θεία αρωγή προς τον στρατηγό Μιχαήλ Δούκα Γλαβά Ταρχανειώτη²⁸⁸ να βγει

²⁸⁶ Ernest Barker, *Social and Political Thought in Byzantium, from Justinian I to the Last Palaeologus: Passages from Byzantine Writers and Documents*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1957, σελ. 178.

²⁸⁷ Divna Manolova, *Discourses of Science and Philosophy in the Letters of Nikephoros Gregoras*, Διδακτορική Διατριβή, Βουδαπέστη 2014, σελ. 45, 95.

²⁸⁸ Η οικογένεια των Ταρχανειωτών σημειώνεται στο ιστορικό έργο του Παχυμέρη: *Γεωργίου του Παχυμέρη Συγγραφικαί Ιστορίαι*, *Georges Pachymérés Relations Historiques*, A. Failler (επιμ.) I-IV, [CFHB XXIV/1-4] Παρίσι 1984-1999, Τόμος 1, σελ. 21.

νικητής στις μάχες εναντίον των Βουλγάρων²⁸⁹ το 1306²⁹⁰, προσδίδοντάς του τη μορφή του Ορφέα:

Θεῶ γὰρ εὐθύς ἀναθείς τὰς ἐλπίδας,
Ὅς ἤγεν αὐτὸν δεξιῶς πρὸς τὰς μάχας,
Τὴν χθὲς ταπεινὴν τῶν μοναχῶν ἐστίαν,
Εἰ καὶ μεγάλην εἶχε τὴν κλησιν πάλαι,
Τείνει πρὸς ὕψος ἐν βραχεῖ καὶ φαιδρύνει.
Τὴν χεῖρα κινῶν καὶ τὰ τῆς γλώσσης μέλη,
Καθάπερ Ὅρφευς τὴν πολύφθογγον λύραν²⁹¹

Μετάφραση: Γιατί στον Θεό αναθέτοντας αμέσως τις ελπίδες, ο οποίος τον οδήγησε με επιτυχία στις μάχες, το άλλοτε ταπεινό των μοναχών μοναστήρι, αν και είχε μεγάλη φήμη παλιότερα, εξυψώνει και ακτινοβολεί. Κινώντας το χέρι και τα μέρη της γλώσσας, όπως ακριβώς ο Ορφέας, την πολύφθογο λύρα.

Το δεύτερο, είναι αφιερωμένο στον Θεόδωρο Ξανθόπουλο²⁹²:

Μᾶλλον δὲ καινὴν μουσικὴν με δεικνύτω,
Νευραῖς ἀγαθῶν ἐνταθεῖσαν ἐλπίδων· [...]
Αὐτός γε μὴν τὴν γλῶτταν ὡς πλήκτρον φέρων
Ὁ μᾶλλον Ὅρφευς τὴν γλυφίδα πηγνύτω·
Μηδεὶς δὲ ναρκῶν ἐκλεγέσθω τοὺς τόνους,
Μήπως ῥαγῆ τὸ σφίγμα τῆς εὐρυθμίας.

Μετάφραση: Περισσότερο όμως να με δείξει (ως) καινούργια μουσική, που συνετέθη με χορδές ευχάριστων ελπίδων· [...] Ο ίδιος βέβαια έχοντας τη γλώσσα ως πλήκτρο Ο Ορφέας περισσότερο τη σμίλη να πιέζει· Κανείς όμως ας μην επιλέξει τον ρυθμό ναρκωμένος, Μήπως ραγίσει το πλέγμα του ωραίου ρυθμού.

²⁸⁹ Στο ποίημα, ο Φιλής κάνει αναφορά στο χωριό Σκοπός, που βρίσκεται στα σύνορα Ελλάδας και της σημερινής Βόρειας Μακεδονίας αλλά και της Αγαθοπόλεως και Σωζοπόλεως. Οι πόλεις αυτές βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Θράκης.

²⁹⁰ Παχυμέρης, ο.π., II, 13 κ., σελ. 445.

²⁹¹ Εἰς τὰ τοῦ πρωτοστράτορος ἐκείνου τοῦ θαυμαστοῦ στρατηγῆματα. P.237.

²⁹² P.1. στίχοι 59-60, 63-66.

Το τρίτο, είναι ένα εκκλησιαστικό επίγραμμα, το οποίο πιθανόν να γράφτηκε για κάποιον πατριάρχη²⁹³:

Ἐκκλησιαστής μᾶλλον αὐτὸς εὐρέθης
Ὁ δημαγωγὸς τῶν ὑπὲρ νοῦν δογμάτων·
Συνήγαγες μὲν πᾶσαν ἀνθρώπων φύσιν,
Ὡς ἄλλος Ὀρφεὺς τεχνικῆς γλώττης μέλει.

Μετάφραση: Αρχηγός της Εκκλησίας περισσότερο ο ίδιος βρέθηκες
Ὁ δημαγωγός προς υπεράσπιση των νοητικών θεσμών·
Ἐφερες κοντά κάθε λογής των ανθρώπων φύση (χαρακτήρα),
Σαν ἄλλος Ὀρφέας με τη μελωδία της επιδέξιας γλώσσας/ ομιλίας.

Αν παρατηρήσει κανείς τις λέξεις που χρησιμοποιεί ο Φιλής στις τρεις πιο πάνω περιπτώσεις ποιημάτων του διαπιστώνει ότι χρησιμοποιεί παρόμοιες λέξεις και την ίδια θεματική. Συγκεκριμένα, για να αποδώσει στα πρόσωπα αυτά την ιδιότητα του άριστου χειριστή των αρμοδιοτήτων τους, είτε αυτές είναι στρατιωτικές ή εκκλησιαστικές, τους παραλληλίζει με τον Ὀρφέα, ο οποίος ήταν άριστος χειριστής της μουσικής.

2.4. Η σημασία της αυτοκρατορικής λύρας

Η εικόνα του αυτοκράτορα ως Ὀρφέα εμφανίζεται με δύο σημασίες, αφού όπως παρατηρήσαμε, στα ποιήματα ο Φιλής τη χρησιμοποιεί σε δύο περιπτώσεις. Στην πρώτη περίπτωση, παρουσιάζεται ο ίδιος ο αυτοκράτορας ως Ὀρφέας να κρατάει την αυτοκρατορική λύρα και με τους μελωδικούς ήχους να οργανώνει και να παρέχει την αρμονία στο κράτος. Τα πάντα έχουν συσταθεί από τον θεό με μέτρο, έτσι η οποιαδήποτε έλλειψη ρυθμού θα ανέτρεπε την αρμονία που παρέχει ο θεός στον κόσμο²⁹⁴. Με αυτήν την έννοια, ο Φιλής παρουσιάζει τον αυτοκράτορα, να κρατά την αυτοκρατορική λύρα ή να είναι ο ίδιος μουσικό όργανο και να επαναφέρει ή να διατηρεί την αρμονία του κράτους, όπως ακριβώς και ο Ὀρφέας, ο οποίος με τους μελωδικούς του ήχους γαλήνευε τη φύση, ακόμα και τα πιο άγρια ζώα.

²⁹³ App.8.

²⁹⁴ Herbert Hunger, *Prooimion: Elemente der byzantinischen Kaiseridee in der Arengen der Urkunden*, Wiener Byzantinistische Studien, Band I, Βιέννη 1964, σελ. 109-112.

Ο αυτοκράτορας, ως ο εκπρόσωπος του Θεού στη γη και «μιμητής» Χριστού έχει καθήκον να επαναφέρει την αρμονία στο κράτος. Σε μια πολυτάραχη εποχή για την αυτοκρατορία, αφού ήδη είχαν αρχίσει να εμφανίζονται αποσχιστικές τάσεις και η κεντρική δύναμη στην Κωνσταντινούπολη να αποδυναμώνεται, ο αυτοκράτορας έπρεπε να αγωνιστεί ώστε να επανέλθει η ομαλότητα και η ανασύνταξη. Ο Ανδρόνικος ο Β΄ είχε λάβει καταστροφικές αποφάσεις για το μέλλον της αυτοκρατορίας, όπως για παράδειγμα η διάλυση του βυζαντινού στόλου, αφήνοντας την αυτοκρατορία στο έλεος των ήδη ενισχυμένων δυνάμεων των Τούρκων και την παραχώρηση στους Γενουάτες και στους Ενετούς τον απόλυτο έλεγχο στις θάλασσες²⁹⁵. Ως εκ τούτου, οι μηχανές της αυτοκρατορικής προπαγάνδας, οι λόγιοι της αυλής, θα έπρεπε να αποκρύψουν τις αρνητικές αυτές εξελίξεις.

Παράλληλα, αν επικεντρωθούμε στην ικανότητα του Ορφέα να εξημερώνει τα άγρια θηρία, τότε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο Μανουήλ Φιλής χαρακτηρίζει τον αυτοκράτορα ως Ορφέα, θέλοντας να τον παρουσιάσει ως εκείνον που έχει τη δύναμη να «εξημερώσει» τους βαρβάρους που απειλούν την αυτοκρατορία και να τους καθυποτάξει, αναγκάζοντάς τους να προσκυνήσουν το μεγαλείο του, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα την οικουμενική του κυριαρχία. Ο αυτοκράτορας όχι μόνο υποτάσσει τους εξωτερικούς εχθρούς της αυτοκρατορίας, αλλά και τους εσωτερικούς, εκείνους που επιθυμούν την αποσταθεροποίησή της. Πρέπει να τονιστεί ότι η αυτοκρατορία την εποχή του Ανδρόνικου Β΄ κατατρυχόταν όχι μόνο από εξωτερικές απειλές, αλλά και από εσωτερικές, ιδιαίτερα από εκκλησιαστικές έριδες, οι οποίες δίχαζαν τον λαό και δημιουργούσαν μια διαρκώς διαταραγμένη και ανισόρροπη κατάσταση, χωρίς ίχνος αρμονίας και σταθερού «ρυθμού».

Κατά την άποψή μου, η πλειοψηφία των ποιημάτων στα οποία εντάσσει ο Φιλής την εικόνα του αυτοκράτορα-Ορφέα, ρυθμιστή της αρμονίας του κράτους, έχουν ως παραλήπτη τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄. Ο Ανδρόνικος Β΄ επανέφερε την αρμονία και την ειρήνη στις τάξεις της Εκκλησίας²⁹⁶, πέτυχε και κάποιες νίκες – με όχι και τόσο μακροχρόνιο αντίκτυπο- στη Μικρά Ασία, ρυθμίζοντας με αυτόν τον τρόπο και

²⁹⁵ Donald Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, μτφρ. Στ. Κομνηνός, Αθήνα 1996, σελ. 176, 182.

²⁹⁶ Αυτό συναντάται και σε άλλα κείμενα που απευθύνονται προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄: *Δεί δὴ σοι λόγων μάλιστα πάντων, ὃ βασιλεῦ, μᾶλλον δὲ μετὰ πάντων τῶν ἄλλων καὶ λόγων ἐξ ἀνάγκης σοι δεῖ, ὡς μόνην ταύτην οὕσαν καλλίστην καὶ τελεωτάτην καὶ διὰ πασῶν ὡς εἰπεῖν ἁρμονίαν.* Paola Volpe Cacciatore (επιμ.), *Toma Magistro, La Regalità (testo critico, introduzione e indici)*, M. D'Auria, Νάπολη 1997, κεφάλαιο 29: 1-5.

τις εξωτερικές υποθέσεις του κράτους. Παράλληλα, ο Ανδρόνικος Β΄ έχει χαρακτηριστεί, τόσο από τον Φιλή όσο και από άλλους σύγχρονους του, ως φιλόσοφος-βασιλεύς²⁹⁷. Ο λόγος για τον οποίο αναφέρω τον χαρακτηρισμό αυτόν εδώ είναι διότι ο Πλάτωνας στην *Πολιτείαν* του εντάσσει τη γνώση της μουσικής μέσα στις εντελώς αναγκαίες γνώσεις για τον *φιλόσοφον-βασιλέα*²⁹⁸. Έτσι, αν συνδέσουμε αυτά τα δύο με το γεγονός ότι ο Φιλής και οι σύγχρονοί του λόγιοι συνέβαλαν στην άνθηση των κλασικών γραμμάτων κατά την πρώιμη Παλαιολόγια εποχή, μπορούμε με κάποια ασφάλεια να θεωρήσουμε ως παραλήπτη των ποιημάτων αυτών τον Ανδρόνικο Β΄. Συμπληρωματικά με τα πιο πάνω, η χρήση του ορφικού προτύπου είχε ξεκινήσει από τη βασιλεία του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, αφού δεν εμφανίζεται στους προηγούμενους αυτοκράτορες²⁹⁹.

Από την άλλη βέβαια, στα εξεταζόμενα ποιήματα αυτού του κεφαλαίου, υπάρχει και ένα ποίημα στο οποίο συνδυάζεται η εικόνα του κυνηγού με αυτήν του Ορφέα³⁰⁰. Στο ποίημα αυτό παραλήπτης είναι ο Ανδρόνικος Γ΄, για τον οποίο είναι γνωστή η αγάπη του προς το κυνήγι. Συνεπώς ο Φιλής συνεχίζει με το ίδιο μοτίβο και κατά την βασιλεία του Ανδρόνικου Γ΄, υποστηρίζοντας ότι αποκατέστησε την αρμονία στο κράτος μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου με τον παππού του.

Ωστόσο, η εικόνα του Ορφέα χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον για την απεικόνιση του παππού του, Ανδρόνικου Β΄. Εδώ θα πρέπει να συνδέσουμε την εικόνα του Ορφέα με την προαναφερθείσα έννοια της αρμονίας. Στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ έχει αποδοθεί ο χαρακτηρισμός ρυθμιστής της αρμονίας από σύγχρονους με τον Φιλή λογίους³⁰¹. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς σε έναν προσφωνητικό λόγο του προς τον Ανδρόνικο Β΄³⁰² με την ευκαιρία της ένταξης του στον κύκλο των λογίων που είχε συγκεντρώσει ο αυτοκράτορας στην αυλή του, χρησιμοποιεί τους μουσικούς όρους και την αρμονία:

²⁹⁷ Ο χαρακτηρισμός αυτός θα ερευνηθεί εκτενώς σε επόμενο κεφάλαιο.

²⁹⁸ Γιώργος Μανιάτης, *Φιλοσοφία και πολιτεία στον Πλάτωνα. Ο φιλόσοφος-βασιλεύς και η άριστη πολιτεία*. Έκδόσεις Έννοια, Αθήνα 2005, σελ. 28.

²⁹⁹ Ο Dimiter Angelov στο *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, (σελ.86-90) έχει καταρτίσει έναν κατάλογο στον οποίο συγκεντρώνει όλα τα πρότυπα που χρησιμοποίησαν οι ρήτορες για να εγκωμιάσουν τους Λασκαρίδες και έπειτα τους πρώτους Παλαιολόγους. Τα πρότυπα αυτά ήταν συνήθως πρόσωπα της αρχαιότητας, αλλά και της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης.

³⁰⁰ Εἰς τὰ τοῦ αὐτοκράτορος κούκουρα, Ρ.47.

³⁰¹ Δες προηγούμενη παραπομπή.

³⁰² Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ιστορία*, Τόμος 1, σελ.336.

ὡς γὰρ εἴ τις ἄριστος μουσικὸς τὴν ἐν τοῖς φθόγγοις ἁρμονίαν, ἐντείνων μὲν τῶν χορδῶν ὅποι τετάσθαι δεῖ, χαλῶν δ' ὅποι τοῦτο βέλτιον, τὰ τε διαστήματα μέτρῳ ... ὡς δὲ καὶ σὺ τῇ φρονήσει ἴσα καὶ ῥυθμοῖς τισι μουσικοῖς τὰ πράγματα διεξάγων τὴν διὰ πασῶν, ὡς εἶπεῖν, ἁρμονίαν ἀρμόζη

Μετάφραση: γιατί ὅπως ἕνας ἄριστος μουσικός (για να πετύχει) την ἁρμονία στους ἤχους, τεντώνει λοιπὸν τις χορδές ὅπου χρειάζεται αυτές να τεντωθούν, και χαλαρώνει ὅπου αὐτὸ θα ἦταν ὀρθότερο και τα διαστήματα στο μέτρο (ρυθμὸ)... ἔτσι λοιπὸν και ἐσὺ με τὴ φρόνηση ὀργανώνεις με ἴσο τρόπο (δίκαια) τα (δημόσια) πράγματα και με μουσικοὺς ρυθμούς, τὴν μέσω ὅλων (ενν. των χορδῶν), ὅπως λέγεται, ἁρμονία να διατηρεῖς.

Ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς, στο προσφωνητικὸ αὐτὸν λόγο, συγκρίνει προηγουμένως τὸν αυτοκράτορα με τὸν Δημοσθένη ως προς τὴ ρητορικὴ δεινότητα, με τὸν Πλάτωνα ως προς τὴ δύναμη του νοῦ και τὴ σεμνότητα, με τὸν Σωκράτη ως προς τὴν ἔλξη που ασκεῖ στους ἄλλους και τις ἀρετές, ἐνῶ τέλος με τὸν Σολομῶντα ως προς τὴ σοφία³⁰³. Οι ἀρετές αυτές, ὅπως μπορεῖ να διαβάσει κανεὶς στο παραπάνω ἀπόσπασμα, διέπονται ἀπὸ ἁρμονία που ταιριάζει στη μουσική. Ἐτσι, ὁ αυτοκράτορας κυβερνάει με φρόνηση, ἡ ὁποία συμβάλλει στην προσπάθειά του να διατηρήσει τὴν ἁρμονία στα δημόσια θέματα. Ὁ Γρηγοράς χρησιμοποιώντας ἕναν κοινὸ τρόπο τῆς αυτοκρατορικῆς ιδεολογίας³⁰⁴, ὁ ὁποῖος ἀφορᾷ τὴν εξασφάλιση τῆς ἁρμονίας³⁰⁵ του κράτους, παρομοιάζει τὴ διακυβέρνηση τῆς αυτοκρατορίας με μουσικὸ ὄργανο. Αὐτὸν τὸν τρόπο ἔχουμε ἀναλύσει στο κύριο μέρος του κεφαλαίου σε ἕνα ποίημα του Μανουήλ Φιλῆ προς τὸν αυτοκράτορα³⁰⁶. Ἐπομένως, ὅπως και ὁ Γρηγοράς ἔτσι και ὁ Φιλῆς, ἐξαίρουν τὴν ἀριστη διακυβέρνηση του κράτους με τους λεπτούς ὄρους τῆς μουσικῆς. Ἀν ἕνα μέρος τῆς διακυβέρνησης δὲν λειτουργεῖ ομαλά, τότε ἡ αυτοκρατορία θα διαλυθεῖ. Εὐτυχῶς ὅμως για τὸν λαὸ τὰ ἡνία τῆς αυτοκρατορίας τα εἶχε ὁ Ἀνδρόνικος Β΄, ἕνας ἄριστος χειριστὴς των κρατικῶν ὀργάνων, σύμφωνα πάντα με τους λογίους τῆς ἐποχῆς.

Τὸ ποιητικὸ πρόσωπο του ὀρφικοῦ αυτοκράτορα, ὁ ὁποῖος δὲρα και ομιλεῖ πάντοτε στο ὄνομα ὀλόκληρης τῆς αυτοκρατορίας, ἔχει ως ἀνώτερη ἐπιδίωξη να πείσει

³⁰³ Στο ἴδιο, I.333.21-337.27.

³⁰⁴ Hunger, *Prooimion*, σελ.109-112.

³⁰⁵ Ὁ Γρηγοράς συσχετίζει τὴν ἁρμονία του κράτους με τὴν ἁρμονία του σύμπαντος: Armin Hohlweg, "Astronomie und Geschichtsbetrachtung bei Nikephoros Gregoras" στο Werner Seibt (ἐπιμ.), *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit – Referate des Internationalen Symposions zu Ehren Herbert Hungers (Wien, 30. November-3. Dezember 1994)*, σελ. 51-64, 59.

³⁰⁶ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὅτε ὁ θάνατος ἀπηγγέλη τῆς αὐτοῦ γυναικός. P.58.

τους αναγνώστες/ ακροατές όχι με επιχειρηματολογία αλλά με τη γοητεία και τη φωνή της έκκλησής του για αρμονία και τάξη στο κράτος. Πολλοί θεωρούν τα ιστορικά κείμενα ως τα μόνα κείμενα που μπορούν να αποτυπώσουν την ιστορική πραγματικότητα. Αυτό που προωθεί η εικόνα του αυτοκράτορα-Ορφέα είναι η επιθυμία της αρμονίας, αποκαλύπτοντας ένα ιδανικό εκφραστικό μέσο για την προπαγάνδα της ενότητας: ένας αυτοκράτορας, ένας νόμος, μια θρησκεία.

Αυτό μπορεί να εξηγηθεί εκτενέστερα, αν λάβουμε υπόψη μας την εσωτερική πολιτική κατάσταση στο Βυζάντιο κατά το πρώτο τέταρτο του 14^{ου} αιώνα. Ο Ανδρόνικος Β΄ είχε να αντιμετωπίσει τον εγγονό του, ο οποίος εκμεταλλευόμενος τη δυσαρέσκεια των πληθυσμών της επαρχίας, επαναστάτησε εναντίον του. Η αρχή της ενότητας είναι βασική στην κοσμική αρμονία και η κεφαλή του κράτους ήταν ο εκπρόσωπος αυτής της αρχής, για αυτό και εμφανίζεται ο αυτοκράτορας ως ρυθμιστής της αρμονίας. Αν απομακρυνθεί ο αυτοκράτορας από τη θέση του, τότε θα διαταραχθεί η αρμονία του κράτους και ίσως να επέλθει η κατάρρευση του κρατικού οικοδομήματος. Αυτό ίσως προσπάθησαν οι εντεταλμένοι λόγιοι να προπαγανδίσουν. Στόχος τους ήταν να διευρύνουν ίσως το έρεισμα του αυτοκράτορα μέσα στην αριστοκρατία, η οποία κατείχε τα αξιώματα και τυχόν ανατροπή του γηραιού αυτοκράτορα να σήμαινε και τη δική της απομάκρυνση από τα πολιτικά πράγματα.

Η δεύτερη περίπτωση, κατά την οποία γίνεται αναφορά στον αυτοκράτορα ως σταθεροποιητή του κράτους και εμπνευστή του ποιητή, παρουσιάζεται και στα άλλα ποιήματα του Μανουήλ Φιλή. Εκεί ο αυτοκράτορας αποτελεί τον παράγοντα που δίδει στον ποιητή μας την έμπνευση, ώστε να συντάξει ύμνους και πανηγυρικούς διθυράμβους για τον αυτοκράτορά του. Ο Φιλής, σύμφωνα πάντοτε με τα όσα αναφέρει στα ποιήματά του αυτά, βρίσκεται αντιμέτωπος με αντίξοες συνθήκες: ο θάνατος της συζύγου του και η θυματοποίησή του από κάποιο κακόβουλο άτομο που τον έχει συκοφαντήσει και αμαυρώσει το όνομά του. Αυτά τα γεγονότα, έχουν καταδυναστεύσει την ψυχή του ποιητή και παρακωλύουν την ποιητική του δεινότητα, με αποτέλεσμα να μην είναι σε θέση να συγγράψει. Μόνο με τη μορφή του αυτοκράτορα, ο οποίος όντας ο ίδιος Ορφέας που δίνει ρυθμό στη φύση, θα μπορέσει ξανά ο Φιλής να «μελοποιήσει». Επομένως, εκτός από την αρμονία και τον ρυθμό που προσφέρει στο κράτος, ο αυτοκράτορας γεμίζει με αρμονία και ρυθμό τον Μανουήλ

Φιλή ενώ παράλληλα «εξημερώνει» και περιθωριοποιεί τα «θηρία» που επιθυμούν την πτώση και την καταστροφή του ποιητή³⁰⁷.

³⁰⁷ Μάλιστα, ο Μανουήλ Φιλής, αποδίδει σε αυτόν τον εχθρό του, αρκετούς ειδικούς χαρακτηρισμούς: «μισάνθρωπος κύων», βροτόσχημος δράκων» (Ρ.55, στίχοι 51 και 56).

Ο αυτοκράτορας-γεωργός και το αυτοκρατορικό δρεπάνι

Παράλληλα με την εικόνα της αυτοκρατορικής θηλής και του αυτοκράτορα ως ρυθμιστή του ρυθμού της αυτοκρατορίας, παρουσιάζεται και η υπεύθυνη θέση του αυτοκράτορα απέναντι στους υπηκόους του μέσω της εικόνας του γεωργού και θεριστή. Υπάρχουν αρκετοί τρόποι να ερμηνεύσουμε την ύπαρξη μιας τέτοιας εικόνας, όπως θα διαπιστωθεί και παρακάτω. Όμως έχει σημασία να εξεταστεί και σε αυτήν εδώ την περίπτωση η ιδιαίτερη χρήση της από τον Μανουήλ Φιλή, εντάσσοντάς την στο ευρύτερο κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο της εποχής. Βέβαια, αυτό δεν είναι δυνατό να το εφαρμόσουμε σε όλες τις περιπτώσεις, αφού μόνο σε μερικά ποιήματα είμαστε σε θέση να προβούμε σε ασφαλείς υποθέσεις περί της ακριβούς αυτοκρατορικής ταυτότητας. Θεώρησα συνετό να αναλύσω ξεχωριστά τα ποιήματα που παρουσιάζουν τον αυτοκράτορα ως γεωργό και αυτά που τον παρουσιάζουν ως θεριστή, διότι η κάθε περίπτωση υπηρετεί ίσως έναν διαφορετικό ιδεολογικό σκοπό. Θα εξεταστούν έξι ποιήματα που εμφανίζουν τις επιμέρους αυτές εικόνες και στη συνέχεια, αφού παραθέσω τις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες εμφανίζονται πριν από την Παλαιολόγεια περίοδο, θα γίνει προσπάθεια ερμηνευτικής ανάγνωσής τους.

3.1. Τα ποιήματα

3.1.1. Ο αυτοκράτορας - θεριστής

Το πρώτο ποίημα αποτελείται από 36 στίχους χαριστήριους/ αφιερωμένους προς τον αυτοκράτορα³⁰⁸. Ο Μανουήλ Φιλής αρχίζει το ποίημα προσδίδοντας στον αυτοκράτορα κάποια χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στον *Δία (άστραπής παλιμβίου, Βροντής τής σής τῷ κρότω)* και την παντοδυναμία του. Αυτή λοιπόν η αστραπή του αυτοκράτορα κτύπησε τον ποιητή και δέχτηκε μέσα του ένα ποτάμι λόγου, το οποίο κατέσβησε τη φλόγα που είχε μέσα στην ψυχή του. Έτσι, συνεχίζει, δροσίζεται το στάχυ των ελπίδων και αποδεικνύεται ζωντανός αυτός που πλήγηκε από την ανομβρία, γιατί ο αυτοκράτορας είναι ο ίδιος ο Νείλος, σύμφωνα με τον Φιλή, ο

³⁰⁸ Τῷ αὐτοκράτορι χαριστήριοι, Ρ.6.

οποίος επανέρχεται με σοφία και ανακουφίζει από τις οξυνόμενες συμφορές, ώστε πάντοτε να παράγει τονωτικό/ θρεπτικό καρπό. Μέχρι το σημείο αυτό του ποιήματος ο αυτοκράτορας έχει παρουσιαστεί ως ένας θείος γεωργός, ο οποίος δημιούργησε δική του βροχή και σαν ένας άλλος Νείλος ξεδίψασε το έδαφος καθιστώντας το εύφορο, ώστε να φυτρώσουν θρεπτικοί καρποί. Στη συνέχεια, ο αυτοκράτορας μετατρέπεται σε θεριστή:

Ἄλλὰ σὺ μὲν, δρέπανον ἐπτερωμένον,
(Βλέπει σε γὰρ πόρρωθεν ὁ Ζαχαρίας,) Ἰὼν δυσμενῶν θέριζε γοργῶς τὴν χλόην·
Θεοῦ γὰρ ἡ χεὶρ τῆ πυράγρα τοῦ κράτους
Συλληπτικὴν δύναμιν εἰργάσατό σε,
Ὡς ἂν ὁ καρπὸς τῆς σοφῆς κραταρχίας
Ἄει τεθελῶς καὶ τομῆς κρείσσων μένοι. (P.6. στ. 13-19)

Μετάφραση: Ἀλλά εσύ όμως, πτερωτό δρεπάνι,
(Σε βλέπει και από μακριά ο Ζαχαρίας,) θέριζε χωρίς καθυστέρηση τη χλόη των εχθρών·
Γιατί η χείρα του θεού με την πύρινη λαβίδα του κράτους σε έκανε δύναμη χρήσιμη/ βοηθητική, ώστε ο καρπός της σοφής κυριαρχίας να αφθονεί για πάντα και να παραμένει ισχυρότερος της κοπής.

Στους προηγούμενους στίχους, ο αυτοκράτορας παρομοιάζεται με πτερωτό δρεπάνι που κατακόβει τους αναφυόμενους εχθρούς, ενώ τον παρακολουθεί από μακριά και ο προφήτης Ζαχαρίας. Ο Μανουήλ Φιλής αναφέρεται στην εικόνα του αιωρούμενου δρεπανιού από τον προφήτη Ζαχαρία³⁰⁹:

Ζαχ. 5,1 *Καὶ ἐπέστρεψα, καὶ ἦρα τοὺς ὀφθαλμοὺς μου καὶ εἶδον καὶ ἰδοὺ δρέπανον πετόμενον.*

Ζαχ. 5,2 *καὶ εἶπε πρὸς με· τί σὺ βλέπεις; καὶ εἶπα ἐγώ· ὁρῶ δρέπανον πετόμενον μήκους πῆχεων εἴκοσι καὶ πλάτους πῆχεων δέκα.*

Ζαχ. 5,3 *καὶ εἶπε πρὸς με· αὕτη ἡ ἀρὰ ἡ ἐκπορευομένη ἐπὶ πρόσωπον πάσης τῆς γῆς, διότι πᾶς ὁ κλέπτης ἐκ τούτου ἕως θανάτου ἐκδικηθήσεται, καὶ πᾶς ὁ ἐπίορκος ἐκ τούτου ἐκδικηθήσεται·*

Ζαχ. 5,4 *καὶ ἐξοίσω αὐτό, λέγει Κύριος παντοκράτωρ, καὶ εἰσελεύσεται εἰς τὸν οἶκον τοῦ κλέπτου καὶ εἰς τὸν οἶκον τοῦ ὀμνύοντος τῷ ὀνόματί μου ἐπὶ*

³⁰⁹ Παλαιά Διαθήκη-Ζαχαρίας, Württemberg Bible Society, Κεφάλαιο 5, Ενότητα 2. Για τη μετάφραση των προφητειών βλέπε διαδικτυακά: <https://orthodoxoioirizontes.gr/>.

μεύδει και καταλύσει έν μέσω του οίκου αυτού και συντελέσει αυτόν και τὰ ξύλα αυτού και τούς λίθους αυτού.

Μετάφραση:

Ζαχ. 5,1 Σήκωσα και πάλι τα μάτια μου και είδα· και να ένα δρεπάνι να πετά στον αέρα.

Ζαχ. 5,2 Ο άγγελος με ρώτησε και μου είπε· “τι βλέπεις εσύ;” Και εγώ απάντησα· “βλέπω ένα δρεπάνι να πετά στον αέρα μήκους είκοσι πήχεων και πλάτους δέκα πήχεων”.

Ζαχ. 5,3 Ο άγγελος μου είπε τότε· “αυτή είναι η κατάρα, η οποία έρχεται εναντίον όλης της γης, διότι κάθε κλέπτης θα καταδικαστεί με τούτο το δρεπάνι σε θάνατο, όπως και κάθε επιόρκος θα τιμωρηθεί με αυτό το δρεπάνι.

Ζαχ. 5,4 Θα εξαπολύσω αυτό, λέγει Κυριος ο παντοκράτωρ, και θα εισέλθει στον οίκο του κλέπτη και στον οίκο του ορκιζομένου ψευδώς στο Ονομά μου. Θα εγκατασταθεί τιμωρός στον οίκο του και θα εξολοθρεύσει αυτόν εντελώς και τα ξύλα και τους λίθους”.

Τα κείμενα του προφήτη Ζαχαρία, εμφανίζονται συνήθως σε κείμενα με εσχατολογικό περιεχόμενο. Μάλιστα, εμφανίζονται σε κείμενα, τα οποία προβλέπουν το τέλος του κόσμου, συνυφασμένο με το τέλος του Βυζαντίου³¹⁰. Οι συνθήκες των αρχών του 14^{ου} αιώνα, ίσως να θύμιζαν στους βυζαντινούς, εσχατολογικές εικόνες και να είχαν την πεποίθηση ότι πλησίαζε το τέλος του κόσμου. Βέβαια, ίσως ο Φιλής ενσωμάτωσε την εικόνα αυτή ως κομμάτι ενός ποιητικού παιχνιδιού με ένα ακροατήριο από λογίους, οι οποίοι είχαν γνώση της παλαιάς διαθήκης, με σκοπό να αναγνωρίσουν τα παραθέματα αυτά από τα κείμενα του Ζαχαρία.

Ο αυτοκράτορας λαμβάνει τη μορφή του θεριστή και σε ένα άλλο ποίημα 173 στίχων. Όμως σε αυτό το ποίημα γνωρίζουμε επακριβώς την ταυτότητα του αυτοκράτορα³¹¹. Το ποίημα τοποθετείται χρονικά στο 1328, όταν μετά τον Α΄ Εμφύλιο πόλεμο μεταξύ του Ανδρόνικου Β΄ και του εγγονού του, Ανδρόνικου Γ΄, ο δεύτερος εισέρχεται στην Κωνσταντινούπολη θριαμβευτής³¹². Με βάση και τον τίτλο του

³¹⁰ Υπάρχει μια πολύ πρόσφατη έρευνα που καταπιάνεται με την αντίληψη του Δυτικού κόσμου και του Βυζαντίου για το τέλος του κόσμου σε κείμενα του 10ου και 13ου αιώνα. Σε αυτά τα κείμενα, μαρτυρείται συχνή χρήση χωρίων του Ζαχαρία: Tsvetelin Stepanov, *Waiting for the End of the World: European Dimensions, 950–1200*, Brill, Λέιντεν-Βοστώνη 2019, σελ. 93-130.

³¹¹ Τῶ βασιλεί κυρῶ Ἄνδρονίκω ἄρτι παραλαβόντι τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐλευθερώσαντι ταύτην τῶν φόρων καὶ πολλῶν ἀπαιτήσεων: Μανουήλ Γεδεών, “Ιστορικά ποιήματα Μανουήλ Φιλῆ”, *Εκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 3, Κωνσταντινούπολη (1882-1883), σελ. 215-220.

³¹² Το ποίημα μας προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για τις συνθήκες που προηγήθηκαν και ακολούθησαν του Εμφυλίου Πολέμου. Ο ποιητής εστιάζει περισσότερο στην ειρηνική φύση του

ποιήματος, ο Μανουήλ Φιλής εγκωμιάζει τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄ ώστε να προβεί άμεσα στις αναγκαίες ενέργειες που θα απαλλάξουν τον ίδιο τον Φιλή και το λαό της Κωνσταντινούπολης από τους φόρους που είχε επιβάλει ο παππούς του³¹³.

Πενθείτῳσαν οἱ βάρβαροι, φευγέτῳσαν εἰς ὄρη,
καὶ καταδύσεις ἀφεγγεῖς ἐχέτῳσαν τὰς τρώγλας.
Ἐκεῖνο γὰρ τὸ δρεπτανον, ὃ ὁ Ζαχαρίας εἶδεν,
ἢ τεθηγμένη κατ' αὐτῶν φανεῖται σου ῥομφαία,
μᾶλλον δὲ μήπως τῆς ὀργῆς ἀνάψης τοὺς σπινθῆρας,
αὐτομολεῖτῳσαν ἡμῖν εἰς τὴν προσκύνησίν σου.
σοῦ γὰρ ἀκαταμάχητον τὸ κράτος, αὐτοκράτορ,
ἄνωθεν ἔχον τὴν ἰσχύν, ἵνα μηδεὶς κομπάσῃ. (στ. 138-145)

Μετάφραση: Ἀς θρηνήσουν οἱ εχθροί, να χάνονται στα βουνά,
και να κρύβονται σε σκοτεινές τρώγλες.
Γιατί σαν εκείνο το δρεπάνι, το οποίο είδε ο Ζαχαρίας,
το ακονισμένο σου σπαθί θα εμφανιστεί εναντίον τους,
πιο πολύ όμως, μήπως ανάψεις τις σπίθες της οργής,
ας λιποτακτήσουν σε μας για να σε προσκυνήσουν.
Γιατί το κράτος σου είναι ανίκητο, αυτοκράτορα,
ενισχυμένο από πάνω (από το Θεό), για να μην υπερηφανευτεί κανείς.

Βέβαια, στο πιο πάνω ποίημα, ο αυτοκράτορας δε δηλώνεται εναργώς ως το ίδιο το δρεπάνι, αλλά ο ποιητής συσχετίζει το πολεμικό ξίφος του με το δρεπάνι που είδε στα οράματά του ο Ζαχαρίας. Υπνοοείται, έτσι, η τιμωρητική οργή του αυτοκράτορα προς τους εχθρούς του κράτους, έσωθεν και έξωθεν, όργη η οποία «εξαπλώνεται» και στο υπόλοιπο ποίημα, ώστε να αποκατασταθεί η αυτοκρατορία στην παλαιότερη αίγλη της:

καὶ τὴν θεόδωτον ἀρχὴν αὐξήσεις καὶ λαμπρύνεις,
καὶ τοὺς σατράπας τῶν ἐχθρῶν ζωγρήσας ταπεινώσεις
ἐν χειροπέδαις σιδηραῖς καὶ στρέβλαις πολυτρόποις·
καὶ προστεθεῖ τῆς ἀρχῆς τοῖς παλαιτέροις ὄροις,
ἄπας καὶ νότος καὶ βορρᾶς ἄχρι δυσμῶν ἐσχάτων· (στ. 153-157)

Μετάφραση: και είτε την εξουσία τη δοσμένη από τον θεό να αυξήσεις και να λαμπρύνεις,
και τους αρχηγούς των εχθρών αφού αιχμαλωτίσεις να ταπεινώσεις
με σιδερένιες χειροπέδες και με βασανιστήρια ποικίλα·

Ανδρόνικου Γ΄, στο γεγονός ότι προσπάθησε να τερματίσει τον εμφύλιο με τη διπλωματία. Αναφέρει, επίσης, ότι κράτησε προστατευμένο τον παππού του και διέταξε να μην υπάρξει αιματοχυσία κατά την είσοδο στην Κωνσταντινούπολη. (στίχοι 31-109).

³¹³ Ἐγὼ δ' ἀναγεννώμενος ὁ τεθνηκῶς ταῖς λύπαις,/ εἰς τρεῖς δεκάδας, βασιλεῦ, τῆς τῶν δουλείας χρόνων. / καὶ τῆς κενῆς ἀπαλλαγῆς τῶν φθόρων ὑποψίας,/ καὶ τῆς ἀδήλου συντριβῆς καὶ τῆς κεγχροφαγίας. (Στο ίδιο, σελ. 220, στ. 169-172).

και εἶθε να προστεθεῖ στα παλαιότερα σύνορα της εξουσίας, ὅλος ο νότος και ο βορράς μέχρι τα πέρατα της δύσης.

Το ποῖημα αυτό περιέχει ὅλα τα βασικά δομικά στοιχεία του εγκωμιαστικοῦ εἶδους «Επιβατήριον»³¹⁴. Μόνο ο ἐπίλογος διαφοροποιεῖται, αφού ἀντί να λαμβάνει τον λόγο ο πληθυσμός της πόλης, λαμβάνει τον λόγο το ποιητικό υποκείμενο, προσφέροντας ἔτσι ἕνα πιο προσωπικό ὕφος στο ποῖημα³¹⁵.

Το τρίτο ποῖημα³¹⁶, ἑκτασης 199 στίχων, ἀποτελεῖ εγκώμιο προς τον συναυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγο τον Θ΄, ο οποίος σύμφωνα με το ποῖημα ἐπιστρέφει ἀπὸ τη Δύση, ἐπικεφαλῆς ἐκστρατείας ἢ ἀποστολῆς³¹⁷. Ο Μανουήλ Φιλῆς δεν κρύβει τη χαρά του και θέλει να ἀρχίσει να τραγουδά, γιατί ο Μιχαήλ Θ΄ με τη φωτεινή του παρουσία ἔσπασε το ψυχρό νέφος της λύπης και ζέστανε την καρδιά, προσφέροντας μια τέλεια αἰθρία. Στη συνέχεια, ο συναυτοκράτορας παρουσιάζεται να ἱππεύει κατὰ των ἐχθρῶν και φέροντας μαζί του δρεπάνι και φωτιά, κατακόβει το «ἐμψυχο» σιτάρι:

Εἶτα κατ' ἐχθρῶν ὑπὲρ ἡμῶν ἱππάσω·
Ὡσπερ δέ τι δρέπανον εἰς χεῖρας φέρων,
Τοὺς ἐμψύχους ἔτεμνες εὖ μάλα στάχους,
Ἦ σκηπτὸς ὦν ἄφυκτος ὡς φλόξ ἐρράγης,
Διέδραμες δὲ τοὺς ἐναντίους μόνος,
Ὡς καλάμην εὐπρηστον αὐτοὺς ἐσθίων,
Καὶ τὴν περιθρύλλητον ἐκ νίκης μάχην
Ὁ δυσμενῆς ἄνωθεν οὐ κρύψει χρόνος· (στ. 45-52)

Μετάφραση: Ἐπειτα, ἱππευσες κατὰ των ἐχθρῶν για χάρη μας·
Σαν να κρατούσες κάποιο δρεπάνι στα χέρια,
έκοβες τα ζωντανά στάχυα με τελειότητα,
ἢ ὄντας ἀναπόφευκτη ἀστραπή σαν φλόγα ξέσπασες,
και διαπέρασες τους ἐχθρούς μόνος σου,
καταβροχθίζοντάς τους σαν εὐφλεκτα ἀχυρα,
Και τη νικηφόρα θρυλική μάχη,
ο ἐχθρικός ἀπὸ πάνω καιρός να μην κρύψει·

³¹⁴ Περισσότερα για το ρητορικό αυτό εἶδος και τη δομή του βλέπε: Donald Andrew Russell και Nigel Guy Wilson (ἐπιμ.), *Menander Rhetor*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1981, σελ. 95-115.

³¹⁵ Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 61.

³¹⁶ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα κυρ. Μιχαήλ τὸν Παλαιολόγον ἐλθόντα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τῆς δύσεως (P. 61). Αυτό το ποῖημα, παρόλο που ἦταν προορισμένο για τον συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγο, ἐπέλεξα να το ἐντάξω στην ἀνάλυση της μεταφορικής αὐτῆς εἰκόνας, διότι ο Μιχαήλ Θ΄ προοριζόταν ἀπὸ τον πατέρα του για να τον διαδεχθεῖ στον θρόνο.

³¹⁷ Περισσότερες πληροφορίες για το ποῖημα αυτό, δεξ τις περιλήψεις των κυριοτέρων ποιημάτων στην *Εἰσαγωγή* της παρούσας εργασίας.

Σε αυτό το ποίημα διαπιστώνουμε και πάλι τη χρήση της εικόνας του αυτοκράτορα-θεριστή, ο οποίος φέροντας δρεπάνι κόβει τα «εχθρικά στάχυα». Στη συνέχεια ο Φιλής ενσωματώνει μια εκτεταμένη παρομοίωση, αναφερόμενος στον σπόρο και στον κύκλο της ζωής του εωσότου μετατραπεί σε δυνατό δέντρο. Ανάμεσα στα άλλα επικεντρώνεται στις δυσκολίες που ο σπόρος πρέπει να υπερκεράσει (ψύχος, ανομβρία), αλλά και σε εκείνα τα ευεργετικά στοιχεία, τα οποία λαμβάνει για να ενδυναμώσει και να επιβιώσει. Έτσι, καταλήγει ο Φιλής να παρομοιάζει τον αυτοκράτορα με τη γη, τον ήλιο, το νερό και τον εαυτό του με τον σπόρο μέσα στη γη, για να καταλήξει όμως στον σκοπό της χρήσης αυτής της εικόνας, που είναι η έμφαση στη φιλανθρωπία του αυτοκράτορα. Επειδή, αναφέρει, ο Χριστός έχει «διορίσει» τον αυτοκράτορα κυρίαρχο των πάντων, η γη του έχει προσφέρει πλουσιοπάροχα καρπούς (*Ἡ γῆ δὲ καρπούς δαψιλεῖς ἐπεισφέρει*), γεγονός που θα χαρίσει χρόνια στη βασιλεία του (*ἐτῶν δέ σοι γένοιτο πηγή τὸ κράτος*) και γλυκύτητα στην καρδιά (*Καὶ καρδίας ἡδυσμα*). Η χρήση του ονόματος του Χριστού σε συνδυασμό με το λεξιλόγιο οδηγεί συνειρμικά τον αναγνώστη στη φιλάνθρωπη φύση του Χριστού και επομένως και του αυτοκράτορα που είναι ο εντολοδόχος του στην επίγεια βασιλεία. Επομένως, ο Μανουήλ Φιλής, στο ποίημα αυτό πετυχαίνει συνδυασμό της εικόνας του στρατηλάτη αλλά και του φιλάνθρωπου αυτοκράτορα, της ανδρείας και της φιλανθρωπίας ως υπέρτατες αρετές.

Αντίστοιχη εικόνα εντοπίζεται και σε ένα άλλο ποίημα έκτασης 100 στίχων³¹⁸. Ο Μανουήλ Φιλής αρχίζει το ποίημά του εξυμνώντας τις πράξεις του αυτοκράτορα, οι οποίες τον καθιστούν «ασύγκριτο», αδύνατο δηλαδή να συγκριθεί με κανέναν άλλο. Ο ποιητής εστιάζει περισσότερο στη φρόνηση του αυτοκράτορα, η οποία καθοδηγεί τις πράξεις του και τα έργα του, και τα δύο γεμάτα λάμψη, γύρω από τα οποία συγκεντρώνεται ο λαός ή η λογοτεχνική ελίτ και βουίζουν. Ο Φιλής, στο σημείο αυτό, χρησιμοποιεί το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο «ἡμεῖς». Αυτό το «ἡμεῖς», είναι πιο πιθανό να εννοεί τη λογοτεχνική ελίτ που ήταν συγκεντρωμένη στην αυτοκρατορική αυλή. Κάνω αυτήν την υπόθεση, επειδή σε παρακάτω στίχους ο Φιλής αναφέρεται σε τέχνη, ρυθμό και μέτρα.

Στον στίχο 45 του ποιήματος εντοπίζεται το μοτίβο της καταγωγής, γεγονός που μας κατευθύνει να υποθέσουμε ότι ο αυτοκράτορας στον οποίο απευθύνεται εδώ ο Φιλής είναι ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ'. Στον στίχο αυτό αναφέρεται σε

³¹⁸ Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν αὐτοκράτορα βασιλέα, App.31.

αυτοκράτορες προπάτορες και ότι ο αυτοκράτορας θα χαράξει μια δική του λαμπρή πορεία³¹⁹. Στη συνέχεια παραθέτει μια σειρά από ρητορικές ερωτήσεις σχετικά με τη μεγαλοπρέπεια του κράτους καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι δεν επέρχεται ποτέ κορεσμός όταν αναφέρεται στον αυτοκράτορα. Για αυτόν τον λόγο, προσδίδει και πάλι στον αυτοκράτορα τον ρόλο του θεριστή των εχθρών, ο οποίος όμως, σε αυτήν την περίπτωση, φροντίζει να αποθηκεύσει τους καρπούς της αυτοκρατορίας στη σιταποθήκη της ψυχής, αφού τους θερίσει με το σπαθί που φέρει στο μηρό:

Εἷς γὰρ τὴν ἄλλω τῶν κοινῶν καὶ καθ' ἡμᾶς πραγμάτων
Τὰς ἀχυρώδεις τῶν ἐχθρῶν ἀπολικμήσας φύσιν,
Μόνους ἀφῆκας τοὺς καρπούς τῆς αὐτοκρατορίας
Εἷς τὸν σιτῶνα τῆς ψυχῆς ἐντεθησαυρισμένους·
Καὶ τοὺς ἀκάρπους καὶ τραχεῖς καὶ φαύλους καὶ δεινῶδεις,
Ὡς ἐν ἀξίνῃ καθαιρεῖς τῆ τοῦ μηροῦ σου σπάθη.

Μετάφραση:

Γιατί κατά το αλώνισμα των δημοσίων και των θεμάτων που μας αφορούν την τιποτένια (αχυρένια) φύση των εχθρών κυνήγησες, άφησες μόνους, τους καρπούς της αυτοκρατορίας, αποθηκευμένους μέσα στη σιταποθήκη της ψυχής· και τους άκαρπους και τραχείς και κατώτερους και τους ξύλινους, εξουδετερώνεις σαν με τσεκούρι, με του μηρού σου το ξίφος. (στ. 52-63)

Σε ένα άλλο εγκωμιαστικό/ ιστορικό ποίημα 100 στίχων³²⁰ η εικόνα του αυτοκράτορα που θερίζει τα στάχια των εχθρών εμφανίζεται πάλι. Το ποίημα αυτό θεωρείται ως «επιβατήριον»³²¹, αφού φαίνεται να απαγγέλθηκε μία μέρα μετά την επιστροφή του αυτοκράτορα από το πεδίο της μάχης (πρβλ. στίχο 81). Ο αυτοκράτορας φέροντας το δρεπάνι της βασιλείας απομακρύνει κάθε ανεπιθύμητο στάχυ γεμίζοντας με δεμάτια νεκρών τη Θράκη:

Πανηγυρικὴν δεικνύεις μεσημβρίαν,
Ἦ τῶ χρόνῳ κάλλιστον εἰργάσω θέρος,
Ἵ πᾶς ἀτερπῆς ἐξελικμήθη στάχυς,
Τμηθεῖς ἐπ' ἀκμῆς τῆ δρεπάνῃ τοῦ κράτους·

³¹⁹ Τον Ανδρόνικο Γ' υποθέτει και η Kubina ως παραλήπτη του ποιήματος αυτού. Kubina, *Die enkomiastische Dichtung*, σελ. 154.

³²⁰ Εἷς τὸν βασιλέα ὅτε οἱ ἐν Αἰγὸς Ποταμοῖς καὶ ἐν τῇ Συκῆ βάρβαροι παρὰ τῶν ἡμετέρων ἀπώλοντο. F.44.

³²¹ Περισσότερα για το είδος αυτό και για το ίδιο το ποίημα βλ. Kubina, *Die enkomiastische Dichtung*, σελ. 61.

Και νῦν ἔχει δράγματα νεκρῶν ἢ Θράκη,
Πλησθεισα τῆς σῆς εὐτυχοῦς γεωργίας· (στ. 19-24)

Μετάφραση: αναδεικνύεις το μεσημέρι γιορτινό,
ἢ με τον καιρό δημιούργησες τον καλύτερο θερισμό,
κατά τον οποίο κάθε δυσάρεστο στάχυ λιχνίζεται (απομακρύνεται),
αφού κόπηκε, στην ωριμότητά του, από το δρεπάνι της βασιλείας.
Και τώρα ἔχει δεμάτια νεκρῶν ἢ Θράκη,
πλημμυρισμένη από τη δική σου επιτυχημένη καλλιέργεια (σοδειά).

Ο αυτοκράτορας στον οποίο απευθύνεται εδώ ο Μανουήλ Φιλῆς είναι πιθανόν ο Ανδρόνικος Β΄ και θα τολμούσαμε να τοποθετήσουμε ιστορικά το ποίημα στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, όταν τα βυζαντινά στρατεύματα αγωνίζονταν να αντιμετωπίσουν την καταλανική απειλή στη Θράκη. Οι Καταλανοί είχαν μάλιστα καλέσει και χιλιάδες Τούρκους στην ευρωπαϊκή πλευρά για να τους βοηθήσουν, για αυτό διακρίνουμε στη συνέχεια του ποιήματος και αναφορές σε Αγαρηνοῦς. Πιθανολογικά, η μάχη στην οποία αναφέρεται εδώ ο Φιλῆς είναι η μάχη στο Άπρος της Θράκης³²². Στη μάχη αυτή ο συναυτοκράτορας Μιχαήλ Θ΄ πέτυχε μεγάλη νίκη έναντι των Καταλανών, αν και οι τελευταίοι παρέμειναν ακόμα δυο χρόνια λεηλατώντας τη Θράκη. Έτσι, ο αυτοκράτορας, κρατώντας το δρεπάνι του κράτους, τεμαχίζει κάθε ανεπιθύμητο «στάχυ» αφήνοντας πλήθος (δεμάτια) νεκρῶν στη Θράκη, η οποία προσωποποιημένη από τον Φιλῆ, αισθάνεται ικανοποιημένη και πλήρης λόγω της επιτυχούς «αγροτικής καλλιέργειας» του αυτοκράτορα.

3.1.2. Ο αυτοκράτορας - γεωργός

Η εικόνα του γεωργού επανεμφανίζεται σε ένα επαιτικό ποίημα δέκα μόλις στίχων³²³. Στο συγκεκριμένο ποίημα ο Μανουήλ Φιλῆς δηλώνει ότι τα στάχυα είναι έτοιμα προς θερισμό, αλλά ο φόβος της πείνας θα τον ωθήσει, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, να αναζητήσει την ύπαιθρο και να αποπειραθεί να θερίσει ο ίδιος τα στάχυα, ώστε να μαζέψει τροφή για τον ίδιο και το παιδί του. Ο αυτοκράτορας αποκαλείται

³²² Περισσότερα για τη μάχη αυτή βλέπε: Bartusis, *The Late Byzantine Army*, σελ. 79-81. Επίσης, μέσα στο ποίημα ο Φιλῆς χαρακτηρίζει τους εχθρούς ως αγαρινό αμπέλι, δηλαδή ως μουσουλμανικό /τούρκικο αμπέλι, αφού το όνομα "Αγαρηνοί" χρησιμοποιείτο από τους Βυζαντινούς με την έννοια του "μουσουλμάνου", ανεξαρτήτως του έθνους στο οποίο ανήκαν. Ο Bartusis, αναφέρει ότι χιλιάδες Τούρκοι έτρεξαν σε βοήθεια των Καταλανών και συμμαχήσαν μαζί τους. Μετά τη μάχη στο Άπρος, αφού λεηλάτησαν τη Θράκη για λίγο καιρό ακόμα, κατευθύνθηκαν δυτικά προς κατάληψη νέων εδαφών.

³²³ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, Ρ.41.

«γεωργὸς σοφῆς μοναρχίας», επειδὴ ὁ αυτοκράτορας ἔχει τὸ καθήκον νὰ μεριμνᾷ ὥστε νὰ ὑπάρχουν ἐπαρκεῖς προμήθειες ὡς ἑνας ἐθνικὸς γεωργός.

Στάχυς μὲν ἡμῖν εὐτρεπεῖς δὴ πρὸς θέρος,
Ἄλλ' οὐχὶ καὶ παῖς εὐσταλῆς πρὸς τὸν πόνον·
Οὐκοῦν δεδοικῶς τὸν λιμὸν τὸν παμφάγον
Ποθῶ τὸν ἀγρὸν καὶ τὸ πῦρ τῆς ἡμέρας,
Καὶ τὴν ἀναψύχουσαν ἐσπέρας δρόσον·
Ἴσως μελανθεῖς ἐν τροπαῖς ὑπαιθριοῖς
Αἰγυπτιακῶν εὐπορήσω δραγμάτων,
Ἄ Νεῖλος αὐτὸς ἡδέως χαρίζεται.
Σὺ δ', ὦ γεωργὲ γνωστικῆς μοναρχίας,
Τὸν οἰκέτην δεῖξόν με ρικνὸν ἀγρότης. (στ. 1-10)

Μετάφραση: Τα σιτηρά μας εἶναι ἑτοιμα πρὸς θερισμό, ὄχι ὅμως, τὸ παιδί προετοιμασμένο πρὸς τὸν κόπο· Ἐπομένως, επειδὴ φοβάμαι τὴν πείνα τὴν παμφάγο, χρειάζομαι τὴν ὑπαιθρο καὶ τὴ ζέστη τῆς ἡμέρας, καὶ τὴν ἀναζωογονητικὴ δροσιά του ἀπογεύματος· Ἴσως, ἀν μαυρίσω κάτω ἀπὸ τὶς ὑπαίθριες ἀκτινοβολίες θὰ προμηθευτῶ αἰγυπτιακὰ σιτηρά, αὐτὰ τὰ ὁποῖα ὁ Νεῖλος εὐχαρίστως χαρίζει. Ἐσὺ ὅμως, γεωργὲ σοφῆς μοναρχίας, τὸν ζαρωμένο ἀπὸ τὸ κρῦο ὑπηρέτη, δεῖξε σε μένα (πῶς νὰ γίνῃ) ἀγρότης.

Τὸ ποίημα αὐτὸ θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ το τοποθετήσουμε χρονολογικὰ στὰ 1306-7, στὴ βασιλεία τοῦ Ἀνδρόνικου Β', περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ Κωνσταντινούπολη βίωσε ἕναν ἀπὸ τοὺς χειρότερους λιμούς τῆς. Ὁ Ἀνδρόνικος Β', με στόχο νὰ ἐξαναγκάσει τοὺς Καταλανοὺς νὰ υποχωρήσουν ἀπὸ τὴ Θράκη, ἀπαγόρευσε τοὺς ἀγρότες τῆς ἀνατολικῆς Θράκης νὰ σπεύρουν τὴ γῆ τοὺς, ὥστε νὰ μὴν εἶναι σὲ θέση νὰ θρέψουν τὸν στρατὸ τοὺς³²⁴. Ὁ λιμὸς αὐτὸς ἀποτυπώνεται σὲ πολλὰ γραπτὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς³²⁵ καὶ σχολιάζεται ἐδῶ ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Φιλῆ³²⁶, ὁ ὁποῖος τονίζει στὸν αυτοκράτορα τὸν φόβο τοῦ γιὰ τὴν «παμφάγο πείνα». Γιὰ αὐτὸ ἡ ἀναφορὰ στὸν ποταμὸ Νεῖλο πού πλουσιοπάροχα χαρίζει τροφὴ δὲν ἀποτελεῖ τυχαῖο γεγονός.

³²⁴ Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance*, σελ. 100.

³²⁵ Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι οἱ ἐπιστολὲς τοῦ πατριάρχου Ἀθανάσιου πρὸς τὸν αυτοκράτορα Ἀνδρόνικο τὸν Β'. Σὲ αὐτές, ὁ πατριάρχης ἰκετεύει τὸν αυτοκράτορα νὰ ἀναλάβῃ δράση καὶ ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ: «...καθὼς περπατοῦσα σήμερα τοὺς δρόμους, ἀνθρώποι ὁμόφωνα θρηνοῦσαν πικρὰ καὶ με παρακαλοῦσαν γιὰ σιτᾶρι ἢ ψωμί» Alice-Mary Talbot, *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople: Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family, and Officials*, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Οὐάσινγκτον 1975, Ἐπιστολὴ 72.

³²⁶ Περισσότερα γιὰ τὸν λιμὸ βλέπε: Angeliki Laiou, "The Provisioning of Constantinople during the winter of 1306-1307", *Byzantion* 37 (1967), σελ. 91-113.

Παραπέμπει σαφώς στη φιλάνθρωπη φύση του αυτοκράτορα, ο οποίος ποτίζει με ποτάμια φιλανθρωπίας και γενναιοδωρίας τους υπηκόους του³²⁷. Ο Νείλος και η σημασία του θα αναλυθεί στη συνέχεια αυτού του κεφαλαίου.

Ο Φιλής, σε ποίημα που έχουμε εξετάσει προηγουμένως για την εικόνα του θειοκρατού³²⁸, υπερτονίζει επίσης τη δύναμη που έχει ο αυτοκράτορας να μετατρέψει έρημα και άγονα τοπία σε εύφορες πεδιάδες με άφθονο νερό, μία από τις κυριότερες προϋποθέσεις που αναζητεί ένας καλός γεωργός, ώστε να αποδώσει τα μέγιστα η σπορά του:

Καὶ τὰς ἐρήμους καὶ στυγνὰς καὶ παραβόλους χώρας
Ἀθρήσας παρεσκεύασας ὑπὲρ ἀγροῦς εὐδρόσους! (στ. 61-62)

Μετάφραση: Και τις έρημες και εχθρικές και επικίνδυνες χώρες
αφού τις επέβλεψες, τις μετέτρεψες ανώτερες από αγρούς πλούσιους σε νερό/
εύφορους!

Ωστόσο, στο εγκωμιαστικό ποίημα για τη νίκη του βυζαντινού στρατού κατά των Καταλανών και Τούρκων³²⁹, εμφανίζεται και μια άλλη εικόνα, σχετική με την ιδιότητα του γεωργού. Ο αυτοκράτορας παρουσιάζεται να τρυγεί την άμπελο των εχθρών και να γεύεται το κρασί της:

Μᾶλλον δὲ τὸν πρέποντα καιρὸν ἀρπάσας,
ἽΩ πᾶσα ληνὸς ἐμφορεῖται βοτρύων,
Τὰς λυθροβαφεῖς ἐκπεπάτηκας ῥάγας.
Οὐκ ἦν γὰρ εἰκὸς τῆς Ἄγαρ τὴν ἄμπελον
Τῆ σῆ, βασιλεῦ, μὴ τρυγηθῆναι σπάθη·
Καὶ νῦν ἀπ' αὐτῆς ἡδονῆς γλεῦκος πίνης
Κοινῆς μέθης ἄμεμπτον ἀθροίσων πόλον. (στ. 25-31)

Μετάφραση: Επιπλέον, επειδή άρπαξες τον κατάλληλο καιρό,
κατά τον οποίο κάθε πατητήρι είναι γεμάτο σταφύλια,
έχεις καταπατήσει τις αιματοβαμμένες ρώγες.
Γιατί δεν είναι σωστό η άμπελος της Άγαρ
να μην τρυγηθεί από το δικό σου σπαθί βασιλέα·
Και τώρα πίνεις από αυτήν ηδονικό κρασί
ώστε να μαζέψεις άψογη πηγή κοινής μέθης.

³²⁷ Angelon, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium*, σελ. 147. Εδώ γίνεται εκτεταμένη αναφορά στην εικόνα αυτή του Νείλου και πως αυτή συνδέεται με τη γενναιοδωρία του αυτοκράτορα.

³²⁸ Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν αὐτοκράτορα βασιλέα, App.31.

³²⁹ Εἰς τὸν βασιλέα ὅτε οἱ ἐν Αἰγὸς Ποταμοῖς καὶ ἐν τῇ Συκῆ βάρβαροι παρὰ τῶν ἡμετέρων ἀπώλοντο. F.44.

3.2. Λεξιλόγιο σχετικό με την ενότητα

Στα ποιήματα της ενότητας αυτής εμφανίζονται συχνά κάποιες λέξεις σχετικές είτε με τον θερισμό είτε με γεωργικές εργασίες. Για την καλύτερη κατανόηση των ποιημάτων θα επεξηγηθούν εδώ οι λέξεις αυτές³³⁰.

α) *ἀπολικμάω* και *έκλικμάω*: και τα δύο ρήματα σημαίνουν κοσκινίζω, ανεμίζω τον καρπό των δημητριακών (σιτάρι, κριθάρι κ.α.) με σκοπό να αποβληθεί ο άχρηστος φλοιός και να μείνει ο χρήσιμος καρπός.

β) *ὁ ληνός*: πρόκειται για έναν μεγάλο κάδο μέσα στον οποίο τοποθετούνταν τα σταφύλια με σκοπό να πιεστούν και να βγάλουν το χυμό τους.

γ) *ἡ πυράγρα*: πρόκειται για λαβίδα αποτελούμενη από δύο σκέλη κατάλληλη για το ανασκάλεμα της φωτιάς.

δ) *τὸ δρέπανον*: καμπυλοειδές κοφτερό εργαλείο για τον θερισμό.

ε) *τρυγάω*: μαζεύω φρούτα, κυρίως για σταφύλια.

3.3. Η χρήση της εικόνας του γεωργού-θεριστή

Σε αυτό το κεφάλαιο δυο προγενέστερες περιπτώσεις του γεωργού-θεριστή πρέπει να εξεταστούν. Η πρώτη περίπτωση είναι εκείνη του Χριστού. Ο Χριστός χρησιμοποίησε την εικόνα του γεωργού αλλά και του θεριστή σε δύο από τις παραβολές του. Η πρώτη παραβολή ονομάζεται η παραβολή των ζιζανίων:

Ὁμοιώθη ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἀνθρώπῳ σπείραντι καλὸν σπέρμα ἐν τῷ ἀγρῷ αὐτοῦ· ἐν δὲ τῷ καθεύδειν τοὺς ἀνθρώπους ἦλθεν αὐτοῦ ὁ ἐχθρὸς καὶ ἔσπειρε ζιζάνια ἀνὰ μέσον τοῦ σίτου καὶ ἀπήλθεν. ὅτε δὲ ἐβλάστησεν ὁ χόρτος καὶ καρπὸν ἐποίησε, τότε ἐφάνη καὶ τὰ ζιζάνια. προσελθόντες δὲ οἱ δοῦλοι τοῦ οἰκοδεσπότη εἶπον αὐτῷ· κύριε, οὐχὶ καλὸν σπέρμα ἔσπειρας ἐν τῷ σῷ ἀγρῷ; πόθεν οὖν ἔχει ζιζάνια; ὁ δὲ ἔφη αὐτοῖς· ἐχθρὸς ἄνθρωπος τοῦτο ἐποίησεν. οἱ δὲ δοῦλοι εἶπον αὐτῷ· θέλεις οὖν ἀπελθόντες συλλέξωμεν αὐτά; ὁ δὲ ἔφη· οὐ, μήποτε συλλέγοντες τὰ ζιζάνια ἐκριζώσητε ἅμα αὐτοῖς τὸν σῖτον.³³¹

Μετάφραση: Η Βασιλεία των Ουρανών μοιάζει με άνθρωπο που πήρε εκλεκτό σπόρο και τον έσπειρε στο χωράφι του. Αλλά ενώ αυτός κοιμόταν, ήρθε ο εχθρός του κι έσπειρε στο χωράφι του σπόρο από ζιζάνια, δηλαδή αγριόχορτα.

³³⁰ Η απόδοση των παρακάτω λέξεων έγινε με τη βοήθεια του LSJ.

³³¹ Καινή Διαθήκη, *Κατά Ματθαίον*, ιγ' 24-29. Μετάφραση του πρωτοτύπου: Καινή Διαθήκη, Απόδοση: Τρεμπέλα Παναγιώτη., σελ 55-57.

Όταν ήρθε ο καιρός, ο καλός σπόρος βλάστησε. Βλάστησαν όμως και τα ζιζάνια. Τότε οι δούλοι του ανθρώπου αυτού ήρθαν και τον ρώτησαν: «Κύριε, θέλεις να ξεριζώσουμε τα ζιζάνια;» κι εκείνος απάντησε: «Όχι, γιατί υπάρχει φόβος, καθώς θα ξεριζώνετε τα ζιζάνια, να ξεριζώσετε και στάχια, αφού είναι κοντά-κοντά φυτρωμένα. Αφήστε τα να μεγαλώσουν μαζί κι όταν έρθει η ώρα του θερισμού θα στείλω θεριστές να τα ξεχωρίσουν. Πρώτα θα μαζέψουν τα ζιζάνια, θα τα κάνουν δεμάτια και θα τα ρίξουν στη φωτιά να καούν, ενώ το σιτάρι θα το μαζέψουν και θα το συγκεντρώσουν στις αποθήκες μας.

Η άλλη παραβολή ονομάζεται η παραβολή του σπορέα:

ἰδοὺ ἐξῆλθεν ὁ σπείρων τοῦ σπείραι. καὶ ἐν τῷ σπείρειν αὐτὸν ἃ μὲν ἔπεσε παρὰ τὴν ὁδὸν, καὶ ἐλθόντα τὰ πετεινὰ κατέφαγεν αὐτά· ἄλλα δὲ ἔπεσεν ἐπὶ τὰ πετρώδη, ὅπου οὐκ εἶχε γῆν πολλήν, καὶ εὐθέως ἐξανέτειλε διὰ τὸ μὴ ἔχειν βάθος γῆς, ἡλίου δὲ ἀνατείλαντος ἐκαυματίσθη, καὶ διὰ τὸ μὴ ἔχειν ρίζαν ἐξηράνθη· ἄλλα δὲ ἔπεσεν ἐπὶ τὰς ἀκάνθας, καὶ ἀνέβησαν αἱ ἄκανθαι καὶ ἀπέπνιξαν αὐτά· ἄλλα δὲ ἔπεσεν ἐπὶ τὴν γῆν τὴν καλὴν καὶ ἐδίδου καρπὸν ὃ μὲν ἑκατόν, ὃ δὲ ἐξήκοντα, ὃ δὲ τριάκοντα.³³²

Μετάφραση:

Κάποτε βγήκε στο χωράφι του ένας γεωργός (σπορέας) για να σπείρει σιτάρι. Καθώς έσπερνε, μερικοί σπόροι έπεσαν στο δρόμο και ήρθαν τα πουλιά και τους έφαγαν όλους. Άλλοι σπόροι έπεσαν πάνω σε έδαφος πετρώδες, που δεν είχε πολύ χώμα κι αμέσως φύτρωσαν γιατί το χώμα ήταν λιγοστό. Μόλις όμως ανέτειλε ο ήλιος κήκαν και επειδή δεν είχαν ρίζες ξεράθηκαν. Άλλοι σπόροι πάλι έπεσαν στ' αγκάθια. Αυτοί οι σπόροι φύτρωσαν, αλλά όταν τ' αγκάθια μεγάλωσαν τους έπνιξαν. Τέλος άλλοι σπόροι έπεσαν σε γόνιμο έδαφος και έδωσαν καρπό, άλλοι εκατό φορές περισσότερο, άλλοι εξήντα κι άλλοι τριάντα φορές περισσότερο από τον αρχικό σπόρο.

Έχοντας ως δεδομένο τον εμπλουτισμό της εικόνας του αυτοκράτορα με αρκετά από τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του Ιησού Χριστού από λογίους που προωθούσαν την αυτοκρατορική ιδεολογία, τότε για ακόμη μια φορά θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας αυτή την πραγματικότητα όταν καταλήξουμε σε συμπεράσματα.

³³² Καινή Διαθήκη, *Κατά Ματθαίον*, 13.3-8.

Η δεύτερη περίπτωση παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον και ενδέχεται να μας βοηθήσει ή να μας απομακρύνει από τον στόχο μας να ερμηνεύσουμε τη χρήση της εικόνας αυτής. Η εικόνα του αυτοκράτορα ως γεωργού-θεριστή εμφανίζεται σε ένα όχι και τόσο μακρινό χρονικό πλαίσιο από αυτό της πρώιμης Παλαιολόγειας εποχής. Ο Νικήτας Χωνιάτης στη *Χρονική Διήγηση*, αναφερόμενος στην περίοδο βασιλείας του Ανδρόνικου Κομνηνού (1183-1185 μ.Χ)³³³, περιγράφει την απεικόνιση του αυτοκράτορα ως θεριστή στους τοίχους της εκκλησίας των Σαράντα Μαρτύρων³³⁴ στο κέντρο της Κωνσταντινούπολης. Δυστυχώς, τόσο η εκκλησία όσο και η τοιχογραφία δε σώζονται στις μέρες μας, ώστε να διαπιστώσουμε αν πράγματι υπήρξε μια τέτοια τοιχογραφία. Η περιγραφή που μας δίνει ο Χωνιάτης³³⁵, είναι η μόνη λεπτομερής αναφορά σε αυτοκρατορικό πορτρέτο, το οποίο παρουσιάζει τον αυτοκράτορα ως θεριστή, γεγονός που αναδεικνύει και τη σημαντικότητά της³³⁶:

ἔξωθεν δὲ περὶ τὰς ἀρκτώας καὶ κατ' ἀγορὰν τετραμμένας τοῦ νεῶ πύλας ἐπὶ μεγάλου πίνακος ἀνέστησεν ἑαυτὸν, οὐκ ἔσταλμένον βασιλικῶς οὐδὲ χρυσοφοοῦντα ὡς ἄνακτα, ἀλλὰ τινα πόλυτλαν ἐργατικὸν ἐκ καλαίνου βαφῆς, ἐνδεδυμένον ἀμπεχόνην ἐς γλουτὸν ἀμφισχιδῆ καταβαίνουσαν καὶ λευκαῖς κρηπίσι περιστελλόμενον τοὺς πόδας ἀναβαινούσαις εἰς γόνατα καὶ δρέπανον περικαμπὲς κατέχοντα τῇ χειρὶ, βριθὺ καὶ μέγα καὶ στιβαρόν, συμμάρπτον τῷ ἐπικλινεῖ σχήματι καὶ σαγηνεῦον ἐντὸς ἀγαλματίαν μειρακίσκον ἕως φάρυγγος καὶ ὤμων προφαινόμενον

Μετάφραση: Ἐξω, κοντά στις βόρειες πύλες του ναοῦ [των Σαράντα Μαρτύρων], που βλέπουν προς την κατεύθυνση της Αγορᾶς, ο Ανδρόνικος δημιούργησε μια εικόνα του σε τεράστια τοιχογραφία, χωρίς να απεικονίζεται ὁμως ως αυτοκράτορας ἢ φορώντας τα αυτοκρατορικά χρυσά διακοσμητικά του, ἀλλὰ ντυμένος με τα ρούχα ενός γεωργού, σε μπλε-πράσινο χρώμα και σχισμὴ σε ὅλο το μήκος φτάνοντας μέχρι τους γλουτούς. Τα πόδια του ἦταν καλυμμένα μέχρι τα γόνατα με λευκὲς μπότες και κρατούσε ἕνα τεράστιο καμπύλο δρεπάνι στο χέρι του, βαρὺ και ισχυρὸ που πιάστηκε μέσα στο καμπύλο του σχῆμα ἕνας νέος, ὁμορφος ως ἀγαλμα, με μόνο το λαιμὸ και τον ὦμο του να φαίνονται.

³³³ Ὅσον αφορά την περίοδο βασιλείας του Ανδρόνικου δεξ: Oktawiusz Jurewicz, *Andronikos I Komnenos*, Hakker, Ἀμστερνταμ 1970 και Michael Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204: a Political History*, Longman, Λονδίνο 1997, σελ. 263-271.

³³⁴ Για την εκκλησία των Σαράντα Μαρτύρων δεξ Raymond Janin, *La Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, Institut Français d'études byzantines, Παρίσι 1953, σελ. 499-500.

³³⁵ Χωνιάτης, *Ιστορία*, σελ. 332. ἀράδες: 22-34.

³³⁶ Πολὺ κατατοπιστικὸς για τη συγκεκριμένη αναφορά του Χωνιάτη και την παρ-ερμηνεία της εἶναι ο Antony Eastmond, "An Intentional Error? Imperial Art and "Mis"-Interpretation under Andronikos I Komnenos", *The Art Bulletin* 76 (Sep., 1994), σελ. 502-510.

Η εικόνα αυτή του αυτοκράτορα δεν είναι καθόλου κοινότυπη όσον αφορά την αυτοκρατορική τέχνη, αφού συνήθως προωθείται η εικόνα του αυτοκράτορα ως πολέμαρχου και θριαμβευτή απέναντι στους εχθρούς του. Σύμφωνα με τον Χωνιάτη, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Κομνηνός δεν απεικονίζεται συνοδευμένος από την αυτοκρατορική του δόξα και τις αρετές του, αλλά ως ένας κοινός άνθρωπος, ρακένδυτος, με αδυναμίες που τον οδήγησαν σε άνομες πράξεις, να σκοτώσει δηλαδή τον νεαρό διάδοχο Αλέξιο. Ο Antony Eastmond υποστηρίζει ότι η προεξέχουσα θέση της τοιχογραφίας δηλώνει ότι προοριζόταν να καταστεί η κυριότερη οπτική προβολή της βασιλείας του³³⁷. Γιατί όμως να προβάλει μια τέτοια εικόνα για τον εαυτό του; Αυτό που εισηγείται ο Eastmond αλλά και άλλοι ιστορικοί της τέχνης, είναι ότι η τοιχογραφία ίσως να μην παρουσίαζε ακριβώς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο να σκοτώνει με το δρεπάνι τον νεαρό Αλέξιο, αλλά ο λαός να είχε δώσει μια διαφορετική ερμηνεία, λόγω του χαρακτήρα και της φήμης του αυτοκράτορά τους. Ο Eastmond εισηγείται ότι ο Χωνιάτης περιγράφει μια παρωδία της αληθινής εικόνας, αφού εκείνο που πραγματικά απεικόνιζε η τοιχογραφία ήταν τον Ανδρόνικο να προσομοιάζει με τον Δαβίδ³³⁸. Βέβαια, ο Νικήτας Χωνιάτης στην ιστορία του, φαίνεται να μην υποστήριζε τον Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό³³⁹ και ενδεχομένως μέσω αυτής της παρωδίας προσπάθησε να υποβαθμίσει τον Ανδρόνικο.

Εκεί όμως που θα πρέπει να εστιάσουμε είναι στο *ρακένδυτος* και στο *δρεπάνι*. Αν λοιπόν ακολουθήσουμε την υπόθεση του Eastmond, ότι η τοιχογραφία αυτή παρουσίαζε τον αυτοκράτορα ως Δαβίδ και να φοράει φτωχικά ρούχα, μας ωθεί να συμπεράνουμε ότι ο δημιουργός επιθυμούσε, με εντολή του αυτοκράτορα, να επιβάλει στον λαό την άποψη ότι ο αυτοκράτοράς του βρισκόταν κοντά τους, ήταν ένας από αυτούς, για αυτό και εργαζόταν προς όφελός τους³⁴⁰. Τέλος, το δρεπάνι που έφερε ο αυτοκράτορας παραπέμπει ταυτοχρόνως τόσο στην εικόνα ενός αυτοκράτορα που φροντίζει ο ίδιος για την συγκομιδή των στάχων για να τραφεί ο λαός, αλλά και στην

³³⁷ Στο ίδιο, σελ. 503.

³³⁸ Antony Eastmond, "It began with a picture": Imperial art, texts and subversion between East and West in the twelfth century" στο Dimitar Angelov, Michael Saxby (επιμ.), *Power and Subversion in Byzantium*, 2013, σελ. 121-143, 138. Ο Δαβίδ συνήθιζόταν να απεικονίζεται είτε ως βοσκός, φορώντας ακριβώς τα ρούχα που περιγράφονται από τον Χωνιάτη, είτε ως αντίπαλος του Γολιάθ. Όσον αφορά την τελευταία απεικόνιση, ο Eastmond υποστηρίζει ότι αυτήν παρωδεί ο Χωνιάτης, αντιστρέφοντας τους ρόλους: ο Ανδρόνικος λαμβάνει την ασχήμια και την κακία του Γολιάθ και το πρόσωπο που θανατώνεται, τη νεότητα και την αθωότητα του Δαβίδ. (σελ. 140).

³³⁹ Eastmond, "An Intentional Error?", σελ. 507 αλλά και Franz Hermann Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der Byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, Wilhelm Fink Verlag, Μόναχο 1971, σελ. 177-179.

³⁴⁰ Eastmond, "It began with a picture", σελ. 138.

εικόνα ενός αυτοκράτορα-δημίου, που κατακόπτει τα άκρα των «εχθρικών στάξεων». Συνεπώς, ο Ανδρόνικος επιθυμούσε να σταθεροποιήσει την εξουσία του μέσω ενός μοτίβου που είχε ήδη χρησιμοποιηθεί από προηγούμενους αυτοκράτορες³⁴¹.

3.4. Συμπεράσματα

Η εικόνα του γεωργού-θεριστή και ο τρόπος που αυτή προβάλλεται μέσα στα ποιήματα του Μανουήλ Φιλή μας οδηγούν προς δύο κατευθύνσεις ερμηνείας της. Αμετακίνητη ευθύνη του κατόχου της μέγιστης επίγειας εξουσίας είναι η φιλανθρωπία, η οποία μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω των δωρεών και της υλικής αρωγής που παρέχει στους υπηκόους του. Ήταν σημαντικό να συνδράμει στην απομάκρυνση των κακουχιών και της φτώχειας αλλά και να προνοήσει, ώστε να αποτρέψει την επικράτησή τους στη ζωή των υπηκόων του. Ο αυτοκράτορας είχε υποχρέωση να διατηρήσει την εύνοιά του Θεού προς αυτόν, αλλά και τη σταθερότητά του στον θρόνο, αφού έλαβε εκ Θεού την βασιλική εξουσία. Για αυτό οφείλει να ανταποδώσει τη μεγαλύτερη των ωφελειών που του έλαχε, μέσω της φιλανθρωπίας προς τους υπηκόους του.

Η φιλανθρωπία και η έγνοια για τους υπηκόους του διακρίνεται μέσω των ποιημάτων που εξετάστηκαν παραπάνω. Ο αυτοκράτορας αναλαμβάνει ο ίδιος τη δημιουργία εύφορου εδάφους, το οποίο στη συνέχεια θα δεχθεί τους κρατικούς σπόρους που θα ευδοκιμήσουν και θα γεμίσουν έτσι οι κρατικές σιταποθήκες³⁴². Επομένως, ο αυτοκράτορας παρουσιάζεται ως ένας ακούραστος γεωργός που μοχθεί, ώστε να καταστήσει το κράτος αυτόρκες από παραγωγικές ύλες, ωφέλιμες και σωτήριες για τον λαό του. Η εικόνα αυτή δεν είναι άσχετη με τα σύγχρονα του Φιλή γεγονότα και κοινωνικές καταστάσεις, αλλά απορρέει από τις ιδιαίτερες συνθήκες της περιόδου, στις οποίες ο Ανδρόνικος Β΄ ήταν υποχρεωμένος να εφαρμόσει αυστηρή δημοσιονομική πολιτική, προκειμένου να καλύψει τις ζωτικές ανάγκες της αυτοκρατορίας³⁴³. Ο αυτοκράτορας έπρεπε να αποδείξει τα φιλάνθρωπα αισθήματα που έτρεφε για τους υπηκόους του και μέσω της δημοσιονομικής πολιτικής που εφάρμοζε. Αυτή η δημοσιονομική πολιτική θα έπρεπε παράλληλα να παρέχει εγγύηση για την ασφάλεια του λαού από κάθε εξωτερικό κίνδυνο, αλλά και καλύτερο βιοτικό

³⁴¹ Στο ίδιο, σελ. 137.

³⁴² Βλέπε σχετικά το ποίημα που εξετάστηκε πιο πάνω με τίτλο: Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν αὐτοκράτορα βασιλέα, App.31 (στίχοι 54-55).

³⁴³ Κωνσταντῖνος Παῖδας, *Τα βυζαντινά «Κάτοπτρα ηγεμόνων» της Ὑστερης Περιόδου (1254-1403). Εκφράσεις του βυζαντινοῦ βασιλικοῦ ιδεώδους*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2006, σελ. 97.

επίπεδο. Έτσι, η «κρατική» γεωργία συνδέεται με τον «κρατικό» θερισμό. Ειδικότερα, σε κάποια από τα ποιήματα που εξετάστηκαν πιο πάνω³⁴⁴ παρατηρήσαμε ότι, στις περιπτώσεις που η εικόνα του γεωργού συνυπήρχε με την εικόνα του θεριστή, εκείνη που εμφανιζόταν πρώτη ήταν η εικόνα του γεωργού και έπειτα ακολουθούσε η εικόνα του θεριστή των εχθρών. Επομένως, μπορούμε να ερμηνεύσουμε την περίπτωση αυτή ως εξής: Ο αυτοκράτορας-γεωργός, με τη δημοσιονομική του πολιτική, πετυχαίνει να καταστήσει το κράτος τόσο οικονομικά εύρωστο ώστε να εξουδετερώνει κάθε εξωτερική απειλή. Επομένως, ο Φιλής εντολοδόχος του αυτοκράτορα και μέλος της ελίτ των λογίων που προωθούσαν την αυτοκρατορική προπαγάνδα, παρακινούσε τους ακροατές-αναγνώστες των ποιημάτων του να παραμείνουν υπομονετικοί και να μην προβάλουν αντίσταση στη σκληρή δημοσιονομική πολιτική του αυτοκράτορα αν επιθυμούν πραγματικά να επανέλθει το κράτος στις περιόδους ευημερίας του και να αποκρούσει τις εχθρικές απειλές. Οι παραλήπτες των ποιημάτων του Φιλή, προφανώς κύκλοι της αριστοκρατίας, ήταν δυσαρεστημένοι με την πολιτική που ασκούσε ο αυτοκράτορας. Στην περίοδο του Ανδρόνικου Β΄ υπήρξε οικονομική κρίση για αυτό ο αυτοκράτορας συχνά έμενε χωρίς πηγές εισοδήματος. Έτσι αναγκάστηκε να πάρει κάποια μέτρα, όπως περισσότεροι φόροι στους υπηκόους του. Στα 1290-1300 το κράτος έφθασε σχεδόν στη χρεοκοπία λόγω της απώλειας των κτήσεων της Μικράς Ασίας οι οποίες προσέφεραν στο κράτος τα μισά έσοδα του. Συν τοις άλλοις έπρεπε να συντηρήσει πολυδάπανες εκστρατείες κατά των Τούρκων και να φροντίσει τους πρόσφυγες της ανατολής, πολλοί από τους οποίους ήταν αριστοκράτες και ζητούσαν γη και αποζημίωση για την απώλεια της γης τους στην Μικρά Ασία. Επίσης, είχε να αντιμετωπίσει και τη λεηλασία της Θράκης από την Καταλανική Εταιρεία (1305-08). Την άθλια οικονομική κατάσταση της αυτοκρατορίας μαρτυρεί και η ενέργεια του συναυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ να λιώσει το χρυσό και το ασήμι του οίκου του για να πληρώσει στρατό. Ανάμεσα στα μέτρα του κράτους για να αντιμετωπίσει την οικονομική κρίση ήταν να περιορίσει τα έξοδα και να οργανώσει καλύτερα τις πηγές εισοδήματός του. Για παράδειγμα κατήργησε το στόλο για να μην το βαραίνουν πλέον τα έξοδα συντήρησής του, ακύρωσε τους μισθούς των αξιωματούχων του παλατιού, πωλούσε αξιώματα, ζήτησε επιπλέον φόρους από το λαό («σιτοκρίθον») και όλοι οι κάτοχοι πρόνοιας να συνδράμουν στο κρατικό θησαυροφυλάκιο με το ένα δέκατο των εσόδων τους. Όλα τα παραπάνω καθώς επίσης και η κατάσχεση περιουσιών οδήγησε

³⁴⁴ F.44 και P.41.

στη δυσανασχέτηση των πολιτών και των κατόχων πρόνοιας που ήταν και οι στρατιώτες (σκευωρία Φιλανθρωπικού στα 1295 μ.Χ.). Όσον αφορά την ανώτατη αριστοκρατία, αυτούς που ήταν συνδεδεμένοι με τον αυτοκράτορα και κρατούσαν το μεγαλύτερο ποσοστό γης, υπάρχουν ενδείξεις ότι και αυτοί κτυπήθηκαν από τα νέα δημοσιονομικά μέτρα για τους κατόχους πρόνοιας, παρόλο που μερικοί έτυχαν φοροαπαλλαγής³⁴⁵. Άρα, στόχος του ποιητή ήταν να καθησυχάσει και να κατευνάσει τις ανησυχίες αλλά και τη δυσφορία που είχε δημιουργηθεί στην αριστοκρατία και τους πολίτες.

Από την άλλη, η εικόνα του αυτοκράτορα-γεωργού, η οποία στα περισσότερα ποιήματα ανήκει μάλλον στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄, ενδέχεται να προσέφερε μια ιδεολογική αιτιολόγηση της κυβερνητικής του πολιτικής, της ευνοιοκρατίας και των προνομίων, που χαρακτήριζαν την καταστροφική του βασιλεία³⁴⁶. Επεξηγηματικά, ο Φιλής προσπάθησε να αιτιολογήσει την παροχή διάφορων προνομίων στην πολύ στενά προσκείμενη στον αυτοκράτορα αριστοκρατία, ως φιλόφιλους και ευσπλαχνικές ενέργειες. Ο στενός κύκλος του αυτοκράτορα αποτελούνταν από λιγοστά άτομα και μια θέση σε αυτή αποτελούσε «ευσεβή πόθο» της αριστοκρατίας, η οποία έβλεπε να πλήττεται ολοένα και περισσότερο οικονομικά. Έτσι, η παροχή των προνομίων στον στενό κύκλο της ελίτ δεν αποτελούσε στοιχείο ευνοιοκρατίας αλλά της φιλόφιλους φύσης του³⁴⁷ και θα έπρεπε και η υπόλοιπη αριστοκρατία να είναι υπομονετική, ώστε να βιώσει και εκείνη εν τέλει τα «φιλόφιλους αισθήματα» του αυτοκράτορα.

Γιατί όμως απουσιάζει εδώ η έμμεση έστω κριτική του Μανουήλ Φιλής; Διότι ο Φιλής όντας ένας από τους λογίους που είχε θέση στην αυλή του Ανδρόνικου Β΄ και αργότερα του Ανδρόνικου Γ΄ οραματιζόταν ένα σύστημα βασισμένο στα προνόμια, τα οποία η πλειοψηφία των λογίων, αλλά και ο Φιλής, θεωρούσαν ότι είναι δικαιούχοι τους. Αυτό όμως δεν πραγματώθηκε στην περίπτωση του Φιλής, τουλάχιστον στο βαθμό που θα επιθυμούσε ο Φιλής, αφού όπως παρατηρήθηκε προηγουμένως σε ποίημα του προς τον Ανδρόνικο Γ΄, επαινεί την πρωτοβουλία του να άρει τους

³⁴⁵ Περισσότερα βλέπε: Kostis Smyrlis, "Financial crisis and the limits of taxation under Andronikos II Palaiologos (1282-1321)" στο *Power and Subversion in Byzantium: Papers from the Forty-third Spring Symposium of Byzantine Studies*, Ashgate Publishing Ltd, Μπέρμινγχαμ 2010, σελ. 71-82.

³⁴⁶ Angelov, *Imperial Ideology*, σελ. 145.

³⁴⁷ Εκτενώς για τη φιλόφιλους φύση του αυτοκράτορα και κατά πόσο αυτό ήταν μέρος της ρητορικής ή πραγματικότητα βλέπε: Dionysios Stathakopoulos, "Philoptochos basileus: Kaiserliche Armenfürsorge zwischen Rhetorik und Realität in Byzanz", στο Lutz Raphael και Herbert Uerlings (επιμ.), *Zwischen Ausschluss und Solidarität: Modi der Inklusion/ Exklusion von Fremden und Armen. Praktiken und Repräsentationen im Wandel von Herrschaft und Gesellschaft*, Peter Lang, Βέρνη 2008, σελ. 165-179.

δυσβάστακτους φόρους από τους ώμους του λαού και ίσως και του ίδιου του ποιητή. Τα επίθετα που χρησιμοποιεί στο συγκεκριμένο ποίημα δεν τεκμηριώνουν μια δριμεία κριτική προς τον αυτοκράτορα - πως να το σκεφτόταν αυτό όταν ο Φιλής εγκωμιάζε τον αυτοκράτορα έναντι αμοιβής - αλλά εκφράζει την ανατολή της ελπίδας μέσα στην κτυπημένη και απογοητευμένη από τις συμφορές και κακουχίες καρδιά και ψυχή του.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σχολιασθεί και η αναφορά του Φιλή σε σοφή βασιλεία και σε Νείλο, ο οποίος ανατρέχει με σοφία και προσφέρει καρπούς στους ανθρώπους. Το λεξιλόγιο και η εικόνα αυτή συναντάται και σε άλλα εγκωμιαστικά κείμενα της εποχής. Ο Νικόλαος Λαμπηνός, στο εγκώμιό του προς τον Ανδρόνικο Β΄, σημειώνει ότι η φιλοσοφία καλλιέργησε την ψυχή του αυτοκράτορα σαν αγρό, έτσι ώστε να προσφέρει κάλλιστους καρπούς στους ανθρώπους³⁴⁸. Το λεξιλόγιο και η εικόνα αυτή ίσως να εντάσσεται στην έννοια του φιλόσοφου-αυτοκράτορα, όπου ένα από τα χαρακτηριστικά της σοφίας του είναι να προνοεί κατά τρόπο σοφό, την εξασφάλιση τροφής των υπηκόων του. Επίσης, όπως ο Θεός έστειλε τον υιό του, ώστε να σπείρει τον λόγο του, έτσι ο θεός πάλι, βλέποντας ότι κινδυνεύει να εξαφανισθεί η αρετή από τον κόσμο, απέστειλε τον αυτοκράτορα, για να σπείρει εκ νέου σπέρματα αρετής, ούτως ώστε να διασώσει τον κόσμο, να διώξει τη φαυλότητα και να επαναφέρει την κοσμική τάξη και την ηθική³⁴⁹.

Παράλληλα με τη φιλόδοξη φύση του αυτοκράτορα που σπέρνει και θερίζει τα στάχυα για τον λαό του, συνυπάρχει όπως διαπιστώθηκε και μέσα στα ίδια τα ποιήματα, η εκφρασθείσα ευχή και ελπίδα του Μανουήλ Φιλή ότι ο αυτοκράτορας θα «θερίσει» τους εχθρούς, θα εκπληρώσει τη θεία προφητεία κάτω από την επίβλεψη του Ζαχαρία, αποτυπώνοντας με αυτό τον τρόπο τη θεία συμπαράσταση στις πράξεις του.

Η εικόνα που προβάλλεται μέσα από τα ποιήματα, του ισχυρού στρατηλάτη αυτοκράτορα που «θερίζει» και κομματιάζει τους εχθρούς δε συνάδει με την ιστορική πραγματικότητα. Η αδυναμία του Ανδρόνικου να αναστρέψει την καταστροφική πορεία του κράτους, η πείνα, η φορολογία, η ερήμωση της Θράκης και της ελλαδικής

³⁴⁸ Πολέμης, Ο λόγιος Νικόλαος Λαμπηνός, σελ. 65.14: *Οὕτω τὴν ψυχὴν φιλοσοφία ὥσπερ ἀγαθὴν ἄρουραν παρειληφύσα, ταῖς παρ' ἑαυτῆς ἀρδείαις ἄφθονα ἐπιχεσαμένη, εὐφορωτάτην καὶ γονίμην ἀπέδειξεν ἀρετῶν καὶ παρέσχετο πόλεσι δρέπεσθαι τοῦ καρποῦ ἄφθονα προσοδουμέναις.*

³⁴⁹ Μετά τον 12^ο αιώνα κυριαρχούσε η άποψη ανάμεσα στους λογίους της εποχής ότι επικρατούσε έκλυση ηθών και μόνο ένας φιλόσοφος-αυτοκράτορας θα μπορούσε να θερίσει τα κακά ζιζάνια της ανηθικότητας και να σπείρει μια καινούργια σπορά από ηθικούς πολίτες: Κωνσταντίνος Χρήστου Π., *Βασιλικός Ανδρίας. Ο ιδεώδης μονάρχης κατά τον Νικηφόρο Βλεμμύδη*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 78.

χερσονήσου, αλλά και η ανενόχλητη προέλαση των Οθωμανών στη Μικρά Ασία, τον κατέστησαν εξαιρετικά αντιδημοτικό. Έτσι, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι είχαν επιστρατευτεί όλοι οι λόγιοι για να αναδιαμορφώσουν αυτήν την εικόνα και να τον καταστήσουν αρεστό. Μια καθόλα δημοφιλή εικόνα είχε προφανώς και ο Ανδρόνικος Γ΄, ο οποίος οδήγησε το κράτος σε έναν καταστροφικό εμφύλιο πόλεμο. Βέβαια, πίσω από αυτόν τον πόλεμο κρυβόταν η αριστοκρατία. Επομένως, ο Φιλής εκφράζει την ευχή ο αυτοκράτορας να εξολοθρεύσει τις στρατιές των Οθωμανών που είχαν καταλάβει την Μικρά Ασία, τη σημαντικότερη πηγή εσόδων και αγαθών της αυτοκρατορίας, ώστε να αντιμετωπιστεί ο λιμός.

Είχε ήδη αναφερθεί, ότι η εικόνα του αυτοκράτορα ως θεριστή και σπορέα, οδηγεί συνειρμικά στον Χριστό και στις παραβολές του. Θα ήταν δυνατό ο παραλληλισμός αυτός να ενισχύσει την προσπάθεια για πιο εναργή συμπεράσματα; Οι παραβολές του Χριστού αναφέρονται σε απομάκρυνση των κακών ζιζανίων που αλλοιώνουν και καταστρέφουν τη ζωή των πιστών. Τα ζιζάνια, είναι οι βάρβαροι, οι εχθροί της αυτοκρατορίας, εκείνοι οι οποίοι δεν ακολουθούν το θέλημα και δεν προσκυνούν τον ανώτατο όλων των ηγετών της οικουμένης. Έτσι, όπως ακριβώς ο Χριστός θέρισε όλα εκείνα τα ζιζάνια από τη γη της ουράνιας βασιλείας έτσι και ο αυτοκράτορας θα θερίσει και θα διώξει από τη γη της επίγειας βασιλείας, τους βάρβαρους που ζουν παρασιτικά εις βάρος της αυτοκρατορίας.

Συμπερασματικά, η χρήση της εικόνας του γεωργού-θεριστή από τον Μανουήλ Φιλή επιδέχεται δυο υποθετικών ερμηνειών: α) ο φιλόανθρωπος χαρακτήρας του αυτοκράτορα, ο οποίος νοιάζεται και προνοεί για τη φύλαξη προμηθειών, προορισμένων για τον λαό. Όμως, ο φιλόανθρωπος αυτός χαρακτήρας είναι φαινομενικός, αφού χρησιμοποιείται για να αιτιολογήσει τη δημοσιονομική πολιτική του αυτοκράτορα (Ανδρόνικος Β΄) και β) ο αυτοκράτορας τιμωρός και «εθνικός θεριστής», ο οποίος καθαρίζει την αυτοκρατορική επικράτεια από τους βαρβάρους (Ανδρόνικος Γ΄). Επομένως, με τη χρήση αυτής της εικόνας οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι δύο από τις κυρίαρχες αρετές της αυτοκρατορικής ιδεολογίας της πρώιμης Παλαιολόγειας περιόδου ήταν η ανδρεία και η φιλανθρωπία. Η κατάληξη αυτή δεν ηχεί καθόλου παράδοξα, αφού η αυτοκρατορία χρειαζόταν στρατιωτική και εσωτερική αναδιάρθρωση και ανάκαμψη.

Ο αυτοκράτορας ως κυνηγός, τοξότης και γίγαντας

Ο αυτοκράτορας, πέρα από τις άλλες ιδιότητες με τις οποίες εμφανίζεται στα ποιήματα του Μανουήλ Φιλή, εμφανίζεται και με την ιδιότητα του κυνηγού ή του τοξότη. Μια ιδιότητα, η οποία όπως και θα αποδειχθεί στη συνέχεια, είναι απόλυτα συνυφασμένη με την αρετή της ανδρείας και των επιτυχιών του στο πεδίο της μάχης. Παράλληλα με την ιδιότητα αυτή, στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε συνδυαστικά και την εικόνα του αυτοκράτορα - γίγαντα. Η υπερμεγέθυνση του αυτοκράτορα, όπως θα καταδείξουμε στη συνέχεια, αποτελεί ιδεολογική συνέχεια της Κομνήνειας εποχής. Η επιλογή για συνεξέταση των τριών αυτών εικόνων πηγάζει από το γεγονός ότι και οι τρεις προσδίδουν στον αυτοκράτορα πολεμικές αρετές.

4.1. Τα ποιήματα

4.1.1 Ο αυτοκράτορας-κυνηγός και τοξότης

Η εικόνα είτε του κυνηγού είτε του τοξότη - αυτοκράτορα κάνει την εμφάνισή της σε ποικίλα ποιητικά είδη -επαιτικά και εγκωμιαστικά- του Μανουήλ Φιλή. Πολύ στενή σχέση με την έννοια του κυνηγού - αυτοκράτορα έχει και η εικόνα του γίγαντα - αυτοκράτορα, ο οποίος κυνηγά και ποδοπατεί τους βάρβαρους εχθρούς. Η εικόνα αυτή θα χρησιμοποιηθεί συμπληρωματικά με την εικόνα του αυτοκράτορα ως τοξότη και κυνηγού, μιας και δεν παρατηρείται σε αρκετές περιπτώσεις. Είναι σημαντικό λοιπόν, να συνεξεταστούν και οι δύο αυτές εικόνες, του κυνηγού και του τοξότη. Αρχικά, θα παρουσιαστούν τα ποιήματα που αφορούν τον αυτοκράτορα είτε ως κυνηγό είτε ως τοξότη και έπειτα τα ποιήματα που αφορούν τον αυτοκράτορα - γίγαντα.

Το πρώτο ποίημα³⁵⁰ με την εικόνα του κυνηγού είναι ένα εγκώμιο 200 στίχων προς τον συναυτοκράτορα και μελλοντικό διάδοχο Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγο, ο οποίος επιστρέφει από στρατιωτική εκστρατεία:

³⁵⁰ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα κυρ. Μιχαὴλ τὸν Παλαιολόγον ἐλθόντα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τῆς δύσεως. Ρ. 61.

Ἐμοὶ δὲ φανεῖς ὡς ἀπὸ δρόμου γίγας,
Ἀνεῖλες εὐθύς ὡς κακούργους τοὺς πόνους,
Καὶ τοξότην ἔδειξας αὐτάνακτά μοι, (55)
Ῥιπτῶν κατ' αὐτῶν ἰσχυρὰ γλώπτης βέλη·

Μετάφραση:

Σε εμένα όμως αφού φάνηκες στο δρόμο (να έρχεσαι) σαν γίγαντας,
Απομάκρυνες αμέσως ως κακόβουλες τις διαμάχες,
Και αφού μου φανέρωσες τοξότη, τον αυτοκράτορα,
ρίπτοντας εναντίον τους ισχυρά βέλη γλώσσας·

Στο ίδιο ποίημα εντοπίζει κανείς, εκτός από αναφορές στη στρατιωτική δεινότητα του αυτοκράτορα, αναφορές στη διπλωματική δεινότητα του αυτοκράτορα, οι οποίες τον χαρακτηρίζουν λιοντάρι, που με τον βρυχηθμό του και μόνο -χωρίς μάχη- απομακρύνει τους εχθρούς: *Νῦν, ὡς λέων ἄμαχος ἐκ λόχμης βρύχων* (στίχος 21). Οι νύξεις αυτές εντάσσονται στη νέα αντίληψη της ελίτ των λογίων για την επιβίωση της αυτοκρατορίας, ότι θα πρέπει η αυτοκρατορία να ενεργοποιήσει και τις διπλωματικές της μηχανές για να απομακρύνει τους εχθρούς³⁵¹.

Το δεύτερο ποίημα³⁵² απευθύνει ένα εγκώμιο 98 στίχων προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ'³⁵³. Ο ποιητής χαρακτηρίζει τον αυτοκράτορα ήδη από την αρχή *ἦπαρ τοῦ γένους, καρδία τῆς ἐξουσίας καὶ ἐγκέφαλο τῆς αὐτοκρατορίας*. Οι φυσικές αρετές του σώματος συχνά επαινούνται μαζί με τις πνευματικές. Παρόλο που έχουμε διαπιστώσει ότι κατά τον έπαινο του αυτοκράτορα προτιμούνται οι πνευματικές, εδώ παρατηρούμε ότι χρησιμοποιούνται μέρη του σώματος ως αντικείμενο επαίνου, γεγονός που εντοπίζεται συχνά σε εγκωμιαστικά κείμενα³⁵⁴. Παρακάτω, ο Φιλής δηλώνει ότι δεν μπορεί να σιγήσει, επειδή οι πράξεις του αυτοκράτορα τον ωθούν, μαζί και όλη η φύση:

Οἰχέσθω πᾶς ἀλλόφυλος, πᾶσα πιπτέτω μάχη,
Θρηνεῖτῶσαν οἱ δυσμενεῖς, πενθείτῶσαν οἱ φθόροι,
Καὶ συνολολυζέτῶσαν οἱ τῶν ἐθνῶν σατράπαι·
Κατευστοχεῖς γὰρ, βασιλεῦ, τῶν ἐπιπιθεμένων,
Τὴν τοξικὴν τῆς Ἀθηνᾶς κομίζων ἐπιστήμην,

³⁵¹ Angelon, *Imperial Ideology*, σελ. 101-102. Ο Angelon υποστηρίζει πως κάποιοι λόγιοι είχαν αρχίσει με τη βασιλεία του Μιχαήλ Η' να επικεντρώνονται στην εκθείαση της οξυδέρκειας του αυτοκράτορα παρά στην ανδρεία του, όταν αντιμετώπιζε τους εχθρούς.

³⁵² Εἰς τὸν αὐτοκράτορα, F.112.

³⁵³ Σύμφωνα με γραπτές πηγές της εποχής, ο Ανδρόνικος Γ' είχε καταπιαστεί υπερβολικά με το κυνήγι, σε αντίθεση με τον προκάτοχό του, γεγονός που αποτέλεσε ευκαιρία κριτικής από κάποιους λογίους της εποχής. Ο Φιλής όμως, δεν φαίνεται να κατακρίνει τον αυτοκράτορα, αλλά να τον επαινεί.

³⁵⁴ Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 102, 106.

Ὡς ὁ γεννάδας Ἡρακλῆς, ὡς ὁ πυρφόρος Ἄρης,
Οὓς ἐπαινεῖ περιλαλῶν καὶ τοῖς ἐξῆς ὁ χρόνος,
Ἴνα μὴ ῥεύσῃ τὸ καλὸν ὑπὸ τῆς ἀμνηστίας.

Μετάφραση: Να το βάλει στα πόδια κάθε αλλόφυλος, να σταματήσει κάθε μάχη, να θρηνήσουν οι εχθροί, να πενθήσουν οι καταστροφεῖς, και να κλάψουν μαζί οι αρχηγοί των εθνών·
Γιατί με ευστοχία πετυχαίνεις, αυτοκράτορα, τους επιτιθεμένους, φέροντας την τοξική τέχνη της Αθηνάς, ὅπως ο γενναῖος Ηρακλῆς, ὅπως ο φλεγόμενος Ἄρης, τους οποίους εγκωμιάζει αναφέροντάς τους στο ἐξῆς ο χρόνος, για να μη χαθεῖ το καλὸ κάτω ἀπὸ τη λησμονιά.

Ο Φιλῆς τονίζει στο πιο πάνω ποίημα την ευστοχία που χαρακτηρίζει τον αυτοκράτορα στην τοξική τέχνη. Μάλιστα, η ευστοχία αὐτή εἶναι ἀντίστοιχη με ἐκείνη της θεάς Αθηνάς ἀλλὰ φέρει και την ἀνδρεία του Ηρακλή και την ἐκρηκτικὴ πολεμικὴ δεινότητα του θεοῦ του πολέμου, Ἄρη³⁵⁵. Ὅλα αὐτὰ τα στοιχεία ἐνισχύουν τη στρατιωτικὴ ἀνδρεία του αυτοκράτορα και για αὐτὸν τον λόγο, ὅπως υποστηρίζει ο ποιητής, θα βγει νικητής στις ἐκστρατείες ἐναντίον των εχθρῶν.

Σε ἓνα ἐγκωμιαστικό-ἐπαιτικό ποίημα³⁵⁶ πιθανόν πάλι πρὸς τον Ἀνδρόνικο Γ³⁵⁷, ο ποιητής κάνει για ἀκόμα μια φορά χρῆση της εἰκόνας του τοξότη - αυτοκράτορα, ἐπισημαίνοντας τη σημασία του κυνηγιῦ ως ἐξάσκηση για τον πόλεμο ἐναντίον των εχθρῶν του κράτους:

Εἶλκες δὲ νευρὰν τοξικῆς εὐρωστίας, (65)
Τὸ καθάπαξ ἄφυκτον ἐντείνων βέλος,
Καὶ κατὰ θηρῶν καὶ πετεινῶν ἠύστόχεις,
Ὡς ἄλλος οὐδεὶς οὐδαμοῦ γῆς τοξότης [...]
Καὶ μέχρις ἀκμῆς εὐσθενῆ δρῶν τὴν τάσιν,
Τὸ λαμπρὸν ἠκόντιζες εὐσκόπως βέλος·

³⁵⁵ Περισσότερα για την παρουσία αὐτῶν των μυθολογικῶν και ιστορικῶν προσώπων, ἀλλὰ και τον συσχετισμὸ τους με τις στρατιωτικὲς ἀρετὲς του αυτοκράτορα βλέπε: Angelon, σελ. 85-92.

³⁵⁶ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, F.95.

³⁵⁷ Το ποίημα αὐτὸ παρόλο που φαινομενικὰ ἀποτελεῖ ἓνα ἐγκωμιαστικό ποίημα, ἐντούτοις πρὸς το τέλος ο Μανουὴλ Φιλῆς ἐνσωματώνει ἐπαιτικά στοιχεία. Αὐτὸ που μας ὁδηγεῖ στο συμπέρασμα ὅτι το ποίημα πιθανῶς ἀπευθυνόταν στον Ἀνδρόνικο Γ' εἶναι ἡ μαρτυρία των πηγῶν ὅτι ο Ἀνδρόνικος Γ' ἀσχολήθηκε ιδιαίτερα με την τέχνη του κυνηγιῦ. Ο Γρηγοράς, κατακρίνει τον Ἀνδρόνικο Γ' ὅτι ἀφήσε στη λήθη πρακτικὲς και ἔθιμα των προκατόχων του, ὅπως για παράδειγμα τις παροχές στην ἀριστοκρατία, και ἀσχολεῖται με τα πτηνὰ και το κυνήγι: «καὶ τὰς μεγαλοψύχους εὐεργεσίας τε και διανομὰς τῶν τε χρημάτων ὁμοῦ και ἀξιωμάτων. ὡς κινδυνεύειν ἐντεῦθεν λήθης καταδύνασθαι βυθοῖς τὰ τῆς βασιλικῆς εὐταξίας ἔθιμα, [...] ἔτρεφε γὰρ κύνας και ὄρνεα κυνηγετικὰ παμπληθῆ και τοσοῦτον ταῦτα ἦττητο, ὥστε και εἴ τις αὐτῷ ἐντύχειν ἐβούλετο, ὄρνεον ἢ κύνα κομίζων ἐτύγγανε ῥᾶστα τοῦ ποθουμένου.» Γρηγοράς, *Ἱστορία*, Τόμος 1, σελ. 566.

Οὐ τὸ πτερόν φρικῶδες εὐθύς ἐκτύπει
Τὸν ἀέρα πλήπτοντος ἐκτόπῳ ῥύμῃ.

Μετάφραση: Τραβούσες χορδὴ τοξικῆς δύναμης,
τεντώνοντας μια για πάντα το εὐστοχο βέλος,
και ἐναντίον θηρίων και πτηνῶν ἦσουν εὐστοχος,
σαν ἄλλος κανένας πουθενά στη γῆ τοξότης. [...]
Και τεντώνοντας την ισχυρὴ χορδὴ (του τόξου) μέχρι το τέρμα,
Το δοξασμένο βέλος ἐρίχνης ευστόχως·
Το πτερωτὸ αὐτὸ βέλος ἀμέσως φρικιαστικά ἀντηχεῖ
σχίζοντας τον ἀέρα με ἐξωπραγματικὴ πορεία.

Εκείνο το οποίο τονίζεται ιδιαίτερα στους στίχους αυτούς είναι η δύναμη του αυτοκρατορικού τόξου που κατατάσσει τον αυτοκράτορα στην κορυφή, δηλαδή ως έναν ευστοχότατο τοξότη που ὁμοίό του δεν ἔχει συναντήσει κανείς στη γῆ. Μάλιστα, ο αυτοκράτορας με κάθε του βολὴ σχίζει τον ουρανό και προκαλεῖ δέος και φόβο μόνο με το ἀντιπάλημά της. Με κάθε του βολὴ πετυχαίνει και σκοτώνει θηρία κατὰ τρόπο ἀπόλυτα εὐστοχο. Το λεξιλόγιο που χρησιμοποιεῖ ἐδῶ ο Φιλῆς ἀξίζει ἐπίσης προσοχῆς, ἀφοῦ ἀφορὰ κυρίως τὴ δύναμη, τὴν ἀνδρεία και τὴν ευστοχία. Ἐννοίες βέβαια που ἐπιβάλλεται πρωτίστως να χαρακτηρίζουν ἕνα καλὸ τοξευτὴ στο κυνήγι, ἀλλὰ ταυτόχρονα και ἕναν δεινὸ πολεμιστὴ που ἐπιθυμεῖ να μεγαλουργήσει πολεμικά στο πεδίο τῆς μάχης ἐναντίον των «θηρίων».

Ο Μανουήλ Φιλῆς δεν ἀποφεύγει να ἀναφέρει τον αυτοκράτορα και σε ποιήματα τα οποία ἀπευθύνονται σε ἄλλες ἐξέχουσες προσωπικότητες. Για παράδειγμα, σε ἕνα ποίημά του προς τον στρατηγὸ Μιχαήλ Δούκα Γλαβά³⁵⁸, ο Φιλῆς «μεταμορφώνει» τον Γλαβά σε βέλος, το οποίο ο ἴδιος ο αυτοκράτορας ἐκσφενδονίζει στη μάχη, ἀποδεκατίζοντας τους ἐχθρούς:

Οἱ δυσμενεῖς πλήττεσθε καὶ πρὸ τοῦ ξίφους,
Ἐπεὶ βασιλεὺς τὸν στρατάρχη τὸν μέγαν
Ῥιπτεῖ καθ' ὑμῶν ὡς ὑπόπτερον βέλος·

Μετάφραση:

Οι ἐχθροὶ κατατροπώνεστε και πρὶν του ξίφους (τῆς μάχης σῶμα με σῶμα),
ὅταν ο αυτοκράτορας τον μέγα στρατάρχη
ρίχνει ἐναντίον σας σαν πτερωτὸ βέλος·

³⁵⁸ Πρὸς τὸν θαυμάσιον ἐκεῖνον πρωτοστράτορα τὸν Γλαβᾶν, ὅτε ἀπὸ τῆς Πόλεως ἐξήρχετο ἐπὶ τὴν Ἀδριανούπολιν διαπόντιος. Ρ.57.

Άξια αναφοράς είναι και η 600 στίχων μονωδία³⁵⁹ προς τον δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγο³⁶⁰, η οποία φέρει τη μορφή δραματικού διαλόγου με τη συμμετοχή όλης της αυτοκρατορικής οικογένειας. Παρόλο που δε συγκαταλέγεται ανάμεσα στα ποιήματα προς τον αυτοκράτορα, εντούτοις θεωρώ ότι φωτίζει περαιτέρω την υπόθεσή μας. Στο σημείο όπου ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ λαμβάνει τον λόγο και θρηνεί για τον γιο του, ο Φιλής βάζει στο στόμα του τα εξής:

Ἦν γὰρ ἐκεῖνος εὐπρεπῆς, ὥρας γέμων
Ὡρας φυσικῆς οὐ κατηναγκασμένης,
Ἡδὺς, προσηνῆς, εὐφυῆς, ὄλος χάρις.
Ἦν ἀρεϊκὸς, εἰ παρῆν ὄρος μάχης,
Κυνηγετικὸς, εἰ παρείχεν ὁ χρόνος,

Μετάφραση: Γιατί εκείνος υπήρξε ωραίος στην όψη, γεμάτος ομορφιά ομορφιά από τη γέννησή του και όχι επιβεβλημένη, γλυκός, πράος, έξυπνος, όλος χάρη. Υπήρξε γνώστης της πολεμικής τέχνης, αν δοκίμαζε στο πεδίο της μάχης, γνώστης του κυνηγιού, αν του παρείχετο χρόνος,

Διαπιστώνουμε λοιπόν, ότι ο ποιητής θεωρεί την κυνηγετική τέχνη μια σημαντική δραστηριότητα για την ολοκλήρωση ενός αυτοκράτορα. Αν ο θάνατος δε στερούσε από τον Ιωάννη Παλαιολόγο τον χρόνο, θα μπορούσε να αναπτυχθεί στο κυνήγι και να προετοιμαστεί με αυτόν τον τρόπο για το πεδίο της μάχης.

4.1.2. Ο αυτοκράτορας ως γίγαντας

Παράλληλα με την εικόνα του αυτοκράτορα ως τοξότη και κυνηγού, θα εξεταστεί στο παρόν κεφάλαιο και η εικόνα του αυτοκράτορα - γίγαντα. Τόσο η μία όσο και η άλλη εικόνα μπορούν να καταταχθούν στην ίδια ιδεολογική κατηγορία, καθώς η χρήση των δύο αυτών εικόνων έχει στόχο την εξύμνηση της ανδρείας του αυτοκράτορα. Η εικόνα του γίγαντα εντοπίζεται σε ένα μόνο ποίημα, ενώ σε άλλα δυο τονίζεται η

³⁵⁹ Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυρ. Μανουὴλ Φιλῆ μονωδία ἐπὶ τῷ δεσπότη κυρ. Ἰωάννῃ τῷ Παλαιολόγῳ, ἐν ἧ ἐπιφέρει καὶ πρόσωπα τάδε τοῦ δράματος. Πρόσωπα εἰσὶ ταῦτα. Βασιλεὺς, Δέσποινά, Βασιλεὺς, Βασίλισσα, Βασιλεὺς, Θεράπων. F.213.

³⁶⁰ Ο Ιωάννης Παλαιολόγος (1286-1307) ήταν γιος του Ανδρόνικου Β΄. Είχε τον τίτλο του δεσπότη και έγινε κυβερνήτης Θεσσαλονίκης. Μητέρα του ήταν η δεύτερη σύζυγος του Ανδρόνικου Β΄, η Γιολάντα (Ειρήνη) του Μονφερά. Στις 22 Μαΐου 1295 έλαβε τον τίτλο του δεσπότη. Το 1303 νυμφεύτηκε την Ειρήνη, κόρη του μεγάλου λογοθέτη Νικηφόρου Χούμνου. Το 1304 ορίστηκε κυβερνήτης Θεσσαλονίκης και έκανε δωρεές στη εκεί μονή της Οδηγήτριας. Απεβίωσε το 1307 στη Θεσσαλονίκη. Το 1312 το σώμα του μεταφέρθηκε στη μονή του Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη. Alexander Kazhdan (επιμ.), *ODB*, τόμος III, σελ. 1557-1558.

υπερμεγέθυνση του αυτοκράτορα χωρίς άμεση αναφορά στον όρο «γίγαντας». Για αυτόν το λόγο θα χρησιμοποιηθεί συμπληρωματικά με την εικόνα του αυτοκράτορα ως τοξότη και κυνηγού.

Η εικόνα αυτή, της υπερμεγέθυνσης του αυτοκράτορα, συναντάται σε ένα ήδη αναφερθέν ποίημα προς τον συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγο³⁶¹. Πρόκειται για ένα εγκωμιαστικό/ επαιτικό ποίημα μετά το πέρας κάποιων επιχειρήσεων στη Δύση³⁶². Σε αυτήν την περίπτωση τονίζεται και πάλι η ανυπέβλητη και απροσπέλαστη φύση του συναυτοκράτορα, ο οποίος αντιμετωπίζει μόνος του τους εχθρούς, υπερμεγεθυνόμενος σε γίγαντα και τρώγοντάς τους με τόση ευκολία όπως παίρνει φωτιά ένα καλάμι. Τόσο περίφημη ήταν αυτή η νίκη, που ο Φιλής πιστεύει ότι δε θα χαθεί μέσα στο χρόνο, αλλά θα καταστεί θρυλική:

Διέδραμες δὲ τοὺς ἐναντίους μόνος,
Ὡς καλάμην εὐπρηστον αὐτοὺς ἐσθίων
Καὶ τὴν περιθρύλλητον ἐκ νίκης μάχην
Ὁ δυσμενῆς ἄνωθεν οὐ κρύψει χρόνος·
Ἐμοὶ δὲ φανεῖς ὡς ἀπὸ δρόμου γίγας,
Ἄνεϊλες εὐθύς ὡς κακούργους τοὺς πόνους,
Καὶ τοξότην ἔδειξας αὐτάνακτά μοι,
Ῥιπτῶν κατ' αὐτῶν ἰσχυρὰ γλώττης βέλη·

Μετάφραση: Αντιμετώπισες όμως τους εχθρούς μονάχος,
τρώγοντάς τους όπως το καλάμι που εύκολα παίρνει φωτιά
Και τη μάχη διάσημη λόγω της νίκης
ο εχθρικός από ψηλά χρόνος δε θα τη χρειάζεται·
Σε εμένα όμως αφού φάνηκες στο δρόμο (να έρχεσαι) σαν γίγαντας,
Απομάκρυνες αμέσως ως κακόβουλες τις διαμάχες,
Και αφού μου φανέρωσες τοξότη, τον αυτοκράτορα,
ρίπτοντας εναντίον τους ισχυρά βέλη γλώσσας.

Μέσα από τους πιο πάνω στίχους, ο Φιλής υπαινίσσεται τον 18^ο ψαλμό του Δαβίδ, στον οποίο δοξολογείται ο θεός και ελπίζει για απελευθέρωση, ευημερία του κράτους και του λαού. Στον έκτο στίχο του ψαλμού αυτού³⁶³, διαφαίνονται κοινά στοιχεία με την εικόνα του γίγαντα που χρησιμοποίησε ο Φιλής:

³⁶¹ Η συνέχεια του παραπάνω αποσπάσματος έχει σχολιαστεί και αναλυθεί πιο πάνω κατά την ανάλυση της εικόνας του αυτοκράτορα - τοξότη.

³⁶² Ρ. 61, στ. 49-53.

³⁶³ Δαβίδ, Ψαλμός 18, στίχοι 5-6 στο Alfred Rahlf's (επιμ.), *Septuaginta*, Württemberg Bible Society, Στουτγάρδη 1935, Τόμος 2.

έν τῷ ἡλίῳ ἔθετο τὸ σκῆνωμα αὐτοῦ· καὶ αὐτὸς ὡς νυμφίος ἐκπορευόμενος ἐκ παστοῦ αὐτοῦ, ἀγαλλιάσεται ὡς γίγας δραμεῖν ὁδὸν αὐτοῦ.

Μετάφραση: (Ο Θεός) τον ἥλιο, ἔκανε κατοικία του. και αὐτὸς σαν νυμφίος, που ἐξέρχεται ἀπὸ τον νυμφικὸ του θάλαμο, σαν γίγαντας με ἀγαλλίαση διατρέχει τον δρόμο του.

Επεξηγηματικά, σύμφωνα με τον Ψαλμό, ὅπως ο ἥλιος με ἐντολή του θεοῦ, ἀκούραστα και με ἀγαλλίαση διαγράφει καθημερινά την ἴδια πορεία (ἀπὸ την ἀνατολή στη δύση), ἔτσι και ο αυτοκράτορας ἀκούραστα και με χαρά ἐκτελεῖ τις ἐντολές του θεοῦ. Συνεπῶς, ὅσον ἀφορὰ το ποίημα του Μανουήλ Φιλῆ θα μπορούσαμε να συνδέσουμε την εικόνα του αυτοκράτορα-γίγαντα με τον ἥλιο. Ο Φιλῆς ἀντικρῦζει τον αυτοκράτορα ὡς ἐλπίδα, ὡς ἐκείνον που θα συντρίψει τους ἐχθροὺς τους κράτους και θα ἀνατείλει ἔτσι μια καινούργια μέρα, μια καινούργια ἐποχή.

Συμπληρωματικά με την εικόνα του γίγαντα, ο αυτοκράτορας ἐμφανίζεται σε ἄλλα δύο ποιήματα με τεράστια πόδια, με τα ὁποῖα συντρίβει τους ἐχθροὺς. Ο Φιλῆς σε ἓνα ποίημα 10 στίχων πρὸς τον αυτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β³⁶⁴, σχολιάζει ἓναν φοβερό σεισμό που ἐπληξε την Κωνσταντινούπολη το 1304³⁶⁵. Ο Φιλῆς χαρακτηρίζει τον αυτοκράτορα ὡς νέο Μωυσή³⁶⁶, ο ὁποῖος θα πατήσει και θα συντρίψει τους ἐχθροὺς με τη γιγαντιαία βασιλική ἀρβύλη του, πετυχαίνοντας να περάσει τον λαὸ μέσα ἀπὸ μια νέα Ερυθρὰ θάλασσα, σώζοντάς τον. Καλεῖται δηλαδὴ να μιμηθεῖ το πρότυπο αὐτὸ της Παλαιᾶς Διαθήκης, ὡστε να σώσει το κράτος³⁶⁷, ἐνῶ ταυτόχρονα υπερμεγεθύνεται και ποδοπατεῖ τους ἐχθροὺς:

Μωσῆς βασιλεὺς ἐν ποσὶ πρὶν ἀβρόχοις
Τὸν Ἰσραὴλ ἔσωσεν ἐξ Αἰγυπτίων·
Καὶ σὺ δὲ τὸν σὸν Ἰσραὴλ σώσειν θέλων
Ἐκ τοῦ κατὰ γῆν ἐμβριθῶς τούτου κλόνου
Τὴν βασιλικὴν τελματοῖς νῦν ἀρβύλην, (5)

³⁶⁴ Ὅποτε διὰ τὸν σεισμόν περιεπάτησεν ὁ βασιλεὺς πεζός. - Ἔτεροι. (F.197).

³⁶⁵ Πλήρη ἀπογραφή των σεισμῶν μας δίνει ο Venance Grumel, *La Chronologie, Traité d' études byzantines I*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1958, σελ. 476-481. Πρβλ. Glanville Downey, "Earthquakes at Constantinople and Vicinity, A. D. 342-1454", *Speculum* 30 (1955), σελ. 596-600 και Peter Wirth, "Zur "byzantinischen" Erdbebenliste", *BF* 1 (1966), σελ. 393-399. Για τον συγκεκριμένο σεισμό δεξ: Matschke, *Das spätbyzantinische Konstantinopel*, σελ.16, ἀλλὰ και Φλωρεντίας Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοὶ στο Βυζάντιο ἀπὸ τον 13° μέχρι τον 15° αἰῶνα*, Παρουσία, Αθήνα 1993, σελ. 41 και σελ.117.

³⁶⁶ Claudia Rapp, "Old Testament models for emperors in early Byzantium" στο Paul Magdalino and Robert S. Nelson (ἐπιμ.), *The Old Testament in Byzantium*, *Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia*, Ουάσινγκτον 2010, σελ. 175-197, σελ. 182-183. Ο Μωυσῆς χρησιμοποιήθηκε ἐυρέως ὡς πρότυπο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ἀπὸ τον Ευσέβιο Καισαρείας.

³⁶⁷ Στο ἴδιο, σελ. 180.

Τηρῶν καθαρὸς τοὺς καλοὺς ἔνδον πόδας,
Οἷς τοὺς μάτην ἔρποντας ἐχθροὺς συντρίβεις,
Ἐκεῖθεν αὐτοὺς αἱματῶν ἀκινδύνως,
Ὡς ἐξ Ἐρυθρᾶς τὸν λαὸν σώσεις νέας,
Ἄδων τὸν ὕμνον τῷ θεῷ σεσωσμένος. (10)

Μετάφραση: Ο βασιλιάς Μωυσής, παλαιά χωρίς να βραχούν τα πόδια
έσωσε τον λαό του Ισραήλ από τους Αιγυπτίους·
Και εσύ όμως, θέλοντας να σώσεις τον δικό σου λαό
από τον σεισμό αυτόν που βίαια (χτύπησε) τη γη
βυθίζεις τώρα τη βασιλική αρβύλη (στο χῶμα),
διατηρώντας στο εσωτερικό καθαρά τα καλά σου πόδια,
με τα οποία, τους άδικα σερνόμενους εχθρούς συντρίβεις,
Κατόπιν, τους σκοτώνεις χωρίς κίνδυνο
και σαν μέσα από νέα Ερυθρά θάλασσα θα σώσεις τον λαό,
εξυμνώντας (εσύ) τον Θεό έχοντας σωθεί.

Το άλλο ποίημα πρόκειται για ένα εγκωμιαστικό/ ιστορικό ποίημα³⁶⁸, έκτασης 100 στίχων, πιθανώς προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ'³⁶⁹. Ο Φιλής παρουσιάζει τους εχθρούς να γλύφουν με θρήνο τη σκόνη από τα πόδια του αυτοκράτορα, ο οποίος την προηγούμενη μέρα, σύμφωνα με τον Φιλή, είχε βγει από τα ανάκτορα και με τα δυο του πόδια συνέτριψε κάθε εμπόδιο στο δρόμο του, νικώντας το τουρκικό ιππικό:

Ὡ πῶς ἀκαμπεῖς ὑπεδέξω σατράπας
Λείχοντας οἰκτρῶς τῶν ποδῶν σου τὴν κόνιν! [...]
Ἀνέδραμες χθὲς ἐξ ἀνακτόρων βάδην·
Ὡς ἂν παρ' ἀμφοῖν τοῖν ποδοῖν σου συντρίβοι,
Πᾶν εἴ τι λοιπὸν ἐμποδῶν γένοιτό σοι·
Καὶ πεζὸν εἶδεν ἡ πόλις βασιλέα
Νικῶντα Περσῶν εὐδρομοῦντας ἵππείας.

Μετάφραση:

Ω με ποιο τρόπο υποδέχθηκες τους άκαμπτους (Τούρκους) άρχοντες
που γλύφουν με θρήνο τη σκόνη των ποδιών σου! [...]
Βγήκες τρέχοντας χθες από τα ανάκτορα με τα πόδια·
Έτσι που από τα δυο σου πόδια να συντριβεί³⁷⁰,
κάθε τι που θα μπορούσε να σταθεί εμπόδιό σου·

³⁶⁸ Εἰς τὸν βασιλέα ὅτε οἱ ἐν Αἰγὸς Ποταμοῖς καὶ ἐν τῇ Συκῇ βάρβαροι παρὰ τῶν ἡμετέρων ἀπώλοντο. F.44, στίχοι 77-78, 81-85.

³⁶⁹ Ἐχει αναφερθεῖ και σχολιαστεί στην υποσημείωση 267 ο λόγος που πιστεύω ότι ο αποδέκτης του ποιήματος είναι ο Ανδρόνικος Γ'.

³⁷⁰ Στο σημείο αυτό το κείμενο φαίνεται να είναι προβληματικό. Ο Miller, στην κριτική έκδοσή του, σχολιάζει το ρήμα αυτό και σε υποσημείωση παραθέτει την πιθανότητα λάθους, προτείνοντας το *συντρίβη*.

Και πεζό αναγνώρισε η πόλη αυτοκράτορα
αφού νίκησε τους επιδέξιους Τούρκους ιππείς.

4.2. Η χρήση της εικόνας του αυτοκράτορα - κυνηγού

Η εικόνα του αυτοκράτορα-κυνηγού εμφανίζεται τόσο σε γραπτές πηγές, όσο και στη βυζαντινή τέχνη. Ας εξετάσουμε πρώτα το "βασιλικό κυνήγι" μέσα από την αυτοκρατορική τέχνη. Το θέμα αυτό ήταν παρόν στην τέχνη από την αρχαιότητα, αφού στην Αίγυπτο, τη Χαλδαία, την Ασσυρία και την αρχαία Περσία, ο βασιλιάς παρουσιάζεται ως ένας τρομερός κυνηγός που σκοτώνει τρομακτικά άγρια ζώα και θηρία. Αυτές οι σκηνές ήταν ένα μέσο προβολής του βασιλιά και αποδείξεως της ισχύος του και του θάρρους του. Αυτός αποτελούσε έναν από τους κύριους σκοπούς της επίσημης βασιλικής τέχνης των χωρών αυτών. Το ίδιο θέμα εμφανίζεται στην ελληνική τέχνη του 5ου αιώνα π.Χ., ενώ έλαβε νέα ώθηση κατά την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ο οποίος ήρθε να εκπροσωπήσει τον ιδανικό ηγέτη, προικισμένο με όλη την αρετή αλλά και τις εξουσίες³⁷¹. Ο Αλέξανδρος χρησίμευσε ως πρότυπο για τους βασιλείς της Ελληνιστικής περιόδου και έπειτα για πολλούς από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες λόγω της σημαντικής θέσης που είχε έρθει να καταλάβει σε κάθε εικόνα του ιδανικού ηγεμόνα το «βασιλικό κυνήγι», το οποίο πλέον απέκτησε θέση και στην επίσημη αυτοκρατορική τέχνη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και αργότερα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Υπήρξε κοινή αντίληψη, κατά τη βυζαντινή περίοδο, ότι η δύναμη που έχει ο θριαμβευτής αυτοκράτορας στον πόλεμο εκδηλώθηκε κατά ανάλογο τρόπο και στο κυνήγι. Οι νίκες του αυτοκράτορα πάνω στα άγρια θηρία ήταν σύμβολα ή υποσχέσεις για πραγματικούς θριάμβους απέναντι στο κακόβουλο έργο των εχθρών. Η δημοτικότητα της απεικόνισης αυτής δικαιολογείται μερικώς από το γεγονός ότι οι σκηνές κυνηγιού ήταν οικείες στην καθημερινή ζωή της άρχουσας τάξης και κατ' επέκταση του στοχευμένου κοινού, το οποίο καλούνταν οι προπαγανδιστές της αυτοκρατορικής ιδεολογίας να πείσουν.

Ένας σημαντικός αριθμός βυζαντινών συγγραφέων της μέσης βυζαντινής εποχής παρουσιάζουν κατά τρόπο εναργή τη συμβολική χρήση του «αυτοκρατορικού κυνηγιού»³⁷². Ο Θεόδωρος Δαφνοπάτης σε ένα γράμμα του προς τον αυτοκράτορα

³⁷¹ Glanville Downey, "The Pilgrim's Progress of the Byzantine Emperor", *Church History* 9, (Sep., 1940), σελ. 207-217, 209. Στο παραπάνω άρθρο παρατίθενται λεπτομερέστερες πληροφορίες για το βασιλικό κυνήγι μέσα από ποικίλες χρονικές περιόδους.

³⁷² Σημαντικές πληροφορίες για το κυνήγι κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο δες: Αναστάσιος Κ. Σινάκος, «Το κυνήγι κατά τη μέση βυζαντινή εποχή (7ος–12ος αι.)» στο: *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7^{ος} –*

Θεόφιλο Β΄ (813-842 μ.Χ.) παρουσιάζει την επιτυχία του αυτοκράτορα στο κυνήγι με τη διαρκή επικράτηση του στο πεδίο της μάχης, εξισώνοντας έτσι τον θρίαμβο στο κυνήγι με τον θρίαμβο στον πόλεμο³⁷³.

Ο Ιωάννης Κίνναμος (1143 – 1190 μ.Χ. περίπου) βάζει στον ίδιο παρωνομαστή την ανδρεία που επιδεικνύει ο αυτοκράτορας στο πεδίο της μάχης με την ανδρεία και την τακτική που επιδεικνύει στο κυνήγι³⁷⁴:

τότε μὲν ἐπὶ Κιλικίαν ἦλθε, χρόνω δὲ ὕστερον ἐς Βυζάντιον ἐπανιών, ἐπειδὴ ποτε γραφαῖς ἐπαγλαῖσαι τῶν προαστείων αὐτῷ δωματίων ἠβουλήθη τινά, οὔτε τινὰς Ἑλληνίους παλαιότερας ἐνέθετο πράξεις αὐτοῖς, [...] διεξήλθεν ἔργα, ὅσα ἔν τε πολέμοις καὶ θηροκτονίαις αὐτὸς εἴργαστο. τοσοῦτοις γὰρ αὐτὸν ξυμπλακῆναι συνέβη καὶ τοιοῖσδε φύσιν ἀντικαταστήναι θηρίοις, ὅσοις οὐδένα τῶν πώποτε γεγονότων ἠκούσαμεν. [...] βασιλεὺς δὲ θηρευσόμενος ἐπὶ τι τῶν ἐῶν ἐξήει χώρων, ὧν Δαματρῦς ἡ κλησίς ἐστιν. ἐπὶ τοῦ ἔργου τοίνυν γεγονότι μέγα τι χρῆμα θηρὸς ὑπαντᾷ [...] ἀλλὰ βασιλεὺς ..., πληγὴν τε αὐτῷ τοῦ μετώπου κατενεγκὼν ἄχρι καὶ ἐπὶ στέρνα διήλασεν.

Μετάφραση: τότε πρώτα πήγε (ο αυτοκράτορας) στην Κιλικία, στον επόμενο όμως χρόνο επιστρέφει στην Κωνσταντινούπολη, όταν σε κάποια χρονική στιγμή θέλησε να διακοσμήσει μερικά από τα δωμάτια των προαστικών ανακτόρων με εικόνες (τοιχογραφίες), δεν τοποθέτησε κάποια κατορθώματα των αρχαίων Ελλήνων, αλλά απεικόνισε κατορθώματα όσα και στους πολέμους και στους φόνους άγριων θηρίων ο ίδιος είχε πετύχει. Γιατί έτυχε να εμπλακεί σε τόσες μεγάλες (πράξεις) και σε τέτοια θηρία να αντισταθεί, όσες κανέννας ποτέ μέχρι τώρα δεν ακούσαμε να έχει πράξει. Ο αυτοκράτορας για να κυνηγήσει, κατευθύνεται προς κάποια από τις ανατολικές περιοχές, της οποίας το όνομα είναι Δαματρύς, κατά τη διάρκεια (του κυνηγιού) λοιπόν σε μεγάλο γεγονός έρχεται αντιμέτωπος με κάποιο φοβερό στη θέα θηρίο, [...] αλλά ο αυτοκράτορας... αφού το κτύπησε στο μέτωπο, διεπέρασε μέχρι και το στήθος του.

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος, σε εγκωμιαστικό ποίημά του προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνό, αναφέρει ότι ήταν η «αγάπη», του αυτοκράτορα, «για νίκη» που τον οδήγησε να ασχοληθεί με το άθλημα του κυνηγιού και αυτό με τη σειρά του τον

12^{ος} αιώνας), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 21, Αθήνα 2011, σελ. 71-86.

³⁷³ Alicia Walker, *The Emperor and The World: Exotic Elements and the Imaging of Middle Byzantine Imperial Power, Ninth to Thirteenth Centuries*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2012, σελ. 68.

³⁷⁴ Ιωάννης Κίνναμος, *Ιστορία*, Τόμος 6, Bonn, σελ. 266-267.

βοήθησε να εντρυφήσει με τους νόμους του πολέμου προτού να επιτεθεί στους βαρβάρους και εφαρμόζοντάς το, κατανίκησε τους εχθρούς³⁷⁵:

ἐπιδημήσας τῶν ἐχθρῶν, ὡς ἔφημεν, τοῖς ὄροις
καὶ πᾶσαν τούτοις ἐνιδῶν ἀνθρώπων ἐρημίαν
[...] καὶ φεῦ τῆς ἄγρας, ἥλιε, τῆς ἀνεξαριθμητοῦ.
τοὺς μὲν ἐζώγρουν ὡς λαγούς ἀμφὶ ταῖς πέτραις μέσαις, (270)
τοὺς δ' ὡς ἐλάφους ἤλισκον ἀφ' ὑψηλῶν ὀρέων,
ἄλλους ἐν λόχμαῖς ἤλισκον ὡς ἄρκτους ὑπενδύοντας,
ἄλλους ὑπὸ τὸν κάλαμον ὡς λέοντας ἀγρίου,
καὶ σμῆνος ἀναρίθμητον ἀθροίσαντες ἐκεῖθεν
κομίζουσι τῷ βασιλεῖ σῶτερ Χριστέ, τοῦ πλήθους. (275)
εἰς τοῦτο συνετέλεσε τῷ μονοκράτορί μου
τὰ συνεχῆ γυμνάσματα τὰ τῶν κυνηγεσίων.
ἐκεῖθεν γὰρ καταμαθὼν τὰς κοίτας τῶν θηρίων
καὶ τὰς ἐν ὕλαις καὶ κρημνοῖς καὶ πέτραις καταδύσεις
μετάγει τὴν θηρευτικὴν λοιπὸν ἐπὶ βαρβάρους (280)
καὶ τόσα σμήνη Σερβικὰ κυνηγετεῖ Ῥωμαίοις.
δοκεῖ μοι γὰρ ὁ βασιλεὺς ἐν τοῖς κυνηγεσίοις
τοῖς στρατιώταις ἑαυτοῦ καὶ τοῖς συγκυνηγέταις
ἐκεῖνο τὸ δεσποτικὸν μικρὸν ἀλλάξας λέγειν·
δεῦτε μοι, ζῶων θηρευταί, θηρίων κυνηγέται, (285)
κάγῳ βαρβάρων θηρευτὰς ὑμᾶς ἀπεργασαίμην.

Μετάφραση: αφού μετέφερε στα σύνορα, όπως είπαμε, τους εχθρούς παρατήρησε σε αυτά απόλυτη ερημία ανθρώπων [...] Τι αμέτρητο κυνήγι που ήταν αυτό, ήλιε. Άλλους έπιαναν σαν λαγούς κάπου ανάμεσα στις πέτρες, άλλους αιχμαλώτιζαν σαν ελάφια από τα υψηλά βουνά, άλλους αιχμαλώτιζαν σαν αρκούδες που ήταν κρυμμένες μέσα στην πυκνή βλάστηση, άλλους σαν άγρια λιοντάρια (κρυμμένους) στις καλαμιές, και αφού συγκέντρωσαν πλήθος αναρίθμητο από εκεί, (τους) φέρνουν στον αυτοκράτορα. ω Χριστέ τι μεγάλος αριθμός! σε αυτό (στην επιτυχία) βοήθησαν τον μονοκράτορα μου, οι συχνές ασκήσεις στο κυνήγι. γιατί από αυτό, για αυτόν τον λόγο έμαθε τις κρυψώνες των θηρίων και πως κρύβονται στα δάση και στους γκρεμούς και στις πέτρες χρησιμοποιεί την κυνηγετική τέχνη εναντίον των βαρβάρων

³⁷⁵ Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte*, Wiener Byzantinistische Studien 11, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 1974, Πόημα 30 (σελ.349-360).

και τόσα πλήθη Σέρβων κυνηγά με τον στρατό.
Γιατί μου φαίνεται ότι ο αυτοκράτορας στο κυνήγι με τους στρατιώτες του
και τους συντρόφους του (στο κυνήγι),
να λέει εκείνο που είπε ο Χριστός, αλλάζοντάς το λίγο·
Ελάτε μαζί μου, κυνηγοί ζώων, κυνηγοί άγριων θηρίων,
και εγώ θα σας κάνω κυνηγούς βαρβάρων.

Οι τελευταίοι σίχοι του παραπάνω αποσπάσματος αποδεικνύουν την ευρηματικότητα του ποιητή και ότι η ταύτιση του αυτοκράτορα με τον Χριστό μπορούσε να εμφανίσει ακόμα και στις πιο απρόσμενες εικόνες της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Ο ποιητής παραφράζει τα λόγια του Χριστού: «Δεΐτε όπισω μου, και ποιήσω ὑμᾶς ἄλιεις ἀνθρώπων»³⁷⁶. Αυτό καταδεικνύει ίσως ότι το κυνήγι αποτελούσε όντως ένα σημαντικό μέσο εκπαίδευσης για επιτυχημένες εκστρατείες, όπως επιτυχημένες ήταν και οι «εκστρατείες» του Χριστού και των μαθητών του για διάδοση και επικράτηση του χριστιανισμού.

Συνάμα, στην ιστορία του Νικήτα Χωνιάτη (1150-1210 μ.Χ.) εντοπίζουμε μία ακόμα αναφορά αυτής της εικόνας. Σε αυτήν περιγράφει κάποιες τοιχογραφίες του παλατιού στις οποίες ο αυτοκράτορας φαίνεται να λαμβάνει μέρος σε ιπποδρομίες και σε εξορμήσεις κυνηγιού, δραστηριότητες που συμβολίζουν (σύμφωνα με τον Χωνιάτη) τη ζωή του άνδρα και παρουσιάζουν τα ανδραγαθήματά του με το τόξο, το σπαθί και τα γοργοπόδαρα άλογα³⁷⁷. Μάλιστα, ο Χωνιάτης αναφέρει ότι αυτές οι τοιχογραφίες ζωγραφίστηκαν έπειτα από διαταγή του Ανδρόνικου Κομνηνού, ώστε οι ικανότητές του στο κυνήγι να αποτελέσουν κηρύγματα της βασιλικής του εξουσίας, ανάγοντας τον εαυτό του σε Δαβίδ³⁷⁸.

Η βυζαντινή τέχνη μάς παρέχει επίσης τεκμήρια της ενασχόλησης των αυτοκρατόρων με το κυνήγι. Βέβαια, τα περισσότερα τεκμήρια αν και μπορεί να τα δει κανείς και στις μέρες μας, εντούτοις είναι κυρίως σπαράγματα αυτοκρατορικών υφασμάτων. Αυτά βρίσκονται στο Musée Historique des Tissus στη Λυών και στο Gandersheim στη Γερμανία³⁷⁹. Πέραν από τα υφάσματα αυτά, η ταύτιση του κυνηγιού

³⁷⁶ Καινή Διαθήκη, *Κατά Ματθαίον*, 4.19.

³⁷⁷ και τοιαῦθ' ἕτερα, ὅποσα τεκμηριάζειν ἔχουσι βίοντον ἄνδρὸς πεποιθότος ἐπὶ τόξῳ καὶ ῥομφαίᾳ καὶ ἵπποις ὠκύποσι φεύγοντός τε τὴν ἐνεγκαμένην δι' οἰκείαν ἀβελτηρίαν ἢ ἀρετὴν. Jan van Dieten (επιμ.), *Nicetae Choniatae historia*, De Gruyter, Βερολίνο 1975, σελ. 333.19.

³⁷⁸ ο.π., σελ. 333.22.

³⁷⁹ Για τα υφάσματα αυτά αλλά και γενικά για την απεικόνιση του αυτοκράτορα στην τέχνη ως κυνηγού δες: André Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin: recherches sur l'art officiel de l'empire d'Orient*, Les Belles lettres/College de France, Παρίσι 1936, σελ. 58-59.

με τον θρίαμβο στο πεδίο του πολέμου εντοπίζεται και σε ένα άλλο αντικείμενο της περιόδου της Μακεδονικής Δυναστείας (867-1057 μ.Χ.): το κιβωτίδιο, που βρίσκεται σήμερα στον καθεδρικό ναό της γαλλικής πόλης Troyes. Πρόκειται για ένα κιβωτίδιο φτιαγμένο από ελεφαντόδοντο πάνω στο οποίο συνδυάζονται εικόνες πολέμου και κυνηγίου. Το κουτί αυτό, το οποίο πιθανώς να προοριζόταν για δώρο προς κάποιον ηγεμόνα, προωθεί την αυτοκρατορική ιδεολογία, αφού μεταφέρει μηνύματα επέκτασης της αυτοκρατορικής εξουσίας και οικουμενικής επικράτησης³⁸⁰.

Στην ύστερη βυζαντινή περίοδο μάς δίνεται η εντύπωση ότι οι βυζαντινοί αναγνώριζαν την αξία της στρατιωτικής εκπαίδευσης³⁸¹. Τρεις βασικές μέθοδοι εξάσκησης, ατομικής και συλλογικής, χρησιμοποιούνταν: το «τζυκάνιον»³⁸², οι κονταρομαχίες και το κυνήγι. Έτσι, διαπιστώνουμε πως το κυνήγι εκτός από μορφή αναψυχής αποτελούσε άριστη ευκαιρία για σωματική άσκηση, εξάσκηση στην ιππασία και τη χρήση όπλων. Οι πηγές αναφέρονται σε συμμετοχή των αυτοκρατόρων στο κυνήγι³⁸³, ενώ ο Θεόδωρος Β΄ (1222-1258) ενέταξε ερασιτέχνες κυνηγούς στο στράτευμα εναντίον των Βουλγάρων. Επίσης, ο Δημήτριος Κυδώνης αποστέλλει επιστολή προς τον Μανουήλ Β΄ (1391-1425) επισημαίνοντας τη σημασία του κυνηγίου για τη στρατιωτική εξάσκηση, ενώ ο Λουκάς Νοταράς σημειώνει τις αρετές που επιβάλλεται να χαρακτηρίζουν έναν ίππο κατάλληλο για κυνήγι (κίνηση σε δύσβατα μέρη, υπερπήδηση τάφρων και εμποδίων) ώστε να προετοιμάζουν τον αναβάτη για τη συμμετοχή του σε πολεμικές επιχειρήσεις³⁸⁴. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς στην *Ιστορία* του περιγράφει τη συμμετοχή του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ΄ σε τέτοιου είδους γυμνασιακές δραστηριότητες ως τρόπο να γυμνάζει το σώμα σε καιρό ειρήνης³⁸⁵. Βέβαια, ο παππούς του, Ανδρόνικος Β΄, σε δημηγορία εναντίον του κατά τη διάρκεια του Α΄ Εμφύλιου Πολέμου, στηλιτεύει την ενασχόληση του εγγονού του με το κυνήγι,

³⁸⁰ Alicia Walker, *The Emperor and The World*, σελ. 76-79.

³⁸¹ Νικόλαος Κανελλόπουλος, «Περί της στρατιωτικής εκγύμνασης και εκπαίδευσης στο Βυζάντιο κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 22 (2012), σελ. 151-171, 159.

³⁸² Σύμφωνα με τον Ιωάννη Κίνναμο, το «τζυκάνιον» παιζόταν από δύο έφιππες ομάδες, εξοπλισμένες με μακριά ραβδιά, τα οποία έφεραν στην κορυφή τους δίχτυα, με τα οποία προσπαθούσαν να σπρώξουν μια δερμάτινη μπάλα, στο μέγεθος ενός μήλου, στο τέρμα της αντίπαλης ομάδας. Alexander Kazhdan (επιμ.), *ODB*, σελ. 1939.

³⁸³ Το κυνήγι, ως ασχολία των βυζαντινών και ειδικότερα ως πρακτική των αυτοκρατόρων, φαίνεται να εισήχθη κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή και να συνέχισε έπειτα κατά τη Μεσοβυζαντινή και κατά την Παλαιολόγεια εποχή: Φαίδων Κουκουλής, «Κυνηγετικά έκ τής έποχής των Κομνηνών και των Παλαιολόγων», *ΕΕΒΣ* Θ΄ (1932), σελ. 3-33. Για την ενασχόληση αυτή των βυζαντινών βλέπε και την πρόσφατη έρευνα της Alicia Walker, *The Emperor and The World*, σελ. 64-65. Μάλιστα, η Walker αναφέρει ότι οι αυτοκράτορες κυνηγούσαν σε ειδικά διαμορφωμένα πάρκα μέσα στην Κωνσταντινούπολη ή στα περίχωρά της.

³⁸⁴ Κανελλόπουλος, ο.π., σελ. 9-10.

³⁸⁵ Γρηγοράς, *Ιστορία*, Τόμος Ι, σελ. 482.

χαρακτηρίζοντάς τον άπειρο να κυβερνήσει, αφού με το μόνο που ασχολήθηκε είναι το κυνήγι³⁸⁶.

Όπως διαφαίνεται λοιπόν, το κυνήγι είχε άρρηκτα συνδεθεί με την ανδρεία και την επιτυχία κατά τις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Αυτό που έμεινε να απαντήσουμε είναι αν η αλληγορική χρήση της εικόνας αυτής του αυτοκράτορα διατήρησε τη σημασία της και στις περιπτώσεις των αυτοκρατορικών ποιημάτων του Μανουήλ Φιλή. Και αν ναι, πώς θα το δικαιολογούσαμε σε μια περίοδο μεστή από στρατιωτικές αποτυχίες.

4.3. Η χρήση της εικόνας του γίγαντα - αυτοκράτορα

Κατά την Παλαιολόγεια εποχή, η προπαγάνδα έτεινε να τονίζει το υπερφυσικό και το θαυμαστό στα διάφορα αυτοκρατορικά κείμενα³⁸⁷. Η έννοια όμως του αυτοκράτορα-γίγαντα μαρτυρείται και προγενέστερα, κυρίως σε κείμενα της Κομνηνίας εποχής. Ο λόγος που ένα τέτοιο σύμβολο μαρτυρείται έντονα στα κείμενα των λογίων και της Παλαιολόγεια εποχής, συνδέεται με τον λόγο που εμφανίζεται η εικόνα του αυτοκράτορα κυνήγου και τοξότη σε μια εποχή χωρίς στρατιωτικές επιτυχίες.

Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα είναι σημαντικό να καταλάβουμε τη σημασία του όρου "γίγαντας" στον συμβολισμό και τη μυθολογία. Σε όλες σχεδόν τις συμβολικές παραδόσεις ο όρος αυτός έχει την τάση να εμφανίζεται ως κάτι που τονίζει το θαυμάσιο και το τρομερό. Στην αρχαία ελληνική μυθολογία υπάρχουν οι Τιτάνες και οι Κύκλωπες. Ο Ηρακλής επίσης, εμφανίζει αρκετά χαρακτηριστικά του γίγαντα, λόγω της υπερφυσικής του δύναμης. Η Αγία Γραφή αναφέρεται στον Γολιάθ και στον Ογκ, βασιλιά του Μπασάν, στην Έξοδο. Ακόμη, ο Σαμψών έχει ορισμένα χαρακτηριστικά του γίγαντα, ενώ η χριστιανική παράδοση έχει συχνά δει τον Σατανά ως γίγαντα³⁸⁸. Τέλος, ο λαϊκός ήρωας Διγενής φαίνεται να είναι στενά συνδεδεμένος με τον γίγαντα, αφού εμφανίζεται σαν να έχει γιγαντιαία μορφή.

Ποια ήταν όμως η αντίληψη των βυζαντινών για την έννοια αυτή; Οι βυζαντινοί είχαν επίγνωση της έννοιας του γίγαντα. Η έννοια αυτή χρησιμοποιήθηκε σε αρκετά βυζαντινά κείμενα. Αρχικά, ο μεγάλος πατέρας της Ορθοδοξίας, Βασίλειος

³⁸⁶ Στο ίδιο, τόμος Ι, σελ. 404:

πῶς ἂν δυνηθεῖν τῷ ἐγγόνῳ πιστεῦσαι τοιαύτην ἀρχὴν, νέω τε ὄντι καὶ τοσαύτην ἀπειρίαν ἀσκοῦντι, [...] καὶ μηδεμίαν ἄλλην ἔχειν φροντίδα βουλόμενον, πλὴν τοῦ κύνας καὶ ὄρνεα τρέφειν·

³⁸⁷ Angelov, *Imperial Ideology*, σελ. 98.

³⁸⁸ Juan Eduardo Cirlot, *A Dictionary of Symbols, Rating and Stats*, Λονδίνο 2001, σελ. 290.

Καισαρείας³⁸⁹ ορίζει την έννοια του γίγαντα μέσα σε ένα σύγγραμμά του για τον προφήτη Ησαΐα. Στο σύγγραμμά του αυτό, ο Βασίλειος Καισαρείας ερμηνεύει τις προφητείες του Ησαΐα και τις εντάσσει στη σύγχρονή του εποχή, καλώντας τους πιστούς να κάνουν κτήμα τους τα λόγια του. Ο Βασίλειος Καισαρείας στο Γ' Κεφάλαιο, περιγράφει ως γίγαντα κάποιον που είναι δυνατός στη μάχη και στη δικαιοσύνη. Συνεχίζει αναφέροντας³⁹⁰:

Ἄφελεῖ οὖν γίγαντα. Τοὺς ἔχοντάς τινα ἐκ φύσεως προτερήματα καὶ κατὰ τὴν σύγκρισιν τῆς σαρκὸς πολλῶν διαφέροντας, εἰς ἀνάληψιν ἐπιστήμης, ἢ εἰς ἄσκησιν ἀρετῆς, τούτους ἠγοῦμεθα γίγαντας λέγεσθαι· ἰσχύοντας δὲ, τοὺς ἐκ τῆς ἰδίας ἐπιμελείας καὶ μελέτης τὸ ἐκ φύσεως ἀγαθὸν τελειώσαντας.

Έτσι, γίγαντας είναι εκείνος ο οποίος χαρακτηρίζεται από φυσικά προτερήματα και υπερτερεί από τους άλλους τόσο σε γνώση όσο και σε πράξεις αρετής. Σε ένα άλλο κείμενο του ίδιου, ο γίγαντας ορίζεται ως εκείνος που είναι προικισμένος με φυσική δύναμη και με έκταση σωματική³⁹¹. Σημαντική επισήμανση, την οποία χρειάζεται να έχουμε υπόψη μας στην προσπάθειά μας για αποσαφήνιση της συμβολικής χρήσης του όρου από τον Φιλή.

Ο Ιωάννης Τζέτζης, λόγιος της εποχής των Κομνηνών, φαίνεται να αντιλαμβάνεται την έννοια του όρου «γίγαντας» ως ένα είδος πλάσματος διαφορετικό σε μέγεθος από τους ανθρώπους, αφού χρησιμοποιεί τον όρο για να περιγράψει τους μυθικούς Λαιστρυγόνες, οι οποίοι καταπόντισαν τα καράβια του Οδυσσέα ρίχνοντας τεράστιους ογκόλιθους³⁹²:

Πάντες οἱ Λαιστρυγόνες δε οὐχ ὅμοιοι ἀνθρώποις,
Γίγασι δὲ ἀνθόμοιοι ἐδίωκον ἐκείνους.
Οἱ δὲ ὡς εἶχον, ἔφευγον πρὸς ἑαυτῶν τὰς νῆας.
Οἱ Λαιστρυγόνες δ' ἔβαλλον χερμάσιν ἀνδραχθέσιν.

Μετάφραση: Όλοι οι Λαιστρυγόνες όμως δεν (ήσαν) όμοιοι με τους ανθρώπους, Όμοιοι με γίγαντες τους καταδίωκαν.
Οι άλλοι όπως ήταν, κατέφευγαν προς τα πλοία τους.
Οι Λαιστρυγόνες από την άλλη, (τους) έριχναν/ επετίθεντο με μεγάλες πέτρες ασήκωτες για τους ανθρώπους/θνητούς.

³⁸⁹ Περισσότερα για τον Άγιο Βασίλειο Καισαρείας και το έργο του βλέπε: Ευθύμιος Νικολαΐδης, "Η κοσμολογία των Ελλήνων Πατέρων της εκκλησίας - Μέγας Βασίλειος και Γρηγόριος Νύσσης", *Βυζαντικά* 11 (1991), σελ. 203-230.

³⁹⁰ Βασίλειος Καισαρείας, *Σχόλια στον προφήτη Ησαΐα*, PG 30, σελ. 281, Κεφάλαιο 3, Ενότητα 101.

³⁹¹ Γίγαντα λέγει τὸν φυσικὴ δυνάμει καὶ τόνω σωματικῶ κεχηρημένον. (PG 29, σελ. 345, ἀράδα 14).

³⁹² Ιωάννης Τζέτζης, *Χιλιάδες*, Libreria Scientifica Editrice, Νάπολη 1968, σελ. 360, Κεφάλαιο:10.90.

Επιπρόσθετα, η Άννα Κομνηνή χαρακτηρίζει γίγαντα τον πύργο που χρησιμοποίησαν οι βάρβαροι για να καταλάβουν το Δυρράχιον: «ἀλλ' ὡσπέρ τις γίγας ὑπερνεφῆς ἀφ' ἑαυτοῦ ἐδόκει κινούμενος»³⁹³, τονίζοντας το υπερφυσικό του μέγεθος, δικαιολογώντας έτσι το αδύνατο της αντίστασης και της άρσης της πολιορκίας. Ένας άλλος ιστορικός του 12^{ου} αιώνα, ο Νικήτας Χωνιάτης, σε ένα εγκωμιαστικό ποίημά του, παρουσιάζει τον αυτοκράτορα Ισαάκιο Άγγελο ως γίγαντα που γεννά στον λαό αγαλλίαση, αφού έχοντας την εκ θεού βοήθεια, θα καθοδηγήσει τον λαό και θα επεκτείνει την αυτοκρατορία, επικρατώντας έναντι των εχθρών. Στο παρακάτω απόσπασμα η περιγραφή του αυτοκράτορα παραπέμπει στον γίγαντα του ουρανού, τον ήλιο. Όπως ο ήλιος διαγράφει κάθε μέρα την πορεία του χωρίς κάτι να επεμβαίνει ποτέ στον δρόμο του και επιβάλλει την κυριαρχία του στον ουρανό, έτσι και ο αυτοκράτορας θα επιβάλει την κυριαρχία του από την ανατολή στη δύση³⁹⁴:

[...] αὐτάναξ Ἰσαάκιος Ἄγγελος Αὐσονάρχης
καὶ τὴν ὑψίδρομον ὁδὸν τῆς αὐτοκρατορίας
ἀγαλλιάσεται δραμεῖν ὡσπερ ἀκάμας γίγας,
τιθεὶς ἀπ' ἄκρων οὐρανοῦ τὴν ἔξοδον τοῦ κράτους
καὶ τὴν κατάντησιν αὐτοῦ μέχρι δυσμῶν ἐσχάτων,
ὥστε μηδένα τὴν αὐτοῦ θέρμην ἀποκρυβῆναι. [...]

Μετάφραση: [...] ο μονάρχης Ισαάκιος Άγγελος αυτοκράτορας Ρωμαίων και τον τρέχοντα ψηλά (έντονο) δρόμο της αυτοκρατορίας θα χαίρεται πολύ να τρέξει σαν ακούραστος γίγαντας, επιδεικνύοντας από τα ύψη του ουρανού, την πορεία του κράτους και την επέκτασή του μέχρι την άκρη της δύσης, ώστε τίποτα να μην αποκρύβει τις θερμικές πηγές του. [...]

Συνάμα, ο ποιητής της Κομνηνείας αυτοκρατορικής αυλής, Θεόδωρος Πρόδρομος, προσφωνεί τον αυτοκράτορα Ιωάννη Κομνηνό γίγαντα³⁹⁵, ο οποίος προχωρεί μπροστά στις εκστρατείες εναντίον των εχθρών, ενώ τα τρόπαια μετά τις νίκες του, περιστρέφονται γύρω του σε κύκλο:

καὶ νῦν ἀγαλλιώμενος ὡς γίγας προοδεύεις,
τὰ δὲ λαμπρὰ σου τρόπαια κύκλῳ δορυφορεῖ σοι.

³⁹³ Athanasios Kambylis και Diether Reinsch (επιμ.), *Annae Comnenae Alexias*, De Gruyter, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 2001, βιβλίο 13, κεφ. 3.10.

³⁹⁴ Jan van Dieten (επιμ.), *Nicetae Choniatae orationes et epistulae*. De Gruyter, Βερολίνο 1972, 5. 42-45.

³⁹⁵ Εἰς τὴν ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κασταμόνος ἐπινίκιον πρόοδον τοῦ αὐτοκράτορος κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ δεκάστιχα πολιτικά τοῖς δήμοις. στο Hörandner, *Theodoros Prodromos*, ποίημα: 4. στ. 35-36.

Μετάφραση: και τώρα χαρούμενος ως γίγαντας προχωρείς μπροστά, ενώ τα λαμπρά σου τρόπαια σε κύκλο περιστρέφονται γύρω από σένα.

Κατά την πρώιμη Παλαιολόγια περίοδο, η εικόνα του γίγαντα για τον αυτοκράτορα επανεμφανίζεται. Ο Μάξιμος Πλανούδης σε μία από τις επιστολές του προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β³⁹⁶, χρησιμοποιώντας αρχικά αναφορές από την αρχαιότητα, στη συνέχεια τις συνδέει με την εικόνα του γίγαντα αυτοκράτορα:

κράτιστε βασιλεῦ, τὸ τοῦ νοῦ φῶς ἐπ’ αὐτὰ πρῶτος πέμπων, καὶ ἀκριβῆς ἐπιστήμων ἀπάντων γίνη, ὥσπερ καὶ ὁ αἰσθητὸς ἥλιος ἠπίστατο ἂν τὰ φαινόμενα, εἰ τὴν τοῦ βλέπειν αἰ ἀκτῖνες ἐπλούτουν δύναμιν. (...) σὺ δὲ παντὶ μέρει τῆς ἀρχῆς ἐφιστάμενος τοῦ μὲν φωτισμοῦ πολὺ προστίθης τοῖς ὑπὸ χεῖρα, τὴν δὲ τοῦ καίειν ἰσχὺν τοῖς ἐχθροῖς ἐπαφίης. (...) τοῦτ’ αὐτὸ γὰρ ποτε καὶ Ἀτρεῖ τὴν βασιλείαν προσμαρτυρῶν ὁ ἐν οὐρανῷ Τιτὰν ὃ μυθεύεται κατεπράξατο. καὶ νῦν ὁ ἐπίγειος γίγας τὴν ὁμοίαν ὁδὸν στειλάμενος ἡμῖν μᾶλλον προσμαρτυρήσει προσήκειν τὴν δόξαν αὐτοῦ θεωρεῖν...

Μετάφραση: ισχυρότατε αυτοκράτορα, του μυαλού το φως πρώτος να στείλεις σε αυτά (τα ζητήματα της εξουσίας), και άψογος γνώστης όλων να γίνεις, όπως ακριβώς και ο αντιληπτός ήλιος θα γνώριζε καλά αυτά που φαίνονται, αν οι ακτίνες είχαν τη δύναμη της όρασης.

(...) Εσύ όμως, σε κάθε μέρος της εξουσίας, έχοντας τον έλεγχο του φωτισμού προσθέτεις (δύναμη) στους ακολούθους (στρατιώτες), την λαίλαπα όμως της φωτιάς στους εχθρούς εξαπολύεις.

(...) Γιατί αυτό το ίδιο κάποτε λέγεται επιτεύχθηκε και με τον Ατρέα, ότι ο ουράνιος γίγαντας (του) απένειμε τη βασιλεία. Και τώρα ο επίγειος γίγαντας επειδή του ορίστηκε η ίδια διαδρομή, θα συμφωνήσει με μένα περισσότερο ότι του ταιριάζει τη δόξα να παρατηρεί.

Τόσο στο απόσπασμα από τον Νικήτα Χωνιάτη, όσο και από τον Θεόδωρο Πρόδρομο και τον Μάξιμο Πλανούδη, η εικόνα του γίγαντα προσομοιάζει με την εικόνα

³⁹⁶ Pietro Leone (επιμ.), *Maximi Monachi Planudis Epistulae*, Classical and Byzantine Monographs 18, Hakker, Άμστερνταμ 1991, Έπιστολή 1. Αράδες 43-46, 51-54, 90-93.

του ήλιου, αν λάβουμε υπόψη μας και τα συμφραζόμενα του κειμένου. Ο ήλιος, μια εικόνα που χρησιμοποιήθηκε εκτενώς στην προώθηση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, αποτελεί τον γίγαντα του ουρανού. Ο ήλιος ακολουθεί μια συγκεκριμένη πορεία κάθε μέρα, είναι ζωοφόρος και απομακρύνει το σκοτάδι. Έτσι και ο γίγαντας του κράτους, ο αυτοκράτορας βρίσκεται στη μέση και γύρω του περιστρέφονται τα λαμπρά του κατορθώματα. Σαφώς, ο παραλληλισμός της έννοιας γίγαντας με τον ήλιο με τον αυτοκράτορα δεν αποτελούν τυχαίο γεγονός.

Σύμφωνα με τα πιο πάνω στοιχεία, ένας γίγαντας είναι μεταφορικά οποιοσδήποτε άνδρας ή γυναίκα που διαθέτει εξουσίες, ταλέντα, ικανότητες, δημιουργικότητα ή ιδέες πέρα από εκείνη του μέσου και συνηθισμένου ατόμου. Με τη θετική του όψη ο γίγαντας συμβολίζει κάθε άτομο που είναι σεβαστό και τιμημένο από την ανθρωπότητα. Αυτά τα άτομα έχουν τη νόηση, ευστροφία, ευαισθητοποίηση και διορατικότητα που δεν βρίσκονται στον μέσο άνθρωπο. Η έννοια του γίγαντα παραπέμπει πολύ συχνά και στον γίγαντα του ουρανού, τον ήλιο, με τον οποίο παρομοιάζεται ο αυτοκράτορας. Με την αρνητική του όψη, ο γίγαντας συμβολίζει είτε κάθε φοβερό και τρομερό θέαμα, είτε τον εχθρό που δύσκολα μπορεί να νικηθεί³⁹⁷.

Επιλογικά, η εικόνα του αυτοκράτορα-γίγαντα εμφανίζεται στην Κομνηνεία εποχή, αφού δεν εντοπίζεται σε προγενέστερα κείμενα. Επομένως, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η εικόνα αυτή επιβιώνει την Παλαιολόγεια εποχή. Παρατηρούμε δηλαδή μια συνέχεια στη χρήση της εικόνας αυτής, όμως αυτό που θα πρέπει να εξετάσουμε είναι αν η λειτουργία της υπερμεγέθυνσης του αυτοκράτορα στα ποιήματα του Μανουήλ Φιλή εμφανίζει ανάλογα χαρακτηριστικά με τη λειτουργία στα κείμενα της Κομνηνείας εποχής.

4.4. Συμπεράσματα

Η εμφάνιση της εικόνας του κυνηγού/ τοξότη αυτοκράτορα στις διάφορες εκφάνσεις της, όπως αυτές λειτουργούν στα διάφορα ποιήματα του Μανουήλ Φιλή, μας οδηγεί σε ένα και μόνο συμπέρασμα για τη χρήση της εικόνας αυτής.

Ένας από τους στόχους της εξωτερικής πολιτικής της επίγειας εξουσίας είναι η διατήρηση αλλά και η επέκταση της αυτοκρατορικής επικράτειας, παρατείνοντας τις ευημερούσες μέρες των υπηκόων. Μονόδρομος για την ευόδωση του στόχου αυτού

³⁹⁷ Ο όρος γίγας χρησιμοποιείται επίσης για να αποδώσει τους δαίμονες και τέρατα της μυθολογίας. Βλ. Lampe, Τόμος Ι, σελ. 315.

είναι η ύπαρξη - έμφυτης ή επίκτητης - της αρετής της ανδρείας στον αυτοκράτορα. Έτσι, ο Μανουήλ Φιλής εκφράζει την ελπίδα, δική του αλλά και ολόκληρου του λαού, για απομάκρυνση των εχθρών εξάπαντος.

Η αλληγορία της νίκης του αυτοκράτορα πάνω στα άγρια θηρία (η οποία καταλαμβάνει, όπως διαπιστώθηκε, μια σημαντική θέση στην ποιητική τεχνική του Φιλή) αμέσως φέρνει στο μυαλό το θέμα του "βασιλικού κυνηγιού". Αν το ερμηνεύσουμε με βάση το χρονικό, κοινωνικό και πολιτικό υπόβαθρο, θα λέγαμε ότι ο Φιλής πλάθει μια καθημερινή ενασχόληση, βαθιά ριζωμένη στην τέχνη και τη λογοτεχνία, μεταποιώντας την σε ένα σύμβολο ανδρείας και μαχητικότητας. Οι αναγνώστες των ποιημάτων του Μανουήλ Φιλή ήταν εξοικειωμένοι με σύμβολα και αλληγορίες και μπορούσαν εύκολα να κατανοήσουν σημασίες και διδάγματα που μεταφέρονται μέσω των κειμένων.

Με τη χρήση της εικόνας του κυνηγιού ο αυτοκράτορας θεωρείται ως εκείνο το εξαιρετικά ισχυρό ανθρώπινο ον το οποίο προσωποποιεί δύναμη και αρετή σε ένα, όπως ο Ηρακλής ο οποίος απελευθέρωσε τον κόσμο από τα άγρια θηρία και επιβάλλεται τόσο στους δικούς του εχθρούς όσο και σε εκείνους που κατατρώχουν την ανθρωπότητα. Έχει επισημανθεί σε προηγούμενες μελέτες, που αφορούν κυρίως τους Ρωμαίους αυτοκράτορες, η χρήση της εικόνας του αυτοκράτορα – κυνηγού, ως μια προσπάθεια του αυτοκράτορα να επιβάλει και να καθιερώσει τη νομιμότητα της εξουσίας του, ιδιαίτερα αν αυτή αμφισβητείτο³⁹⁸. Θα μπορούσαμε να ονομάσουμε αποδέκτη σε κάποια από τα ποιήματα αυτά του Φιλή, τον Ανδρόνικο Γ', ο οποίος κατέλαβε την εξουσία από τον παππού του Ανδρόνικο Β' το 1328 και θέλησε να τονίσει τη στρατιωτική υπεροχή του έναντι του προκατόχου του στο θρόνο, ο οποίος είχε να επιδείξει τεράστια πολιτιστική ανάπτυξη αλλά όχι στρατιωτικές επιτυχίες³⁹⁹. Ο εγγονός του Ανδρόνικου Β' υπήρξε ικανότερος στρατιωτικός και πολιτικός ηγέτης από τον παππού του και αυτό το καταδεικνύουν οι φιλότιμες και αποφασιστικές κινήσεις του να αναχαιτίσει τη ραγδαία προέλαση των Οθωμανών στη Μικρά Ασία. Το κυνήγι ήταν ένα μέσο ώστε να παρουσιάσει προς τα έξω την αρετή στην οποία υπερείχε ο

³⁹⁸ Steven L. Tuck, "The Origins of Roman Imperial Hunting Imagery: Domitian and the Redefinition of Virtus under the Principate", *Greece & Rome* 52, No. 2 (2005), σελ. 221-245, 244. Εδώ γίνεται αναφορά στη χρήση της εικόνας του κυνηγού από τον Ρωμαίο αυτοκράτορα Δομιτιανό, μετά τον εμφύλιο πόλεμο του 68-9 μ.Χ., ώστε να διαφοροποιηθεί από τους αντιπάλους και τη χρήση από αυτούς άλλων πιθανών αρετών.

³⁹⁹ Nigel Guy Wilson, *Scholars of Byzantium*, Duckworth, Λονδίνο 1983, σελ. 229. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Basil Blackwell, Padstow 1980, σελ. 480.

Ανδρόνικος Γ⁴⁰⁰ από τον παππού του: την ανδρεία και τη στρατιωτική διορατικότητα και ευφυΐα. Η έννοια της ισχύος που περιβάλλει το άθλημα του κυνηγιού προσδίδει στον αυτοκράτορα μια ποιοτική και ποσοτική υπεροχή εις βάρος των πιθανών του αντιπάλων, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Η ταύτιση του θριάμβου στο κυνήγι με τον θρίαμβο στο πεδίο της μάχης μπορούσε να παίξει σημαντικό ρόλο σε κείμενα προορισμένα να νομιμοποιήσουν μια αμφιλεγόμενη διαδοχή στον θρόνο. Ανάλογα κείμενα μάς παραδίδει ο Γεώργιος Γεωμέτρης, ο οποίος περιγράφει τον Λέοντα Στ' (866-912 μ.Χ.) να καταδιώκει τους εχθρούς σαν να είναι άγρια θηρία, όπως ακριβώς έπραξε ο πατέρας του Βασίλειος Α' (830/35-886 μ.Χ.)⁴⁰¹.

Όπως καταδεικνύεται και μέσα από τα συμφραζόμενα των ποιημάτων που εξετάστηκαν πιο πάνω, η εικόνα του αυτοκράτορα ως ενός απροσπέλαστου, ατρόμητου κυνηγού, ο οποίος εξολοθρεύει όλα τα άγρια θηρία και τους εχθρούς που στέκονται εμπόδιο στον δρόμο του, εξισώνει την ανδρεία που επιδεικνύει ο αυτοκράτορας στο κυνήγι, με την ανδρεία στο πεδίο της μάχης. Έτσι, η επικράτηση του αυτοκράτορα στο κυνήγι έτυχε επεξεργασίας και μετατράπηκε σε σύμβολο της νίκης του έναντι των εχθρών του κράτους.

Παράλληλα με την εικόνα του αυτοκράτορα-κυνηγού ή τοξότη εξετάσαμε -σε μία περίπτωση- και την εικόνα του αυτοκράτορα-γίγαντα. Όπως έχει λεχθεί, το σύμβολο αυτό αποτελεί συνέχεια της Κομνήνειας αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Κατά την άποψή μου, αν κρίνει κανείς από τα παραδείγματα άλλων βυζαντινών κειμένων που έχουν αναφερθεί, διαπιστώνουμε ότι, όταν ο όρος «γίγαντας» αναφέρεται στον αυτοκράτορα έχει σχέση με τον ήλιο, ο οποίος χρησιμοποιείται εκτενώς στην αυτοκρατορική ιδεολογία και προπαγάνδα. Ο ήλιος αποτελεί τον γίγαντα του ουρανού και επιδιώκεται μέσω αυτής της εικόνας η μείωση της απόστασης ανάμεσα στον ουράνιο πατέρα και τον επίγειο βασιλέα⁴⁰². Παράλληλα, η μεταφορά του αυτοκράτορα-ήλιου, ο οποίος ζεσταίνει τους υπηκόους και δίνει ελπίδα καίγοντας τους εχθρούς, ήταν βασικό

⁴⁰⁰ «Ο Ανδρόνικος προτιμούσε τη δίνη της δράσης παρά την ανία της διοίκησης [...] Το κυνήγι προσέφερε τη μεγαλύτερη απόλαυση [...] και του άρεσε να επιδεικνύει το θάρρος του στην καθόλου βυζαντινή δραστηριότητα των κονταροχτυπημάτων, των δυτικών παιχνιδιών που έφτασαν στην αυλή του Ανδρόνικου Γ' μαζί με την ακολουθία της δεύτερης γυναίκας του, της Άννας της Σαβοΐας...» Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, σελ. 167-8.

⁴⁰¹ Alicia Walker, *The Emperor and the World*, σελ. 69.

⁴⁰² Σωτηρία Τριαντάρη - Μαρά, *Οι πολιτικές αντιλήψεις των βυζαντινών διανοητών = The political views of byzantine thinkers: From 10th to 13th century : Από το δέκατο ως το δέκατο τρίτο αιώνα μ.Χ.*, Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 30-33.

συστατικό της αυτοκρατορικής ιδεολογίας και συνδέεται με πολλές αυτοκρατορικές τελετές⁴⁰³.

Από την άλλη, η εικόνα του γίγαντα, προσδίδει στον αυτοκράτορα την εικόνα του ατρόμητου, του γενναίου, του υπέρτατου ηγεμόνα, ο οποίος υπερβαίνει τα στενά πλαίσια της ανθρώπινης ύπαρξης. Ο αυτοκράτορας δεν αντιμετωπίζεται επί ίσοις όροις με τους κοινούς ανθρώπους, αφού υπερτερεί σε ανδρεία, γενναιότητα και αρετές τέτοιες που δεν χαρακτηρίζουν τον οποιοδήποτε. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας, παρόλη την παρακμή της αυτοκρατορίας και τη μείωση του κύρους του⁴⁰⁴, συνέχιζε να προκαλεί τον θαυμασμό και τον φόβο ανάμεσα στα στρατεύματα των γειτονικών λαών, αφού ο γίγαντας-αυτοκράτορας -στο εξεταζόμενο ποίημα- τοποθετείται στην πρώτη γραμμή της εκστρατείας εναντίον των εχθρών, καταδεικνύοντας την εμπιστοσύνη και τον απάραμιλλο θαυμασμό του στρατεύματος προς το πρόσωπό του⁴⁰⁵. Ο αυτοκράτορας είναι γίγαντας στον τομέα των στρατιωτικών επιχειρήσεων, είναι άριστος γνώστης των εχθρικών κινήσεων και όμοιός του δε θα γεννηθεί ποτέ στη γη.

Πώς όμως μια εποχή γεμάτη στρατιωτικές αποτυχίες δικαιολογεί τέτοιες εικόνες αυτοκρατορικής ιδεολογίας; Αυτό βέβαια δεν είναι κάτι που συναντάμε μόνο στην πρώιμη Παλαιολόγεια εποχή αλλά και σε άλλες εποχές. Για παράδειγμα, ο Θεοφύλακτος Αχρίδος⁴⁰⁶, λόγιος κληρικός και Ρήτωρ της Μεγάλης Εκκλησίας, σε ένα ρητορικό λόγο προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Κομνηνό, αποσιωπά τις πρόσφατες ήττες τονίζοντας μάλιστα το θάρρος του στις μάχες, ενώ επιδοκιμάζει τη σύναψη ειρήνης με τους Ούγγρους χαρακτηρίζοντάς την ως αναίμακτη νίκη και νίκη της αυτοκρατορικής αρετής⁴⁰⁷. Επομένως, και ο Φιλής, προσηλωμένος στον σκοπό ενός ποιητή της αυλής, επικεντρώνεται στην εξύψωση του αυτοκράτορα και μεριμνά να μην αναφερθεί σε γεγονότα ή στοιχεία που ενδεχομένως θα υποβίβαζαν την εικόνα του

⁴⁰³ Maria Parani, "Rise like the sun, the God-inspired kingship", σελ. 164-175. Hunger, *Prooimion*, σελ. 75-79.

⁴⁰⁴ Αυτό συνέβη κυρίως κατά τη βασιλεία του Ανδρόνικου Β' και Ανδρόνικου Γ'. Μάλιστα, ο Ανδρόνικος Γ' αναγκάστηκε να πληρώνει φόρο υποτέλειας στον Ορχάν, τον ηγέτη των Οθωμανών, μετά και την ήττα των βυζαντινών στρατευμάτων στον Πελεκάνο. Marc Bartusis, *The Late Byzantine Army*, σελ. 91.

⁴⁰⁵ Παράδειγμα της εμπιστοσύνης και του θάρρους που ενέπνεε ο αυτοκράτορας στο στράτευμά του, αποτελεί ο πανικός που εξαπλώθηκε ανάμεσα στο στράτευμα, όταν ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ' τραυματίστηκε κατά τη μάχη του Πελεκάνου το 1329. (Στο ίδιο, σελ. 91).

⁴⁰⁶ Για τη ζωή και το έργο του Θεοφύλακτου Αχρίδος βλέπε Alexander Kazhdan (επιμ.) *ODB*, III, σελ. 2068.

⁴⁰⁷ Θεοφύλακτος, *Εἰς τὸν Ἀλέξιον*, P. Gautier (επιμ.), σελ. 221: *ἐκεῖνά σε, ὦ γενναῖε, ἐκεῖνα καὶ τοῖς Οὐννοις φοβερὸν ἀπειργάσαντο καὶ πολλῶν, ναὶ μὰ τὰς σὰς χεῖρας, πόλεων τὴν σὴν φιλίαν ἐπρίαντο καὶ εἰς συμμάχους ἑαυτοὺς κατὰ Σκυθῶν τῶν καταράτων ἐνέγραφαν, τὴν ἀήτητόν σου δεξιὰν ἐπαναταθῆναι μόνον τοῖς σφῶν ἐχθροῖς αἰτησάμενοι.*

αυτοκράτορα, μέριμνα που αποτελεί πρώτιστο στόχο της αυτοκρατορικής προπαγάνδας⁴⁰⁸.

Επιβάλλεται όμως να σημειώσουμε ότι παρόλο που η βασιλεία του Ανδρόνικου Β΄ είναι μεστή πολεμικών αποτυχιών⁴⁰⁹, η βασιλεία του Ανδρόνικου Γ΄ έχει να επιδείξει κάποιες νίκες, οι οποίες ίσως δικαιολογούν και την εικόνα του κυνηγού ή τοξότη, εικόνα που παραπέμπει σε αυτόν τις περισσότερες των περιπτώσεων. Ο Ανδρόνικος Γ΄ πέτυχε σχετικά εύκολα να αποκαταστήσει τη βυζαντινή κυριαρχία στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία, σε αντίθεση με τους προκατόχους του, οι οποίοι απέτυχαν με μεγαλύτερη προσπάθεια να ενσωματώσουν τις περιοχές αυτές στην αυτοκρατορική επικράτεια⁴¹⁰. Όμως, μεταξύ των προαναφερθείσων νικών του τοποθετούνται και κάποιες αρνητικές εξελίξεις όπως η εγκατάλειψη της Μικράς Ασίας και η εδραίωση των Τούρκων στην περιοχή της Θράκης. Είναι λογικό να συμπεράνουμε ότι η απεικόνιση του αυτοκράτορα είτε ως τοξότη είτε ως γίγαντα που πέτυχε μεγάλες νίκες εναντίον των Τούρκων είναι απάντηση στις επικρίσεις που πρέπει να είχε λάβει για την αποτυχία του να αποκρούσει τις τουρκικές επιθέσεις και την αποφυγή της σερβικής επέκτασης στη Μακεδονία και την Ήπειρο.

Αυτή η ατρόμητη και θαρραλέα μεγέθυνση του αυτοκράτορα ίσως έχει εσωτερικούς παραλήπτες. Κατά τη βασιλεία του Ανδρόνικου Β΄ σημειώθηκαν κάποιες αποστασίες του στρατού. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του Ανδρόνικου Β΄ στη Μικρά Ασία, ο μικρότερος αδελφός του Κωνσταντίνος και ο Μιχαήλ Στρατηγόπουλος (και οι δύο σπουδαίοι στρατηγοί) συνωμότησαν για να ανατρέψουν τον αυτοκράτορα, χωρίς αποτέλεσμα. Όμως και το 1295, η αρχικά επιτυχημένη εκστρατεία του Αλέξιου Φιλανθρωπηνού εναντίον των Τούρκων στη Μικρά Ασία τελείωσε με την εξέγερσή του

⁴⁰⁸ Ο Ιωάννης Καντακουζηνός και ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ο πρώτος φίλος και υποστηρικτής του Ανδρόνικου Γ΄ και ο δεύτερος υποστηρικτής του Ανδρόνικου Β, παρουσιάζουν όπως είναι φυσικό στα ιστορικά τους συγγράμματα, τους αυτοκράτορες που υποστήριζαν ως άξιους στρατηγούς είτε τον αντίπαλο ως ανίδεο και καταστροφικό στις στρατιωτικές του αποφάσεις: Γρηγοράς, *Ιστορία*, Τόμος Ι, σελ. 434, σελ. 484-8. Ludwig Schopen- Barthold George Niebuhr (επιμ.), *Ioannis Cantacuzeni ex imperatoris historiarum*, libri IV, Βόννη 1828, βιβλίο Ι, σελ. 335, 425, 505.

⁴⁰⁹ Κατά τη βασιλεία του, 1280-1290 μ.Χ., σημειώθηκε επέκταση των Σέρβων και υποχώρηση έναντι του δεσποτάτου της Ηπείρου (βλ. *Χρονικό του Μορέως*, νν. 8782-9235. Angeliki Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronikos II*, Κέιμπριτζ 1972, σελ. 40. Donald Nicol, *The Despotate of Epiros. 1267-1479. A Contribution to the History of Greece*, Κέιμπριτζ 1984, σελ. 38-43.

⁴¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 102-122. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, σελ. 182-187. Επίσης, περισσότερα σχετικά με όλη την εκστρατεία για την ανακατάληψη της Ηπείρου και της Θεσσαλίας δεξ: Bartusis, *The late Byzantine Army*, σελ. 91-93.

εναντίον του αυτοκράτορα και έπειτα τη σύλληψή του⁴¹¹. Ως εκ τούτου, είναι πιθανό ότι ο Φιλής προωθώντας την εικόνα του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ ως απόλυτα νικηφόρου, υπερμεγέθη, τοξότη στρατηγού, επιθυμούσε να αποτρέψει τις επικρίσεις που δεχόταν ο αυτοκράτορας από τις τάξεις της αριστοκρατίας, για την αδυναμία του να επιβάλει την κυριαρχία του στους πληθυσμούς της Μικράς Ασίας, να επιδείξει την αποφασιστικότητά του να υπερασπιστεί τα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας και να αποτρέψει αποσχιστικά κινήματα, τα οποία υποκινήθηκαν από τους τοπικούς κυβερνήτες που μπήκαν στον πειρασμό να ενταχθούν στις τάξεις του εχθρού.

Από την άλλη, ο Ανδρόνικος Γ΄ είχε εμπλακεί σε εμφύλιες συρράξεις με τον παππού του Ανδρόνικο Β΄, εμφύλιες συρράξεις που οδήγησαν σε περαιτέρω σήψη την αυτοκρατορία. Μετά την τελειωτική νίκη του επί του παππού του το 1328, ο Ανδρόνικος Γ΄ ίσως εξακολουθούσε να ανησυχεί και να ευελπιστούσε σε μια ομαλή πλέον κυριαρχία, χωρίς έκτροπα από οποιοδήποτε νοσταλγό της βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄. Επομένως, επιστρατεύτηκε κάθε μέσο ώστε να επισφραγίσει την παντοκρατορία του και τη νομιμότητά της ανάμεσα στην αριστοκρατία και τον υπόλοιπο λαό. Έτσι, ο Φιλής (όπως και άλλοι λόγιοι) ανέλαβε το έργο αυτό και προσπάθησε να το φέρει εις πέρας μέσα από ποικίλες εικόνες που θα εξυπηρετούσαν ακριβώς τον προαναφερθέντα ιδεολογικό στόχο.

Τα στοιχεία που συζητήθηκαν στο παρόν κεφάλαιο μάς επιτρέπουν με σχετική ασφάλεια να αιτιολογήσουμε τη χρήση της εικόνας του τοξότη-αυτοκράτορα και της εικόνας του γίγαντα-αυτοκράτορα. Και στις δυο περιπτώσεις επιθυμία του ποιητή ήταν να προβάλλει την ανδρεία του αυτοκράτορα, την ανίκητή του φύση μπροστά στους εχθρούς, την στρατιωτική του ευφυΐα που του επέτρεψε να αποδεκατίσει τους βαρβάρους. Στην προσπάθειά του αυτή ο Μανουήλ Φιλής «επιστράτευσε» τις εικόνες αυτές, προσηλωμένες στην προώθηση της ανδρείας του αυτοκράτορα, ικανές να δημιουργήσουν ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα στο ακροατήριο: δέος απέναντι στη ρωμαλέα φύση του αυτοκράτορα. Οι δεινότεροι ποιητές, με βάση την πιο πάνω εκτίμηση, είναι αυτοί που μπορούν να επιτύχουν κάθε ποιητικό σκοπό με τον πιο αποτελεσματικό, σαφή και έντεχνο τρόπο.

⁴¹¹ Albert Failler (επιμ.), *Georges Pachymérés Relations historiques*, Peeters, Παρίσι 1984–2000, Τόμος III, σελ. 241. Angeliki Laiou, "Some Observations on Alexios Philanthropenos and Maximos Planoudes", *BMGS* 4 (1978), σελ. 89–99. Savvas Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium. 1204-1453*, Brill, Λέιντεν 2011, σελ. 29.

Ο αυτοκράτορας-φιλόσοφος

5.1. Εισαγωγή

Έχει αναφερθεί αλλού⁴¹², ότι κατά την Παλαιολόγεια εποχή αρχίζει μια αναβίωση της παιδείας, σηματοδοτώντας αυτό που ονομάστηκε Παλαιολόγεια Αναγέννηση. Κατά την περίοδο αυτή, παρατηρεί κανείς μια αναζωογόνηση της σπουδής των αρχαίων συγγραφέων και άνθηση του Πλατωνισμού. Βέβαια, θα ήταν σφάλμα να δηλώσουμε ότι ο Πλατωνισμός καλλιεργήθηκε μόνο τον 13^ο και 14^ο αιώνα, αλλά η άνθησή του την περίοδο αυτή, ήταν αποτέλεσμα μιας αδιάλειπτης παρουσίας του πλατωνικού ρεύματος από την ύστερη αρχαιότητα μέχρι και την εξετασθείσα περίοδο⁴¹³.

Η εποχή του Ανδρόνικου Β΄ αποτέλεσε μια εποχή εξέχουσας πολιτιστικής δραστηριότητας, όχι όμως και πολιτικής επιτυχίας. Όσο το Βυζάντιο αποτύγγανε στον πολιτικό τομέα, τόσο επιτύγγανε στο πολιτιστικό⁴¹⁴. Οι λόγιοι της πρώιμης Παλαιολόγειας εποχής-ανάμεσά τους βεβαίως και ο Φιλής-παρήγαγαν πολιτιστικό έργο μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον πολιτικής αποτυχίας. Οι βυζαντινοί μελετούσαν το ελληνικό παρελθόν τους, για αυτό και ο Πλάτωνας αλλά και ο Αριστοτέλης ήταν για αυτούς δάσκαλοι, τους οποίους κάθε μορφωμένος έπρεπε να γνωρίζει⁴¹⁵. Αυτό καταδεικνύουν πολλά από τα συγγράμματά τους, στα οποία είναι εμφανής η επιρροή από την πλατωνική διδασκαλία. Τέτοια συγγράμματα θα αναλυθούν πρώτα, ώστε έπειτα να αποδειχθεί ότι ο Μανουήλ Φιλής υπήρξε θαυμαστής του αρχαίου ελληνικού φιλοσοφικού λόγου και μέσα από τα ποιήματά του προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο

⁴¹² Βλέπε την Εισαγωγή της παρούσας μελέτης.

⁴¹³ Περισσότερα για τον Πλατωνισμό και την παρουσία του στη Βυζαντινή Λογοτεχνία δεξ: Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, σελ. 50-92, Βασίλης Ν. Τατάκης, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1977 και Katerina Ierodiakonou, "The Anti-Logical Movement in the Fourteenth Century", Katerina Ierodiakonou (επιμ.), *Byzantine philosophy and its ancient sources*. Clarendon Press, Οξφόρδη 2002, σελ. 219-235. Η Κατερίνα Ιεροδιακόνου εξετάζει τη θέση των αρχαίων φιλοσόφων ανάμεσα στον κύκλο των λογίων του 14^{ου} αιώνα.

⁴¹⁴ Barker, *Social and political thought in Byzantium*, σελ. 162.

⁴¹⁵ Runciman, *The last Byzantine Renaissance*, σελ. 15.

Β΄, να συγκεντρωθούν όλα εκείνα τα στοιχεία που καθιστούν τον συγκεκριμένο αυτοκράτορα πρότυπο στα μάτια του Φιλή. Εντούτοις, εκτός από τις πλατωνικές αρετές θα εξετασθεί και η παρουσία άλλων αρετών μέσα στα υπό εξέταση ποιήματα, με στόχο να συγκεντρωθούν όλες εκείνες οι αρετές που θα έπρεπε να χαρακτηρίζουν τον αυτοκράτορα.

5.2. Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος ως αυτοκράτωρ-φιλόσοφος μέσα από κείμενα άλλων λογίων

Όπως έχει διατυπωθεί παραπάνω, κατά την εποχή του Ανδρόνικου Β΄ φαίνεται να είχε αναπτυχθεί μια ιδιαίτερη τάση προς τα έργα και τη διδασκαλία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Η αιτία αυτής της τάσης εντοπίζεται στην αγάπη που είχε ο ίδιος ο αυτοκράτορας προς τον Πλάτωνα, τη φιλοσοφία και γενικότερα προς τα γράμματα⁴¹⁶. Η αναβίωση του αττικισμού, προωθείτο μέσω της παιδείας, ώστε να ανανεωθεί η αυτοκρατορική ιδεολογία και να την διακρίνει από αυτήν των Λασκαρίδων⁴¹⁷. Οι λόγιοι προώθησαν τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ ως αναβιωτή του κλασικισμού, για να σταθεροποιήσουν τη δυναστεία των Παλαιολόγων έναντι των Λασκαρίδων και να την διακρίνουν από την ιδεολογία του 12ου αιώνα⁴¹⁸. Ο Ανδρόνικος Β΄ παρουσιάζεται να είχε προωθήσει ιδιαίτερα τη διδασκαλία και την έρευνα στο πεδίο της ελληνικής φιλοσοφίας και της αστρολογίας⁴¹⁹. Αυτό μαρτυρείται σε αρκετά από τα κείμενα, σύγχρονων του Ανδρόνικου Β΄ λογίων, μέλη βεβαίως της αυτοκρατορικής αυλής που προωθούσαν την αυτοκρατορική ιδεολογία και προπαγάνδιζαν υπέρ της εικόνας του αυτοκράτορα.

Προτού προβούμε σε ανάλυση των κειμένων που δέχθηκαν επιρροές από τη διδασκαλία του Πλάτωνα θα ήταν ορθό να αναφερθούμε πρώτα στη διδασκαλία του. Η αναφορά αυτή θα συμβάλει στη διαπίστωση ότι η διδασκαλία του Πλάτωνα για τον

⁴¹⁶ Ο Νικηφόρος Γρηγοράς στην *Ιστορία* του, καταγράφει την αγάπη του Ανδρόνικου Β΄ προς τα γράμματα καθώς και τα πνευματικά του χαρίσματα, τα οποία θα του εξασφαλίσουν την υστεροφημία του: τόμος 1, σελ. 466.20, 468.2.

⁴¹⁷ Niels Gaul, *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik: Studien zum Humanismus urbaner Eliten in der frühen Palaiologenzeit*. (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 10.), Harrassowitz Verlag, Βισμπάντεν 2011, σελ. 272.

⁴¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 274.

⁴¹⁹ Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance*, σελ. 338. Επίσης για την ενασχόληση του Γρηγορά με την αστρονομία και την μεταφορά των γνώσεών του προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ βλέπε: Divna Manolova, *The Student becomes the Teacher: "Nikephoros Gregoras' Hortatory Letter concerning Astronomy"*, στο Andrea Cuomo – Erich Trapp (επιμ.), *Toward a Historical Sociolinguistic Poetics of Medieval Greek*, Brepols, Τέρνχαουτ 2018, σελ. 143-160. Επίσης της ίδιας: *Discourses of Science and Philosophy in the Letters of Nikephoros Gregoras*, Διδακτορική διατριβή, Βουδαπέστη 2014, σελ. 12.

ιδανικό φιλόσοφο-βασιλέα εντοπίζεται τόσο στα κείμενα λογίων της εξετασθείσας εποχής, όσο και στα ποιήματα του Φιλή. Κατά τον Πλάτωνα οι τέσσερις πρωτεύουσες αρετές που χρειάζεται να έχει κατακτήσει ο ιδανικός ηγεμόνας είναι η ανδρεία, η σοφία, η σωφροσύνη και η δικαιοσύνη. Η μόνη πολιτεία που είναι επαρκής, δίκαιη, άριστη και ευδαιμονική είναι εκείνη η πολιτεία που περιλαμβάνει τους Φιλόσοφους-Βασιλείς, ανάγοντας με αυτόν τον τρόπο τη φιλοσοφία στο κέντρο της ζωής και αναθέτοντάς της την πολιτική⁴²⁰. Ο Πλάτωνας πίστευε επίσης ότι ένας φιλόσοφος είναι ο καταλληλότερος να κυβερνήσει, διότι διακρίνεται για την «υψηλή μόρφωσή» του, με μεγάλη νοητική ικανότητα και ταχεία αντίληψη, γεγονός που θα του δώσει τη δυνατότητα να θεσμοθετήσει ορθούς νόμους στην πολιτεία. Άλλα προσόντα ενός φιλοσόφου είναι η φιλαλήθεια, η απουσία της φιλαργυρίας, η δίκαιη φύση, η γαλήνη της ψυχής του, η ευμάθειά του και ο ζήλος προς τη μάθηση, η προικισμένη με μέτρο διάνοιά του και η μεγαλοπρέπεια.⁴²¹

Μια ιδέα του Πλάτωνα, την οποία θα δούμε να «ενσαρκώνεται» μέσα στα ποιήματα του Φιλή σε εικόνα του αυτοκράτορα, είναι εκείνη όπου ο φιλόσοφος-βασιλεύς κατέχει συνάμα την ιδιότητα του γιατρού. Ο φιλόσοφος-βασιλεύς, όντας φορέας της αληθινής φιλοσοφίας, η οποία αποτελεί φάρμακο της ψυχής, είναι σε θέση να καταστεί και ιατρός της πολιτείας. Χρέος του είναι να θεραπεύει τους «ιούς», οι οποίοι προσβάλλουν την πολιτεία και δεν της επιτρέπουν να διάγει μια υγιή πορεία. Η αυτοκρατορία της πρώιμης Παλαιολόγειας εποχής κατατρυχόταν από «ιούς»: πολιτικές έριδες, εκκλησιαστικές έριδες, οικονομική κρίση, απειλή από εξωτερικούς εχθρούς. Έτσι, ο φιλόσοφος-βασιλεύς δρα όπως ακριβώς ο ιατρός, δε ζητά τη συναίνεση των υπόλοιπων πολιτών, αποφασίζει μόνος για την ορθή φαρμακοθεραπεία⁴²². Με λίγα λόγια σε αυτόν εναπόκειται η σωτηρία της πολιτείας.

Η ανάγκη για έναν φιλόσοφο-αυτοκράτορα εντοπίζεται, αρχικά, σε ένα Κάτοπτρο Ηγεμόνος προς τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό. Ο Αγαπητός Διάκονος, απευθυνόμενος προς τον Ιουστινιανό, επισημαίνει ότι σε ένα κράτος είναι δυνατό να επικρατήσει η ευζωία, όταν ένας φιλόσοφος βασιλεύει ή όταν ένας αυτοκράτορας έχει

⁴²⁰ Γιώργος Μανιάτης, *Φιλοσοφία και πολιτεία στον Πλάτωνα. Ο Φιλόσοφος-Βασιλεύς και η Άριστη Πολιτεία*. Έννοια, Αθήνα 2005, σελ. 34-55.

⁴²¹ Στο ίδιο, σελ. 64, 100.

⁴²² Στο ίδιο, σελ. 168.

εντρυφήσει στη φιλοσοφία⁴²³. Ο παραλληλισμός του αυτοκράτορα με έναν φιλόσοφο τονίζεται και στα *Κεφάλαια Παραινετικά* του Ψευδο-Βασιλείου⁴²⁴. Το κείμενο αυτό πρόκειται ουσιαστικά για ένα *Κάτοπτρο Ηγεμόνος*, το οποίο απευθυνόταν στον αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄, τον Σοφό (886-912 μ.Χ.).

Τον 13^ο αιώνα, ο Νικηφόρος Βλεμμύδης εξέφρασε πρώτος το αίτημα για έναν αυτοκράτορα-φιλόσοφο. Στον *Βασιλικό Ανδριάντα* υποστηρίζει ότι η βασιλεία ενός αυτοκράτορα είναι κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν του θεού, ενώ η φιλοσοφία είναι εικόνα της πρόνοιας του θεού, έτσι σε περίπτωση που ένας αυτοκράτορας δεν αγαπά τη σοφία, θεωρείται ταυτόχρονα απομακρυσμένος από τον Θεό⁴²⁵. Στο προοίμιο, μάλιστα, γράφει ότι αν ο αυτοκράτορας υπερέχει όλων των ανθρώπων και η φιλοσοφία υπερτερεί όλων των επιστημών και τεχνών, τι θα μπορούσε να ταιριάζει περισσότερο στον αυτοκράτορα από το δώρο της φιλοσοφίας⁴²⁶;

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς υπήρξε ένας από τους λόγιους που παρουσίασε τον αυτοκράτορα ως πρότυπο της ιδανικής πολιτείας του Πλάτωνα. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς παρουσίασε τον Ανδρόνικο Β΄ ως ενσάρκωση του ιδεατού φιλόσοφου-ηγέτη της *Πολιτείας* του Πλάτωνα⁴²⁷:

Ταῦτα δὴ πάντα κάμει πείθει νυνὶ συγγένειαν ἔχειν τὴν σὴν πρὸς τὴν Πλάτωνος οἴεσθαι φύσιν, θειότατε βασιλεῦ [...] ὃ τε γὰρ ἔρωσ ὄν πρὸς τὰ ἐκείνου τρέφεις τὸ συγγενὲς ἐναργῶς ἡμῖν ὑποφαίνει τῆς ἀμφοτέρων μεγαλονοίας, ... οἴμαι δὲ κάκεῖνος εἰ παρῆν, ἐραστής ἂν ἐγεγόνει τῶν σῶν λαβυρίνθων τῆς γνώσεως, καὶ τῆς σῆς ἂν ἐάλω μᾶλλον γλώττης ἢ σὺ τῆς ἐκείνου⁴²⁸.

⁴²³ Rudolf Riedinger, *Agapetos Diakonos. Der Fürstenspiegel für Kaiser Iustinianos*, Ἐταιρεία Φίλων τοῦ Λαοῦ. Κέντρον Ἑρεῦνης Βυζαντίου 4. Αθήνα 1995, κεφ. 17.

⁴²⁴ Kurt Emminger, *Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln*, III, Βασιλείου κεφάλαια παραινετικά, Μόναχο 1913, σελίδες 23-73 (στο εξής θα αναφέρεται ως Ψευδο-Βασίλειος). Περισσότερα γενικά στοιχεία για το κείμενο αυτό βλέπε Angelon, *Imperial Ideology*, σελ. 185-187.

⁴²⁵ Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Βασιλικός ἀνδριάς*, κεφ. 7, σελ. 46.

⁴²⁶ Κωνσταντῖνος Χρήστου, *Βασιλικός Ανδριάς. Ο ἰδεώδης μονάρχης κατὰ τὸν Νικηφόρο Βλεμμύδη. Διδακτορική Διατριβή*, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1993.

⁴²⁷ Pietro Leone (επιμ.), "Nicephori Gregorae ad Imperatorem Andronicum II Paleologum orationes", *Byzantion* 41, 1971, σελ. 497-519. (Στο εξής: Γρηγοράς, *Ρητορικός Λόγος*). Ο Νικηφόρος Γρηγοράς περιλαμβάνει στην *Ιστορία* του έναν μεγάλο αριθμό κειμένων, τα οποία παρεμβάλλονται μέσα στη ροή της ιστορίας. Τις περισσότερες φορές δεν ἔχουν καμία σχέση με τα αφηγούμενα γεγονότα. Ένα από αυτά τα κείμενα είναι και ο εξετασθείς ρητορικός λόγος προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, ο οποίος εκφωνήθηκε από τον ίδιο, με αφορμή την είσοδό του στον κύκλο των λογίων που είχε συγκεντρώσει ο Ανδρόνικος Β΄ στην αυλή του. Αυτό έγινε όταν ο Γρηγοράς ήταν 27 ετών, που σύμφωνα με τους ερευνητές αυτό μάλλον έγινε το 1322. Για τη χρονολόγηση της εκφώνησης βλέπε: Hans-Veit Beyer, "Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras", *JÖB* 27 (1978), σελ. 127-155, ειδικότερα σελ. 127-130.

⁴²⁸ Γρηγοράς, *Ρητορικός Λόγος*, ἀράδα 24-45, σελ. 504.

Μετάφραση: Όλα αυτά λοιπόν και εμένα πείθουν τώρα ότι πράγματι η ύπαρξή σου έχει συγγένεια με τον Πλάτωνα, θεϊότατε αυτοκράτορα. [...] Γιατί η αγάπη, που τρέφεις προς εκείνου τα (συγγράμματα) φανερώνει σε μας ξεκάθαρα, τη συγγένεια μεταξύ της ευφύιας (οξυδέρκειας) και των δυο σας. Νομίζω πως και εκείνος (ο Πλάτων) εάν ήταν παρών, θα είχε γίνει θαυμαστής των σύνθετών σου γνώσεων, και θα αιχμαλωτιζόταν περισσότερο από τη δική σου γλωσσική δεινότητα ή εσύ από τη δική του.

[...] *τίς ἂν εἶη ὁ τὴν τοσαύτην φιλοσοφίαν ἔργοις διδάξας σε, ἢ πάντως αὐτοδίδακτος εἶ καὶ φύσει σοφός;*⁴²⁹

Μετάφραση: [...] ποιος θα μπορούσε να ήταν αυτός που να σε δίδαξε με έργα τόσης υψηλής φιλοσοφίας, ή είσαι εντελώς αυτοδίδακτος και από τη φύση σου σοφός;

[...] *ὁ αὐτὸς αὖθις πρὸς τὸν πυθόμενον πῶς ἂν ἄριστα διοικοῖντο αἱ πόλεις, ἐὰν οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν, ἀπεκρίνατο, ἢ φιλοσοφήσωσιν οἱ βασιλεῖς• σὺ δ' οὐ λόγῳ μόνῳ φιλοσοφεῖς τὰ τοιαῦτα, ἀλλ' ἐπίσης καὶ λόγῳ καὶ πράξει*⁴³⁰.

Μετάφραση: [...] ο ίδιος πάλι, απάντησε προς αυτόν που τον ρώτησε ότι πώς κράτη θα μπορούσαν να κυβερνηθούν άριστα, αν βασιλεύσουν οι φιλόσοφοι ή αν φιλοσοφούν οι αυτοκράτορες, εσύ όμως δεν ακολουθείς τη φιλοσοφία αυτή στα λόγια μόνο, αλλά τόσο με λόγια όσο και με πράξεις

*τούναντίον ἀφροσύνη, τῶν πραγμάτων νέκρωσις καὶ διάλυσις. Δι' αὐτὸ γέ τοι τοῦτο καὶ Πλάτων ἐξαίρων τὸ τῆς φρονήσεως ἀγαθόν, τάδε πρὸς τὸν ὅστις ἄρα καὶ εἶη ὁ προσδιαλεγόμενος διεξέρχεται· «ὦ μακάριε, [...] τῷ ὄντι καὶ ἦ ἀνδρία καὶ σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη καὶ συλλήβδην ἀληθῆς ἀρετή, μετὰ φρονήσεως»*⁴³¹.

Μετάφραση: Αντιθέτως ή αφροσύνη, (αποτελεί) θάνατος των δημόσιων πραγμάτων και διάλυση. Για αυτό και ο Πλάτων εξαίρει το αγαθό της φρόνησης, και απαντώντας λοιπόν αυτά προς αυτόν με τον οποίο τυχόν συνδιαλεγόταν. ω

⁴²⁹ Στο ίδιο, αράδα 72-74, σελ. 505.

⁴³⁰ Στο ίδιο, αράδα 75-80, σελ. 505.

⁴³¹ Στο ίδιο, αράδα 110-115 και 123-125, σελ 507.

ευτυχισμένε, [...] πράγματι και η ανδρεία και η σωφροσύνη και η δικαιοσύνη και γενικά κάθε αληθής αρετή, μαζί με τη φρόνηση ήταν.

Πέρα από τον Νικηφόρο Γρηγορά, και ένας άλλος λόγιος της πρώιμης Παλαιολόγειας περιόδου, ο Νικόλαος Λαμπηνός, εξαίρει την έντονη ενασχόληση του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ με τον Πλάτωνα, χαρακτηρίζοντάς τον «φίλο της φιλοσοφίας» αλλά και ως εκείνον τον αυτοκράτορα που έχει τη διπλή ιδιότητα του αυτοκράτορα-φιλοσόφου, πραγματοποιώντας με αυτόν τον τρόπο το όραμα του Πλάτωνα για έναν φιλόσοφο-βασιλέα⁴³².

Επιπροσθέτως, τα κάτοπτρα ηγεμόνος της πρώιμης Παλαιολόγειας εποχής, προβάλλουν την εικόνα του φιλόσοφου-αυτοκράτορα. Ο «Λόγος περί βασιλείας» του Θωμά Μαγίστρου⁴³³, αποδέκτης του οποίου ήταν ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος, κάνει λόγο για τη σχέση της επίγειας αρχής και της υπερκόσμιας εξουσίας. Ο αυτοκράτορας λαμβάνει την εξουσία του από τον θεό, έτσι είναι καθήκον του να μιμείται κατά την άσκηση των αυτοκρατορικών του ενεργειών και ταυτοχρόνως να λειτουργεί ως η επίγεια εικόνα του θεού⁴³⁴. Αυτό αποτελεί συνεισφορά της χριστιανικής σκέψης στο βυζαντινό πολιτικό ιδεώδες και συνιστά πυρήνα του βυζαντινού πολιτικού συστήματος⁴³⁵.

Στηριζόμενος λοιπόν στη διδασκαλία του Πλάτωνα, ο Θωμάς Μάγιστρος συνεχίζει να απαριθμεί τις αρετές που επιβάλλεται να διέπουν τον αυτοκράτορα, ώστε να αποτελεί ένα ορθό πρότυπο ηγεμόνα. Πρώτα-πρώτα, να διακρίνεται για το ενάρετο φρόνημά του και να είναι απαλλαγμένος από πάθη της ψυχής (φιλαργυρία, σαρκικά, αλαζονεία), διότι μόνο τότε θεωρείται επάξιος κάτοχος του θρόνου, απαιτώντας την υποταγή και την αναγνώριση των υπηκόων του⁴³⁶. Αντιθέτως, αν παρασυρθεί από τα πάθη του, δεν θα κατορθώσει ποτέ να κατακτήσει τις αρετές της ανδρείας, της δικαιοσύνης, της φιλανθρωπίας⁴³⁷ και της φρόνησης. Μόνο αυτές οι αρετές μπορούν

⁴³² Polemis, *Ο λόγιος Νικόλαος Λαμπηνός*, σελ. 57.27, 31.7. Το κείμενο αυτό χρονολογείται από τον Πολέμη στα 1303. Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν εκφωνήθηκε ενώπιον του αυτοκράτορα.

⁴³³ Alexander Kazhdan, Alice-Mary Talbot (επιμ.) *ODB*, III2076.

⁴³⁴ Θωμάς Μάγιστρος, *Oratio de regno ad Andronicum II Palaeologum*, Paola V. Cacciatore (εκδ.), M. D'Auria, Νάπολη 1997, κεφ. 2.1-10, σελ. 31-32.

⁴³⁵ Παΐδας, *Τα βυζαντινά κάτοπτρα ηγεμόνος*, σελ. 47.

⁴³⁶ Θωμάς Μάγιστρος, ο.π., κεφ. 3.10-21, σελ. 33.

⁴³⁷ Η αρετή της φιλανθρωπίας δεν αναφέρεται ρητώς από τον Πλάτωνα. Οι λόγιοι όμως που εξετάζονται στο παρόν κεφάλαιο, αφορμούμενοι από την πλατωνική αναφορά περί αγώνα του ηγεμόνα για την ευημερία του λαού, προσθέτουν ως εξίσου σημαντική αρετή την φιλανθρωπία του αυτοκράτορα.

να τον φέρουν κοντά στο ιδανικό πρότυπο ηγεμόνα. Ο Θωμάς Μάγιστρος κλείνει τον λόγο του με την πεποίθηση ότι μια πολιτεία θα καταστεί ευδαιμονούσα όταν ένας φιλόσοφος κατέχει τη βασιλεία ή όταν ένας αυτοκράτορας εξασκεί τη φιλοσοφία⁴³⁸.

Σε όλους τους λόγους του παραιναιτικού είδους τονίζεται ότι ο ηγεμόνας πρέπει να είναι δίκαιος, αρετή η οποία δεν παραλείπεται στον εξεταζόμενο λόγο⁴³⁹. Χρέος του αυτοκράτορα είναι να ενεργεί ως θεματοφύλακας της δικαιοσύνης και να αγωνίζεται για την επιβολή της ειρηνικής έννομης τάξης εντός της αυτοκρατορίας του. Πέραν από δίκαιος ο αυτοκράτορας πρέπει να επιδεικνύει φιλόδοξο πνεύμα μέσω υλικών παροχών και αρωγής, που θα παρέχει στους υπηκόους του⁴⁴⁰. Τέλος, θεωρείται καθήκον του να επιδείξει ιδιαίτερη προσοχή κατά την εκλογή των συμβούλων, κρατικών αξιωματούχων και φίλων του. Αναγκαία χαρακτηριστικά για τον ιδανικό αυτοκράτορα είναι το άριστο ήθος, το δίκαιο φρόνημα, η ευσέβεια, η εμπειρία επί των κρατικών ζητημάτων, η ανιδιοτέλεια και η ειλικρίνεια. Διαφορετικά, υπάρχει κίνδυνος να συσκοτιστεί η κρίση του αυτοκράτορα με αρνητικές συνέπειες για το κράτος⁴⁴¹.

Στους *Βασιλικούς λόγους* του Θεόδωρου Μετοχίτη προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο επαινείται η πνευματική καλλιέργεια του αυτοκράτορα, η ευγένεια, η μεγαλοφυΐα και η αγάπη του για τα γράμματα. Αυτά τα νέα χαρακτηριστικά έρχονται να προστεθούν στα προαναφερθέντα στοιχεία, τα οποία καθιστούν τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ έναν αυτοκράτορα-φιλόσοφο. Μάλιστα, όπως θα καταδείξω στα επόμενα αποσπάσματα, σχεδόν όλα τα στοιχεία της διδασκαλίας του Πλάτωνα εμφανίζονται στους βασιλικούς αυτούς λόγους⁴⁴², ενώ προστίθενται και άλλες αρετές από τον συγγραφέα, όπως η ευγένεια, η μεγαλοφυΐα, δύναμη:

1. ἡ βασιλικὴ κάλλιστ' εὐγένεια καὶ μεγαλοψυχία⁴⁴³,

Μετάφραση: η αυτοκρατορική ασφαλώς ευγένεια και μεγαλοψυχία

2. τὸ δραστικὸν οἶον τῆς βασιλικῆς καθόλου μεγαλοφυΐας⁴⁴⁴

⁴³⁸ Θωμάς Μάγιστρος, ο.π., κεφ. 30, σελ. 84.

⁴³⁹ Στο ίδιο, κεφ. 6, σελ. 38.

⁴⁴⁰ Στο ίδιο, κεφ. 13.15, σελ. 51 και κεφ. 24.55, σελ. 73.

⁴⁴¹ ο.π. κεφ. 12, σελ. 49-50.

⁴⁴² Θεόδωρος Μετοχίτης, *Οἱ Δύο Βασιλικοὶ Λόγοι*, Ιωάννης Πολέμης (επιμ.), Κείμενα Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας 4, Ἐκδόσεις Κανάκη, Ἀθήνα 2007.

⁴⁴³ Στο ίδιο, 1.2 (στ. 3).

Μετάφραση: όπως το δραστήριο της βασιλικής γενικά μεγαλοφυΐας

3. όταν τ'άλλα τῆς ὑψηλῆς καὶ γενναίας εὐλαβείας καὶ σωφροσύνης περὶ τὰ θεῖα,... πρὸς τὰ φθάσαντα τὸν νοῦν τῆ μνήμῃ μετάγουσι καὶ θαυμάζουσι ⁴⁴⁵

Μετάφραση: όταν τα άλλα της υψηλής και γενναίας ευλάβειας και σωφροσύνης για τα θεία (πράγματα)... φθάσουν στο μυαλό, λόγω της μνήμης συγκινούν και εκπλήσσουν.

4. ὁ δ' ἐκ φιλοσοφίας σεμνὸς καὶ ὁ μὲν πρόθυμος ἐστὶ τῆ φύσει καὶ λογίζεται καὶ συνηγορεῖ καὶ πάντα ἄριστα ἐπιμαρτύρεται ⁴⁴⁶,

Μετάφραση: ο οποίος είναι εξαιτίας της φιλοσοφίας σεμνός και με ζήλο στο χαρακτήρα και συλλογίζεται και μεσολαβεί και όλα με τελειότητα επισφραγίζει.

5.ἡ βασιλικὴ σπουδὴ καὶ φιλοκαλία, ὡς ἅμα μὲν ἦδεταὶ καὶ σφόδρα, ἅμα δὲ καὶ χεῖρα δίδωσι, φιλανθρωπίας ⁴⁴⁷

Μετάφραση: η αυτοκρατορική έγνοια και η φροντίδα, φαίνεται να χαίρεται έντονα από την μια, από την άλλη και χέρι φιλανθρωπίας προσφέρει.

6..... ἦσθημαι ὡς ὁ λόγος ἀφειδῆς μάλιστα πρὸς τὴν ἐνταῦθα περὶ τὸν βασιλέα νεανικὴν ἔλληνα λόγων ἀκμήν τε καὶ χάριν ⁴⁴⁸,

Μετάφραση: αισθάνομαι ότι τα λόγια (είναι) πλούσια για την εδώ ορμητική ελληνική δύναμη και χάρη του αυτοκράτορα,

Στους *Βασιλικούς Λόγους* του Μετοχίτη βλέπουμε να παρελαύνουν οι τέσσερις πλατωνικές αρετές ενός αυτοκράτορα: ανδρεία, η φρόνηση, η σωφροσύνη και η δικαιοσύνη. Ταυτόχρονα όμως εμφανίζονται και κάποιες προσθήκες του συγγραφέα, επιβεβλημένες ίσως από εκείνα που ήταν επιτακτικά αναγκαίες κατά την πρώιμη Παλαιολόγεια εποχή: δύναμη, φιλανθρωπία -φροντίδα, ευγένεια και τελειότητα. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Μετοχίτης υπήρξε δεινός ρήτορας και επομένως θα έπρεπε

⁴⁴⁴ Στο ίδιο, 1.18 (στ. 4).

⁴⁴⁵ Στο ίδιο, 1.13 (στ. 69).

⁴⁴⁶ Στο ίδιο, 2.18 (στ. 24).

⁴⁴⁷ Στο ίδιο, 2.18 (στ.38).

⁴⁴⁸ Στο ίδιο, 2.19 (στ.18).

να προβεί σε κάποιες μικρο-παρεμβάσεις όσον αφορά τις φιλοσοφικές ιδέες του Πλάτωνα, για να ταιριάζουν περισσότερο στο προφίλ του αυτοκράτορα⁴⁴⁹.

Μέσα από τα κείμενα που εξετάστηκαν πιο πάνω, αναδύονται χαρακτηριστικά τα οποία εντοπίζει κανείς σε κείμενα που υποδείκνυαν ποια οφείλει να είναι η προσωπικότητα του ηγεμόνος και από ποιες αρετές να απαρτίζεται. Αυτά τα κείμενα είναι οι *βιογραφίες*, τα *βασιλικά εγκώμια* και τα «κάτοπτρα ηγεμόνος». Οι *βιογραφίες* αποτελούν συγγραφικό είδος που ήκμασε με τον Πλούταρχο (2ος αι. μ.Χ.). Στο *Περὶ Ἐπιδεικτικῶν* του Μενάνδρου του ρήτορος δίδονται οι κανόνες συγγραφής βασιλικών εγκωμίων (4ος αι. μ.Χ.)⁴⁵⁰. Οι συμβουλευτικοί ρητορικοί λόγοι, που ονομάστηκαν «κάτοπτρα ηγεμόνος» επίσης περιγράφουν την εικόνα του ιδανικού ηγέτη. Αυτό το διακρίνουμε σε μια σύντομη αναδρομή στα έργα που προβάλλουν τις αρετές από τις οποίες όφειλε να κοσμεῖται ο εκάστοτε επίγειος ηγέτης (για παράδειγμα, στα έργα του Ευσεβίου *Καισαρείας Εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Τριακονταετηρικὸς* και *Εἰς τὸν Βίον Κωνσταντίνου*) αλλά και σε έργα άλλων επισκόπων και αξιωματούχων της εκκλησίας όπως του Συνεσίου Κυρήνης (*στον λόγο του Εἰς τὸν αὐτοκράτορα περὶ βασιλείας*, τον οποίο εκφώνησε ενώπιον του αυτοκράτορα Αρκαδίου το 398 μ.Χ.)⁴⁵¹, και του Αγαπητού Διακόνου (*Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν*)⁴⁵². Τα ρητορικά αυτά κείμενα είχαν στόχο να νουθετήσουν το νεαρό αυτοκράτορα, προβάλλοντας το ιδανικό πρότυπο ηγεμόνος, με σκοπό αυτοί να εκτελέσουν ορθά τα ηγεμονικά τους καθήκοντα⁴⁵³.

5.3. Η εικόνα του φιλόσοφου-αυτοκράτορα μέσα από τα ποιήματα του Μανουήλ Φιλῆ

Τα όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως, μας βοήθησαν να αντιληφθούμε πώς είχαν στο μυαλό τους οι λόγιοι της πρώιμης Παλαιολόγειας εποχής την εικόνα του φιλόσοφου-αυτοκράτορα. Όσον αφορά τον Φιλῆ, μια μονωδία του προς τον Ανδρόνικο

⁴⁴⁹ Ο Μετοχίτης είχε ιεραρχήσει τα πεδία εκπαίδευσης με την εξής σειρά: ρητορική, φιλοσοφία, μαθηματικά, αστρονομία. Manolova, *Discourses of Science and Philosophy in the Letters of Nikephoros Gregoras*, σελ. 14.

⁴⁵⁰ Donald Andrew Russell – Nigel Guy Wilson (εκδ), *Menander Rhetor*, Oxford 1981, σελ. 76-95. Κωνσταντίνος Παΐδας, *Η θεματική των βυζαντινών «κατόπτρων ηγεμόνος» της πρώιμης και μέσης περιόδου (398-1085). Συμβολή στην πολιτική θεωρία των βυζαντινών*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2005, σελ. 19.

⁴⁵¹ Κωνσταντίνος Παΐδας, *Η θεματική των βυζαντινών «κατόπτρων ηγεμόνος» της πρώιμης και μέσης περιόδου (398-1085)*, σελ. 21.

⁴⁵² Παΐδας, ό.π., σελ. 21-23.

⁴⁵³ Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, σελ. 245-256.

Β' Παλαιολόγο⁴⁵⁴ συγκεντρώνει κάποια από τα χαρακτηριστικά, τα οποία έχουν προαναφερθεί (ανδρεία και σοφία), ενώ ταυτόχρονα, ο ποιητής προσφωνεί τον αυτοκράτορα ευθέως φιλόσοφο:

1. Εσίγησε τῆς φυσικῆς ῥητορικῆς τὸ στόμα,
Τοῦ γένους ὁ φιλόσοφος ἐξέφυγε τὸν βίον (στίχοι 18-19)

Μετάφραση: το στόμα της φυσικής ρητορικής σώπασε,
ο φιλόσοφος του γένους πέθανε.

2. Ο νοῦς ἐκεῖνος ὁ γοργός, ὁ τοῦ παντὸς κοσμήτωρ. (στίχος 23)

Μετάφραση: Εκείνο το εύστροφο μυαλό, αυτός που βάζει τάξη στα πάντα.

Οι πιο πάνω στίχοι μάς οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο Φιλῆς θεωρούσε ικανότατο πολιτικό κάποιον που συνδύαζε την τέχνη της φιλοσοφίας με αυτήν της ρητορικής. Ακολουθεί προφανώς την πλατωνική αντίληψη ότι η ρητορική δεινότητα και ευγλωπτία αποτελούν το όχημα με το οποίο αναδύεται η φιλοσοφική διάνοια⁴⁵⁵. Ο Φιλῆς σε ένα άλλο ποίημά του περιγράφει μια τοιχογραφία των αυτοκρατορικών ανακτόρων, η οποία απεικονίζει τις τέσσερις αρετές (σοφία, ανδρεία, δικαιοσύνη, σωφροσύνη) ως νύμφες και τον αυτοκράτορα ως νυμφίο με τον οποίο οδηγούνται σε γάμο αγνό⁴⁵⁶. Το επίγραμμα αυτό και η θεματική του ενισχύουν τη σύνδεση του αυτοκράτορα με τις αρετές. Πέραν από αυτό το ποίημα και σε ποικίλα άλλα μαρτυρούνται χαρακτηριστικά του φιλόσοφου-αυτοκράτορα. Παρακάτω, έχω κατανείμει τα ποιήματα και τα αντίστοιχα χωρία τους, ανά αρετή και χαρακτηριστικό:

5.3.1. Φιλανθρωπία:

1. τῆς εὐσπλαχνίας πέλαγος, πηγὴ τῆς συμπαθείας,
Τὸ μέγα καταφύγιον τῶν καταπονουμένων⁴⁵⁷

Μετάφραση: το πέλαγος της ευσπλαχνίας, η πηγὴ της συμπόνιας,

⁴⁵⁴ Τοῦ σοφωτάτου Φιλῆ στίχοι μονωδικοὶ εἰς τὸν ἑν βασιλεῦσιν ἀοίδιμον, εὐσεβέστατον καὶ φιλόχριστον αὐθέντην καὶ βασιλέα ἡμῶν Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον τὸν μετονομασθέντα Ἀντώνιον. App. 16.

⁴⁵⁵ Πλάτωνος, *Τιμαίος*, 47^α, 7-10.

⁴⁵⁶ Εἰς τὰς ἑν τοῖς βασιλείοις εἰκόνας τῶν ἀρετῶν, E.237. Τις τοιχογραφίες αὐτές αναφέρει ἐπίσης καὶ ὁ Νικηφόρος Χούμνος: Ludwig Bachmann (επιμ.), *Anecdota Graeca*, τόμος II, σελ. 32. Ἐπίσης, ἓνα κτίριο τοῦ 12^{ου} αἰώνα, πιθανῶς τὸ παλάτι τῶν Βλαχερνῶν, εἶχε μιὰ τοιχογραφία ποὺ ἀπεικόνιζε τὸν Μανουήλ νὰ τὸν συνοδεύουν οἱ ἀρετές. Δες Paul Magdalino καὶ Robert Nelson, "The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century", *BF* 8 (1982), σελ. 123-183, 142.

⁴⁵⁷ Τοῦ ἐπὶ τῶν δεήσεων (αναφέρεται στὸν θάνατο τοῦ Ἀνδρόνικου Β') App.17, στίχοι 27-28.

Το μεγάλο καταφύγιο αυτών που υποφέρουν

2. Καὶ φιλάνθρωπου καὶ χρηστοῦ καὶ πλήρους συμπαθείας⁴⁵⁸

Μετάφραση: Και φιλάνθρωπου (αυτοκράτορα) και ωφέλιμου και πλήρους συμπόνιας

3. Τοῖς χρυσέοις νήμασι τῆς εὐσπλαχνίας,⁴⁵⁹
Χιτῶσι καινοῖς εἰ δοκεῖ στόλιζε με·

Μετάφραση: Με τα χρυσά νήματα της ευσπλαχνίας,
στόλιζε με, με χιτώνες καινούργιους αν σου φαίνεται καλό·

4. Εἰ γὰρ ὁ φιλάνθρωπος Αὐσονοκράτωρ⁴⁶⁰

Μετάφραση: Γιατί αν ο φιλάνθρωπος αυτοκράτορας

5. Τὸν σὸν δὲ Φιλῆν εἷς ἀναστήσει λόγος,
Ἵὸν καὶ πρὶν ἐψύχωσας ἐξ εὐσπλαχνίας.⁴⁶¹

Μετάφραση: Τον Φιλή σου όμως ένας λόγος θα τον αναστήσει,
τον οποίο και πριν εμψύχωσες («έχεις αναστήσει») από ευσπλαχνία.

6. Τίς ἄλλος ἡμῖν ἐστιάσει τὴν φύσιν
Εἰ μὴ σὺ, φιλάνθρωπε καὶ πτωχοτρόφε⁴⁶²

Μετάφραση: Ποιος άλλος θα ανεβάσει τη διάθεσή μας
αν όχι εσύ, φιλάνθρωπε και πτωχοτρόφε

7. Σὺ δ' ὧ βασιλεῦ, τὸν Φιλῆν παρατρέχεις.
[...] Καὶ ποῦ θεμιτὸν εἰς φιλάνθρωπον φύσιν,
ἼἩ Χριστὸν αὐτὸν ἐστὶν ἐκμιμουμένη;
Οὐ κρύπτεται γὰρ οὐδαμῶς ἡ γυμνότης,
Εἰ καὶ τὸ πεινῆν συσκιάζοι τις τάχα.⁴⁶³

Μετάφραση: Εσύ όμως, αυτοκράτορα, τον Φιλή αγνοεῖς.
[...] Και πώς είναι ταιριαστό σε φιλάνθρωπη φύση,
η οποία είναι πιστή μίμηση της του ίδιου του Χριστού (φιλανθρωπίας);

⁴⁵⁸ Τοῦ αὐτοῦ ἕτεροι, App.18, στίχος 28.

⁴⁵⁹ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα. P.48, στίχοι 9-10.

⁴⁶⁰ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὅτε ὁ θάνατος ἀπηγγέλη τῆς αὐτοῦ γυναικός. P. 58, στίχος 31.

⁴⁶¹ Πρὸς τὸν βασιλέα, P.185, στίχοι 24-25.

⁴⁶² Τῷ βασιλεῖ Παλαιολόγῳ κυρῷ Ἀνδρονίκῳ τῷ Πρῶτῳ, F.80, στίχοι 28-29.

⁴⁶³ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα. P.200, στίχοι 9-10.

Γιατί δεν κρύβεται καθόλου η γύμνια,
αν θα μπορούσε τάχα κάποιος να σκεπάσει/κρύψει τη πείνα.

8. Τῶν σῶν λόγων τὰ ρεῖθρα λαμβάνων πίνω·
Τοὺς γὰρ ἀγωγοὺς τῶν φιλάνθρωπευμάτων
Οὐδὲ πρὸς ἡμᾶς ἀναχαιτίσειν θέλεις,
Χαρισμάτων ἄβυσσε, πηγαῖον κράτος.⁴⁶⁴

Μετάφραση: Λαμβάνοντας τους ποταμούς των δικών σου λόγων πίνω·
Γιατί τις ροές των φιλάνθρωπων πράξεών (σου)
δε θέλεις προς εμάς να αποκόψεις,
άβυσσε χαρισμάτων, πηγή του κράτους.

9. ἐπεὶ με νεκρὸν συμπαθῶς ἀνιστάνεις,
καὶ θαυματουργεῖς ἐκτελῶν τὰς ἐλπίδας.
οὐδὲν γὰρ εἰς σέ, τὴν ὑπερτάτην φύσιν,
ὃ μὴ φέρει τὰ βάθρα τῆς εὐσπλαχνίας
ἄσειστα καὶ μένοντα καὶ βεβηκότα⁴⁶⁵

Μετάφραση: από τότε που με συμπόνια με ανασταίνεις
και θαυματουργεῖς πραγματοποιώντας τις ελπίδες.
Γιατί τίποτα (δεν υπάρχει) σε εσένα, την υπέρτατη φύση,
το οποίο να μην κάνει τα βάθρα της ευσπλαχνίας
σταθερά και εδραιωμένα και ευημερεύοντα.

Η φιλάνθρωπία του αυτοκράτορα, όπως διαφαίνεται από τον αριθμό των πιο πάνω χωρίων, αποτελεί μια αρετή, η οποία σύμφωνα με τον Φιλή θα πρέπει να δεσπόζει ανάμεσα στις άλλες αρετές του αυτοκράτορα. Ως μιμητής της θείας εξουσίας στη γη (χωρίο 7), ο αυτοκράτορας επιβάλλεται να διακρίνεται για την αρετή της φιλάνθρωπίας. Οι τρόποι με τους οποίους εκδηλώνεται η αρετή αυτή είναι μέσω διάφορων δωρεών αλλά και υλικής παροχής στους υπηκόους του. Μάλιστα, πρέπει να αποδείξει την αρετή αυτή προβαίνοντας σε φιλάνθρωπες κινήσεις, προτού οι υπήκοοί του να αναγκαστούν να του ζητήσουν βοήθεια. Ο Φιλής καλεί τον αυτοκράτορα να του προσφέρει χιτώννα και να πάψει να τον αποφεύγει, γιατί αυτό δεν αρμόζει στη φιλάνθρωπη φύση του Χριστού, τον οποίο εκπροσωπεί στη γη (χωρίο 7)⁴⁶⁶. Είναι

⁴⁶⁴ Εἰς τὸν αὐτοκράτορα. F.101, στίχοι 18-21.

⁴⁶⁵ M.68, στ. 4-8.

⁴⁶⁶ Ο Φιλής στο ποίημα αυτό αποκαλύπτει τους κανόνες, με τους οποίους ρυθμίζονταν οι σχέσεις ποιητή και χορηγού και εκφράζει ξεκάθαρα ποιες είναι οι απαιτήσεις του. Επικρίνει τον αυτοκράτορα για την απουσία της φιλάνθρωπίας του, όμως είναι εξαιρετικά προσεκτικός ώστε να μην αλλοιώσει την αυτοκρατορική εικόνα. Περισσότερα βλέπε: Bazzani, "The Art of Requesting in the Poetry of Manuel Philes", σελ. 190.

υποχρέωση του αυτοκράτορα η ευεργεσία προς τον λαό του (χωρίο 6). Οφείλει να γίνει το καταφύγιο των καταπονημένων (χωρίο 1) και να αντιμετωπίζει όλους με συμπόνια και πατρική αγάπη, όταν εκείνοι περνούν δύσκολες στιγμές (χωρίο 2 και 9). Ο αυτοκράτορας έλαβε εκ θεού τη μεγαλύτερη δυνατή ευεργεσία (βασιλική εξουσία). Επομένως, οφείλει να ανταποδώσει τη χάρη στον ευεργέτη του μέσω της φιλανθρωπίας προς τους υπηκόους του⁴⁶⁷. Ο αυτοκράτορας θα πρέπει να μιμείται τη θεία βασιλεία στις σχέσεις του με τους υπηκόους του, περιβάλλοντάς τους με αγάπη και με διάθεση φιλανθρωπίας, παρέχοντάς τους βοήθεια κατά τις δυσκολίες του βίου, ώστε να μην υποφέρουν, αλλά αντιθέτως να διάγουν ευήμερη ζωή. Για παράδειγμα, ο Ανδρόνικος Β΄ κατήργησε με νόμο την επιβολή εκτέλεσης, τύφλωσης ή ακρωτηριασμού ως μέσο επιβολής της δικαιοσύνης. Η πράξη αυτή ερμηνεύτηκε από τους λόγιους της εποχής ως πράξη φιλανθρωπίας, μέσω της οποίας θα επικρατούσε η ευνομία και η δικαιοσύνη. Παράλληλα, κατά την περίοδο βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄, συνεχίζει να παρατηρείται η ίδρυση μοναστηριών μέσα από δωρεές του αυτοκράτορα είτε του στενού του κύκλου⁴⁶⁸. Επομένως, ο Ανδρόνικος έφερε τα χαρακτηριστικά ενός δίκαιου, ήπιου και φιλάνθρωπου αυτοκράτορα⁴⁶⁹. Έτσι, θα καταστεί θεοφιλής και θα θεωρείται δικαίως από τον λαό του ως η επίγεια εικόνα του θεού⁴⁷⁰.

Στο πλαίσιο αυτής της αρετής θεωρώ ότι θα πρέπει να εντάξουμε και τα επαιτικά ποιήματα του Μανουήλ Φιλή προς τον αυτοκράτορα⁴⁷¹. Ο Φιλής ικετεύει τον αυτοκράτορα να του παραχωρήσει προμήθειες και τροφή επειδή πεινά η οικογένειά του, χιτώννα επειδή κρυώνει κ.α. Ο ποιητής επικαλείται τη φιλανθρωπία του αυτοκράτορα, η οποία θα του δώσει ξανά ζωή, θα τον «αναστήσει» (χωρίο 5) από τον πνευματικό θάνατο και τις κακουχίες που ίσως του στερήσουν τη ζωή. Συνεπώς, ο έπαινος του αυτοκράτορα για τη φιλανθρωπία του σχετίζεται με την καλοσύνη που θα επιδείξει προς τον ποιητή⁴⁷².

⁴⁶⁷ Παΐδας, *Τα βυζαντινά κάτοπτρα ηγεμόνος της ύστερης περιόδου*, σελ. 97.

⁴⁶⁸ Esra Güzel Erdoğan, Ayla Ödekan, Nevra Necipoğlu (επιμ.), "II. Andronikos dönemi Konstantinopolis Manastırları'nda Philanthropia", *İTÜDERGİSİ/b* 6 (2011), σελ. 27-40, σελ. 36.

⁴⁶⁹ Περισσότερα βλέπε: Herbert Hunger, "Zur Humanität Kaiser Andronikos II." στο *Mélanges Georges Ostrogorsky*, Βελιγράδι 1963, σελ. 149-152. Επίσης, βλέπε και την ανάλυση της αρετής της δικαιοσύνης, στο παρόν κεφάλαιο, σελ. 215-216, όπου επιχειρείται η σύνδεση της φιλανθρωπίας με τη δικαιοσύνη.

⁴⁷⁰ Πρβλ. Ψευδο-Βασίλειος, κεφ. 52, σελ. 68.

⁴⁷¹ Βλέπε και *Εισαγωγή* παρούσας εργασίας.

⁴⁷² Το ίδιο υποστηρίζει και η Kubina στη μελέτη της. Προσθέτει ότι ο όρος της καλοκαγαθίας σχετίζεται με τη φιλανθρωπία, ενώ όλος αυτός ο έπαινος της φιλανθρωπίας του εγκωμιαζομένου στοχεύει στην προώθηση των συμφερόντων του ποιητή. Ο όρος αυτός δεν εμφανίζεται μόνο στα ποιήματα προς τον αυτοκράτορα, αλλά και σε ποιήματα προς άλλους αξιωματούχους. Περισσότερα βλέπε: Kubina, *Die enkomiastische Dichtung*, σελ. 95-97.

Σε προηγούμενα κεφάλαια αναλύθηκε η εικόνα του αυτοκράτορα-γεωργού και η εικόνα του αυτοκράτορα-γαλακτοτρόφου. Πιστεύω ότι και οι δυο αυτές εικόνες εντάσσονται στη γενικότερη προσπάθεια του Φιλή να τονίσει τη φιλόανθρωπη φύση του αυτοκράτορα, αν όντως βέβαια είχε μια τέτοια φύση ο αυτοκράτορας ή απλώς με τρόπο προπαγανδιστικό προωθούσε κάτι τέτοιο. Είχα τεκμηριώσει στα σχετικά κεφάλαια τη δεύτερη πιθανότητα, αναφέροντας ότι ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ ήταν υποχρεωμένος να εφαρμόσει αυστηρή δημοσιονομική πολιτική προκειμένου να καλύψει τις ζωτικές ανάγκες της αυτοκρατορίας. Αν ο αυτοκράτορας αποτύχει να διατηρήσει την ασφάλεια της αυτοκρατορίας, επειδή δεν ακολούθησε μια εξορθολογισμένη φορολογική πολιτική, τότε ο λαός κινδυνεύει να απωλέσει το υψηλό βιοτικό του επίπεδο και την ευημερία. Άρα, ο αυτοκράτορας αποδεικνύει τα φιλόανθρωπά του αισθήματα μέσω της δημοσιονομικής πολιτικής που ακολουθεί. Έτσι, και ο λαός θα πρέπει να συνεισφέρει, αφού ο αυτοκράτορας είναι η κεφαλή και ο νους, το σώμα της αυτοκρατορίας και των υπηκόων, και σαν κεφαλή, νους και σώμα είναι η κινητήρια και συντηρητική δύναμη του συνόλου⁴⁷³.

5.3.2. Ανδρεία:

1. Τὸν ἀριστέα τὸν κλεινὸν ἐν νίκαις καὶ τροπαιοῖς⁴⁷⁴,

Μετάφραση: Τον άριστο τον ξακουστό σε νίκες και σε τρόπαια,

2. Ἄλλὰ χαρακτήριζε τῶν φαινομένων μᾶλλον
Ἡ φρόνησις καὶ σύνεσις, ἡ τῆς ψυχῆς ἀνδρεία,
Ἡ θέμις, ἡ κατάστασις, τὸ χῦμα τῆς καρδίας.
Ἀσύγκριτος εἶ, βασιλεῦ, μάτην ἴσχω τῶν λόγων.⁴⁷⁵

Μετάφραση: Αλλά ξεχώριζε περισσότερο από αυτά που φαίνονται η σοβαρότητα και η οξύνοια, η ανδρεία της ψυχής, η δικαιοσύνη, η σταθερότητα, η μεγαλοκαρδία. Είσαι ασύγκριτος, αυτοκράτορα, μάταια κρατώ τους λόγους.

⁴⁷³ F.112, στίχοι 3-5:

Ἦπαρ τοῦ γένους, βασιλεῦ, καὶ τῆς ἀρχῆς καρδία,
Καὶ ζωτικῆς ἐγκέφαλε καὶ γνωστικῆς ἰσχύος,
(Σὺ γὰρ τὸ σῶμα συντηρεῖς τῆς αὐτοκρατορίας,)

⁴⁷⁴ Τοῦ αὐτοῦ ἕτεροι, App.18, στίχος 8.

⁴⁷⁵ Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν αὐτοκράτορα βασιλέα App.31, στίχοι 67-70. Εδώ βέβαια, εντοπίζονται όλες οι αρετές του ιδανικού αυτοκράτορα.

Ανάμεσα στις πλατωνικές αρετές της ιδανικής πολιτείας θα συναντήσουμε την Ανδρεία⁴⁷⁶. Ο Πλάτωνας παρουσιάζει την Ανδρεία ως ένα είδος σωτηρίας της πολιτείας και εστιάζει στη στρατιωτική εκπαίδευση που θα χαρίσει την ανδρεία αυτή. Εξάλλου, ο χαρακτήρας που θα αποκτήσουν οι στρατιώτες, όπως και η ανατροφή που θα τους δοθεί, τους καθιστά ικανούς να υπακούσουν και να διαφυλάξουν την πολιτεία ακέραια⁴⁷⁷. Ο Πλάτωνας είχε υποστηρίξει ότι το σώμα είναι σημαντικό όσο και η ψυχή, αφού η τελειότητα της ψυχής δύναται μόνο να αντικατοπτρίζεται στο κάλλος και στην ευρωστία του σώματος⁴⁷⁸. Αυτές οι απόψεις αντικατοπτρίζονται στις αναφορές του Φιλί στη στρατιωτική εκπαίδευση του αυτοκράτορα, αλλά και στην ενασχόληση με το κυνήγι ως μέσο εξάσκησης εν καιρώ ειρήνης⁴⁷⁹. Τόσο η εικόνα του αυτοκράτορα – κυνηγού, όσο και η εικόνα του αυτοκράτορα-γίγαντα, χρησιμοποιήθηκαν από τον Φιλί για να προβάλλουν ακριβώς την αρετή αυτή του αυτοκράτορα, πετυχαίνοντας τη σύζευξη αρετής και πράξης που οδηγεί στη συγκεκριμένη αρετή⁴⁸⁰.

Η πλατωνική αντίληψη ότι η Ανδρεία είναι ένα είδος σωτηρίας φαίνεται ότι βρίσκει σύμφωνο τον Φιλί, αφού όντας μάρτυρας της διαρκούς συρρίκνωσης της αυτοκρατορίας αλλά και των αλλεπάλληλων στρατιωτικών αποτυχιών, προβάλλει την Ανδρεία ως αναγκαία αρετή του αυτοκράτορα. Η Ανδρεία είναι εκείνη που θα «οπλίσει» την ψυχή του αυτοκράτορα στο πεδίο των μαχών και θα πετύχει αποφασιστικές νίκες, οικοδομώντας ένα ανάχωμα που θα κρατήσει έξω την οθωμανική απειλή. Βέβαια, ο εγκωμιασμός της ανδρείας του αυτοκράτορα, ήταν πολύ έντονος κατά την πρώιμη Παλαιολόγεια εποχή από πολλούς ρήτορες⁴⁸¹. Εκτός από την ανδρεία στο πεδίο της μάχης, από το απόσπασμα πιο πάνω διακρίνεται και ένα

⁴⁷⁶ Ἄλλὰ μὴν ἀνδρεία γε αὐτὴ τε καὶ ἐν ᾧ κείται τῆς πόλεως, δι' ὃ τοιαύτη κλητέα ἢ πόλις, οὐ πάνυ χαλεπὸν ἰδεῖν. «Μα κι η ανδρεία επίσης, κι αυτή η ίδια, και το μέρος της πόλης, όπου έχει την έδρα της, κι απ' όπου πρέπει να ονομαστεί κι η πόλη ανδρεία, δεν είναι πολύ δύσκολο ν' ανακαλυφθεί.» Αρχαίο κείμενο και μετάφραση: Πλάτων, *Πολιτεία*, Δ' Βιβλίο, 429a.

⁴⁷⁷ Στο ίδιο, 429b8.

⁴⁷⁸ Σωτηρία Τριαντάρη - Μαρά, *Οι πολιτικές αντιλήψεις των βυζαντινών διανοητών*, σελ. 28 και Πλάτωνος, *Κράτυλος*, 400c.

⁴⁷⁹ Η προετοιμασία του αυτοκράτορα εν καιρώ ειρήνης, ώστε να βρίσκεται σε ετοιμότητα, τονίζεται τόσο στα Κάτοπτρα Ηγεμόνος της Μεσοβυζαντινής περιόδου, όσο και σε αυτά της Ύστεροβυζαντινής περιόδου: Θεοφύλακτος, *Παιδεία Βασιλική*, P.G. 126, σελ. 265-285, *Μανουήλ τοῦ Παλαιολόγου, τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ φιλοχρίστου βασιλέως, πρὸς τὸν ἐρασιμώτατον υἱὸν αὐτοῦ καὶ βασιλέα, Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον, Ὑποθήκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς ἐν κεφαλαίοις ρ'*, P.G. 156, στ. 313-384. Εδώ: Λόγος ΟΓ', στ. 365 και Λόγος ΝΗ', στ. 356. Βλ. και Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, Τόμος Α', σ. 251.

⁴⁸⁰ Για περισσότερα παραδείγματα για την αρετή της ανδρείας ανέτρεξε σε προηγούμενα κεφάλαια (αυτοκράτορας-τοξότης, αυτοκράτορας-γίγας). Η σύζευξη σωματικών και πνευματικών αρετών στα εγκωμιαστικά κείμενα του Φιλί σχολιάζεται από την Kubina στο *Die enkomiaistische Dichtung*, σελ. 102-112. Πραγματεύεται επίσης τη σημασία των αρετών παρά των πράξεων ενός προσώπου που επαινείται, αφού οι τελευταίες μένουν στο παρασκήνιο.

⁴⁸¹ Angelon, *Imperial Ideology*, σελ. 82-83.

άλλο είδος ανδρείας, η ανδρεία ψυχής. Δηλαδή, η δύναμη και η καρτερία στους κατά Θεόν αγώνες και στους πειρασμούς⁴⁸². Ο χαρακτήρας της ανδρείας αυτής δεν είναι πολεμικός, αλλά τονίζει περισσότερο την καθαρότητα και την αγιότητα του αυτοκράτορα.

5.3.3. «Σοφία» - Φρόνησις

1. Ὡς ὁ καρπὸς τῆς σοφῆς κραταρχίας⁴⁸³

Μετάφραση: ὅπως ο καρπὸς τῆς σοφῆς σου βασιλείας

2. Καὶ πᾶν ἄσαφές εὐφυῶς διαβλέπων!

... Καὶ συναγαγὼν τὰς ῥοὰς τῶν πραγμάτων

Εἰς τὰς ἀφανεῖς τῶν φρενῶν σου πυθμένας

Νοημάτων ἄπειρος εὐρέθης χύσις⁴⁸⁴

Μετάφραση: Καὶ κάθετι ἀσαφές, με εὐφυΐα το βλέπεις!

[...] Καὶ συγκεντρώνοντας τὶς ροές των (κρατικῶν) ζητημάτων
στα ἀδιόρατα βάθη των μυαλῶν σου
ἀποδείχθηκες ἀπειρὴ ροὴ σκέψεων.

Ο Φιλῆς, ἔχοντας πέσει θύμα συκοφαντῶν, ὅπως ο ἴδιος ἀναφέρει στο πιο πάνω ποίημα, ἐναποθέτει τὶς ἐλπίδες γιὰ δικαίωσή του στὴ σοφία του αυτοκράτορα. Προκαταλαμβάνει δηλαδή τὴν υποστήριξη του αυτοκράτορα καὶ τὴν πάταξη των συκοφαντῶν. Ἡ αυτοπεποίθησή του πηγάζει ἀπὸ το γεγονός ὅτι ο αυτοκράτορας εἶναι σε θέση νὰ χειρίζεται τὸ πλῆθος των κρατικῶν ζητημάτων με σοφία καὶ με περίσσεια σκέψη.

3. Σοφὸς γὰρ εἶ, κράτιστε, καὶ πόρῳ βλέπεις⁴⁸⁵

Μετάφραση: Γιατί εἶσαι σοφός, κραταίε (αυτοκράτορα), καὶ διορατικός

Οι πιο πάνω στίχοι, ἀποτελοῦν μέρος ἐνός ἐπαικτικοῦ ποιήματος του Φιλῆ. Συγκεκριμένα, παρακαλεῖ τὸν αυτοκράτορα νὰ του προσφέρει χυλό γιὰ νὰ φάει, ἀφού ὅπως ἀναφέρει ἐπικρατεῖ λιμός καὶ ἀσιτία. Ο αυτοκράτορας ὄντας διορατικός ἔχει συνειδητοποιήσει πού θὰ οδηγήσει ἡ κατάσταση αὐτή καὶ «ἐν τῇ σοφίᾳ του» θὰ προβεῖ στὶς δέουσες ἐνέργειες, ὥστε νὰ ἀντιμετωπίσει τὴ δυσχέρεια αὐτή.

⁴⁸² Lampe, σελ. 129.

⁴⁸³ Τῷ αὐτοκράτορι χαριστήριον, Ρ.6, στίχος 18.

⁴⁸⁴ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὅτε ὑπὸ τινῶν ἐσυκοφαντήθη, Ρ.55, στίχος 64.

⁴⁸⁵ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, Ρ.27, στίχος 25.

4. Ὡς χρηστός, ὡς κράτιστος, ὡς μεγαλόνοτος⁴⁸⁶

Μετάφραση: ως ωφέλιμος, ως κραταίος, ως μεγαλειώδης στο μυαλό

Ο Φιλής, ταπεινός δούλος του αυτοκράτορα, όπως ο ίδιος ονομάζει τον εαυτό του, έχοντας υποπέσει σε τρομερή δυστυχία μετά τον θάνατο της γυναίκας του, παρακαλεί τον αυτοκράτορα να του παρέχει υλική ανακούφιση.

5. Τῶν Αύσοναρχῶν τῶν σοφῶν τὸν βελτίω⁴⁸⁷

Μετάφραση: Από τους σοφούς αυτοκράτορες (που υπήρξαν) τον καλύτερο

Ο Φιλής συγκρίνει εδώ τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ με τους προγενέστερους αυτοκράτορες και αποφαίνεται ότι είναι ο σοφότερος όλων, αφού αποκαλύπτει το σκοτεινό προσώπείο των συκοφαντών και περιορίζει τον τρομερό φθόνο που τους διακατέχει.

6. Καὶ βασιλεὺ κράτιστε καὶ σοφώτατε, [...]

Καὶ τοῖς ὑπὲρ νοῦν καὶ λόγον χαρίσμασιν [...]

Πρὸς τὴν κρατίστην τῶν φρενῶν σου δύναμιν [...]⁴⁸⁸

Μετάφραση: Και κραταίε αυτοκράτορα και σοφώτατε, [...]

Και με τα χαρίσματα πέραν του νου και του λόγου [...]

Προς την ισχυρότατη των μυαλών σου δύναμη [...]

Ακόμη ένα επαιτικό ποίημα με κεντρικό θέμα τον λιμό και την πείνα. Ξεκινώντας από τη σοφία του αυτοκράτορα, συνεχίζει τονίζοντας την υπεροχή του στα νοητικά χαρίσματα και τη χωρίς ανταγωνιστή δύναμη του μυαλού του.

7. Τίς γὰρ κατὰ σε τὸν σοφὸν, τὸν ἀγχίνου
[...] Ποιεῖ σποδιὰν τῶν κακῶν τοὺς ἐργάτας,

Τὸν ζῆλον αὐτοῖς ἐκτινάσσων ὡς φλόγα;

[...] Σίγα Σολομῶν, εἰ δὲ τέθηκας πάλαι,

Σοφώτερόν σου πάλιν ἢ κτίσις ἔχει.⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὅτε ὁ θάνατος ἀπηγγέλη τῆς αὐτοῦ γυναικός. Ρ. 58, στίχος 108.

⁴⁸⁷ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὅτε ὑπὸ πινῶν ἐσυκοφαντήθη, Ρ.55, στίχος 96.

⁴⁸⁸ Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν βασιλέα ἀναφορά, V.17, στίχοι 2, 11, 14.

⁴⁸⁹ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, διαναστῆναι αὐτὸν κατὰ τῶν συκοφαντῶν ἰκετεύοντος. F.99, στίχος 17 και 35-36.

Μετάφραση: Γιατί ποιος σύμφωνα με εσένα τον σοφό, τον οξυδερκή
[...] Κάνει σκόνη τους εργάτες των κακών,
Εκτινάσσοντας σε αυτούς την αγανάκτηση σαν φλόγα;
[...] Σώπασε Σολομώντα, αν και έχεις πεθάνει καιρό τώρα,
Σοφώτερό σου έχει και πάλι ο κόσμος.

Συμπληρωματικά με ένα προηγούμενο ποίημα, ο Φιλής για ακόμη μια φορά προσπαθεί να προκαταλάβει τη συμπάθεια και την υποστήριξη του αυτοκράτορα σε μια πιθανή διένεξη που είχε με κάποιους συκοφάντες του. Η σοφία του θα τον φωτίσει και θα σφάζει με το ξίφος της λογικής του (όπως περιγράφει) τον στρατό αυτών των συκοφαντών.

8. Τὸ γὰρ ἰλαρὸν τῆς σοφῆς σου καρδίας
Τοῦ Σολομῶντος ἔσχεν ἢ κλῆσις μόνη.⁴⁹⁰

Μετάφραση: Γιατί την ευθυμία της σοφής σου καρδίας
την είχε του Σολομώντος το όνομα μόνο.

Στο πιο πάνω κείμενο σχολιάζεται από τον ποιητή ότι δεν υπήρξε στον κόσμο άλλος τόσο σοφός στην καρδιά μετά τον Σολομώντα μέχρι τώρα, αφού υπάρχει στην οικουμένη ο αυτοκράτορας. Ο Σολομώντας θεωρούνταν πρότυπο του σοφού βασιλιά και του ιδανικού ηγεμόνα⁴⁹¹. Επιβάλλεται να προσθέσουμε και μια άλλη μια ιδιότητα, αυτή του πρώτου οικοδόμου ενός ναού του θεού στη γη⁴⁹². Ο Σολομώντας ήταν ένας βασιλιάς προικισμένος με θεία σοφία και επομένως κατά τρόπο κοινό, η σοφία του αυτοκράτορα θεωρείται δώρο από τον θεό⁴⁹³. Η σύγκριση αυτή του αυτοκράτορα με τον Σολομώντα, όπως θα διαπιστώσουμε και στη συνέχεια, συνδυάζεται με δυο άλλες αρετές: τη δικαιοσύνη και τη λογιосύνη.

9. Ἐσμὲν δὲ πάντες ἀτελεῖς ὥσπερ ἐν ψάμμῳ βρέφη,
Μηδ' αἰσθανόμενοι τῶν σῶν ὑπερτελῶν φασμάτων.⁴⁹⁴

⁴⁹⁰ Εἰς τὸν αὐτοκράτορα, F.101, στίχοι 43-44.

⁴⁹¹ Claudia Rapp, "Old Testament Models for Emperors in Early Byzantium", σελ. 184, 191-192, 195. Οι συγγραφείς χρησιμοποίησαν το πρότυπο του Σολομώντα, αλλά και άλλα πρότυπα της Παλαιάς Διαθήκης, για να περιγράψουν και να τονίσουν τις αρετές του αυτοκράτορα.

⁴⁹² Nadine Schibille, *Hagia Sophia and the Byzantine Aesthetic Experience*, Ashgate, Σάσσεξ 2014, σελ. 145.

⁴⁹³ Cornelis Bennema, "The Strands of Wisdom Tradition in Intertestamental Judaism: Origins, Developments and Characteristics", *Tyndale Bulletin* 52.1 (2001), σελ. 61-82, 63. Gilbert Dagron, *Emperor and Priest: The Imperial Office in Byzantium*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2003, σελ. 3.

⁴⁹⁴ Εἰς τὸν αὐτὸν, F.112, στίχοι 67-68.

Μετάφραση: Είμαστε όμως όλοι ατελείς όπως τα βρέφη στην άμμο,

Χωρίς να κατανοούμε τα ανώτερά σου χαρακτηριστικά

Ο Φιλής χρησιμοποιώντας μια παρομοίωση και συνάμα δημιουργώντας μια αντιθετική εικόνα, σκοπό έχει να εντείνει τη νοητική υπεροχή του αυτοκράτορα απέναντι στους ανθρώπους⁴⁹⁵. Ο υπόλοιπος κόσμος είναι ατελής νοητικά, όπως τα βρέφη και δεν κατανοούν τις υπέρτατες αρετές του. Οι σίχοι αυτοί εντάσσονται στην προσπάθεια του Φιλή να αυτο-υποβαθμιστεί, ώστε να εξυψώσει τον αυτοκράτορα. Μόνο αν ο αυτοκράτορας δώσει ξανά την εύνοιά του, θα μπορέσει ο Φιλής να αποκαταστήσει την έμπνευσή του και επιστρέψει σε ανώτερα νοητικά επίπεδα⁴⁹⁶. Στη συνέχεια επεξηγεί την παρομοίωση συνδυάζοντας τη σοφία του με την καλοσύνη που κρύβει. Η εξύμνηση του αυτοκράτορα είχε, επομένως, έναν υπολανθάνοντα σκοπό, να λάβει ο ποιητής χρυσό και άλλα αντικείμενα⁴⁹⁷:

10. Οὐκ οἶδε γὰρ οὐκ ἄργυρον, οὐδὲ χρυσὸν τὸ βρέφος,
Οὐδὲ λυχνίτην, οὐδὲ πῦρ, οὐδὲ τὰς ἄλλας ὕλας,
Ἄλλὰ πρὸς πάσας ἀκαλλῶς εἰσθήκει περιχαῖνον.
Οὕτω καὶ σοῦ μὲν τὴν καινὴν πάντες ὀρῶμεν φύσιν,
Ἄλλ' ἀγνοοῦμεν τὰ κρυπτὰ τῆς καλοκαγαθίας.

Μετάφραση: Γιατί δεν γνωρίζει ούτε ασημί, ούτε χρυσό το βρέφος, ούτε λυχνίτη, ούτε φωτιά, ούτε τα άλλα υλικά, Αλλά προς κάθε (υλικό) άκομψα στέκεται με ανοιχτό το στόμα. Έτσι και τη δική σου λοιπόν, την ανανεωτική βλέπουμε όλοι μας φύση, Αλλά αγνοούμε τα κρυμμένα (χαρακτηριστικά) της καλοσύνης.

Ένας αυτοκράτορας-φιλόσοφος διακρίνεται για την αρετή της σοφίας. Όπως παρατηρείται στα πιο πάνω χωρία η αρετή αυτή του αυτοκράτορα επαινείται δεόντως από τον Φιλή. Προφανώς, ο Φιλής θεωρούσε αναγκαία αρετή για αυτούς που κατείχαν την εξουσία, το δώρο της σοφίας, διότι όταν υπάρχει όλη η κοινότητα προοδεύει. Βέβαια, υπήρξε ιδιαίτερα διαδεδομένη και η χριστιανική θεωρία για τη σοφία του ανθρώπου. Δηλαδή, ο άνθρωπος πλησιάζει τον θεό έχοντας την αρετή της γνώσης και της σοφίας και επομένως ενδιαφέρεται για την διεκπεραίωση των ουράνιων και γήινων

⁴⁹⁵ Υπάρχει η αντίληψη ανάμεσα στους πατέρες της Εκκλησίας ότι μετά την πτώση των πρωτόπλαστων από τον παράδεισο, γεννιόμαστε με ψυχή που δεν είναι προικισμένη με σοφία και αρετή: Michael Frede, "John of Damascus on Human Action, the Will, and Human Freedom" στο Katerina Ierodiakonou (επιμ.), *Byzantine philosophy and its ancient sources*. Clarendon Press, Οξφόρδη 2002, σελ. 63-96, 77.

⁴⁹⁶ Περισσότερα βλέπε: Kubina, *Die enkomiastische Dichtung*, σελ. 192-194.

⁴⁹⁷ Για τα διάφορα κίνητρα συγγραφικής δράσης του ποιητή βλέπε: Kubina, *Die enkomiastische Dichtung*, σελ. 224-241.

υποθέσεων⁴⁹⁸. Η άποψη αυτή συνδέεται και με μια άλλη, ότι ο αυτοκράτορας επιβάλλεται να ενεργεί καθ' ομοίωσιν θεού. Ο θεός έχει προσφέρει μέρος της σοφίας του στον επίγειο εκπρόσωπο της ουράνιας εξουσίας, τον αυτοκράτορα.

Η σοφία αποτελεί για τον Νικηφόρο Βλεμμύδη μία από τις δυο πρωτεύουσες αρετές που επιβάλλεται να κοσμούν τον αυτοκράτορα, ώστε να διασφαλιστεί η ασφάλεια του κράτους από εξωτερική απειλή⁴⁹⁹. Το ίδιο φαίνεται να πιστεύει και ο Φιλής. Ειδικότερα, η σοφία, συνδυαζόμενη με την προνοητικότητα και τη μεθοδικότητα, εξασφαλίζει στην αυτοκρατορία ποικίλα ωφελήματα. Είναι εκείνη που θα βοηθήσει τον αυτοκράτορα να αντιληφθεί τον επερχόμενο κίνδυνο πριν από οποιοδήποτε (χωρίο 3) και να μεριμνήσει για την ασφάλεια της αυτοκρατορίας και των υπηκόων του.

Άξια προσοχής είναι και η λεκτική του ικανότητα, η οποία υποβοηθεί τη σοφία του, δίδοντας μορφή στην περίπλοκη και θεόπνευστη σκέψη του. Κανένας περιπτός λόγος δεν ξεφεύγει από το στόμα του, διότι όλα του τα λόγια είναι προϊόντα της κρυστάλλινης σοφίας του (χωρίο 6).

Η ευφυΐα-σοφία ως αρετή εφαρμόζεται σε όλα τα είδη των ποιημάτων του Φιλή. Σε αυτά περιγράφεται επίσης και ως «σύνεσις» και «γνώμη». Σε όλες όμως τις περιπτώσεις δίδεται έμφαση στις πνευματικές ικανότητες του αυτοκράτορα. Καταληκτικά, η αρετή αυτή εμφανίζεται πολύ συχνά και πρόκειται για μία αρετή που φέρει ο αυτοκράτορας μαζί του από τη γέννησή του⁵⁰⁰.

5.3.4. Ευσέβεια-Ηθική συγκρότηση

1. τῆς εὐσεβείας ἢ κρηπίς, ὁ φύλαξ τῶν δογμάτων⁵⁰¹

Μετάφραση: το θεμέλιο της ευσεβείας, ο φύλακας των δογμάτων

2. Καὶ πρὸς τὰ τοῦ σώματος ἀντέχης πάθη,⁵⁰²

Μετάφραση: Και αντιστέκεσαι στις ασθένειες του σώματος,

⁴⁹⁸ Barker, *Social and political thought in Byzantium*, σελ. 164. Dominic O' Meara, "The Justinianic Dialogue On Political Science" στο Katerina Ierodiakonou (επιμ.), *Byzantine philosophy and its ancient sources*. Clarendon Press, Οξφόρδη 2002, σελ. 49-62, 57-58. Nicol Donald, "Byzantine political thought" στο: James Burns (επιμ.), *The Cambridge History of Medieval Political Thought c.350–c.1450*, Κέμπριτζ 1988, σελ. 49-80, 52.

⁴⁹⁹ Παΐδας, *Τα βυζαντινά κάτοπτρα ηγεμόνος της ύστερης περιόδου*, σελ. 59.

⁵⁰⁰ Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 88-90.

⁵⁰¹ Τοῦ ἐπὶ τῶν δεήσεων, App.17, στίχος 19.

⁵⁰² Εἰς τὸν αὐτοκράτορα, F.92, στίχος 17.

3. Δεσπότην θεῖον ἄνακτα, τὸν προσηνῆ καὶ πρᾶον⁵⁰³

Μετάφραση: Δεσπότη θεϊκό αυτοκράτορα, τον ήπιο και πρᾶο

4. Ἡ πραότης, τὸ θαῦμα τῆς οἰκουμένης⁵⁰⁴

Μετάφραση: Η πραότητα, το θαύμα του κόσμου

5. Φρονήσεως γὰρ ἡμφιάσω πορφύραν
Εὐανδρίας νήμασιν ἐξυφασμένην⁵⁰⁵

Μετάφραση: Γιατί φόρεσες την πορφυρή (αυτοκρατορική χλαμύδα) της σύνεσης
τελειοποιημένη από κλωστές ανδροπρέπειας.

6. Εἰ μὲν γὰρ εἰς φρόνησιν ἀκμάζοντί σοι
Καὶ σωφροσύνη μὴ προσῆν, μηδ' ἀνδρία,
Μηδὲ στύγος θέμιδος εἰς τὰ πρακτέα,
Τάχα τις ἂν ὕμνος σε θαρσῶν ἐκρότει.⁵⁰⁶

Μετάφραση: Γιατί λοιπόν αν είχες μόνο φρόνηση
και σου ἔλειπε η σωφροσύνη, η ανδρεία,
η αυστηρή επιβολή δικαιοσύνης προς αυτά που πρέπει να γίνουν,
Ἄραγε κάποιος ὕμνος θαραλλέο θα μπορούσε να σε επικροτήσει·

7. Φρονήσεως γὰρ ἀσφαλεῖ δόξη βρύεις⁵⁰⁷

Μετάφραση: Γιατί με αμετακίνητη λάμψη σύνεσης βρίθεις (αφθονείς)

8. Ἡ δὲ κρατίστη φρόνησις ἐκκύπτουσα τῶν λόγων
Καὶ τὰς νεκρὰς ἀνίστησι τῶν οἰκετῶν ἐλπίδας.⁵⁰⁸

Μετάφραση: Η υπέρτατη (κραταιά) σύνεση βγαίνοντας από τους λόγους σου
Ανασταίνει και τις νεκρές των υπηκόων σου ελπίδες.

⁵⁰³ Τοῦ αὐτοῦ ἕτεροι, App.18, στίχος 4. Το ποῖημα αὐτὸ συνοδεύει τὴ μονωδία πρὸς τὸν αυτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο.

⁵⁰⁴ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὅτε ὁ θάνατος ἀπηγγέλη τῆς αὐτοῦ γυναικὸς, P. 58, στίχος 167.

⁵⁰⁵ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, P.113, στίχοι 13-14.

⁵⁰⁶ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, F.95, στίχοι 7-10. Το ποῖημα αὐτὸ πιθανῶς νὰ ἔχει γραφτεῖ γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο Β΄, διότι ὁ Φιλῆς αναφέρεται στο γεγονός ὅτι ὁ πατέρας του (Μιχαὴλ Η΄), του ἔδωσε τὴ συμβασιλεία γιὰ νὰ μὴ νοθευθεῖ τὸ κράτος (στ. 34). Με τὴν κίνηση αὐτὴ ὁ Μιχαὴλ Η΄ εξασφάλισε τὴ συνέχεια τῆς δυναστείας του στο «τιμόνι» τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας, ἀφού ἡ νομιμότητα τῆς δυναστείας του ἀμφισβητεῖτο ἀπὸ διάφορους κύκλους που θεωροῦσαν τὸν Μιχαὴλ Η΄ σφετεριστὴ τοῦ θρόνου. Αὐτὸ ὅμως ἐρχεται σὲ σύγκρουση με τὶς αναφορές, στο ἴδιο ποῖημα, σὲ αὐτοκράτορα-κυνηγὸ, χαρακτηριστικὸ που ἀποδίδεται στὸν Ἀνδρόνικο Γ΄.

⁵⁰⁷ Στο ἴδιο, στίχος 154.

⁵⁰⁸ Εἰς τὸν αὐτοκράτορα, F.111, στίχοι 33-34.

9. Ὡ πῶς ἀντέστης εὐγενῶς τῇ ζάλῃ τῶν πραγμάτων,
Οἰκοδεσπότης φρόνιμος ὑπάρξας αὐτοκράτορ! ⁵⁰⁹

Μετάφραση: Ὡ, με ποιον τρόπο αντιστάθηκες γενναία στις δυσκολίες των
κρατικών υποθέσεων,
επειδὴ υπήρξες οἰκοδεσπότης συνετός αυτοκράτορα!

Μια ἄλλη αυτοκρατορική ἀρετὴ ἔχει σχέση με τον αυτοέλεγχο και τὴ στωικὴ ἀντιμετώπιση τῆς ζωῆς. Οἱ λόγιοι που ἔγραφαν ἐγκώμια πρὸς τον αυτοκράτορα, ἐπαινοῦσαν τὴν υπομονή του, τὴν καρτερικότητά του και τὸν αυτοέλεγχό του. Τον ἐπαινοῦσαν γιὰ τὸν ἀδιάλειπτο ἀγῶνα του νὰ ἀποφεύγει τὰ πλοῦτη, τὴν πολυτέλεια, τὸ γέλιο, τὰ σαρκικά πάθη και νὰ υπομένει περιόδους δίψας και πείνας γιὰ τοὺς υπηκόους του⁵¹⁰. Ὄταν ἡ ἠθικὴ συνυπάρχει με τὴν ἐξουσία μέσα στο ἀυτοκρατορικό σῶμα, τότε ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὰ πάθη που κατατρύχουν τὴν ψυχὴ και προσεγγίζει τὸν θεό.

Ὁ αυτοκράτορας, ὡς ὁ ἐπίγειος ἀπεσταλμένος του θεοῦ, ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει τὸ παράδειγμα του υιοῦ του θεοῦ και νὰ τὸν χαρακτηρίζει ἡ ταπεινότητα, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ ὑψιστὸ ἐπίγειο μεγαλεῖο⁵¹¹. Ὁ λαός πρέπει νὰ καθοδηγηθεῖ στο δρόμο τῆς ἀρετῆς και τῆς ἠθικῆς συγκρότησης ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν αυτοκράτορα, ὁ ὁποῖος προσομοιάζει με τὸν ποιμένα που καθοδηγεῖ τὸ κοπάδι του μακριὰ ἀπὸ τοὺς γκρεμούς πρὸς γαλήνια λιβάδια. Πέραν ἀπὸ τὸν Χριστό, ἡ μεταφορὰ αὐτὴ παραπέμπει και στὸν Ὅμηρο, ὁ ὁποῖος χαρακτήρισε τὸν βασιλιά Ἀγαμέμνονα ὡς ποιμένα τῶν λαῶν⁵¹².

Ἡ σωφροσύνη ἐξετάζεται μαζί με τὴν ἐγκράτεια ἀλλὰ και με τὸ ἀντίθετό τῆς, τὴν ἀκολασία. Γιὰ νὰ κατακτήσει ὁ αυτοκράτορας τὶς ἀρετὲς τῆς ἀνδρείας και τῆς φρονήσεως, ἐπιβάλλεται νὰ κατέχει τὴ σωφροσύνη (χωρία 5 και 6). Εἰδικότερα, στο χωρίο 6 ὁ Φιλῆς τονίζει ὅτι ἀν δὲν εἶχε ὁ αυτοκράτορας ὅλες αὐτὲς τὶς ἀρετὲς, θὰ ἦταν δύσκολο νὰ τὸν ἐπαινέσει. Με τὴν τεχνικὴ τῆς ὑπερβολῆς, ὁ ποιητὴς ἐρχεται νὰ

⁵⁰⁹ Στο ἴδιο, στίχος 57.

⁵¹⁰ Angelon, *Imperial Ideology*, σελ. 81-82. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐπίμονη αὐτὴ ἔμφαση τῶν λογίων στὴ στωικότητα του αυτοκράτορα ἀποδεικνύει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: τὴν πλουσιοπάροχη ζωὴ και τὰ εἶδη πολυτελείας που ἀπολάμβανε ὁ αυτοκράτορας και ἡ αὐλή.

⁵¹¹ George Ostrogorsky, "The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order", *The Slavonic and East European Review* 35, No. 84 (1956), σελ. 1-14, σελ. 4.

⁵¹² Ὁμήρου, *Ιλιάδα*, Ραψωδία Β', στίχος 243: «Ὡς φάτο νεικείων Ἀγαμέμνονα ποιμένα λαῶν».

σημειώσει ότι μόνο η κατοχή των τεσσάρων αρετών μπορεί να οδηγήσει στον έπαινο⁵¹³.

Η έννοια της σωφροσύνης συχνά συμπορεύεται με την έννοια της πραότητας (χωρία 3 και 4), της γαληνότητας και της ημερότητας. Επομένως, όποια απόφαση ληφθεί από μια παραγμένη ψυχή και κρίση είναι καταδικασμένη να αποτύχει. Αντιθέτως, μια απόφαση μέσα από συνετή και σώφρονα σκέψη, ενδόμυχη ηρεμία και πραότητα, είναι απόλυτα λογικό να αποφέρει θετικά αποτελέσματα⁵¹⁴.

Η ευσέβεια του αυτοκράτορα θα διατηρηθεί μέσα από την αδιάκοπη επικοινωνία του με τον θεό, ώστε όταν η αυτοκρατορία βρίσκεται σε κρίση, να εισακουστούν οι προσευχές του από τον Θεό⁵¹⁵. Μέσω της ευσεβούς ζωής ο αυτοκράτορας αποκτά τη θεία εμπιστοσύνη και διατηρείται η ασφάλεια και η ευημερία⁵¹⁶. Τοιουτοτρόπως, ο λαός εκούσια υπακούει τις αυτοκρατορικές εντολές. Ειδάλλως, αν εκτραπεί ο αυτοκράτορας και ο λαός από τον ηθικό δρόμο της ευσέβειας, θα υποστούν τις συνέπειες (επιθέσεις από τους εχθρούς, οικονομική δυσπραγία, οπισθοδρόμηση της αυτοκρατορίας). Γενικά, η διπλωματία του Ανδρόνικου Β΄ χαρακτηρίζεται από μετριοπάθεια και αυτοσυγκράτηση, με κύριο στόχο τη διασφάλιση των συνόρων της αυτοκρατορίας με υπογραφή συνθηκών ειρήνευσης και συμμαχιών με τα γειτνιάζοντα κράτη και όχι μόνο⁵¹⁷. Δεν ακολουθείται έντονα επιθετική πολιτική, αλλά μια τάση για ειρηνική επίλυση των διαφορών.

Ο αυτοκράτορας, ως θεοσεβής, οφείλει να τιμά και να υπερασπίζεται την Εκκλησία, καθώς επίσης και τα δόγματά της, διότι στην πορεία του προς την ένωση με τη θεία εξουσία, πολύτιμος αρωγός και καθοδηγητής είναι η Εκκλησία (χωρίο 1).⁵¹⁸

⁵¹³ Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 94.

⁵¹⁴ Η αντίληψη ότι ο ηγεμόνας είναι υποχρεωμένος να ακολουθεί τη λογική του εντοπίζεται και στα κάτωττα ηγεμόνος: Παΐδας, *Τα βυζαντινά κάτωττα ηγεμόνος της ύστερης περιόδου*, σελ. 130. Αυτή η αντίληψη επιβιώνει και στους επόμενους Παλαιολόγους και αφορά έναν άλλο φιλόσοφο-αυτοκράτορα, τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο: Σουλτάνα Δ. Λάμπρου, *Ο αυτοκράτωρ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος ως Θεολόγος. Συμβολή στην έρευνα της Παλαιολόγειας Γραμματείας*, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 348.

⁵¹⁵ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, F.95, στίχοι 131-133: Ἀποκρύφοις δάκρυσι τὴν φλόγα σβέσας... Τὸν δεσπότην ἔπειθεσ οἰκτεῖρειν πάλιν,...

⁵¹⁶ Περισσότερα για την αρετή της ευσέβειας και πως αυτή εκδηλώνεται προς άλλους παραλήπτες των ποιημάτων του Φιλίβ βλέπε: Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 100-101.

⁵¹⁷ Γρηγοράς, *Ίστορία*, τόμος Ι, σελ. 173.10-16. Σοφία Μεργιάλη-Σαχά, «Η διπλωματία την εποχή των Παλαιολόγων», στο Τηλέμαχος Λουγγής – Edward Kislinger (επιμ.), *Βυζάντιο, ιστορία και πολιτισμός. Ερευνητικά πορίσματα, Β΄: Υλικές και ιδεολογικές δομές*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2015, σελ. 233-246, 234. Στυλιανός Οικονόμου, *Όψεις της διπλωματίας του Ανδρόνικου Β΄ (1282-1328)*, Διπλωματική Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2006, σελ. 21

⁵¹⁸ Η ευσέβεια του αυτοκράτορα, τονίζεται ιδιαίτερα και στα κάτωττα ηγεμόνος της ύστερης περιόδου: Παΐδας, *Τα βυζαντινά κάτωττα ηγεμόνος της ύστερης περιόδου*, σελ. 52-57.

Η αρετή της σωφροσύνης, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, εκλαμβάνεται ως ένα είδος αυτοκυριαρχίας και νομιμοφροσύνης. Η αυτοκυριαρχία συνίσταται στη χαλιναγωγήση ορισμένων απολαύσεων και επιθυμιών. Εκείνος που θα το καταφέρει θεωρείται ανώτερος του εαυτού του. Κατά τον ίδιο τρόπο, όποιος αδυνατεί να επιβληθεί του κακού του εαυτού και κυριαρχηθεί από αυτόν θεωρείται χειρότερος και χαρακτηρίζεται ακόλαστος. Αποδεικνύεται, επομένως, κατώτερος των περιστάσεων. Το ίδιο ισχύει και για την πόλη. Θεωρείται ανώτερη του εαυτού της όταν συμβαίνει να κυριαρχεί το πλεόν εκλεκτό κομμάτι της, ο βασιλέας. Οι λίγοι ικανοί μέσω του ορθού λογισμού έχουν τη δυνατότητα να ελέγξουν τις επιθυμίες των πολλών, ακόμη και των πλεόν ασήμαντων. Με αυτόν τον τρόπο η κοινωνία ανυψώνεται σε άλλη σφαίρα, πάνω από τις απολαύσεις και τις επιθυμίες. Η νομιμοφροσύνη επιτυγχάνεται, όταν τόσο οι κυβερνώντες όσο και οι κυβερνώμενοι τυγχάνουν της ίδιας γνώμης ως προς το ποιο είναι σωστό και δίκαιο να άρχουν της πόλεως. Κατά συνέπεια η σωφροσύνη εκτείνεται σε όλη την πολιτεία, διαφυλάσσοντας την ομοφωνία και την αρμονική συνύπαρξη των τάξεων που την απαρτίζουν⁵¹⁹.

5.3.5. Δίκαιος κριτής:

1. Εἰ σὺ, βασιλεῦ, συμπαθὴς ὦν τὴν φύσιν
Ἔμοι δικαστῆς εὐμενέστατος γίνῃ.⁵²⁰

Μετάφραση: Εάν εσύ, αυτοκράτορα, συμπονετικός όντας στον χαρακτήρα
Σε μένα δικαστῆς ευνοϊκότερος να γίνεις.

Ο αυτοκράτορας εκθειάζεται ως ένας επιτυχημένος δικαστής όλων εκείνων που υποσκάπτουν με τις άνομες τους πράξεις τους καλούς και αγαθούς ανθρώπους, ανάμεσα στους οποίους και ο Φιλῆς. Ο ποιητής προσπαθεί να προκαταλάβει την ευνοϊκή απόφαση του αυτοκράτορα, λέγοντάς του ότι αν είσαι συμπονετικός, τότε θα με υποστηρίξεις στην εκδίκαση των συκοφαντών.

2. Πῶς οὖν, Σολομῶν τοῦ Δαβίδ παῖς τοῦ πράου,
Καὶ νοῦ δικαστὰ τῆς κλοπῆς τῶν βασκάνων,⁵²¹

Μετάφραση: Πώς λοιπόν, Σολομώντα, του πράου Δαβίδ το παιδί,

⁵¹⁹ Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 430d1-432b1.

⁵²⁰ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὅτε ὑπὸ τινων ἐσυκοφαντήθη, P.55, στίχοι 77-78.

⁵²¹ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὅτε ἐζήτησε διὰ τὸ θέρος εἰς τὸ προάστειον ἐξελεθεῖν, P.108, στίχοι 30-31.

και νου-δικαστή της απάτης των συκοφάντων,

Ο Φιλής παραλληλίζει τη δικαστική κρίση του αυτοκράτορα με αυτή του Σολομώντα, συμπληρωματικά με την ήδη αναλυθείσα αρετή της σοφίας. Βέβαια, ο Σολομώντας υπήρξε γνωστός πέραν από τη σοφία του και για την δίκαιή του φύση. Κέντρο λοιπόν αυτής της αυτοκρατορικής δικαστικής κρίσης, αποτελεί η αποκάλυψη κάθε απάτης των συκοφαντών. Φαίνεται ότι ο Φιλής αντιμετώπιζε συκοφαντικές επιθέσεις ή μήπως αποτελεί έναν ακόμη «τόπο»;

Στο πιο πάνω απόσπασμα η αναφορά σε παιδί του πράου Δαβίδ βοηθάει στην κατανόηση της χρήσης των προσώπων αυτών της Παλαιάς Διαθήκης. Τα πρόσωπα αυτά χρησιμοποιήθηκαν και παλαιότερα από λογίους, κατά τη διάρκεια της Μακεδονικής Δυναστείας, με στόχο την νομιμοποίηση της εξουσίας του αυτοκράτορα Βασιλείου και του διαδόχου του Κωνσταντίνου Η⁵²². Τα πρόσωπα αυτά επιτελούν πιθανώς τον ίδιο σκοπό και κατά την εξετασθείσα περίοδο, αφού ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος κατέβαλε προσπάθεια να νομιμοποιήσει την εξουσία που έλαβε από τον πατέρα του⁵²³.

3. Οἶον θέμις, φρόνησις, ἀγνεΐα, σθένος,
᾽Οψις, λαλιὰ, βῆμα, καθέδρα, στάσις,
Ἄναδρομὴ σώματος, ὀξύτης, κρίσις,
[...] Νόμοι, πόλεις, χρήματα καὶ στρατεύματα,
Δι' ὧν ἀτεχνῶς εὐππραγεῖ σου τὸ κράτος,
Ὡς πνεῦμα καὶ φῶς εἰς τὸ πᾶν τόδε τρέχον.⁵²⁴

Μετάφραση: Για παράδειγμα, η δικαιοσύνη, η σύνεση, η αγνότητα, η δύναμη, η εμφάνιση, η ομιλία, το βάθρο, ο θρόνος, η στάση του σώματος, το ανάστημα, η οξύνοια, η κρίση του μυαλού, [...] νόμοι, πόλεις, χρήματα και στρατεύματα, μέσω των οποίων πραγματικά ευημερεί το κράτος σου, σαν πνεύμα και φως που τρέχει σε αυτό τον κόσμο (παντού).

Στους πιο πάνω στίχους, μέσα από ένα πλήθος από αρετές, ικανότητες, παρομοιώσεις, αναδεικνύεται η δίκαια φύση του αυτοκράτορα μαζί με τη σύνεση, την

⁵²² Kelsey Eldridge, "Byzantine Emperors and Old Testament Kings: Contextualizing the Paris Psalter as a Product of Ninth and Tenth Century Byzantine Imperial Ideology", *Summer Research 2011, Paper 131*, σελ. 1-27, 17.

⁵²³ Για τη συνέχεια της χρήσης προσώπων της Παλαιάς Διαθήκης κατά την Παλαιολόγεια περίοδο Βλ. επίσης και Angelon, *Imperial Ideology*, σελ. 87-90.

⁵²⁴ Εἰς τὸν αὐτοκράτορα, F.92, στίχοι 22-28.

ανδρεία και τη σοφία. Οι πλατωνικές αυτές αρετές, συσχετίζονται στο πιο πάνω απόσπασμα, με όλα όσα είναι αναγκαία σε ένα κράτος για να ευημερήσει: ισχυρή οικονομία, ευνομούμενη πολιτεία, αξιόλογες πόλεις και στρατό.

4. Σὺ γὰρ, βασιλεῦ, καὶ Σολομῶντος πλέον,⁵²⁵

Μετάφραση: Γιατί εσύ, αυτοκράτωρ, και του Σολομώντα πια (υπερισχύεις),

Για ακόμη μια φορά, ο αυτοκράτορας έχει ξεπεράσει τη φημισμένη δίκαια φύση του Σολομώντα.

**5. Τί μὴ τὸ τοῦ νοῦ δασιλῆς φῶς ἐκχέας
Τῶν συκοφαντῶν ἐξελέγχεις τὸν δόλον,⁵²⁶**

Μετάφραση: Γιατί δεν φανερώνεις, απλώνοντας το άφθονο φως του μυαλού, τον δόλο των συκοφαντών;

Η αποκάλυψη των συκοφαντών αποτελεί κύριο μέλημα του αυτοκράτορα, του οποίου η νοητική κρίση εκχέει φως που φωτίζει το σκοτάδι της συκοφαντίας. Στους επόμενους στίχους, με μια σειρά από ρητορικά ερωτήματα, ο Φιλής καταλήγει στην αυτονόητη απάντηση: ο αυτοκράτορας τιμωρεί τους συκοφάντες με τις δίκαιές του αποφάσεις:

**6. Σίγα Σολομῶν, βασιλεὺς ἐμὸς κρίνει
Καὶ σὺ δικαστῆς εὐστοχώτατος κρίνει.⁵²⁷**

Μετάφραση: Σώπασε Σολομώντα, ο αυτοκράτορας μου δικάζει
Και εσύ δικαστής ευστοχότατος θεωρείσαι.

Ο Σολομώντας καλείται να σιγήσει μπροστά στον αυτοκράτορα, αφού πλέον εκείνος έχει λάβει τη θέση του, ως ευστοχότατος και δίκαιος κριτής.

**7.... Ἡ τῶν πονηρῶν κατ' ἐμοῦ γλωσσαλία.
Στῆθι Φινεῆς⁵²⁸, ἴδε τὴν θραῦσιν ὄση,**

⁵²⁵ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, F.95, στίχος 148. Ο Σολομών έμεινε γνωστός για τη σοφία και τη δίκαιη κρίση του. Για αυτό και χρησιμοποιείται από τον Φιλή ώστε να εγκωμιάσει τον αυτοκράτορα: Alexander Kazhdan, Anthony Cutler (επιμ). ODB, VIII, σελ.1925. Βλέπε επίσης την προηγούμενη παραπομπή, αλλά και συμπεράσματα του κεφαλαίου αυτού.

⁵²⁶ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, διαναστῆναι αὐτὸν κατὰ τῶν συκοφαντῶν ἰκετεύοντος. F.99, στίχοι 5-6.

⁵²⁷ Στο ἴδιο, στίχοι 33-34.

*Και σφάπτε γοργῶς τῷ προσήκοντι ξίφει
Τὸ πορνικὸν σύνταγμα τῶν μαιφόνων*⁵²⁹

Μετάφραση: Η φλυαρία των πονηρών εναντίον μου.
Στάσου Φινεές, δες την τόση καταστροφή,
Και σφάπτε γρήγορα με το κατάλληλο ξίφος
την αμαρτωλή ομάδα των αιμοχαρών.

Ο αυτοκράτορας έχει υποχρέωση να απονέμει το δίκαιο και να αποτελεί ο ίδιος πρότυπο δικαιοσύνης. Επίσης, οφείλει να αντιμετωπίζει με φιλόφροντα αισθήματα και επιεική διάθεση όσους διαπράττουν αξιόποινες πράξεις, όπως ακριβώς ενεργεί και ο θεός (χωρίο 1). Αν λειτουργεί με μακροθυμία θα προσομοιάζει με τον θεό, κερδίζοντας έτσι την εκτίμηση, την εύνοια και την αγάπη των υπηκόων του⁵³⁰. Σημαντικό για τον «ανώτατο δικαστή» της αυτοκρατορίας είναι να απονέμει τη δικαιοσύνη με τρόπο αμερόληπτο και να αγωνίζεται αδιαλείπτως για τη διαφύλαξη της έννομης τάξης εντός του κράτους. Επιπροσθέτως, όταν κάποιος καταγγέλλει συκοφαντία εναντίον του είναι ανάγκη να εξετάζει ο αυτοκράτορας την υπόθεση με σοβαρότητα και να τιμωρεί τους συκοφάντες που σπιλώνουν το όνομα κάποιου (χωρίο 2 και 5)⁵³¹. Μάλιστα, ο Ανδρόνικος Β΄ διόρισε σώμα ανωτάτων δικαστών, οι οποίοι δεν θα μπορούσαν να δωροδοκηθούν και έτσι όποιος θεωρεί ότι αδικείται, μπορεί να προσφύγει ελεύθερα σε αυτούς⁵³². Η ίδρυση ενός τέτοιου σώματος, συνεπάγεται ότι ο λαός υπέφερε από τις αυθαιρεσίες των λίγων και πλουσίων, για αυτό και εξαιρείται από τους λογίους. Βέβαια, μέσω των ποιημάτων αυτών, που τονίζουν την αρετή της δικαιοσύνης, ο Φιλής προωθεί και τους δικούς του προβληματισμούς. Ο Φιλής, λόγω ενός «σφάλματος», το

⁵²⁸ Ο Φινεές, πρόσωπο της Παλαιάς Διαθήκης, έχει χαρακτηριστεί δίκαιος για την δίκαιη κρίση του αλλά και για ένα περιστατικό, το οποίο χρησιμοποιεί εδώ ο Φιλής: Ο Φινεές, θανάτωσε τον Ζαμβρί και τη Χασβί τη Μαδιανίτιδα, διότι αναίσχυντα εκπορνεύονταν προσβάλλοντας τον Μωϋσή και τη συναγωγή των υιών Ισραήλ. Στην περίπτωση του Φιλή, αυτός είναι που προσβάλλεται από κάποιους «πόρνικους» και ζητά από τον αυτοκράτορα-Φινεές να τους θανατώσει. *Παλαιά Διαθήκη*, Αριθμοί 25, 1-17. Ψαλμοί 105, 28-31. Πρβλ. Guiseppe Lozza (επιμ.), *Cosma di Gerusalemme. Commentario ai Carmi di Gregorio Nazianzeno*, Νάπολη 2000, Λόγος Ο΄, 21-23.

⁵²⁹ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, διαναστῆναι αὐτὸν κατὰ τῶν συκοφαντῶν ἰκετεύοντος. F.99, στίχοι 28-30.

⁵³⁰ Παΐδας, *Τα βυζαντινά κάτοπτρα ηγεμόνος της ύστερης περιόδου...*, σελ. 79. Τριαντάρη-Μαρά, *Οι πολιτικές αντιλήψεις των βυζαντινών διανοητών*, σελ. 123-124.

⁵³¹ Την ανησυχία του για μία δίκη χωρίς ιδιαίτερη εξέταση εκφράζει ο Φιλής σε ένα ποίημα-επιστολή προς τον αυτοκράτορα (Μ6, στ. 10: *ἢ γὰρ δίκη φοβεῖ με τῆς ῥαθυμίας*). Επικαλείται τα συναισθήματα του αυτοκράτορα περιγράφοντας έντονα την ασθένεια η οποία τον έχει κυριεύσει (στ. 14-30).

⁵³² Πολέμης, *Ο λόγιος Νικόλαος Λαμπηνός*, σελ. 53, παράγραφος 42. Επίσης, τον διορισμό δώδεκα ανωτάτων αδέκαστων δικαστικών, επιβεβαιώνει και ο Παχυμέρης στην *Ιστορία* του: *Παχυμέρης* II, 236. Για την απονομή δικαιοσύνης κατά την πρώιμη παλαιολόγια περίοδο δες: Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση – Οικονομία* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 36], Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 81-86 και Αντωνία Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την άλωση*, Πόλις, Αθήνα 2007, σελ. 159-163.

οποίο δεν περιγράφεται, φαίνεται να είχε χάσει την εύνοια του αυτοκράτορα⁵³³. Συνεπώς, καλώντας τον αυτοκράτορα να πατάξει την αδικία και να ερευνά τις υποθέσεις προτού προχωρήσει στην ετυμηγορία του, εμμέσως, χωρίς να αναφέρεται στο λάθος του, προσπαθεί να υπερασπιστεί τον εαυτό του.

Το παράδοξο είναι ότι, ενώ ο Πλάτωνας είχε υποστηρίξει ότι η δικαιοσύνη δεν είναι δυνατό να επικρατήσει σε μια υπερβολικά ευδαιμονούσα πολιτεία, σύμφωνα με τον Φιλή ο αυτοκράτορας κατόρθωσε να συνδυάσει τη μέγιστη ευτυχία με την υπέρτατη δικαιοσύνη (χωρίς 3)⁵³⁴.

Η δικαιοσύνη, όταν και εφόσον συνδυαστεί με τη φιλοσοφία, συνάπτει και εξομοιάζει τον αυτοκράτορα προς τον θεό. Η θεία αγάπη εντάσσει στην ψυχή του αυτοκράτορα δίκαιη κρίση καθιστώντας τον δικαιότερο του Σολομώντα και του Φινέες. Ο Φιλής χρησιμοποιεί αυτά τα πρόσωπα της Παλαιάς Διαθήκης που φημίζονταν για τη δίκαιη κρίση τους, ώστε να συνδέσει τον αυτοκράτορα με τα πρόσωπα αυτά και τα χαρακτηριστικά που τα συνοδεύουν. (χωρίς 1, 4, 6 και 7).

Εφόσον ο αυτοκράτορας ζει με σοφία, με αρετή και καθοδηγείται από τη λογική, είναι άνθρωπος δίκαιος και ενεργεί σύμφωνα με τους νόμους. Αν ο νομοθέτης-αυτοκράτορας αδυνατεί να επιτύχει τον βασικό του στόχο, να επιβάλλει δηλαδή τη δικαιοσύνη, το κράτος αποτυγχάνει να θεωρηθεί δίκαιο από μόνο του, αφού δεν παρατηρούνται δείγματα δικαιοσύνης αλλά επιδεικνύεται αδικία σε όλα τα επίπεδα⁵³⁵. Το γεγονός αυτό επισύρει την τιμωρία του θεού, διότι ο θεός δεν επιβραβεύει την αδικία. Υπεύθυνος τότε για την τιμωρία της αυτοκρατορίας από τον θεό θα είναι μόνο ο αυτοκράτορας, αφού έχει χρέος της δημιουργίας ενός κόσμου δικαίου, όπως ακριβώς και στον ουράνιο κόσμο, διαχωρίζοντας αμαρτωλούς-άδικους από τους αναμάρτητους-δίκαιους⁵³⁶.

Η αρετή της δικαιοσύνης ενδέχεται να συνδυαστεί με την αρετή της φιλανθρωπίας. Ο Αγαπητός Διάκονος, στο Κάτοπτρο Ηγεμόνος προς τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό, προτείνει στον αυτοκράτορα να αντιμετωπίζει τους εχθρούς αδίστακτα, αλλά τους υπηκόους του με *φιλανθρωπία* («ἄοπλος ἀγάπη»)⁵³⁷. Από την

⁵³³ Περισσότερα για το «σφάλμα» αυτό και για την παρουσία του στα ποιήματα του Φιλή, βλέπε: Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 193-194.

⁵³⁴ Το ίδιο υποστηρίζει και ο λόγιος Νικόλαος Λαμπηνός στο εγκώμιό του προς τον Ανδρόνικο Β': Πολέμης, *Ο λόγιος Νικόλαος Λαμπηνός*, σελ. 54, στίχοι 5-11.

⁵³⁵ Dimitra Karamboula, "Der byzantinische Kaiser als Politiker, Philosoph und Gesetzgeber (Politikos-Philosophos-Nomothetes)", *JÖB* 50 (2000), σελ. 5-50. Ειδικότερα: σελ. 12-13, 26.

⁵³⁶ Παΐδας, *Τα βυζαντινά "Κάτοπτρα Ηγεμόνος" της ύστερης περιόδου*, σελ. 83, 85.

⁵³⁷ Rudolf Riedinger, *Αγαπητός Διάκονος*, κεφάλαιο 20.

αντίληψή της ως αυτοκρατορική αρετή, η φιλανθρωπία διαδόθηκε μέσα στα βυζαντινά κείμενα ως ένα από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά ενός δίκαιου δικαστή⁵³⁸. Για παράδειγμα ο Ιωάννης Μαυρόπουλος, επίσκοπος Ευχάιτας κατά τον 11^ο αιώνα, σε ένα γράμμα του προς έναν δικαστή, εστιάζει στη σημασία της φιλανθρωπίας κατά την εκδίκαση της υπόθεσης ενός φίλου του⁵³⁹. Διαφαίνεται, λοιπόν, ότι η επιείκεια με την οποία θα εκδικαστεί μια υπόθεση, προσομοιάζεται με την αγάπη και τη φιλανθρωπία του Θεού. Τοιούτοτρόπως, αν ο αυτοκράτορας αντιμετωπίσει με φιλάνθρωπα αισθήματα τις υποθέσεις των υπηκόων του, τότε αναμφίβολα θα αποτελέσει έναν δίκαιο κριτή.

5.3.6. Ιατρός

Στον *Πολιτικό* του Πλάτωνα, το ερώτημα «με ποιες εικόνες θα πρέπει να απεικονίζονται οι βασιλικοί άρχοντες» απαντάται «με τις εικόνες του γενναίου κυβερνήτη και του άξιου γιατρού»⁵⁴⁰. Επηηρεασμένος και πάλι από τη διδασκαλία του Πλάτωνα, ο Φιλής θεωρεί ότι ο αυτοκράτορας έχει τον ρόλο ενός γιατρού, ο οποίος σε περίπτωση που η πολιτεία-αυτοκρατορία ασθενεί, θα παρέμβει και με την κατάλληλη «φαρμακευτική αγωγή» θα την θεραπεύσει:

Ὡς καὶ Γαληνὸς⁵⁴¹ καὶ βραβεὺς εὐεξίας⁵⁴²

Μετάφραση: Ὡς και Γαληνός και της υγείας παροχέας.

Μόνο ο αυτοκράτορας γνωρίζει ποια ακριβώς είναι αυτή η «φαρμακευτική αγωγή» ενώ οι υπήκοοί του θα πρέπει να υποκλιθούν στην ικανότητα αυτή της ανώτατης εξουσίας και χωρίς αντίδραση να δεχθούν να λάβουν και οι ίδιοι τη θεραπεία. Με άλλα λόγια, ο Φιλής προωθεί ως άριστος προπαγανδιστής της αυτοκρατορικής πολιτικής τις οδυνηρές αποφάσεις του αυτοκράτορα, φορολογικές, είτε στρατιωτικές, ως αδήριτη φαρμακευτική αγωγή. Επεξηγηματικά, αναφέρουμε ότι ο

⁵³⁸ Zachary Chitwood, *Byzantine Legal Culture and the Roman Legal Tradition, 867-1056*. Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2017, σελ. 87.

⁵³⁹ Στο ίδιο, σελ. 88.

⁵⁴⁰ Πλάτωνος, *Πολιτικός*, 297e.

⁵⁴¹ Ο Κλαύδιος Γαληνός (Πέργαμος, 129 – Ρώμη, 199) ήταν ο δεύτερος σπουδαιότερος Έλληνας ιατρός της Αρχαιότητας μετά τον Ιπποκράτη και ο τελευταίος χρονικά από όλους τους σημαντικούς ιατρούς του ελληνορωμαϊκού κόσμου. Κατά τον 12ο και 14ο αιώνα ο Γαληνός έφθασε να θεωρείται ο αυθεντής της φαρμακευτικής στον ελληνικό, λατινικό και αραβικό κόσμο. Περισσότερα για τον Γαληνό δεξ: *ODB II*, σελ. 816 (Speros Vryonis).

⁵⁴² Πρὸς τὸν βασιλέα, P.185, στίχοι 22-23.

αυτοκράτορας έχει προβεί σε αυτά τα οδυνηρά μέτρα ώστε να οδηγηθεί το κράτος στον εξορθολογισμό και στην εξυγίανση. Ο Herbert Hunger παρατήρησε ότι η εικόνα του αυτοκράτορα-γιατρού προβάλλεται στα προοίμια τόσο προγενέστερων αυτοκρατόρων όσο και του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου. Η έννοια του γιατρού στις περιπτώσεις αυτές αφορά την επιβολή φόρων ως πράξη θεραπείας και όχι τιμωρίας των πολιτών⁵⁴³. Μάλιστα, ο Θεόδωρος Μετοχίτης περιγράφει τη βασιλική ή την πολιτική επιστήμη ως εξειδικευμένη γνώση παρόμοια με την ύφανση, την πλοήγηση καραβιού και την ιατρική⁵⁴⁴.

Ο παραλληλισμός του αυτοκράτορα με έναν ιατρό τονίζεται ιδιαίτερα και στα *Κεφάλαια Παραινετικά* του Ψευδο-Βασιλείου⁵⁴⁵. Το κείμενο αυτό πρόκειται ουσιαστικά για ένα *Κάτοπτρο Ηγεμόνος*, το οποίο απευθυνόταν στον αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄, τον Σοφό (886-912). Ο συγγραφέας του κειμένου αυτού εξισώνει τον ιατρό με τον φιλόσοφο-αυτοκράτορα, υποστηρίζοντας ότι, όπως ο ιατρός θεραπεύει τις ασθένειες του σώματος, έτσι και ένας φιλόσοφος-αυτοκράτορας θα πρέπει να γιατρεύει τις ψυχές των υπηκόων του. Πραγματικός ιατρός είναι εκείνος που με τις ικανότητές του διώκει κάθε ασθένεια. Πραγματικός φιλόσοφος-αυτοκράτορας είναι εκείνος που με τους καταπραϋντικούς του λόγους εξορίζει τα πάθη της ψυχής⁵⁴⁶.

Από την άλλη, ο Φιλής φαίνεται να υποφέρει και να ζητεί την ιατρική φροντίδα του αυτοκράτορα:

*Αἰ̅ καρδιαλῶ̅. ποῦ̅ Γαληνὸς ἐνθάδε,
Χριστοῦ μιμητὰ τοῦ̅ περὶ πάντας πράου;*⁵⁴⁷

Μετάφραση: Αχ, με πονάει η καρδιά. πού (είναι) ο Γαληνός εδώ,
του Χριστού μιμητή, του πάνω από όλους πράου;

Δύναται λοιπόν αυτή η ικανότητα να ενταχθεί στην αρετή της φιλανθρωπίας. Ο Φιλής πονάει, υποφέρει από διάφορα προβλήματα υγείας και μόνη η παρουσία του αυτοκράτορα, μόνο να δει το πρόσωπό του λατρευτού αυτοκράτορά του είναι αρκετό να τον θεραπεύσει:

*Ὁ γὰρ βασιλεὺς ὁ γλυκὺς Ἴπποκράτης*⁵⁴⁸

⁵⁴³ Hunger, *Prooimion. Elemente Der Byzantinischen Kaiseridee*, σελ.130-137.

⁵⁴⁴ Dimiter Angelov, "Classifications of political philosophy and the concept of royal science in Byzantium", στο Katerina Ierodiakonou και Børje Bydén (επιμ.), *The many faces of Byzantine philosophy*, The Norwegian Institute at Athens, Αθήνα 2012, σελ. 23-50, ειδικότερα σελ. 36.

⁵⁴⁵ Ψευδο-Βασίλειος, κεφάλαιο 54, σελίδες 23-73.

⁵⁴⁶ Ψευδο-Βασίλειος, κεφάλαιο 54, σελ. 69.

⁵⁴⁷ Εἰς τὸν αὐτὸν, F.93, στίχοι 11-12.

Μετάφραση: Γιατί ο αυτοκράτορας, ο αγαπητός Ιπποκράτης.

Θεωρώ, ότι και εδώ ο Φιλής παραπέμπει στην εικόνα του Χριστού, ο οποίος θεράπευε τους νοσούντες. Κατά τον ίδιο τρόπο, ο αυτοκράτορας, ως μιμητής του Χριστού, ο επίγειος απεσταλμένος της θείας εξουσίας, θεραπεύει τον λαό του που υποφέρει, καθιστώντας τον εαυτό του λαοφιλή αλλά ταυτόχρονα και θεοφιλή, αφού ακολουθεί τις θείες εντολές.

5.4. Συμπεράσματα

Ο πλατωνικός φιλόσοφος-βασιλεύς ως ενσάρκωση της αρετής επιβιώνει τον 13^ο αιώνα, όταν ο Βλεμμύδης είχε διατυπώσει το αίτημα για τη συνδρομή της φιλοσοφίας στην άσκηση της εξουσίας, αίτημα που επαναλαμβάνεται σε ολόκληρο τον 14^ο αιώνα, όπως υποστηρίχτηκε πιο πάνω.

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των λογίων της εποχής για μια θέση στην αυτοκρατορική αυλή ήταν οξύς. Τρανό παράδειγμα η σύγκρουση του Θεόδωρου Μετοχίτη με τον Νικηφόρο Χούμνο. Ο Μετοχίτης στη σύγκρουσή του αυτή χρησιμοποιεί πλατωνικά χωρία ενώ ο Χούμνος προσπάθησε να δείξει ότι ο Μετοχίτης είναι εχθρός του Πλάτωνα. Ο Χούμνος επιχειρηματολογώντας με αυτόν τον τρόπο επιθυμούσε να εκθέσει τον αντίπαλό του στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄, που θεωρείτο θαυμαστής του Πλάτωνα⁵⁴⁹. Ίσως λοιπόν, και ο Μανουήλ Φιλής, γνωρίζοντας την αγάπη του αυτοκράτορα για τον Πλάτωνα, χρησιμοποίησε στοιχεία από το πρότυπο του φιλόσοφου-βασιλέως, επιδιώκοντας να ενδυναμώσει τη θέση του ως διανοούμενου στην αυτοκρατορική αυλή. Οι λόγιοι ήταν εξαρτημένοι από έναν επίσης οικονομικά καταρρακωμένο αυτοκράτορα και συναγωνίζονταν μεταξύ τους ποιος θα τον κολάκευε περισσότερο.

Παράλληλα, ίσως η στροφή αυτή των λογίων της πρώιμης Παλαιολόγειας εποχής να έχει και μια άλλη εξήγηση. Οι λόγιοι δεν επιθυμούσαν να διαμορφώσουν ένα νέο πολιτικό σύστημα. Εκείνο που παρατηρούμε τόσο στα ποιήματα του Φιλή, όσο και στα έργα των άλλων λογίων που εξετάσαμε, είναι ότι ο αυτοκράτορας εμφανίζεται με τις ίδιες πάντα αρετές (με εξαίρεση τη σοφία). Οι ιδιότητες αυτές βασίζονται στη μακρά παράδοση του αυτοκρατορικού θεσμού, ένα κράμα δηλαδή του ρωμαϊκού

⁵⁴⁸ Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα κυρ. Μιχαὴλ τὸν Παλαιολόγον ἐλθόντα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τῆς δύσεως, Ρ. 61, στίχος 90.

⁵⁴⁹ Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, Τόμος Α΄, σελ.66.

δικαίου και της χριστιανικής παράδοσης⁵⁵⁰. Επομένως, η αυτοκρατορική ιδεολογία δεν μεταβάλλεται κατά πολύ, αλλά εκείνο που μεταβάλλεται είναι το περιεχόμενο που υποκρύπτεται στις ιδιότητες αυτές του αυτοκράτορα, κατά την εξετασθείσα περίοδο. Η αυτοκρατορία μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης θεωρητικά είχε αναγεννηθεί. Μαζί με την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης αναγεννήθηκαν και οι βλέψεις για επανάκτηση της παλαιάς αίγλης της αυτοκρατορίας. Αυτό που θέλω να επισημάνω είναι ότι οι λόγιοι μέσα από την προώθηση της εικόνας αυτής του φιλόσοφου-αυτοκράτορα εξέφραζαν την ανάγκη για αλλαγή στην ποιότητα του ηγεμόνα. Ο αυτοκράτορας θα έπρεπε να ήταν κάτοχος ανώτερης πνευματικής παιδείας χάρη στην οποία θα αντιμετώπιζε τις αντιξοότητες που ήδη είχαν αρχίσει να διαφαίνονται.

Μήπως οι λόγοι δημοφιλίας αυτής της τάσης εντοπίζονται και κάπου άλλου; Την περίοδο της βασιλείας του Μιχαήλ Η', αλλά και έπειτα του Ανδρόνικου Β', σημειώθηκαν εκκλησιαστικές έριδες⁵⁵¹. Η Εκκλησία είχε αποκτήσει μεγαλύτερη επιρροή στα εσωτερικά του κράτους, πέραν των αρμοδιοτήτων της. Μόνο ένας φιλόσοφος-αυτοκράτορας, μεστός από θεωρητικές προσεγγίσεις και υψηλά επίπεδα λογικής σκέψης είχε τη δυνατότητα να αποδεσμεύσει την πολιτική εξουσία από την εκκλησιαστική εξουσία. Ίσως πίστευαν οι λόγιοι της εποχής ότι μια τέτοια απαγκίστρωση θα επέτρεπε στον αυτοκράτορα να ασκεί απρόσκοπτα το έργο του και η αυτοκρατορία να γνωρίσει και πάλι την παλαιά της δόξα. Όσο ο αυτοκράτορας ασχολείτο με τις εκκλησιαστικές έριδες, τα εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα πλήθαιναν. Επομένως, η Εκκλησία είτε έπρεπε να υποταχθεί στον αυτοκράτορα είτε να επιλέξει να μην παρεμβαίνει στα εσωτερικά του κράτους. Αυτό προσπάθησαν να κάνουν οι Παλαιολόγοι του τελευταίου αιώνα, όταν πλέον είχαν αντιληφθεί την κρισιμότητα της κατάστασης⁵⁵².

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι, σύμφωνα με τον Μανουήλ Φιλή, μια πετυχημένη βασιλεία ενός αυτοκράτορα προϋποθέτει :

α) άριστες ικανότητες στην άσκηση της διοίκησης, τις οποίες ευνοούν η ευφυΐα και η σοφία του.

⁵⁵⁰ Αντωνία Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή Οικονόμος*, σελ. 193.

⁵⁵¹ Πρόκειται για το Σχίσμα του Αρσενίου, το οποίο εκδηλώθηκε επί Μιχαήλ Η'. Αργότερα, σημειώθηκε και η σύγκρουση του Ανδρόνικου Β' με τον αναδιαμορφωτή Αθανάσιο. Δες: Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σελ. 155-175.

⁵⁵² Κιουσοπούλου, ο.π., σελ. 198.

- β) εμπειρία στη διεύθυνση των διάφορων στρατιωτικών ζητημάτων, στην οποία οδηγεί η ανδρεία του και η διορατικότητά του.
- γ) τη στήριξη του θεού, την οποία αποκτά εφόσον ακολουθεί ως παράδειγμα τον υιό του. (σωφροσύνη, ευσέβεια, ταπεινότητα, φιλανθρωπία)
- δ) την υποστήριξη των υπηκόων του εφόσον είναι φιλάνθρωπος και φροντίζει για την ευημερία τους.
- ε) δίκαιη κρίση, μιμούμενος τη δικαιοσύνη του ουράνιου βασιλέα.

ΜΕΡΟΣ Δ΄

Κοσμική ιδεολογία έναντι εκκλησιαστικής ιδεολογίας. Μια θεώρηση με βάση τα ποιήματα του Φιλή προς τον πατριάρχη

1. Εισαγωγή

Για να αποκτήσουμε μια ολοκληρωμένη άποψη για την εικόνα του αυτοκράτορα, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη και τα ποιήματα του ποιητή προς τον πατριάρχη. Τα ποιήματα προς τον πατριάρχη είναι σαφώς λιγότερα σε αριθμό, όμως προσφέρονται ως μια επιπλέον πηγή πληροφοριών, τόσο για τον ιδεολογικό προσανατολισμό της περιόδου εκείνης, όσο και για τη θέση του αυτοκράτορα και του πατριάρχη μέσα στο κράτος. Ο Φιλής, απευθύνεται με τα ποιήματά του σε δυο πατριάρχες, τον πατριάρχη Νίφωνα (1310-1314) και τον πατριάρχη Αθανάσιο (1289-1293 και 1304-1310), ενώ υπάρχουν και κάποια ποιήματα, στα οποία δεν κατονομάζεται ο παραλήπτης πατριάρχης.

Η Εκκλησία είχε αποκτήσει καθοριστική σχέση με τον λαό μετά τις προσπάθειες του Μιχαήλ Η΄ να επιβάλει την Ένωση των Εκκλησιών⁵⁵³, για αυτό και αποτελούσε έναν σημαντικό εταίρο της αυτοκρατορικής εξουσίας, ώστε να επικρατήσει η «ειρήνευση» στο κράτος. Μέσα από τα παρακάτω ποιήματα, θα διαπιστώσουμε κατά πόσον αυτό ισχύει και τονίζεται, καθώς επίσης και τον τρόπο με τον οποίο ο Φιλής αντιμετωπίζει την εκκλησιαστική εξουσία στο πρόσωπο του πατριάρχη. Αποδίδει σε αυτόν παρόμοιους χαρακτηρισμούς και εικόνες με τον αυτοκράτορα ή υποδεέστερους;

2. Οι πατριάρχες κατά τη βασιλεία του Ανδρόνικου Β΄ και Ανδρόνικου Γ΄

Η ύστερη βυζαντινή εποχή, εκτός των ποικίλων άλλων προβλημάτων (οικονομικών, διοικητικών, εξωτερικών απειλών), ήταν πλήρης από εκκλησιαστικές έριδες, αλλά και με μια πλέον διαρκή σύγκρουση του αυτοκράτορα με τον πατριάρχη. Ο Ανδρόνικος Β΄

⁵⁵³ Βασιλική Γεωργιάδου, *Η εικόνα της αυτοκρατορικής εξουσίας και η ιδεολογία της βυζαντινής ιστοριογραφίας από τον ΙΓ' στον ΙΔ' αιώνα. Μια μέθοδος ανάγνωσης των ιστορικών κειμένων του Παχυμέρη, του Γρηγόρα και του Καντακουζηνού*, διδ. διατριβή, Αθήνα 1997, σελ. 63-129. Η συγγραφέας αναλύει στις πιο πάνω σελίδες τη σχέση της Εκκλησίας με το κράτος και τις προσπάθειες του Ανδρόνικου Β΄ να κερδίσει την εύνοιά της, αλλά και να την καθυποτάξει.

ανέβηκε στον θρόνο, κληρονομώντας τη νόμιμη διαδοχή του. Εντούτοις, η δυναστεία των Παλαιολόγων είχε ήδη σπλιωθεί, εξαιτίας του ιδρυτή της και πατέρα του Ανδρόνικου Β΄, Μιχαήλ Η΄, ο οποίος τύφλωσε τον νόμιμο διάδοχο του θρόνου Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη προκειμένου να τον παραμερίσει. Για αυτόν τον λόγο, έπρεπε να δηλώσει επιβλητικά την εξουσία του, προβαίνοντας σε άμεσες ενέργειες. Αρχικά, αποκήρυξε την Ένωση της Λυών, δηλώνοντας απόσταση από τις ενωτικές απόψεις του πατέρα του, ενώ έπειτα ανακάλεσε τον Ιωσήφ (1266-1275 και 1282-1283) στον πατριαρχικό θρόνο, τον οποίο είχε αφορίσει ο Αρσένιος (1254-1260 και 1261-1265) το 1272⁵⁵⁴. Όμως, η τελευταία του πράξη τον φέρνει σε σύγκρουση με τους Αρσενίτες⁵⁵⁵ και παρ' όλες τις προσπάθειες να τους κατευνάσει, αποτυγχάνει. Εκείνος που θα λύσει το σχίσμα με τους Αρσενίτες ήταν ο πατριάρχης Νίφωνας (1310-1314).

Ο Νίφωνας, αφού είχε ανέβει στον μητροπολιτικό θρόνο της Κυζίκου, κατηγορήθηκε για ιεροσυλία, επειδή εκποίησε τα εκκλησιαστικά σκεύη για να χρηματοδοτήσει την περίθαλψη των προσφύγων. Ο πατριάρχης Αθανάσιος (1289-1293 και 1303-1310) ζήτησε από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' την άμεση εξέταση του θέματος. Όμως ο αυτοκράτορας καθυστέρουσε την έρευνα και αυτό ίσως ήταν αποτέλεσμα της επιθυμίας του να δει τον Νίφωνα πατριάρχη. Από την άλλη, ο Αθανάσιος πίεζε για την διερεύνηση της υπόθεσης από τον φόβο μήπως κατηγορηθεί από τους Αρσενίτες για συγκάλυψη. Τελικά ο αυτοκράτορας προώθησε τον Νίφωνα στον πατριαρχικό θρόνο. Ο πολυτελής βίος του όμως, η αγάπη του για τα άλογα, την πολυτελή ενδυμασία, το καλό φαγητό, καθώς και η χρησιμοποίηση χρημάτων των γυναικείων μονών για την ανέγερση κτηρίων προκάλεσε αντιδράσεις⁵⁵⁶. Η πατριαρχική θητεία του έληξε στις 11 Απριλίου 1314, με την κατηγορία της σιμωνίας⁵⁵⁷.

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄ ο κάτοχος του πατριαρχικού θρόνου άλλαζε συνεχώς: ο Νίφωνας παραιτείται το 1314, ο Ιωάννης Γλυκός το 1320, ο Γεράσιμος Α΄ διατελεί πατριάρχης τα έτη 1320-1321, ενώ ο Ησαΐας αναλαμβάνει από

⁵⁵⁴ Alice-Mary Talbot (επιμ.), *ODB*, σελ. 1073.

⁵⁵⁵ Αναστασία Κοντογιαννοπούλλου, «Τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν (1265-1310). Συμβολή στὴν μελέτη τῆς πορείας καὶ τῆς φύσης τοῦ κινήματος», *Βυζαντικά* 18 (1998), σελ. 177-235. Πάρις Γουναρίδης, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν (1261-1310) ἰδεολογικὲς διαμάχες τῆν ἐποχὴν τῶν πρώτων Παλαιολόγων*, Δόμος, Αθήνα 1999. Franz Tinnefeld, "Das Schisma zwischen Anhängern und Gegnern des Patriarchen Arsenios in der orthodoxen Kirche von Byzanz (1265-1310)", *BZ* 105 (2012), σελ. 143-166.

⁵⁵⁶ Δημήτριος Αγορίτσας, «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Νίφων Α' (1310-1314)», *Επετηρὶς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 53 (2007-2009), σελ. 233-262. Ειδικότερα βλ. σελ. 234-239 και Steven Runciman, *Η Βυζαντινή Θεοκρατία*. Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 2005, σελ. 147.

⁵⁵⁷ Όρος που κυρίως αναφέρεται σε περιπτώσεις χειροτονίας ή προαγωγής κληρικών και μοναχών σε εκκλησιαστικό αξίωμα, με προσφορά οικονομικών ανταλλαγμάτων. Μαρία Ιωάννη-Καμπούρη, *Η Σιμωνία κατά τους Ιερούς Κανόνες*. (Διπλωματική εργασία), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2012, σελ. 46-47.

το 1323 μέχρι το 1334⁵⁵⁸. Εκείνος όμως που διετέλεσε πατριάρχης (κατά τα έτη 1289-1293 και 1304-1310) και άφησε το στίγμα του, ήταν ο πατριάρχης Αθανάσιος. Ο Αθανάσιος ξεκίνησε την ιερατική του σταδιοδρομία κατά την περίοδο βασιλείας του Μιχαήλ Η΄, ο οποίος εστίαζε στη σταθεροποίηση της δυναστείας του, παρά στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του λαού. Έτσι, όταν και ο Ανδρόνικος Β΄ ανέλαβε την εξουσία, λαμβάνοντας λανθασμένες αποφάσεις για το μέλλον της αυτοκρατορίας (όπως διάλυση του στόλου, επιπλέον και συχνά δυσβάσταχτες φορολογίες, μισθοφορικός στρατός), ο Αθανάσιος ως πατριάρχης πλέον, θεώρησε ότι θα έπρεπε να αντιδράσει. Ο Αθανάσιος έβλεπε την εξαθλίωση στην οποία βρισκόταν η βυζαντινή κοινωνία: αδίστακτη εκμετάλλευση των φτωχών, ανομία, οι «δυνατοί» παραβίαζαν τους νόμους και επικρατούσε ατιμωρησία των ενόχων. Μέσα από τις επιστολές του καλεί τον αυτοκράτορα να αναλάβει δράση για την αντιμετώπιση των κακών⁵⁵⁹. Ο Αθανάσιος, σε μια ομιλία του προς τον λαό, καλεί τον αυτοκράτορα να δράσει μπροστά στην πείνα του λαού του (η Κωνσταντινούπολη δέχθηκε πρόσφυγες από την Μικρά Ασία)⁵⁶⁰, υπογραμμίζοντας ότι ο Θεός του έδωσε την εξουσία όχι για να παραμένει ανενεργός, αλλά για να εκδιώξει το άδικο⁵⁶¹. Αυτό αποδεικνύει ότι ο πατριάρχης, αν και ενισχυμένος, δεν είχε πραγματικά την απαραίτητη δύναμη να πετύχει αυτά χωρίς τη συνεργασία του αυτοκράτορα. Κατηγόρησε τους Δυνατούς για λανθασμένη πολιτική και απαιτούσε από τον αυτοκράτορα να λάβει μέτρα αναδιοργάνωσης, όπως βελτίωση της δικαιοσύνης⁵⁶² και καταστολή της διαφθοράς και των καταχρήσεων του στρατού. Επίσης, ήταν εναντίον των Γενουατών, οι οποίοι κατείχαν πλέον την παντοκρατορία των θαλασσών, αλλά και κατά των Καταλανών, οι οποίοι προχώρησαν σε ωμότητες κατά του ντόπιου πληθυσμού, προέτρεψε τον αυτοκράτορα να φροντίσει για την ασφάλεια της πρωτεύουσας⁵⁶³. Ο Αθανάσιος, ως μεσολαβητής ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τον λαό, προσπάθησε να μετατρέψει την Εκκλησία σε συμμετοχο της κρατικής εξουσίας. Μάλιστα, κάτω από την καθοδήγησή

⁵⁵⁸ Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*, σελ.172.

⁵⁵⁹ Klaus Peter Matschke, "Politik und Kirche im spätbyzantinischen Reich. Athanasios I., Patriarch von Konstantinopel, 1289-1293, 1303-1309", *WZ* 15, Λειψία (1966), σελ. 479-486, 482.

⁵⁶⁰ «εϋρίσκονται δὲ καὶ ἐντὸς τῆς πόλεως αἰχμάλωτος λαὸς πολὺς», Alice-Mary Talbot, *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Washingtonensis* 7. Dumbarton Oaks, Ουάσινγκτον 1975, Επιστολή 22, ἀράδα 5.

⁵⁶¹ Στο ίδιο, Επιστολή 84, ἀράδα 15: «καὶ ζητῆσαι κατάρξει τῶν Φράγγων ἀρχῆς.».

⁵⁶² Πιθανώς, κάτω από αυτές τις πιέσεις ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ προχώρησε στη νέα οργανωτική ρύθμιση της δικαιοσύνης το 1297 και 1307.

⁵⁶³ Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι* (βιβλίο 7^ο για τον Ανδρόνικο Παλαιολόγο), σελ. 531-532.

του Αθανασίου, τέθηκε σε εφαρμογή το 1306, με την επικύρωση του αυτοκράτορα, ένας νέος νόμος, με τον οποίο επανορθώνονταν αδικίες εις βάρος του λαού⁵⁶⁴.

Έχει υποστηριχθεί ότι στόχος του πατριάρχη ήταν η μείωση της λαϊκής δυσαρέσκειας για την αποφυγή βίαιων ξεσπασμάτων σε μία περίοδο που ο κρατικός έλεγχος δεν μπορούσε να αναχαιτίσει τη δυσaréσκεια των κατοίκων της πρωτεύουσας. Επομένως, ο ρόλος του πατριάρχη αποσκοπούσε στη διάλυση της λαϊκής δυσaréσκειας με την προώθηση της ιδέας ότι όλες οι συμφορές είναι αποτέλεσμα της έλλειψης πίστης και της ακολασίας που επικρατούσε⁵⁶⁵.

Η βυζαντινή Εκκλησία έφθασε στο ζενίθ της δύναμής της και του κύρους της μέσα στην κοινωνία κατά τους τελευταίους αιώνες της αυτοκρατορίας. Η Εκκλησία είχε φθάσει στο σημείο να κατέχει ύψιστη θέση σε σχέση με τον αυτοκράτορα και λειτούργησε ως παράγοντας ενότητας και σταθερότητας στον πολιτικά διαμελισμένο βυζαντινό κόσμο⁵⁶⁶. Ποια ήταν λοιπόν η πορεία που ακολούθησε η Εκκλησία, ώστε να φθάσει σε αυτό το σημείο; Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους, η ηγεσία της Εκκλησίας βρισκόταν εξορισμένη στη Νίκαια, από όπου είχε τη «διοίκηση», εκκλησιαστική πάντα, περιοχών πέραν από αυτές που κατείχε το Βυζάντιο⁵⁶⁷. Έπειτα, οι πατριάρχες της Κωνσταντινούπολης ανέβηκαν στη θέση υψηλόβαθμων δικαστών, διατηρώντας εκκλησιαστικά δικαστήρια που λειτουργούσαν είτε με τον αυτοκράτορα, είτε ανεξάρτητα. Το πατριαρχικό δικαστήριο απόδοσης δικαιοσύνης ξεπέρασε σε σημασία το αυτοκρατορικό δικαστήριο⁵⁶⁸. Μάλιστα, ο Ανδρόνικος Γ΄ ορκίστηκε το 1329 να υπακούει στους νόμους ενός δικαστηρίου, που αποτελείτο από ίσο αριθμό εκκλησιαστικών και λαϊκών δικαστών, ακόμα κι αν αποφάσιζαν να φέρουν τον αυτοκράτορα σε δίκη⁵⁶⁹.

Ο Αθανάσιος, στις επιστολές του προς τον Ανδρόνικο Β΄, ισχυριζόταν πως η Εκκλησία ήταν πιο πολύτιμη και πιο οικουμενική από ότι η αυτοκρατορία, για αυτό ο

⁵⁶⁴ Booramra John Lawrence, *The Church and Social Reform: The Policies of the Patriarch Athanasios of Constantinople*, Forham University Press, Νέα Υόρκη 1993, σελ. 67.

⁵⁶⁵ Klaus – Peter Matschke, *Das spätbyzantinische Konstantinopel, alte und neue Beiträge zur Stadtgeschichte zwischen 1261 und 1543*, Verlag Kovač, Αμβούργο 2008, σελ. 99.

⁵⁶⁶ Βλ. Donald Nicol, *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1979, σελ. 19, όπου υποστηρίζεται η άποψη ότι μετά την αποκήρυξη της Συνόδου της Λυών η Ορθόδοξη Εκκλησία κατέστη φύλακας του ορθού ανατολικού δόγματος. Έτσι, ισχυροποιήθηκε και ανεξαρτητοποιήθηκε έναντι της αυτοκρατορικής εξουσίας.

⁵⁶⁷ Angelov, *Imperial Ideology*, σελ. 353.

⁵⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 354.

⁵⁶⁹ Στο ίδιο, σελ. 355.

αυτοκράτορας θα έπρεπε να υπακούει στον πατριάρχη⁵⁷⁰. Ο Ανδρόνικος Β΄ υποσχέθηκε να αφήσει την εκκλησία απόλυτα ελεύθερη και να τηρεί στάση υποταγής στις θεόσταλτες επιθυμίες του Αθανασίου, ο οποίος δε δίσταζε να εισηγείται σε αυτόν πώς να κυβερνήσει την αυτοκρατορία⁵⁷¹. Η βυζαντινή Εκκλησία είχε πάρει την ανιούσα με πατριάρχη τον Αθανάσιο, ο οποίος στο πολιτικό μοντέλο που συνέταξε, βασίστηκε στην κατανόηση της φύσης της Εκκλησίας, τον ρόλο της στην κοινωνία και στις σχέσεις της με την αυτοκρατορία. Έθεσε ένα μεγάλο ερώτημα: η Εκκλησία είναι αιώνια, η αυτοκρατορία όμως; Η Εκκλησία, κατά τον Αθανάσιο, είναι οικουμενική κοινότητα, η οποία υπερβαίνει την αυτοκρατορία, αλλά αυτό δεν ήταν αποτέλεσμα αλαζονείας ή αδιαφορίας της θεωρίας των δύο αυτών εξουσιών⁵⁷². Καταληκτικά, ο Αθανάσιος θέλησε να δημιουργήσει μια ελεύθερη Εκκλησία, στηριζόμενος στην ταύτιση της Εκκλησίας με την ορθόδοξη χριστιανική κοινότητα, μέρος της οποίας ήταν και ο αυτοκράτορας, για αυτό και θα έπρεπε να συνεισφέρει στον αγώνα του αυτό.

3. Τα ποιήματα προς τον πατριάρχη

Ο Μανουήλ Φιλής έγραψε 12 ποιήματα με αποδέκτη τον πατριάρχη. Στην παρούσα μελέτη θα εξεταστούν μόνο τα οχτώ, τα οποία εμφανίζουν κοινές μεταφορικές εικόνες με τα ποιήματα προς τον αυτοκράτορα⁵⁷³. Από τα 8 αυτά ποιήματα τα 7 απευθύνονται προς τον πατριάρχη Νίφωνα, ενώ για το έβδομο δεν έχουμε κάποια στοιχεία που να μας βοηθούν να προσδιορίσουμε τον παραλήπτη. Η πλειοψηφία των ποιημάτων είναι εγκωμιαστικά (5 στον αριθμό), όμως κάποια από αυτά εμφανίζουν ταυτόχρονα και επαιτικά στοιχεία. Μόνο δύο από τα ποιήματα είναι καθαρά επαιτικά, τα οποία είχε συνθέσει ο Φιλής με σκοπό να λάβει κάποιες παροχές. Όσον αφορά τα εγκωμιαστικά ποιήματα προς τον πατριάρχη, φαίνεται από τον τίτλο, ότι τα δύο από αυτά προορίζονταν για να εκφωνηθούν στην Αγία Σοφία.

⁵⁷⁰ Talbot, *The Correspondence of Athanasius I*, επιστολή 69, σελ. 162. Μάλιστα, ο Ανδρόνικος Β΄ έδινε περισσότερη σημασία στα εκκλησιαστικά θέματα και αγνοούσε σχεδόν τις εσωτερικές και εξωτερικές υποθέσεις. Επίσης, υπάρχουν μαρτυρίες ότι η δημόσια ζωή είχε θεοκρατικές τάσεις. Περισσότερα βλέπε: John Lawrence Booramra, *Church Reform in the Late Byzantine Empire, A study for the patriarchate of Athanasios of Constantinople*, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 19.

⁵⁷¹ Σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄, οι ανησυχίες του Αθανασίου περιλαμβάνουν στρατιωτικά, οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα: Talbot, *The correspondence of Athanasius I*, Επιστολή 37, σελ. 78.

⁵⁷² Angelov, *ο.π.*, σελ. 400-403.

⁵⁷³ Τα τέσσερα εναπομείναντα ποιήματα είναι μικρά σε έκταση επαιτικά ποιήματα που δεν υποβοηθούν τον στόχο του κεφαλαίου. E.256, F.55, P.46 και P.81.

Με την ευκαιρία της ανόδου του Νίφωνος στον πατριαρχικό θρόνο ο Φιλής αφιερώνει ένα μακροσκελές ποίημα 100 στίχων, με ποικίλα ενδιαφέροντα στοιχεία, τόσο ιστορικά (αναφέρεται στο οριστικό τέλος του σχίσματος του Αρσενίου⁵⁷⁴), όσο και ιδεολογικά. Συγκεκριμένα, εμφανίζονται εικόνες και χαρακτηρισμοί που απέδωσε ο Φιλής και προς τον αυτοκράτορα, όπως η εικόνα του γεωργού, του Μωυσή, του Γαληνού, του χειριστή της αρμονίας, αλλά και άλλες που δεν εντοπίστηκαν στα ποιήματα προς τον αυτοκράτορα, όπως η εικόνα του ποιμένα, ο οποίος αμέλγει το γάλα της ευφροσύνης, το οποίο στερεοποιείται με τις ελπίδες που φέρει:

Ἦ τῶν ἐπὶ γῆς πατριῶν ἐπιστάτα,
Καὶ τῶν λογικῶν ἀγελάρχα ποιμνίων,
Ὅς οἶδας ἡμᾶς πρὸς νομὰς διεξάγειν
Εἰς πάντα καιρὸν εὐθαλεῖς καὶ νοστήμους,
Καὶ τινα ῥυθμὸν πρακτικῆς μουσουργίας
Τῆ τῶν λόγων σύριγγι πυκνῶς ἐγγέειν,
Πῶς ἀντὶ θηλῆς εὐτυχῶν τὴν καρδίαν, (20)
Ἦς τοὺς πόρους ἤνοιξας ἀρρήτῳ ζέσει,
Θυμηδίας ἠδιστον ἀμέλγεις γάλα,
Ὡς ἂν ὁ τυρὸς εὐρεθῆ τῶν πραγμάτων
Παγεῖς μεταξὺ τῆς πυρᾶς τῶν ἐλπίδων;
[...]Σωτηρίας ἅπασι δεικνύεις ἕαρ·
Οἰχῆσεται γὰρ ὁ κρυμὸς τῶν σχισμάτων (28)
Ἐξηλιωθεὶς τῆ καθ' ἡμᾶς αἰθρία.
Νῦν ὡς γεωργὸς ἐκ σπορᾶς διδαγμάτων, (30)
Σκιρτῶν ἐφ' ἡμῖν ἀρετῶν δρέψη στάχυν.
[...]Τὸν εὐγενῆ λειμῶνα τοῦ σοῦ δεσπότη! (48)
Τοῖς γὰρ καταστήμασι τῆς εὐταξίας
Φυτηκομεῖς τὰ δένδρα τῆς ἐκκλησίας,
[...] Ἄμεμπτε πατριάρχα τῆς οἰκουμένης, (72)
Οὐκ ἔσχεν οὐδὲν εἰς λαβὴν ἂν σοι ψόγου.
Ἄλλ', ὦ Γαληνὲ μουσικῆς καχεξίας,
Καὶ γὰρ ἐνεγκεῖν τὰς ἐμὰς ἤλθες νόσους, (75)
Χριστοῦ μιμητῆς ἀκριβῆς δεδειγμένος,
Γενοῦ μεθ' ἡμῶν, καὶ πεσεῖται πᾶς πόνος⁵⁷⁵

⁵⁷⁴ Το τέλος του σχίσματος ἐπῆλθε με την απομάκρυνση του ἀδιάλλακτου πατριάρχη Αθανασίου και την ἀνοδο στον πατριαρχικό θρόνο του διαλλακτικοῦ Νίφωνος. Οι Αρσενιάτες υπέβαλαν 6 ὅρους τους οποίους ἀποδέχθηκε ο Νίφωνας, ἀφού δεν ἀπαιτοῦσαν πλέον να δοθεῖ η διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας στους ἰδίους. Βλ. Αναστασία Κοντογιαννοπούλλου, «Τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν (1265-1310), σελ. 225.

⁵⁷⁵ Τῷ πατριάρχη κυρῶ Νίφωνι, ὅτε ἐπέβη τοῦ θρόνου τῆς ἐκκλησίας, Ρ.56.

Μετάφραση: Ω προστάτη των φυλών της γης,
και των λογικών προβάτων αρχηγέ,
που γνωρίζεις πως να μας οδηγείς προς βοσκοτόπια
σε κάθε εποχή ανθηρά και γλυκά,
και κάποιος ρυθμός δυναμικού τραγουδιού
να ξεχύνεται από τον αυλό των λόγων σε μεγάλη ποσότητα,
πώς αντί για θηλή έχοντας πλούσια την καρδιά,
της οποίας τους πόρους (τις παροχές) άνοιξες (ξεκλείδωσες) με ανείπωτη
καλοσύνη,
το πιο γλυκό γάλα αρμέγεις της χαράς,
για να φανεί (παρασκευαστεί) το τυρί των (εκκλησιαστικών) υποθέσεων
αφού έπηξε εν τω μεταξύ στη φωτιά των ελπίδων;
[...] Υποδεικνύεις σε όλους άνοιξη σωτηρίας·
θα εξαφανιστεί λοιπόν η παγωνιά των (εκκλησιαστικών) σχισμάτων
γιατί δέχθηκε τις ακτίνες από τη δική μας λιακάδα.
Τώρα σαν γεωργός από σπορά διδαγμάτων,
χαρούμενος για μας θα θερίσεις των αρετών τον στάχυ.
[...] Γιατί στον όμορφο κήπο του Κυρίου σου!
με συνθήκες καλής διοίκησης
φυτεύεις τα δένδρα της εκκλησίας,
[...] Άψογε πατριάρχη της οικουμένης,
δε θα υπήρχε καμία περίπτωση κατηγορίας προς εσένα.
Αλλά, ω Γαληνέ μυστικής «καχεξίας» (πνευματικής ασθενείας),
Και αφού ήλθες για να υπομένεις τις δικές μας αρρώστιες,
έχεις αποδειχθεί ακριβής μιμητής του Χριστού
Να είσαι μαζί μας, και θα χαθεί κάθε πόνος·

Στους τελευταίους στίχους του ποιήματος (στ. 75), ο Φιλής προσφωνεί τον πατριάρχη *Γαληνέ μυστικής καχεξίας*. Καχεξία, ονομάζουμε γενικά την κακή κατάσταση ενός οργανισμού, εξαιτίας ελλιπούς πρόσληψης τροφής ή για παθολογικούς λόγους, αλλά και μεταφορικά την κακή κατάσταση ενός πράγματος, ενός θεσμού⁵⁷⁶. Εγείρεται όμως το ερώτημα, γιατί να περιγράφεται η καχεξία αυτή ως μυστική; Έχει ήδη τονιστεί στο παρόν κεφάλαιο, ότι τόσο ο λαός όσο και η αυτοκρατορία γενικότερα ταλανιζόταν από οικονομική καχεξία (λιμός, επιδρομές εχθρών, Καταλανική Εταιρεία). Η πρώτη υπόθεση είναι σχετική με τον ρόλο του πατριάρχη στον αγώνα για εξάλειψη της φτώχειας του λαού. Παράλληλα όμως, τη λέξη *μυστική* μπορούμε να την ερμηνεύσουμε και ως πνευματική⁵⁷⁷. Επομένως, με την ερμηνεία αυτή ο Φιλής

⁵⁷⁶ Lampe, σελ. 739. Γεώργιος Μπαμπινιώτης, Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2005, σελ. 876.

⁵⁷⁷ Lampe, σελ. 893.

εννοούσε επίσης την αποκατάσταση του σχίσματος των Αρσενιτών, τη θεραπεία δηλαδή, της εκκλησιαστικής καχεξίας.

Σε ένα τετράστιχο ποίημα προς τον πατριάρχη Νίφωνα, ο Φιλής τονίζει την καταπραϋντική δύναμη του πατριάρχη, ο οποίος με τη σοφία του θα ανακουφίσει τους πόνους και τις λύπες που ταράζουν την ψυχή του ποιητή:

Τὸ τοῦ βίου πέλαγος, ὦ ζέφυρέ μου,
Τῆ τῶν λυπηρῶν ἔκταράττει με ζάλη·
Ναὶ σπεῦδε, ναὶ κοίμιζε τὸν βαρὺν σάλον
Σοφῶς κυβερνῶν τῆς ψυχῆς μου τὸ σκάφος⁵⁷⁸.

Μετάφραση: Η θάλασσα της ζωής, ω ζέφυρέ (άνεμέ) μου,
με ταράζει με την τρικυμία των λυπηρών (γεγονότων)·
Ναι, έλα γρήγορα, ναι κοίμισε τον βαρύ σάλο
κυβερνώντας με σοφία της ψυχής μου το σκάφος.

Ο πατριάρχης, παρομοιάζεται εδώ σαν ένας καπετάνιος που κυβερνά το σκάφος της ψυχής του ποιητή. Ο Φιλής φαίνεται βασανισμένος, εικόνα που προωθεί και σε άλλα ποιήματα. Ο πατριάρχης, όντας ο πνευματικός ηγέτης του κράτους, το πρόσωπο εκείνο που προάγει τον λόγο του θεού, έχει τη δυνατότητα να καταπραΰνει την ψυχή του ποιητή, η οποία συνταράζεται από μια τρομερή τρικυμία λυπηρών γεγονότων. Έχει δηλαδή την ικανότητα να εξουδετερώσει τα βασανιστικά γεγονότα της ζωής του ποιητή, να επουλώσει τις πληγές της ψυχής του από όπου και αν προήλθαν αυτές. Η εικόνα αυτή του πατριάρχης ως καπετάνιου ενός σκάφους, εντοπίζεται και για τον αυτοκράτορα⁵⁷⁹. Μέσα από τα ποιήματα του Φιλή, ο αυτοκράτορας παρουσιάζεται ως δεξιότεχνης και πηδαλιούχος του κράτους, ο οποίος οδηγεί το κράτος μακριά από τρικυμίες και δυσάρεστες καταστάσεις⁵⁸⁰.

Ο Φιλής, σε ένα άλλο επαιτικό ποίημα 94 στίχων, περιγράφει στον πατριάρχη τον πόνο που έχει στην ψυχή αλλά και τις δυσχέρειες που αντιμετωπίζει λόγω της υγείας του. Παρακαλεί τον πατριάρχη να αποτελέσει μέρος της θεραπείας του, χαρακτηρίζοντάς τον Γαληνό, χαρακτηρισμό που αποδίδει συχνά και στον αυτοκράτορα⁵⁸¹:

⁵⁷⁸ Ε.182.

⁵⁷⁹ Angelov, ο.π., σελ. 85.

⁵⁸⁰ Οι περιπτώσεις αυτές είναι πολύ λίγες, όπως λίγες είναι και οι εμφανίσεις αυτής της εικόνας για τον πατριάρχη.

⁵⁸¹ Βλέπε Κεφάλαιο 5: Ο αυτοκράτορας-φιλόσοφος (σημείο 5.3.6).

Ἀπέσβεσας δὲ τῆς ψυχῆς μου τὰς φλόγας,
Εὐεργεσιῶν δασιλεῖς ὄμβρους χέας,
Μὴ πυρποληθὲν ἔκτακῃ μοι τὸ στέαρ,
Καὶ πᾶς ὁ καπνὸς εἰσρυῆ τοῖς ὀστέοις,
Καὶ τῆς κεφαλῆς τοῦς πόνους ἐξήλασας, (20)
Ἐγκάρδιον πᾶν εὐχερῶς λύσας πάθος·
Κιρνᾶς γὰρ ἡμῖν σωστικῶν ἔργων πόμα,
Γοργῶς ἀναιροῦν τὰς νομὰς τῶν τραυμάτων·
Οὔτε ξυρῶν δ' οὔν, οὔτε καυτήρων δέη
Πρὸς τὰς ἀφανεῖς τῆς ψυχῆς περιστάσεις, (25)
Ἐπεὶ Γαληνὸς πατριάρχης εὐρέθης,
Σοβῶν τὸ λυποῦν τῇ χρυσῇ χειρουργίᾳ.
Τίς οὔν ἔχων στόματα καὶ γλώττας δέκα
Τῶν σῶν ἀγαθῶν ἐκροφήσει τὴν χύσιν⁵⁸²;

Μετάφραση: Εξαφάνισες λοιπόν της ψυχής μου τις φλόγες,
εκχέοντας επαρκείς βροχές ευεργεσιῶν (ωφελημάτων),
Χωρίς να πάρει φωτιά θα μου λιώσει το λίπος (σώμα),
και ὅλος ο καπνός θα εισρέει στα οστά,
και ἔδιωξες τους πόνους της κεφαλής,
αφού εξαφάνισες με τέχνη κάθε πάθηση στην καρδιά·
Θα αναμίξεις για εμάς ποτό (φάρμακο) σωστικῶν ἔργων,
Απομακρύνοντας γρήγορα τις περιοχές των τραυμάτων·
Ούτε ξυράφι (χειρουργικό μαχαίρι) λοιπόν, ούτε καυτήρας θα χρειαστεί
για τις περιπτώσεις εκείνες της ψυχῆς που δεν φαίνονται,
αφού φανερώθηκες Γαληνός πατριάρχης,
διώκοντας με την πολύτιμη εγχείρηση τη λύπη.
Ποιος λοιπόν ἔχει στόματα και γλώσσες δέκα
για να ρουφήξει των αγαθῶν σου την ἀφθονη ροή;

Ὅπως παρατηρούμε, ο Φιλῆς κάνει ἐδῶ χρήση της υπερβολῆς. Αναρωτιέται, ποιος εἶναι δυνατό να ἔχει δέκα στόματα και γλώσσες για να μπορέσει να απορροφήσει ὅλες τις ωφέλιμες πράξεις του πατριάρχη. Η υπερβολή αυτή, ἔχει ως στόχο να τονίσει τη φιλάνθρωπη φύση του⁵⁸³, η οποία εἶναι ἀπεριόριστη και εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολο για κάποιον να τη γευτεῖ στο ἔπακρο, για αυτό ἀρχουσα προϋπόθεση εἶναι η διάθεση δέκα στομάτων και γλωσσῶν.

⁵⁸² F.43, στίχοι 16-29.

⁵⁸³ Η φιλάνθρωπία του πατριάρχη εκθειάζεται και στο F.121 (στίχοι 2, 14-15), όπου ο Φιλῆς παρακαλεῖ τον πατριάρχη να στείλει τροφή για τα ζῶα, τα οποία λιμοκτονοῦν, χαρακτηρίζοντάς τον «ψυχῶν προμηθεῦ καὶ τροφῶν καὶ προστάτα».

Στο παρακάτω ποίημα⁵⁸⁴, συναντάμε και πάλι χαρακτηρισμούς και εικόνες (ήλιος, σοφός, Πλάτων, θηλή) που ο Φιλής αποδίδει και προς τον αυτοκράτορα. Μάλιστα, δε διστάζει να τον χαρακτηρίσει ηγέτη του επίγειου κόσμου, με ένα αμφιλεγόμενο τρόπο: *κοσμικός πρύτανις*. Το επίθετο *κοσμικός* είναι το ακριβώς αντίθετο του *εκκλησιαστικός* και χαρακτηρίζει τη μορφή εξουσίας που κατέχει ο αυτοκράτορας. Από την άλλη, το επίθετο αυτό περιγράφει κάτι/ κάποιον που κατέχει όλο τον κόσμο⁵⁸⁵. Επομένως, όποια έννοια και αν χρησιμοποιήσουμε, ο Φιλής φαίνεται να αναβαθμίζει τη σφαίρα εξουσίας του πατριάρχη. Παρακάτω, ο Φιλής, περιγράφοντας τον λιμό που μαστίζει την αυτοκρατορία, εξαίρει τη φιλόδοξη φύση του πατριάρχη και τη γνήσια μέριμνά του για τον λαό, αφού ο πατριάρχης θα προτιμούσε να πεθάνει αν δεν επιτύγχανε να προμηθεύσει τον λαό με άφθονη τροφή:

Ἦλιε τῆς γῆς, πατριάρχα, δεσπότη.
Ὅταν δὲ καὶ χάριτας εἰσφέρῃς λόγων,
Τὰ πλήκτρα κινῶν τῆς βοῆς τῶν ὀργάνων,
Καὶ τὴν ψυχικὴν συγκροτῶν μουσουργίαν,
Τί χρὴ θορυβεῖν εἰς κενὸν τὸν Ὀρφέα;
Ὁ κοσμικὸς πρύτανις, ἡ κοινὴ χάρις,
Ὁ τῶν πενήτων ὄλβος, ὁ χρυσοῦς Νίφων,
Ὁ μὴδ' ἀναπνεῖν μὴδὲ φῶς βλέπειν θέλων,
Εἰ μὴ τρέφοις ἅπαντας ἀφθόνῳ δόσει,
Καὶ κρατύνοις τὸ σῶμα τῆς ἐκκλησίας
[...] Τί δὴ ποτ' ἂν εἴρηκεν ἰδὼν σε Πλάτων,
Καὶ μὴ δυνηθεὶς φυσικοῖς δεῖξαι τρόποις,
Ἵν νοῦ καθαρὸ καὶ ψυχὴ τῶν πραγμάτων;
Ἵν τίς ὁ πατήρ, ἡ τεκοῦσα δ' αὖ πόθεν;
Ποίας δὲ λευκὸν μητρικῆς θηλῆς γάλα
Τοσοῦτον εἰσήνεγκε τοῖς θνητοῖς τέρας; (στίχοι 43-53, 64-69)

Μετάφραση: Ἦλιε τῆς γῆς, πατριάρχη, δεσπότη.
Ὅταν λοιπόν και τις ευλογίες των λόγων εισάγεις,
Κινώντας τα πλήκτρα του ήχου των οργάνων,
Και συγκροτώντας της ψυχής το τραγούδι (ποίημα),
τι χρειάζεται να ταράζουμε μάταια τον Ορφέα;
Ο ηγέτης του κόσμου, η δημόσια ευλογία,
Η ευδαιμονία των φτωχών, ο χρυσός Νίφων,
ούτε θέλεις να αναπνέεις ούτε το φως να βλέπεις,
εάν δε θρέψεις όλους με άφθονη ποσότητα,
και στερεώσεις το σώμα της Εκκλησίας.

⁵⁸⁴ P.10.

⁵⁸⁵ Lampe, σελ. 769.

[...] Τι άραγε θα έλεγε ο Πλάτωνας αν σε γνώριζε,
και δεν μπορείς να το αποδείξεις (αυτό) με μέσα λογικά,
ω αγνό μυαλό και ψυχή των (εκκλησιαστικών) υποθέσεων;
Ω ποιος ο πατέρας, η μητέρα πάλι από πού;
Ποιας μητρικής θηλής το λευκό γάλα
προσέφερε τόσο μεγάλο θαύμα στους θνητούς;

Στο ποίημα αυτό, ο Φιλής εντάσσει αρκετά στοιχεία τα οποία έχει χρησιμοποιήσει και σε ποιήματα προς τον αυτοκράτορα. Καταρχάς, αναρωτιέται τι θα έλεγε ο Πλάτωνας αν γνώριζε τον πατριάρχη, ερώτημα το οποίο, όπως υπογραμμίζει, δεν μπορεί να αποδειχθεί με λογικά μέσα. Τι υπονοεί λοιπόν ότι θα έλεγε ο Πλάτωνας; Με τον στίχο που ακολουθεί του ερωτήματος (*Και δεν μπορείς να το αποδείξεις (αυτό) με μέσα λογικά*) ο Φιλής υποβάλει στον αναγνώστη ότι ο Πλάτωνας θα μιλούσε αναμφίβολα με εγκωμιαστικά λόγια για τον πατριάρχη, όμως δυστυχώς αυτό δεν μπορεί να αποδειχθεί, γιατί ο Πλάτωνας δε βρίσκεται στη ζωή. Ίσως, θα εκθειάζε τη σοφία του, τη δίκαιή του φύση, τη φιλανθρωπία του. Αρετές που θα πρέπει να έχει ένας ηγέτης. Αρετές που έχει αποδώσει ο Φιλής και προς τον αυτοκράτορα.

Την εμφάνισή της κάνει και μια άλλη εικόνα που εντοπίσαμε και στα αυτοκρατορικά ποιήματα: εκείνη του Ορφέα. Ο πατριάρχης, όπως και στην περίπτωση του αυτοκράτορα, είναι το πρόσωπο εκείνο που προσφέρει έμπνευση στον ποιητή. Είναι το πρόσωπο εκείνο που οι λόγοι του μοιάζουν με μουσικές συνθέσεις οργάνων. Έτσι η παρουσία του Ορφέα δεν είναι καθόλου απαραίτητη, όπως τονίζει στο ποίημα ο Φιλής.

Στο τέλος του αποσπάσματος, ο ποιητής εκθειάζει τους γονείς του πατριάρχη και ειδικότερα τη μητρική θηλή, μέσω της οποίας ο πατριάρχης έλαβε τόσες αρετές και αξίες αξεπέραστες. Ο ποιητής ευχαριστεί με αυτόν τον τρόπο τους γονείς του πατριάρχη, αφού έφεραν στον κόσμο και εμπότισαν με αξίες έναν άνθρωπο τόσο ωφέλιμο για τον λαό του. Κάτι ανάλογο -το αρετούχο γάλα- είχαμε εντοπίσει και σε ποιήματα προς τον αυτοκράτορα.

Επί τη ευκαιρία της Κυριακής του Παραλύτου⁵⁸⁶, ο Φιλής γράφει ένα ποίημα προς τον πατριάρχη Νίφωνα, το οποίο, όπως μας πληροφορεί ο τίτλος του, πιθανώς

⁵⁸⁶ Η Κυριακή του Παραλύτου, γιορτάζεται 21 μέρες μετά το Πάσχα. Με βάση άλλα στοιχεία του ποιήματος (στίχοι 17-18), το ποίημα αυτό εκφωνήθηκε την επόμενη μέρα από την αναγόρευση του Νίφωνα σε πατριάρχη, δηλαδή στις 11 Μαΐου 1310: *Εἰς τὴν Σιών ἐνταῦθα τῆς ἐκκλησίας, / Εἰς ἣν δι' ἡμᾶς ἀπὸ τῆς χθὲς ἀνέβης.*

να είχε διαβαστεί στο εκκλησίασμα την ημέρα εκείνη. Στο ποίημα αυτό⁵⁸⁷, έκτασης 37 στίχων, ο Φιλής παρομοιάζει τον πατριάρχη ως μιμητή του Χριστού και τον εαυτό του παράλυτο, χρησιμοποιώντας παραθέματα από το σχετικό ευαγγελικό ανάγνωσμα (Κατὰ Ἰωάννην, ε, 1-15). Στο ποίημα λοιπόν αυτό, δηλώνει εν ολίγοις ότι ο πατριάρχης είναι εκείνος που τον θεράπευσε, υπονοώντας ταυτόχρονα, ότι έφερε την υγεία και στην Εκκλησία. Συνάμα, με την παράλληλη ανάγνωση του ποιήματος αυτού με το ευαγγελικό ανάγνωσμα του παραλύτου, ο Φιλής πετυχαίνει να υποβάλει στο κοινό την εικόνα του πατριάρχη ως γιατρού του σώματος αλλά και των ψυχών:

Ἐγὼ δὲ πάλιν ἀσθενῶν πορεύομαι⁵⁸⁸.
Μιμούμενος γοῦν τὸν θεὸν καὶ δεσπότην,
Αὐτοῦ μαθητῆς πατριάρχα δέσποτα, (15)
Καὶ θαυματουργὲ μυστικῆς εὐρωστίας,
Εἰς τὴν Σιών ἐνταῦθα τῆς ἐκκλησίας,
Εἰς ἣν δι' ἡμᾶς ἀπὸ τῆς χθὲς ἀνέβης,
Ἐσφιγμένον δεῖξόν με τὸν παρειμένον.
Καὶ γὰρ ὄλως ἄνθρωπος οὐ πάρεστί μοι, (20)
Κἂν γογγύσωσί τινες ὑπὸ τοῦ φθόνου
Τῷ σαββατισμῷ τῆς ἐμῆς ἀμαρτίας.
[...] Ἐγὼ δ' ἀπελθὼν εἰς τὸ πᾶν ἔθνος φράσω (35)
„Νίφων ὁ σεμνὸς πατριάρχης τὸν τρόπον,
Ἐκεῖνος αὐτὸς ὑγιῆ με δεικνύει.“⁵⁸⁹

Μετάφραση: Εγώ όμως πάλι, πορεύομαι όντας άρρωστος·
Επειδὴ λοιπόν είσαι μιμητῆς του θεού και δεσπότη,
του ίδιου μαθητῆς πατριάρχη δεσπότη,
και θαυματουργέ μυστικῆς ευρωστίας (πνευματικῆς δύναμης),
στον θρόνο αυτής εδώ της Εκκλησίας,
στον οποίο ανέβηκες για εμάς από χθες,
δείξε δυνατό (εμένα) τον παράλυτο.
Και αφού κανένας άνθρωπος δεν μου (συμπαρα)στέκεται,
ακόμα κι αν φωνάζουν μερικοί από φθόνο
με τη θεραπεία της αμαρτίας μου.
[...] Εγώ λοιπόν, ταξιδεύοντας στο κάθε έθνος θα πω:
«Νίφων ο σεμνός στον χαρακτήρα πατριάρχης,
Εκείνος ο ίδιος μου χαρίζει την υγεία»

⁵⁸⁷ P.60.

⁵⁸⁸ «Καὶ εὐθέως ἐγένετο ὑγιῆς ὁ ἄνθρωπος, καὶ ἦρε τὸν κράβαττον αὐτοῦ καὶ περιεπάτει.» *Κατὰ Ἰωάννην, ε.1-15, Καινή Διαθήκη, σελ. 387.* Βέβαια, εδώ ο Φιλής πορεύεται ακόμη άρρωστος, δεν έχει δεχθεί ακόμη τη θεραπεία.

⁵⁸⁹ « Ἀπῆλθεν ὁ ἄνθρωπος καὶ ἀνήγγειλε τοῖς Ἰουδαίοις ὅτι Ἰησοῦς ἐστὶν ὁ ποιήσας αὐτὸν ὑγιῆ.» *Κατὰ Ἰωάννην, ε.1-15, Καινή Διαθήκη, σελ. 387.*

Η λέξη *μυστική* κάνει την εμφάνισή της και σε αυτό το ποίημα. Θεωρώ ότι, ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιείται εδώ, επιβεβαιώνει αυτό που είχαμε παρατηρήσει προηγουμένως. Με τη φράση *μυστικής ευρωστίας* (το αντίθετο της μυστικής καχεξίας που είχαμε εντοπίσει στο προηγούμενο ποίημα) εννοεί την αποκατάσταση της πνευματικής υγείας, με άλλα λόγια της εκκλησιαστικής ειρήνης και δύναμης, η οποία είχε ανατραπεί με την εκκλησιαστική έριδα των Αρσενιτών. Δεν πρέπει να παραλείψουμε τη φράση *τῆς ἐμῆς ἀμαρτίας*. Ο Φιλῆς ενσωματώνει, σε ένα ποίημα προς τον πατριάρχη, μία αναφορά για το λάθος του, την «αμαρτία» του, λόγω της οποίας έχασε τη στήριξη του αυτοκράτορα, αλλά και την κοινωνική στήριξη (Καὶ γὰρ ὄλως ἄνθρωπος οὐ πάρεστί μοι)⁵⁹⁰. Ἐτσι, ζητάει από τον πατριάρχη να του θεραπεύσει την κοινωνική του παραλυσία και να τον επανατοποθετήσει στην κοινωνική θέση που του αρμόζει.

Σε ένα άλλο ποίημα-επιστολή⁵⁹¹, ο Φιλῆς επαινεί και πάλι τον πατριάρχη Νίφωνα που πέτυχε την ένωση της Εκκλησίας, χαρακτηρίζοντάς τον ράφτη του πνεύματος και σωτήρα της οικουμένης, αλλά και ως άνθρωπο με διπλές χάρες, σωματικές και ψυχικές:

Τὸν δὲ χρυσοῦν χιτῶνα τῆς ἐκκλησίας
Σχισθέντα συνδεῖς τῶν φρενῶν σου τοῖς μίτοις, (στ.6-7)
[...] Τῶν ἀρετῶν ὁ πέπλος ἐστόλισέ σε· (στ.10)
[...] Ἐγὼ δὲ γυμνός εἰμι φεῦ τῆς αἰσχύνης
Καὶ σωματικῶν καὶ ψυχικῶν ἀμφίων·
Ὅρῳ δ' ἐπὶ σὲ τοῖν δυοῖν τούτοις χάριν
Τὸ κοινὸν ἐκτρύφημα, τὴν κοινὴν σκέπην,
Τὸν εὐμενῆ σωτήρα τῆς οἰκουμένης. (στ.14-18)

Μετάφραση: Τον χρυσοῦ χιτῶνα της εκκλησίας
αφού σχίστηκε, με τις κλωστές του μυαλού σου συρράβεις,
[...] Των αρετῶν το πέπλο σε στόλισε·
Εγώ είμαι γυμνός, αλίμονο της ντροπής
και (από) σωματικά και (από) ψυχικά άμφια (ενδύματα) ·
Βλέπω όμως σε εσένα για χάρη των διπλών αυτών (ενδυμάτων)
την κοινή χαρά, το κοινό ύφασμα (προστασία),
τον καλοπροαίρετο της οικουμένης σωτήρα.

⁵⁹⁰ Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 240.

⁵⁹¹ P.133, στίχοι 6-7, 10, 14-18.

Θα πρέπει να προσθέσουμε κάποιες επιπλέον παρατηρήσεις, όσον αφορά τη λέξη *σκέπη*. Ο Φιλής φαίνεται να έχει ποικίλες επιρροές, αφού αναμιγνύει στοιχεία της αυτοκρατορικής προπαγάνδας, της εκκλησιαστικής λογοτεχνίας και τέχνης⁵⁹². Ειδικότερα, παρουσιάζει τον πατριάρχη να αποτελεί το καταφύγιο και τον σωτήρα της οικουμένης, εικόνα που φέρνει στο μυαλό μας την εκκλησιαστική εικονοποιία⁵⁹³. Ο όρος αυτός θα μπορούσε να συσχετιστεί και με κάποιο ίσως τελετουργικό, κατά το οποίο ο πατριάρχης ήταν ενδεδυμένος με κάποιο ύφασμα/ πέπλο⁵⁹⁴. Ο όρος αυτός θα μπορούσε συγχρόνως να παραπέμπει και στη μήτρα, την κορώνα δηλαδή που φέρουν στο κεφάλι του ο πατριάρχης, σύμβολο του βασιλικού αξιώματος του Χριστού. Συνεπώς, ο πατριάρχης αποτελούσε τη ζώσα εκπροσώπηση του Χριστού σε όλη την οικουμένη, όπως δηλώνεται και στο πιο πάνω ποίημα.

Στη συνέχεια του ποιήματος, ο Φιλής μετατοπίζει την προσοχή προς το πρόσωπό του, αναφέροντας ότι δεν μπορεί να αντλήσει τις αρετές του πατριάρχη πλήρως, γιατί δεν είναι εφικτό, όταν το σώμα κρυώνει, να συνθέσει πλέον ποιήματα. Οι μεταφορές αυτές είναι χαρακτηριστικό στοιχείο των ποιημάτων-επιστολών, οι οποίες μεταπλάθονται αναλόγως του στόχου, που είναι η παραλαβή κάποιου αντικειμένου⁵⁹⁵. Στην προκειμένη περίπτωση: ένδυμα για τον Φιλή και προστασία για το ποίμνιο. Συνεπώς, ο Φιλής, ενώ αρχικά εγκωμιάζει τον πατριάρχη, αλλάζει σε ύφος επαιτικό, ζητώντας στο τέλος παροχές, προκειμένου να συνεχίσει να τον εξυμνεί:

Τὰς γὰρ χύδην χάριτας ἀντλεῖν οὐκ ἔχω·
Πλὴν οὐδ' ἐφικτὸν, εἰ ῥιγοῖ τὸ σαρκίον,
[...] Ὡδὰς ἀγαθὰς ὀργανοῦν οὐκ ἰσχύω. (στ. 20-21, 24)

Πέραν από τις ήδη αναφερθείσες εικόνες, ο Φιλής χρησιμοποιεί και την εικόνα του γίγαντα για τον πατριάρχη. Η εικόνα αυτή, όπως αναφέρει και ο ίδιος ο Φιλής στο ποίημα, είναι δάνειο από έναν ψαλμό του Δαβίδ⁵⁹⁶. Το παρακάτω ποίημα, του οποίου

⁵⁹² Το ίδιο συναντάμε και σε ένα άλλο ποίημα προς τον αυτοκράτορα (Μ.26). Ο Φιλής ζητάει χιτώνα από τον αυτοκράτορα, κάτω από τον οποίο θα βρει καταφύγιο ο καταπονημένος λαός. Περισσότερα για το ποίημα αυτό βλέπε: Bazzani, "The Art of Requesting in the Poetry of Manuel Philes", σελ. 188.

⁵⁹³ Στο ίδιο, σελ. 188. Η Bazzani αναφέρεται στην ιδιαίτερα διαδεδομένη εικόνα της Παναγίας, η οποία προστατεύει το ποίμνιο κάτω από το πέπλο της.

⁵⁹⁴ Περισσότερα βλέπε στη διαδικτυακή ιστοσελίδα της Γαλλικής Επιτροπής Βυζαντινών Σπουδών, για τα τυπικά: <http://typika.cfeb.org/index/synthese/572>.

⁵⁹⁵ Kubina, *Die enkomiasische Dichtung*, σελ. 69.

⁵⁹⁶ Ψαλμός 18: ἐν τῷ ἡλίῳ ἔθετο τὸ σκῆνωμα αὐτοῦ·καὶ αὐτὸς ὡς νυμφίος ἐκπορευόμενος ἐκ παστοῦ αὐτοῦ, ἀγαλλιάσεται ὡς γίγας δραμεῖν ὁδὸν αὐτοῦ.

τον πατριάρχη-παραλήπτη δεν κατονομάζει - πιθανώς ο πατριάρχης Νίφων⁵⁹⁷- εστιάζει κυρίως στη φιλόφρονη φύση του πατριάρχη, παρομοιάζοντας τον πατριάρχη με τον Νείλο, παρομοίωση που χρησιμοποιήθηκε και προς τον αυτοκράτορα⁵⁹⁸, αλλά και με έναν άλλον ποταμό, τον Πακτωλό⁵⁹⁹:

Μέγιστε πατριάρχα τῆς οἰκουμένης,
Πακτωλέ μου καὶ Νεῖλε καὶ χρυσοῦν φρέαρ (στ. 3-4)
[...] Σὺ δὲ δρομεὺς εἶ, ψαλμικῶς εἶπεῖν, γίγας·
Ταῖς ἐξόδοις γὰρ καὶ καταντήμασί σου
Τοὺς ἀθλίους πένητας ὡς βλάστην τρέφεις,
Καὶ δάκρυον πᾶν συμπαθῶς ἀποθλίβεις⁶⁰⁰ (στ. 38-41)

Μετάφραση: Μεγαλειότατε πατριάρχη της οικουμένης,
Πακτωλέ μου και Νείλε και χρυσό πηγάδι,
[...] Εσύ λοιπόν είσαι δρομέας, να το πω όπως ο ψαλμός, γίγαντας·
Αφού με τις πηγές σου και τις εκβολές σου
τους εξαθλιωμένους πτωχούς σαν δέντρο τρέφεις,
και κάθε δάκρυ με συμπόνια σκουπίζεις.

Η εικόνα του γίγαντα συνδυάζεται εδώ απόλυτα με την εικόνα του Νείλου, αλλά και του δέντρου. Με λίγα λόγια, ο Νείλος και το δέντρο συνθέτουν την εικόνα του τροφέα-πατριάρχη, η οποία σε συνδυασμό με την εικόνα του γίγαντα, μεγιστοποιεί ακριβώς αυτήν την ιδιότητα του πατριάρχη: ο τροφέας του εξαθλιωμένου λαού. Στον στίχο 35 του ίδιου ποιήματος, ο Φιλής προσφωνεί τον πατριάρχη ως ήλιο της γης. Συνεπώς, για ακόμη μία φορά η εικόνα του γίγαντα συνδυάζεται με την εικόνα του ήλιου. Καταληκτικά, ο ποιητής επισημαίνει ότι ο πατριάρχης φέρει τα τρία αναγκαία συστατικά, για να είναι ο τροφός του λαού: ήλιος, γη, νερό.

Σε ένα ακόμα ποίημα προς έναν πατριάρχη, του οποίου το όνομα δεν αποκαλύπτεται ευθέως⁶⁰¹, ο Φιλής παρουσιάζεται να επαιτεί, παρακαλώντας τον πατριάρχη να τον βγάλει από τις αντίξοες συνθήκες που τον πνίγουν, βασανισμένος από προβλήματα υγείας, όπως ο ίδιος περιγράφει:

⁵⁹⁷ Σύμφωνα με τον Miller, ο πατριάρχης αυτός είναι ο Νίφωνας. Βλ. κριτικό υπόμνημα του ποιήματος.

⁵⁹⁸ Βλέπε κεφάλαιο παρούσας εργασίας: *Ο αυτοκράτορας γεωργός*.

⁵⁹⁹ Ο ποταμός Πακτωλός εντοπίζεται και σε ένα άλλο ποίημα του Φιλί προς τον Πατριάρχη (Ε.186). Ο ποταμός αυτός ήταν γνωστός, κατά την αρχαιότητα, για την ύπαρξη χρυσού κάτω από τα τρεχούμενα νερά του. Χρησιμοποιείται, επομένως, για να τονίσει τη γενναιοδωρία του πατριάρχη. Bazzani, "The Art of Requesting", σελ. 193.

⁶⁰⁰ P.59, στίχοι 3-4, 38-41.

⁶⁰¹ P.238.

Νῦν οὖν θανατῶ καὶ παραπνέω μόνον,
Καὶ λειποθυμῶ καὶ χυμοὺς ἀναπτύω·
Ἴδρῶν δὲ ναρκῶ καὶ διάστροφον βλέπω,
Καὶ κατὰ μικρὸν ὠχρῶν μελαίνομαι·

Μετάφραση: Τώρα λοιπὸν εἶμαι ετοιμοθάνατος καὶ αναπνέω μετὰ βίας,
Καὶ χάνω τὶς αισθήσεις μου καὶ φτύνω τοῦ σώματος υγρὰ·
Εἶμαι ἰδρωμένος, μουδιάζω καὶ βλέπω στρεβλωμένα,
καὶ γινόμενος σιγά-σιγά ὠχρός, μελανιάζω·

Προτὸν ο Φιλῆς προβεῖ σὴν παραπάνω ἱκεσία, χαρακτηρίζει τὸν πατριάρχη «ποιμνιάρχη» καὶ ἥλιο που ἐξοβελίζει τὰ κακῶς κείμενα τῆς νύχτας, ἐνῶ σὴν συνέχεια ἐστιάζει σὴν θαυματουργή, ὅπως ἀναφέρει, δύναμή του νὰ θεραπεύει τὶς νόσους:

Χριστοῦ μιμητὰ ποιμνιάρχα τοῦ πράου,
Σὺ μὲν σεαυτὸν οὐρανοῦ δίκην κλίνων,
Ἡμῖν ὁμιλεῖς δυσπραγοῦσι τοῖς ξένοις·
Τὸν ἥλιον γὰρ τῶν καλῶν ἔργων φέρων
Τὴν τῶν λυπηρῶν ἐκδιώκεις ἐσπέραν· (στ. 1-5)
[...]Καὶ θαυματουργεῖς τῇ καθάρσει τῶν νόσων
Τὰ τῶν λόγων φάρμακα πυκνῶς ἐγγέων. (στ. 9-10)

Μετάφραση: Εσύ ποιμνάρχα που μιμείσαι τὸν πράο Χριστό,
Εσύ που χαμήλωσες σαν τὸν ουρανὸ⁶⁰²,
Μιλᾷς σε ἐμᾶς που υποφέρουμε ἀπὸ τοὺς ξένους (ἐχθροὺς)·
Γιατὶ φέροντας μαζί σου τὸν ἥλιο τῶν καλῶν πράξεων
διώχνεις μακριὰ τὸ σκοτάδι τῶν λυπηρῶν (θλίψεων)·
[...] Καὶ θαυματουργεῖς με τὴν κάθαρση (θεραπεία) τῶν ἀσθενειῶν
ἐγγέοντας συχνὰ τῶν λόγων τὰ φάρμακα.

Σε ποίημα πρὸς τὸν αυτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β´⁶⁰³ ὑπάρχει μιὰ ἀναφορὰ πρὸς τὸν πατριάρχη Ἀθανάσιο. Ὁ Ἀνδρόνικος Β´ κάλεσε τὸν Ἀθανάσιο πίσω σὸν πατριαρχικὸ θρόνο, ὅταν ὁ τελευταῖος εἶχε προβλέψει τὸν σεισμὸ που συνέβη σὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1304⁶⁰⁴:

Ὅταν γὰρ ἴδῃς τὸν σοφὸν, τὸν ἀγχίνουν,
Τὸν πατριάρχη, τὸν θεόπτην, τὸν μέγαν,

⁶⁰² Πρβλ. Ἀκάθιστος Ὑμνος, Προσόμιο 1, στ. 4: «ὁ κλῖνας τῇ καταβάσει τοὺς οὐρανοὺς χωρεῖται ἀναλλοιώτως ὅλος ἐν σοί». Constantinos A. Trypanis, *Fourteen early Byzantine cantica*, Wiener Byzantinistische Studien 5. Böhlau, Βιέννη 1968.

⁶⁰³ P.14, στίχοι 241-249.

⁶⁰⁴ Alice- Mary Talbot (ἐπιμ.), *ODB*, I, 218-219.

Ὅς οἶδε σεισμὸν καὶ θυμὸν γῆς προβλέπειν,
Καὶ πῦρ ἀπειλοῦν καὶ θεὸν παιδοτρίβην,
Εὐθύς τὰ δεινὰ τῆς ψυχῆς ἀποξέω, (245)
Καὶ γίνομαι ζῶν εἰς τρεφούσας ἐλπίδας·
Ὡς οὐχὶ συχνὸς παρελεύσεται χρόνος,
Καὶ πάντα καλὰ, βασιλεῦ, ταῦτα φράσεις,
Καινὸν πλατυσμὸν τεκτονεύσας τῷ κράτει·

Μετάφραση: Ὄταν λοιπὸν φέρεις στο μυαλό τον σοφό, τον οξύτατο στο μυαλό, τον πατριάρχη, αὐτὸν που βλέπει τον θεό, τον μεγάλο, αὐτὸν που ξέρει να προβλέπει τον σεισμό και τον θυμό της γης, και τη φωτιά που απειλεῖ και τον παιδαγωγό θεό, αμέσως αποβάλλω τα δεινὰ της ψυχῆς, Και αποκτῶ ζωή, τρέφοντας ἐλπίδες· Ὅτι δε θα περάσει πολὺς καιρὸς, και ὅλα καλὰ, αυτοκράτορα, θα ξεστομίσεις αὐτά, νέα επέκταση θα φτιάξεις στο κράτος·

Παρατηροῦμε στους τελευταίους στίχους, ὅτι ο Φιλῆς εναποθέτει τις ἐλπίδες του για επέκταση του κράτους και αναστήλωση της ακμαίας ρωμαϊκῆς ηγεμονίας, στις προφητικὲς ικανότητες του πατριάρχη Αθανάσιου, ικανότητες που θα πείσουν και τους εχθροὺς του Βυζαντίου, ὅτι η αυτοκρατορία θα επεκτείνει τα σύνορά της και θα αναστηλωθεῖ⁶⁰⁵.

Ολοκληρώνοντας την ἀνάλυση ὅλων των ποιημάτων προς τον πατριάρχη, παρατηροῦμε ὅτι η πλειοψηφία τους ἔχει ως αποδέκτη τον πατριάρχη Νίφωνα. Γιατί ο Φιλῆς δεν αφιέρωσε ἴσο ἀριθμὸ ποιημάτων και προς τον ἰσχυρὸ πατριάρχη Αθανάσιο; Λαμβάνοντας ὑπόψη τη βιογραφία του πατριάρχη Νίφωνα, οδηγούμαστε σε ἕνα πιθανὸ συμπέρασμα: ο Φιλῆς θεωροῦσε ὅτι εἶχε μεγαλύτερες πιθανότητες να ευεργετηθεῖ ἀπὸ ἕναν πατριάρχη που ἦταν γνωστὴ η ἀγάπη του για ἕναν πολυτελὴ βίο, παρά ἀπὸ ἕναν πατριάρχη αποφασισμένο να πατάξει τη διαφθορά και να φέρει την κάθαρση στην Εκκλησία. Ο Φιλῆς δε διστάζει να ἐπαινέσει και τον Αθανάσιο μέσα ἀπὸ ἕνα ποίημα προς τον αυτοκράτορα, ἐντούτοις θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ὅτι ο ανταγωνισμὸς των λογίων ἦταν μεγαλύτερος ἐπὶ της πατριαρχίας του Νίφωνος. Βέβαια, δεν θα απορρίπταμε και την πιθανότητα ο Νίφων να υπῆρξε λάτρης της ποίησης, σε ἀντίθεση με τον Αθανάσιο, ο οποίος ἦταν λάτρης της ἐνάρετης ζωῆς και δε θα ἐπεδίωκε τον ἐγκωμιασμὸ του.

⁶⁰⁵ Ακριβῶς το ἴδιο φαίνεται να πιστεύει και ο Ανδρόνικος Β΄, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γρηγορά: *Ἱστορία*, Ζ΄, 1, σελ. 215.

Ο πατριάρχης Νίφων Α΄ αλληλογραφούσε με άλλους λόγιους της εποχής, γεγονός που δεν επιβεβαιώνει την άποψη του Γρηγορά περί αγραμματοσύνης του⁶⁰⁶. Για τον λόγο αυτό υποθέτουμε ότι ο Νίφων Α΄ είχε εκτιμήσει δεόντως τα αφιερωμένα προς εκείνον ποιήματα του Φιλή. Συνάμα, η εγγραμματοσύνη του πατριάρχη προσέφερε άπειρες δυνατότητες στον Φιλή να ξεδιπλώσει τις ποιητικές του τεχνικές και να εμπλουτίσει τα ποιήματά του με πρωτότυπες εικόνες, οι οποίες θα ευχαριστούσαν τον πατριάρχη και θα εξασφάλιζαν στον Φιλή παροχές ή ένα επιπλέον χορηγό. Από την άλλη, η απουσία ποιημάτων του Φιλή προς τον πατριάρχη Αθανάσιο δεν τεκμηριώνεται από την έλλειψη κατανόησης των ποιημάτων από τον πατριάρχη, αφού ο Αθανάσιος κάθε άλλο παρά αγράμματος ήταν, αλλά όπως λέχθηκε και πιο πάνω, η απουσία αυτή οφείλεται είτε στην ενάρετη ζωή και στην προσπάθειά του για αναδιαμόρφωση της Εκκλησίας είτε στην απουσία του ανταγωνισμού των λογίων.

4. Ο πατριάρχης στα κείμενα άλλων λογίων της εποχής του Φιλή

Ο Γρηγοράς, στην ιστορία του εκφράζεται θετικά προς το χαρακτήρα και προς τον τρόπο διοίκησης του Αθανασίου Α' (αφού ευχόταν τη μακροημέρευσή του στον πατριαρχικό θρόνο), επαινώντας τη σχέση αυτοκράτορα-πατριάρχη. Όσον αφορά τον Νίφωνα, ο Γρηγοράς τον χαρακτηρίζει μοχθηρό, απερίσκεπτο, ότι είχε χρηματιστεί, αλλά και ότι είχε ανάγει τις τιμές και τη δόξα στις ύψιστες προτεραιότητες του βίου του⁶⁰⁷. Απεναντίας, ο Παχυμέρης, που όχι μόνο αποδοκιμάζει συχνά την αδιαλλαξία του πατριάρχη Αθανασίου, αλλά πιστεύει ότι ακριβώς αυτή η αδιαλλαξία "περιέπλεξε την Εκκλησία σε πολλές περιπέτειες", δείχνει ενοχλημένος από τη σχέση του Αθανασίου με τον αυτοκράτορα, αφήνοντας μάλιστα αιχμές εναντίον του δευτέρου⁶⁰⁸.

Ο πατριάρχης Νίφων είναι αποδέκτης κειμένων και από άλλους λόγιους της εποχής. Ο Νικηφόρος Χούμνος αποστέλλει μια επιστολή προς τον πατριάρχη⁶⁰⁹. Σε αυτήν, παρόλο που δεν προσφωνεί τον πατριάρχη με τίτλους που ο Φιλής είχε χρησιμοποιήσει (δεσπότης, ποιμενάρχης κ.α.), εντούτοις διακρίνουμε κάποιους κοινούς τόπους. Για παράδειγμα, αναφέρεται εκτενώς στη φιλόνηρωτη φύση του, καθώς και στην ιδιότητά του ως τροφίας:

⁶⁰⁶ Αγορίτσας, «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Νίφων Α'», σελ. 237-239.

⁶⁰⁷ Γρηγοράς, *Ιστορία*, Τόμος Ι, σελ. 428, αράδα 5.

⁶⁰⁸ Γεωργιάδου, *Η εικόνα της αυτοκρατορικής εξουσίας και η ιδεολογία της βυζαντινής ιστοριογραφίας*, σελ. 120.

⁶⁰⁹ Jean François Boissonade (επιμ.), *Νικηφόρου τοῦ Χούμνου ἐπιστολαί*, Anecdota Nova Paris, 1844 (επανέκδοση 1962), Επιστολή CLXXII.

Ἄλλ', ὅπερ ἔφην, σὺ μόνος ἐπιστάς, ὁ μόνος καὶ δροσίζειν δεδυνημένος, τὰς χεῖρας ἐπάρας, εὐλόγησον, καὶ τὰ σπέρματα τὰδε καὶ τοὺς καρπούς χρηστότητος μετέχοντα δεῖξον, καὶ πλήρωσον τὴν σὴν θείαν καὶ ἱερὰν χεῖρα δραγμάτων ἀπὸ καρπῶν ἡμετέρων, μὴ μόνον εἰς τροφήν ἐνταῦθα ψυχῶν ἡμῶν, ἀλλὰ κάκεῖσε θησαυριζομένην καὶ μὴ ποτε λείπουσιν.

Μετάφραση: Ἀλλά, ὅπως εἶπα, εσύ εἶσαι ὁ μόνος που γνωρίζει, ὁ μόνος που μπορεῖ νὰ δροσίζει, τὰ χέρια αφοῦ σηκώσεις, εὐλόγησε καὶ δεῖξε τοὺς σπόρους αὐτοὺς καὶ τοὺς καρπούς νὰ μετέχουν στὴν κοινὴ ωφέλεια, καὶ γέμισε τὸ θεῖο καὶ ἱερό σου χέρι με σοδεῖές ἀπὸ τοὺς δικούς μας καρπούς, ὄχι μόνο γιὰ τροφὴ τῶν ψυχῶν μας ἐδῶ, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ ἐκεῖ (ενν. παράδεισος) νὰ διαφυλαχθεῖ καὶ ποτέ νὰ μὴν εξαντληθεῖ.

Ὁ Θωμᾶς Μάγιστρος, συντάσσει ἕναν προσφωνητικὸ λόγο πρὸς τὸν πατριάρχη Νίφωνα⁶¹⁰. Ἀνάμεσα στα ἄλλα, ἐπαναλαμβάνει τὴ φιλανθρωπία του, τὴν παροχὴ βοήθειας στους καταπονημένους, ἀλλὰ καὶ τὴν ομόνοια που ἔφερε στὴν Ἐκκλησία:

καὶ συσσίτια πενήτων ὑπὲρ τὴν χρεῖαν, καὶ χρεῶν ἀτόπων ἀποκοπᾶς, καὶ δεσμωτῶν λύσιν, καὶ εἰρκτῶν ἄφεσιν, καὶ τὰς ἐν τοῖς νοσοῦσι παραμυθίας, καὶ τὴν τῶν ξένων ὑποδοχὴν καὶ φιλανθρωπίαν, καὶ πόλλ' ἕτερα, καὶ τὸ μέγιστον τοὺς ἐκ πολλοῦ μὲν ἱερῶς στασιάζοντας, ἄρτι δὲ νενευκότας, καὶ προσδοκωμένους αὐτίκα μάλα τιμήσειν ὁμόνοιαν

Μετάφραση: καὶ συσσίτια φτωχῶν περισσότερο ἀπὸ ὅσα χρειάζονταν καὶ ἀποκοπῆς ἀδίκων χρεῶν, καὶ ἀπελευθέρωση φυλακισμένων, καὶ ἀνοίγματα τῶν φυλακῶν, καὶ παρηγοριές σε αὐτοὺς που νοσοῦν, καὶ τὴ φιλοξενία τῶν ξένων καὶ φιλανθρωπία, καὶ πολλὰ ἄλλα, καὶ τὸ μεγαλύτερο, αὐτοὺς που ἀπὸ τὴ μία στασίασαν γιὰ πολὺ καιρὸ ἀπὸ τὰ ἱερά, τώρα πια ἔχουν σκύψει τὸ κεφάλι (υποχώρησαν), καὶ ἀναμένουν ἀπὸ αὐτοῦς ὅτι θὰ τιμήσουν ἀμέσως σε μεγάλο βαθμὸ τὴν ομόνοια.

Ἐντύπωση προκαλεῖ, ἡ ἀπουσία τοῦ πατριάρχη Ἀθανάσιου ἀπὸ ποιήματα ἢ ρητορικὰ κείμενα, ἄλλων λογίων τῆς ἐποχῆς. Τὸ ὄνομά του ἐντοπίζεται κυρίως στὶς ἱστορίες τοῦ Παχυμέρη καὶ τοῦ Γρηγορά, ὅπως ἔχει ἀναλυθεῖ πιο πάνω. Ἐπίσης, υπάρχουν κάποιες ἐπιστολές, με ἀποδέκτες ἄλλους πατριάρχες τῆς ἐξετασθείσας περιόδου. Μία ἀπὸ αὐτές εἶναι τοῦ Θεόδωρου Ὑρτακηνοῦ πρὸς τὸν πατριάρχη Ἰωάννη Γλυκὺ⁶¹¹, ὁ ὁποῖος γράφει μιὰ ἐπιστολὴ μετὰ ἀπὸ συνάντηση που εἶχε με τὸν πατριάρχη Γλυκὺ.

⁶¹⁰ Θωμᾶς Μάγιστρος, "Oratio gratulatoria oecumenico patriarchae Niphoni" στο: J.-P. Migne (ἐπιμ.), *Patrologiae cursus completus (series Graeca) (MPG) 145*, Migne, Παρίσι 1857-1866, στήλη 396.

⁶¹¹ Georgios Fatouros and Apostolos Karpozilos (ἐπιμ.), *The letters of Theodoros Hyrtakenos: Greek Text, Translation, and Commentary*, Ἐκδόσεις Κανάκη, Ἀθήνα 2017, ἐπιστολὴ 3.

Από αυτήν την επιστολή θα μπορούσαμε να απομονώσουμε τους χαρακτηρισμούς που προσδίδει στον Γλυκύ, χαρακτηρισμοί επικεντρωμένοι στην οικουμενικότητα της ιερατικής του εξουσίας, στη φιλανθρωπία και στη μεγαλοψυχία του: *παναγιώτατε δέσποτά μου και τῆς οἰκουμένης κοινὲ πατριάρχα, πατριαρχικὴ μεγαλόνοια, ὅτι μὴ ὄστις τὸ πατριαρχικὸν οὐκ εἰδῶς ἔστι φιλάνθρωπον;*

5. Εκκλησιαστική εξουσία εναντίον κοσμικής εξουσίας

Αφού λοιπόν έχουμε εξετάσει όλα τα ποιήματα του Μανουήλ Φιλή προς τον πατριάρχη και αφού έχουν εξεταστεί κατά πλειοψηφία τα ποιήματά του προς τον αυτοκράτορα, είναι ενδιαφέρον να συγκρίνουμε τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζει ο Φιλής τα δύο αυτά σημαίνοντα πρόσωπα της αυτοκρατορίας.

Ο Φιλής, όσον αφορά τον αυτοκράτορα, δεν ξεφεύγει και πολύ από τις προκαθορισμένες, εδώ και αιώνες, παραμέτρους της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, όμως θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε και καινοτομίες. Μνημονεύονται πολιτικά κατορθώματά του με έμφαση στη στρατιωτική αρετή και γενναιότητα, για αυτό και εμφανίζονται εικόνες όπως ο αυτοκράτορας κυνηγός. Επίσης, τονίζονται και οι διοικητικές ικανότητες του αυτοκράτορα, οι οποίες είναι απαραίτητες για την εύρυθμη και αποτελεσματική λειτουργία του κράτους, όπως για παράδειγμα τη φορολογική πολιτική και την ίση απόδοση δικαιοσύνης απέναντι σε όλους τους υπηκόους. Εκείνο που παρατηρούμε στα εξεταζόμενα ποιήματα είναι ότι ο αυτοκράτορας παρουσιάζεται με τις ιδιότητες που χαρακτηρίζουν κάθε ιδανικό αυτοκράτορα: πατρική στοργή για τους υπηκόους του, φιλευσπλαχνία (αυτοκράτορας-γεωργός), δικαιοσύνη και ευσέβεια, σεμνότητα, επιβλητικότητα, αποτελεσματικότητα στον στρατιωτικό τομέα, γενναιότητα, σύνεση και μόρφωση (φιλόσοφος-βασιλεύς). Εκείνο που έχει αλλάξει είναι οι εικόνες με τις οποίες ο Φιλής μεταφέρει αυτά τα χαρακτηριστικά, καθώς κάποιες αποτελούν την προσωπική του σφραγίδα: γαλακτοτρόφος και κυνηγός.

Από την άλλη μεριά, ο Φιλής παρουσιάζει τον πατριάρχη να φέρει όμοια χαρακτηριστικά με τον αυτοκράτορα. Ο πατριάρχης είναι πράος, η ήρεμη μορφή, ο φιλάνθρωπος, ο οποίος προσφέρει τροφή, στέγη και διάφορα άλλα αγαθά στους καταπονημένους, ο δυνατός, ο γίγαντας, που εξολοθρεύει τους εχθρούς της Εκκλησίας. Επίσης, χρησιμοποιείται η εικόνα του γιατρού, που θεραπεύει τις νόσους των κατατρεγμένων από τη μοίρα ανθρώπων, αλλά και η εικόνα του σοφού, τον οποίο θα θαύμαζε ακόμη και ο Πλάτωνας. Σημαντικό να αναφέρουμε ότι μνημονεύεται ο πατριάρχης σαν ήλιος και σωτήρας της οικουμένης, αλλά και σαν άριστος χειριστής

της αρμονίας, όπως ακριβώς ο Ορφέας. Παρατηρούμε επομένως, ότι ο Φιλής δε διστάζει να εντάξει στα ποιήματά του και να περιγράψει τον πατριάρχη με εικόνες και χαρακτηριστικά που είχε αποδώσει και στον αυτοκράτορα. Μάλιστα, όπως αναλύσαμε πιο πάνω, ενσωματώνει σε ένα ποίημά του προς τον αυτοκράτορα εκτενή αναφορά προς τον πατριάρχη⁶¹².

Μέχρι την εποχή των Κομνηνών ο πατριάρχης παρουσιάζεται ως καθοδηγητής ψυχών που καθοδηγεί τους πιστούς και αντιτίθεται στους εχθρούς της πίστης. Οι εγκωμιαστές του πατριάρχη, μέχρι την Κομνηνεία εποχή, παρομοίαζαν τον πατριάρχη μόνο με μορφές της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης⁶¹³. Βέβαια, η ύπαρξη των εγκωμίων αυτών δεν υποδηλώνει οποιαδήποτε ανύψωση του πατριάρχη ή αντιπαράθεσή του με τον αυτοκράτορα⁶¹⁴. Ο εγκωμιασμός του πατριάρχη μέσα από τα ποιήματα του Φιλή φαίνεται να διαφοροποιείται. Ο Φιλής δε χρησιμοποιεί μόνο πρόσωπα της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, προκειμένου να εγκωμιάσει τον αυτοκράτορα, αλλά και πρόσωπα της αρχαιότητας. Επίσης, η παράλληλη χρήση παρόμοιων προσώπων για τον εγκωμιασμό του αυτοκράτορα -γεγονός που δεν παρατηρήθηκε σε προηγούμενες περιόδους- καταδεικνύει την απαρχή μιας αναβάθμισης του θέσης του πατριάρχη.

Επομένως, η εκκλησιαστική ιδεολογία, στα τέλη του 13^{ου} και αρχές του 14^{ου} αιώνα, όπως καταδεικνύει η ποίηση του Φιλή, μπορεί να προσδιοριστεί με βάση τις εξής κατευθυντήριες γραμμές:

- α) ο πατριάρχης είναι ο φορέας της θείας χάριτος, την οποία μεταφέρει στον αυτοκράτορα, ενώ προηγουμένως υπήρχε η άποψη της απευθείας ένωσης θεού και αυτοκράτορα.
- β) ο πατριάρχης έχει φιλόφρωνη φύση, βρίσκεται στο πλευρό των φτωχών και πονεμένων ανθρώπων.
- γ) ο πατριάρχης είναι σοφός και πράος. Ο συνδυασμός αυτός μόνο βοηθητικός είναι για τον λαό, αφού εργάζεται για την πρόοδο του λαού.
- δ) ο πατριάρχης είναι ο γίγαντας της Εκκλησίας, αφού είναι ο «ηγεμόνας» της χριστιανοσύνης, ακόμα και της δυτικής, όπως ήθελαν να πιστεύουν ακόμα οι Βυζαντινοί.

⁶¹² P.14, στίχοι 241-249.

⁶¹³ Marina Loukaki, «L'image littéraire du patriarche de Constantinople chez les rhéteurs byzantins», στο Michael Grünbart, Lutz Rickelt, Martin Marko Vučetič (επιμ.), *Zwei Sonnen am Goldenen Horn? Kaiserliche und patriarchale Macht im byzantinischen Mittelalter*. Akten der Internationalen Tagung vom 3. bis 5. November 2010, Teilband I, [Byzantinistische Studien und Texte 3], Μίνστερ 2011, σελ. 65-78, σελ. 76.

⁶¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 77.

ε) ο πατριάρχης διατηρεί την αρμονία στις τάξεις της Εκκλησίας, απομακρύνει τις έριδες και οδηγεί το σκάφος της σε ατάραχα νερά.

Όλα αυτά οδηγούν στο συμπέρασμα ότι: η εκκλησιαστική εξουσία είχε αρχίσει να παίρνει την ανιούσα και οι λόγιοι είχαν αρχίσει να δίνουν στον πατριάρχη τη θέση του αποδυναμωμένου πλέον αυτοκράτορα⁶¹⁵. Ο πατριάρχης είχε επίσης την οικονομική δύναμη να χορηγήσει τους λόγιους και ίσως η συνειδητοποίηση εκ μέρους τους της εξουσίας που κατείχε ο πατριάρχης σε όλο τον ορθόδοξο κόσμο και όχι σε ένα περιορισμένο πλέον κομμάτι, να ενέτεινε την κατεύθυνση αυτή.

Ο Φιλής φαίνεται να θεωρεί ο πατριάρχης είχε τη δυνατότητα να του προσφέρει βοήθεια, όπως ακριβώς και ο αυτοκράτορας. Τους αντιμετωπίζει με τον ίδιο τρόπο, όσον αφορά την παροχή οικονομικής ή άλλης βοήθειας. Συνάμα, θεωρεί ότι και οι δυο είναι σε θέση, κάνοντας χρήση της φιλόδοξης φύσης τους, να απομακρύνουν τις δυσχέρειες από τη ζωή των υπηκόων τους.

Θα πρέπει επίσης να παρατηρήσουμε ότι ο αυτοκράτορας δεν παρομοιάζεται πλέον ως μιμητής του Χριστού και ούτε σχετίζεται τόσο πολύ η άσκηση της εξουσίας του με εκείνη του θεού⁶¹⁶. Από όλα τα ποιήματα προς τον αυτοκράτορα, μόνο μια φορά αναφέρεται ο Φιλής στον αυτοκράτορα ως μιμητή Χριστού⁶¹⁷. Το γεγονός αυτό έρχεται να επιβεβαιώσει και η βυζαντινή τέχνη. Κατά την Παλαιολόγεια περίοδο υπήρξε η τάση να απεικονίζεται ο Χριστός ως Μέγας Αρχιερέας και Βασιλιάς των Βασιλιάδων, τάση η οποία ξεκάθαρα υπονοεί την ένωση των δύο εξουσιών στην «κεφαλή» της Εκκλησίας⁶¹⁸.

Ακόμη, ίσως μαρτυρεί μια προσπάθεια απαγκίστρωσης του αυτοκράτορα από την επιρροή του πατριάρχη, ιδιαίτερα μετά την ανάληψη της πατριαρχίας από τον Αθανάσιο. Η απεμπλοκή από το πατριαρχείο -όχι βέβαια και από την Εκκλησία- ξεκίνησε να υπάρχει ως ένα πολιτικό στοίχημα για τη δυναστεία των Παλαιολόγων, το οποίο επιβεβαιώνεται με τον ξεκάθαρο πλέον ιδεολογικό προσανατολισμό των αυτοκρατόρων, μέσω των λογίων που έγραφαν για αυτούς⁶¹⁹.

⁶¹⁵ Peter Guran, *From Empire to Church and Back*, RESEE 44 (2006), σελ. 59-69, 67.

⁶¹⁶ Το ίδιο παρατηρεί και ο Peter Guran, στο *ίδιο*, σελ. 67.

⁶¹⁷ F.93, στίχος 12: Χριστού μιμητά τοῦ περὶ πάντας πράου; / Διψῶ, βασιλεῦ, καὶ περικέχηνά σε.

⁶¹⁸ Κωνσταντίνος Βαφειάδης, "Sacerdotium and Imperium in Late Byzantium" στο *NIS / VIZANTIJA* 19 σελ. 55-87, 78. Υποστηρίζεται ότι μετά την υιοθέτηση φιλοδυτικών πολιτικών από τον αυτοκράτορα, ενισχύθηκε η θέση του πατριάρχη έναντι του αυτοκράτορα. Έτσι, επηρεάστηκαν και οι εκκλησιαστικές τοιχογραφίες. (Στο *ίδιο*, σελ. 85).

⁶¹⁹ Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή Οικονόμος*, σελ. 198.

Ωστόσο, ο Φιλής φαίνεται να προωθεί ένα κοινό προσανατολισμό όσον αφορά την παιδεία τόσο του αυτοκράτορα όσο και του πατριάρχη. Αυτό το εξακριβώνει κανείς από την προβολή των ιδεών του Πλάτωνα μέσα από τα ποιήματά του. Αμφότεροι, αυτοκράτορας και πατριάρχης είναι πρότυπα εξουσίας. Ο αυτοκράτορας είναι πρότυπο κοσμικής εξουσίας και ο πατριάρχης πρότυπο εκκλησιαστικής εξουσίας. Έτσι, ο Φιλής τονίζει κάτι κοινό μεταξύ των δυο ανδρών: τη συμπόρευσή τους με τις φιλοσοφικές ιδέες του Πλάτωνα. Ίσως ο Φιλής ευελπιστούσε σε συνεργασία των δυο ανδρών, που κατείχαν κοινές πλατωνικές αρετές, ώστε να μακροημερεύσει το κράτος και να σωθεί μπροστά στα αναφυόμενα προβλήματα.

Η δυναστεία των Παλαιολόγων είχε ξεκινήσει με τους χειρότερους οίκους, όσον αφορά βέβαια τις σχέσεις της με την Εκκλησία. Η αρχική εμμονή του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου για ένωση των Εκκλησιών και η σφοδρή αντίδραση που συνάντησε, παρακάμφθηκε όταν στον θρόνο ανέβηκε ο γιος του Ανδρόνικος ο Β΄. Όμως, και ο γιος του είχε να αποτινάξει το βδέλυγμα του ενωτικού που κληρονόμησε από τον πατέρα του, αλλά ταυτοχρόνως να εξομαλύνει την κατάσταση στην Εκκλησία, η οποία ταλανιζόταν από έριδες. Λίγο ή πολύ, όλα αυτά είναι γνωστά. Εντούτοις, θεωρώ σημαντική μια τέτοια περίληψη της σχέσης Εκκλησίας και αυτοκράτορα, ώστε να υποστηρίξω την άποψη για επιθυμία απαγκίστρωσης του αυτοκράτορα από τον πατριάρχη. Ο αυτοκράτορας γνώριζε τη σύνδεση του λαού με την Εκκλησία, για αυτό δεν ήθελε να απομακρυνθεί από την Εκκλησία, αλλά να περιορίσει τον λόγο του πατριάρχη αποκλειστικά και μόνο στα εκκλησιαστικά πράγματα. Πάντως, η προσωπικότητα του πατριάρχη Αθανασίου και η επιρροή που άσκησε στον λαό, συνέβαλαν στην εδραίωση της πατριαρχικής εξουσίας και του κύρους, αλλά και στην επιβίωσή της ως θρησκευτικός και εθνικός «φάρος», όταν πλέον η αυτοκρατορία είχε καταρρεύσει⁶²⁰.

Καταληκτικά, ο Φιλής, ως λόγιος της εποχής του, ήταν σε θέση να αντιλαμβάνεται τις μεταβολές των κοινωνικών πραγματικοτήτων και να προσαρμόζεται σε αυτές. Επειδή ανήκε σε μια ελίτ λογίων που όφειλε την επιβίωσή της στην ύπαρξη χορηγών, ο αυτοκράτορας ως μόνος χορηγός δεν ήταν αρκετός, αφού γύρω του είχε συσσωρευτεί ένας μεγάλος αριθμός λογίων, που αναζητούσε ομοίως την οικονομική αυτή πατρωνία. Ο αριθμός των ποιημάτων προς τον πατριάρχη είναι σαφώς μικρότερος από τον αριθμό των ποιημάτων προς τον αυτοκράτορα, όμως θεωρώ ότι

⁶²⁰ Boojamra, *Church Reform in the Late Byzantine Empire*, σελ. 222.

είχε αρχίσει να εμφανίζεται μια τάση, ήδη από την περίοδο της πρώιμης Παλαιολόγειας περιόδου, σύμφωνα με την οποία η εκκλησιαστική πολιτική γινόταν ανεξάρτητη από την αυτοκρατορική πολιτική⁶²¹. Επομένως, είναι δικαιολογημένη η στροφή του Φιλή προς τον πατριάρχη και τον έπαινο της εκκλησιαστικής ιδεολογίας και πολιτικής.

⁶²¹ Ο Βαφειάδης υποστηρίζει ότι υπήρχε μια οργανωμένη προσπάθεια - μέσα από εκκλησιαστικές τοιχογραφίες- προώθησης αυτής της αντίληψης περί ανεξάρτητης εκκλησιαστικής πολιτικής και ενίσχυσης της πατριαρχικής θέσης. "Sacerdotium and Imperium in Late Byzantium", σελ. 85.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι δυσοίωνες ιστορικές μαρτυρίες της εποχής του Μανουήλ Φιλή, σχετικά με την τύχη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ήταν αισθητές τόσο από τους ίδιους τους αυτοκράτορες, όσο και από την αριστοκρατία και τον απλό λαό. Ο εγκωμιαστικός τόνος και η τόσο ευνοϊκή στάση απέναντι στους πρώτους Παλαιολόγους που εντοπίζει κανείς μέσα στα ποιήματα του Φιλή προς τον αυτοκράτορα μάς αναγκάζει να διερευνήσουμε τους λόγους ύπαρξης μιας τέτοιας στάσης.

Όπως διαπιστώσαμε στο κύριο μέρος της εργασίας, ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος δεν θεωρείτο ανίκανος αυτοκράτορας και διέθετε υψηλή μόρφωση με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις επιστήμες και τη φιλολογία. Εντούτοις, οι εσωτερικές και εξωτερικές απειλές που αντιμετώπιζε το κράτος εκείνη την εποχή και τα χρόνια προβλήματά του ήταν σχεδόν αδύνατο να απαμβλυνθούν, πολύ περισσότερο αν συνυπολογίσουμε τη διαμάχη των κύκλων της αριστοκρατίας για την κατάληψη της εξουσίας. Στα θετικά της βασιλείας του θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την προσπάθειά του για εξυγίανση της δικαιοσύνης και τη φορολόγηση του πλούτου της αριστοκρατίας, που οδήγησε βέβαια στην ανοιχτή σύγκρουση με τον εγγονό του Ανδρόνικο Γ΄⁶²². Στα αρνητικά, καταλυτική για την τύχη της αυτοκρατορίας ήταν η απόφαση για διάλυση του στρατού και του στόλου και η πρόσληψη της Καταλανικής Εταιρείας, που οδήγησε σε απώλεια εδαφών και «απόβαση» των Τούρκων στη Θράκη.

Ο Ανδρόνικος Β΄ αντιμετώπισε τους υπηκόους του με ηπιότητα και πραότητα, χαρακτηρισμοί εμφανείς σε πολλά από τα ποιήματα του Φιλή. Επέλεξε τη «μέση οδό» στην επίλυση των ζητημάτων και περιέβαλε με αγάπη και φιλόανθρωπα αισθήματα τους υπηκόους του. Η φιλανθρωπία του τονίζεται ιδιαίτερα στα ποιήματα, όπως βέβαια και η σοφία του, αρετή την οποία οφείλει να χρησιμοποιήσει για το καλό της αυτοκρατορίας. Παρατηρούμε δηλαδή ότι στην περίπτωση του Ανδρόνικου Β΄ δίδεται έμφαση σε αρετές καθαρά αντιπολεμικές και φιλειρηνικές. Οι πολεμικές του ικανότητες δεν απουσιάζουν βέβαια από τα εγκωμιαστικά ποιήματα, όμως εκ των πραγμάτων και

⁶²² Ο Ανδρόνικος Γ΄ υποστηριζόταν από τη δυσареστημένη, από τη φορολόγηση αυτή, αριστοκρατία και μάλιστα υποσχέθηκε ανάκληση των φόρων αυτών, εάν αναλάμβανε την εξουσία. Βλέπε σχετικά και το ποίημα του Φιλή προς τον Ανδρόνικο Γ΄: Μανουήλ Γεδεών, "Ιστορικά ποιήματα Μανουήλ Φιλή", *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 3, Κωνσταντινούπολη (1882-1883), σελ. 215-220.

με βάση τις ιστορικές μαρτυρίες δεν φαίνονται να στηρίζονται στην πραγματικότητα, αφού η βασιλεία του ήταν μεστή στρατιωτικών αποτυχιών. Επομένως, η παρουσίαση του Ανδρόνικου Β΄ ως αφοσιωμένου στρατηγού-αυτοκράτορα μέσα από τις εικόνες του γίγαντα και του θεριστή, που πέτυχε πανηγυρικά την εξολόθρευση και την ταπείνωση των Τούρκων, αποτελεί αντίδραση στην αποτυχία του να προβάλει αντίσταση και να «κτίσει» ανάχωμα στη συνεχιζόμενη προέλαση των Τούρκων στη Μικρά Ασία. Οι λόγιοι της εποχής είχαν εντεταλμένο στόχο να προωθήσουν αυτή την εικόνα, ώστε να εδραιώσει τη σταθερότητα της εξουσίας του στην Μικρά Ασία και να αποτρέψει αποσχιστικές τάσεις.

Πέρα από τα στοιχεία αυτά, τα ποιήματα του Φιλή μοιάζουν σαν μια προσπάθεια προσδιορισμού του ιδανικού αυτοκράτορα, αφού παρελαύνουν στοιχεία τόσο της πάγιας αυτοκρατορικής ιδεολογίας όσο και καινοτόμα (γαλακτοτρόφος). Ποια ανάγκη ώθησε τη δημιουργία αυτών των καινοτόμων στοιχείων; Μέσα στα ποιήματα καθρεφτίζεται η κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητα της εποχής. Ο Φιλής προτιμούσε μια αυτοκρατορική εξουσία με κοινωνική ευαισθησία, ενδιαφέρον για την ευημερία των υπηκόων, αλλά ταυτόχρονα αμείλικτη απέναντι στην αδικία και την προέλαση των ξένων δυνάμεων. Όλα αυτά συγκεντρώνονται γύρω από την έννοια ενός φιλόσοφου-αυτοκράτορα, η οποία ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του Ανδρόνικου Β΄. Ο Φιλής ίσως ευελπιστούσε ότι με την καθοδήγηση ενός φιλόσοφου-αυτοκράτορα η αυτοκρατορία θα απέκρουε την επερχόμενη κατάρρευση.

Η άποψη αυτή φαίνεται να μεταβάλλεται, αν λάβουμε υπόψη τα ποιήματα του Φιλή προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄. Στα ποιήματα αυτά εγκωμιάζονται πολεμικά χαρακτηριστικά του αυτοκράτορα και παρουσιάζεται ως ένας σπουδαίος στρατηγός-αυτοκράτορας. Ο Φιλής ανάγει τη συνήθεια του κυνηγιού από ανώφελη δραστηριότητα σε επιτακτική, αφού προετοιμάζει τον αυτοκράτορα εν καιρώ ειρήνης για πολεμικές συγκρούσεις. Ο εγγονός του Ανδρόνικου Β΄ προωθείτο ως εκείνος που θα αναγεννούσε τις παλαιές δόξες της αυτοκρατορίας και ως η ελπίδα για αναστήλωσή της. Δεν προκαλεί έκπληξη η σαφής έμφαση της αυτοκρατορικής προπαγάνδας προς τις στρατιωτικές αρετές του αυτοκράτορα, αφού ο κλοιός γύρω από το κράτος στένευε όλο και περισσότερο. Αντιθέτως, στα ποιήματα προς τον Ανδρόνικο Β΄ εντοπίζει μεν κανείς εικόνες στρατιωτικών αρετών, αλλά οι εικόνες που κυριαρχούν είναι εκείνες των πνευματικών αρετών. Άρα, ο Φιλής από τη μια προσαρμόστηκε στα χαρακτηριστικά του κάθε αυτοκράτορα, διατηρώντας με αυτό τον τρόπο μια μορφή αλήθειας στα

γραφόμενά του, από την άλλη ενίσχυσε εκείνα τα χαρακτηριστικά που υπολείπονται στον εκάστοτε αυτοκράτορα.

Βέβαια, εμφανής είναι και η σημασία που προσδίδει ο Φιλής στο άλλο αίτιο της βαθμιαίας κατάρρευσης του κράτους: την οικονομία. Θα λέγαμε ότι με ένα άκρως έντονο ύφος και εικονοποιία, ο Φιλής επικαλείται τη φιλανθρωπία του αυτοκράτορα για παροχή τροφής, ώστε να υπερκεράσει τον λιμό. Ο αυτοκράτορας (κυρίως ο Ανδρόνικος Β΄) παρουσιάζεται να έχει στήθος και να τρέφει τους υπηκόους του, να φέρει δρεπάνι και να συλλέγει τη σπορά για τους πεινασμένους, να είναι Νείλος και να παρέχει πλουσιοπάροχες σοδειές. Στο κύριο μέρος της εργασίας αυτής σημειώσαμε ότι ο επαίτης ποιητής αποτελεί τόπο, όμως η φτώχεια και η ανέχεια δεν απείχε καθόλου από την πραγματικότητα της εποχής (βλ. λιμός 1306).

Συνεπώς, μέσα από την ανάλυση και την ερμηνεία των εικόνων με τις οποίες εμφανίζεται στα ποιήματα του Φιλή ο αυτοκράτορας, πήραμε μια εικόνα της κοινής γραμμής που ακολουθούσαν οι λόγιοι της πρώιμης Παλαιολόγειας εποχής. Η κοινή αυτή γραμμή δεν είναι άσχετη, όπως αναδείχθηκε, με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής, η οποία απαιτούσε έναν φιλάνθρωπο, ανδρείο και σοφό αυτοκράτορα, ικανό να διαδώσει και να αναστηλώσει την αυτοκρατορία.

Κατά την εξέταση των ποιημάτων του Φιλή προς τον πατριάρχη δε διαπιστώσαμε ιδιαίτερη διαφοροποίηση ως προς τις εικόνες που χρησιμοποιήθηκαν για τον εγκωμιασμό του αυτοκράτορα. Οι αρχές του 14^{ου} αιώνα αποτελούν ίσως ένα κομβικό σημείο, από όπου σταδιακά οδήγησαν στην αναβάθμιση της θέσης του πατριάρχη. Ίσως η ανάγκη για χορηγούς, ίσως η όντως αναβάθμιση του πατριαρχικού κύρους να ώθησε τον Φιλή στη χρήση παρόμοιων πρωτότυπων εικόνων με εκείνες των αυτοκρατορικών ποιημάτων.

Τα κοινά χαρακτηριστικά και οι κοινές εικόνες που αποδίδονται τόσο στον αυτοκράτορα όσο και στον πατριάρχη, αλλά και σε άλλες επιφανείς προσωπικότητες, αναδεικνύουν ταυτόχρονα και την ποιητική ταυτότητα του ποιητή. Αποτελούν δηλαδή την ποιητική υπογραφή του Μανουήλ Φιλή, αφού διαβάζοντας κανείς τα ποιήματα αυτά θα τα συσχέτιζε αμέσως με τον συγγραφέα τους. Όλοι οι συγγραφείς, όπως και ο Φιλής, επαναλαμβάνονται. Αυτό είναι σε κάποιο βαθμό και εκείνο που χαρακτηρίζει τους επιτυχημένους συγγραφείς - η επανάληψη διαφορετικών μοτίβων, φράσεων,

στίχων και λέξεων που κάνουν το στυλ τους αναγνωρίσιμο στους αναγνώστες τους⁶²³. Η εικόνα του κυνηγού, του γεωργού, του γαλακτοτρόφου, του Ορφέα αποτελούν αυτό που θα λέγαμε στις μέρες μας πνευματική ιδιοκτησία του Μανουήλ Φιλή και δε θα φαινόταν καθόλου παράξενο στους αναγνώστες του όταν θα τα διάβαζαν, αλλά αντιθέτως θα καταλάβαιναν αμέσως ότι πρόκειται για μια ποιητική σύνθεση του Φιλή. Συνεπώς, μέσα από τα ποιήματα του Φιλή δεν αντλούμε πληροφορίες μόνο για την αυτοκρατορική ιδεολογία, αλλά ταυτόχρονα για την ποιητική στρατηγική του δημιουργού τους.

Ένας από τους αρχικούς στόχους αυτής της μελέτης ήταν και μια πρώτη προσπάθεια εξέτασης της γλώσσας του Φιλή. Θεωρώ ότι έχουμε πετύχει τον στόχο μας αυτό, ως εκ τούτου η προσπάθεια αυτή αποτελεί μόνο την αρχή ενός μεγαλύτερου εγχειρήματος. Όπως έχει αναλυθεί στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Φιλής είναι μια προσεγμένη *Κοινή*, μια γλώσσα «υβριδική», με αρχαίζοντα στοιχεία. Για να φτάσουμε σε αυτή τη διαπίστωση, έχουν εξεταστεί για πρώτη φορά το λεξιλόγιο, η χρήση των χρόνων, η χρήση των προθέσεων και των μορίων, αλλά και η χρήση της μετοχής. Η εξέταση των πιο πάνω γλωσσικών στοιχείων έχει φέρει στο προσκήνιο τους διάφορους γλωσσικούς μηχανισμούς με τους οποίους ο ποιητής οργανώνει τον στίχο του. Οι μηχανισμοί αυτοί είναι όλοι αλληλένδετοι και σχετίζονται με την προσπάθεια του ποιητή να διατηρήσει το μέτρο και την προσωδία. Είμαι απόλυτα ικανοποιημένος από τα αποτελέσματα, όμως θα ήταν ενδιαφέρουσα μια πιο ενδελεχής ανάλυση των ειδικών πτυχών της γλώσσας του πολυγραφότατου αυτού ποιητή.

Καταληκτικά, τα ποιήματα του Φιλή προς τον αυτοκράτορα περιέχουν όλα τα «κλισέ» χαρακτηριστικά και τους κοινούς τόπους που συναντά κανείς σε παρόμοιου είδους ποιήματα. Ταυτόχρονα όμως ο Φιλής δε θέλησε να παραμείνει στα τετριμμένα και επέλεξε να χρησιμοποιήσει την ποιητική του μαεστρία, ώστε να διαφοροποιηθεί και συνάμα να εντυπωσιάσει με τις καινοτόμες εικόνες του. Η σκέψη του Φιλή, όπως είδαμε, διαμορφώνεται με βάση τα πραγματικά γεγονότα της εποχής του, αφού δεν μένει αμέτοχος και αποτυπώνει τις ανησυχίες του μέσα στα ποιήματά του. Αναμφίβολα, τα χαρακτηριστικά αυτά δεν περάσαν απαρατήρητα και δίκαια θεωρείται ένας από τους πιο αναγνωρισμένους λογίους της εποχής του.

⁶²³ Είναι ακριβώς αυτό που υποστηρίζει η Nilsson για το συγγραφικό έργο του Μανασσή: Ingela Nilsson, *Writer and Occasion in Twelfth-Century Byzantium. The Authorial Voice of Constantine Manasses*. Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2020, σελ. 142-143.

ΧΑΡΑ ΛΑΜΠΡΟΣ ΜΟΔΕΣΤΟΥ

Βιβλιογραφικές Βραχυγραφίες

- AG : *Anecdota graeca e codicibus regijs. 5 vols.* Jean François Boissonade (εκδ.), (Παρίσι, 1829–1833, επανέκδοση Χιλντεσχάιμ:1962)
- AHR *American Historical Review*
- BCH: *Bulletin de Correspondance Hellénique*
- BF: *Byzantinische Forschungen*
- BMGS: *Byzantine and Modern Greek Studies*
- BZ : *Byzantinische Zeitschrift*
- ByzSlav: *Byzantinoslavica*
- CFHB: *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*
- CSHB: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*
- DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
- EEBS: *Έπιτηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*
- EIE - IBE: *Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών - Ίνστιτούτο Βυζαντινών Έρευνών*
- JÖB: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
- Lampe: G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, τ. 1-5, Οξφόρδη 1961-1965.
- LBG: Erich Trapp, *Lexikon zur byzantinischen Gräzität, besonders des 9.–12. Jahrhunderts*, Τόμοι 1-7, 1994-2020
- LSJ: H.G. Liddel & R. Scott (εκδ.), *A Greek-English Lexicon*, Νέα Υόρκη, 1843, 8^η Έκδοση, 1882
- NE: *Νέος Ελληνομνήμων*
- ODB: A.P. Kazhdan κ.ά., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 1-3, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991
- PG: *Patrologiae cursus completus. Series Graeca.*

- PLP:* Erich Trapp , Rainer Walther, και Hans-Veit Beyer
Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit. Verlag der
Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 1976
- REB:* *Revue des études byzantines*
- RESEE :* *Revue des études sud-est européennes*
- TLG :* *Thesaurus Linguae Graecae* (<http://stephanus.tlg.uci.edu/>)
- WSt:* *Wiener Studien*
- WZ:* *Wissenschaftliche Zeitschrift*

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς πηγές

Μανουήλ Φιλής

Miller Emmanuel (επιμ.), *Manuelis Philae Carmina*, Παρίσι 1855-1857, Τόμοι I-II.

Lehrs Franz Siegfried / Johann Friedrich Dübner (εκδ.), «Περὶ ἐλέφαντος», *Poetae bucolici et didactici. Manuelis Philae versus iambici de proprietate animalium*. Παρίσι 1846, σελ. 49-56.

Lehrs Franz Siegfried / Johann Friedrich Dübner (εκδ.), «Εἰς τὸν μεταξοποιὸν σκώληκα», *Poetae bucolici et didactici. Manuelis Philae versus iambici de proprietate animalium*. Παρίσι 1846, σελ. 65.

Holzinger Carl, "Ein Panegyrikus des Manuel Philes", *BZ* 20, no 2, 1911, σελ. 384–387.

Γεδεών Μανουήλ, «Ιστορικά ποιήματα Μανουήλ Φιλῆ», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, ἔτος 3, Κωνσταντινούπολη 1882-1883, σελ. 215-220.

Άλλες πρωτογενείς πηγές

Αγαπητός Διάκονος, Rudolf Riedinger, *Agapetos Diakonos. Der Fürstenspiegel für Kaiser Iustinianos*, Ἐταιρεία Φίλων τοῦ Λαοῦ. Κέντρον Ἐρεῦνης Βυζαντίου 4. Αθήνα 1995.

Άννα Κομνηνή Ἄννας Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, Reinsch Diether R.-Kambylis Athanasios (εκδ.), *Annae Comnenae Alexias* [CFHB 40], τομ. 2, Βερολίνο 2001.

Γαληνός Γαληνού Ἄπαντα, Carl Gottlob Kühn, Knobloch, Λειψία 1826 (επανέκδοση: Olms, Χίλντεσχάιμ 1965).

Γεώργιος Μετοχίτης, *Δογματική Ιστορία*, Angelo Mai και Joseph Gozza-Luzi (επιμ.), Ρώμη 1871.

Γεώργιος Παχυμέρης *Συγγραφικαί ιστορίαι*, Bekker, Immanuel (εκδ.), *Georgii Pachymeres de Michaele et Andronico Palaeologis libri trecedim* 1, CSHB, Βόννη 1835.

Γεώργιος Παχυμέρης Failler, Albert (εκδ.). *Relations historiques*. Corpus fontium historiae Byzantinae. 24. (Μετάφραση Laurent, Vitalien). Belles Lettres, Παρίσι 1984.

Γρηγόριος Αντιόχειας, *Επιτάφιος προς τον πατριάρχη Βασίλειο Καματερό*, Marina Loukaki (επιμ.), Publications de la Sorbonne, Παρίσι 1996.

Γρηγόριος Κύπριος, *Τοῦ ἀγιωτάτου Κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα κυρὸν Μιχαὴλ τὸν Παλαιολόγον καὶ νέον Κωνσταντῖνον*, PG 142, Παρίσι 1857-1866, σελ. 345-386.

Γρηγόριος Κύπριος *Τοῦ αὐτοῦ ἐγκώμιον εἰς τὸν Αὐτοκράτορα Κυρὸν Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον*. PG 142, σελ. 387- 416.

Ευσέβιος Καισαρείας Ευσέβιος Καισαρείας, *Εἰς Κωνσταντῖνον τὸν βασιλέα Τριακονταετηρικός*, I.A. Heikel (εκδ.), *Eusebius-Werke I* (GCS 7), Λειψία 1902, σελ.193-259

Ιωάννης Μαυρόπουλος Παναγιώτου Δ. Αντώνιος, *Ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος Ὑμνογράφος τοῦ Ἁγίου Νικολάου*, Ἐκδόσεις Π. Κυριακίδη, Ἀθήνα 2008.

Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, Ludwig Schopen (εκδ.), Weber, Βόννη 1828-1832.

Ιωάννης Τζέτζης Ιωάννης Τζέτζης, *Χιλιάδες*, Pietro Luigi Leone (εκδ.), *Ioannis Tzetzae historiae*, Libreria Scientifica Editrice, Νάπολη 1968.

Θεόδωρος Στουδίτης Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἰαμβοὶ σε διάφορες Ὑποθέσεις*, P. Speck (επιμ.), Supplementa Byzantina 1, Gruyter, Βερολίνο 1968.

Θεόδωρος Μετοχίτης Πολέμης Ιωάννης, *Οί Δύο Βασιλικοί Λόγοι*, Κείμενα Βυζαντινής Λογοτεχνίας 4. Έκδόσεις Κανάκη, Αθήνα 2007.

Θεόδωρος Μετοχίτης Θεοδώρου τοῦ Μετοχίτου, *Ὑπομνηματισμοὶ καὶ Σημειώσεις Γνωμικαί*, Godofredus Muller- Theophilus Kiessling (εκδ.), *Theodori Metochitae Miscellanea Philosophica et historica*, Hakker, Άμστερντάμ 1966.

Θεόδωρος Πρόδρομος Θεόδωρος Πρόδρομος, *Historische Gedichte*, Hörandner Wolfram (επιμ.), *WBS 11*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 1974.

Θεόδωρος Υρτακηνός Θεόδωρος Υρτακηνός, *Οι μονωδίες του Θεόδωρου Υρτακηνού*, Χρυσοστομίδης Ηλίας (επιμ.), Μεταπτυχιακή Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2008.

Θεόδωρος Υρτακηνός Θεόδωρος Υρτακηνός, *The letters of Theodoros Hyrtakenos: Greek Text, Translation, and Commentary*, Georgios Fatouros και Apostolos Karpozilos (επιμ.), Έκδόσεις Κανάκη, Αθήνα 2017.

Θεοφύλακτος Αχρίδος Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Παιδεία βασιλική*. J.P.Migne (εκδ.), *PG 126*, σελ. 253-286.

Θωμάς Μάγιστρος Θωμάς Μάγιστρος, «Λόγος προσφωνητικός εἰς τὸν οἰκουμηνικὸν πατριάρχην κύριον Νιφῶνα», *PG 145*, Παρίσι 1857-1866, σελ. 389—396.

Θωμάς Μάγιστρος Θωμάς Μάγιστρος, *La Regalità (testo critico, introduzione eindici)*, Cacciatore Paola Volpe (επιμ.), M. D'Auria, Νάπολη 1997.

Καινή Διαθήκη, Απόδοση: Τρεμπέλα Παναγιώτη, Αδελφότης Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ», Αθήνα 2009

Κλήμης ο Αλεξανδρεύς Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, *Προτρεπτικός*, Claude Mondesert (επιμ.), *Le Protreptique*, Editions du Cerf, Παρίσι 1976.

Κοσμάς Ιεροσολυμίτης *Cosma di Gerusalemme. Commentario ai Carmi di Gregorio Nazianzeno*, Guiseppe Lozza (επιμ.), M. D'Auria, Νάπολη 2000.

Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta*, Ursul Philip Boissevain, Carl de Boor, Theodor Buttner-Wobst (εκδ.), Weidmann, Βερολίνο 2003.

Μανουήλ Ολόβωλος *Μανουήλ Ολόβωλος, Manuelis Holoboli orationes*, Treu M. (επιμ.), Programm des königlichen Victoria-Gymnasiums 2, Πότσνταμ 1906, Λόγος Α΄, σελ. 30-50.

Μανουήλ Ολόβωλος *Μανουήλ Ολόβωλος, Έγκώμιον εἰς Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγον*, στο: Max Treu (επιμ.), *Manuelis Holoboli orationes*, Programm des königlichen Victoria-Gymnasiums 2, Αγία Πετρούπολη 1907, Λόγος Β΄, σελ. 51-77.

Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος *Μανουήλ τοῦ Παλαιολόγου, τοῦ εὐσεβεστάτου καί φιλοχρίστου βασιλέως, προς τον ἐρασμιώτατον υἰόν αὐτοῦ καί βασιλέα, Ἰωάννην τόν Παλαιολόγον, Ὑποθήκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς ἐν κεφαλαίοις ρ'*, P.G. 156, στ. 313-384.

Μάξιμος Πλανούδης, *Επιστολές* *Μάξιμος Πλανούδης, Επιστολές*, Pietro A. Leone (εκδ.), Hakker, Άμστερνταμ 1991.

Μάξιμος Πλανούδης *Μάξιμος Πλανούδης "Le basilikos de Maxime Planude"*, Leendert Gerrit Westerink (επιμ.), *ByzSlav* 27 (1966), σελ. 98-103.

Μιχαήλ Γαβράς *Μιχαήλ Γαβράς, Die Briefe des Michael Gabras*, Fatouros Georgios (επιμ.), *WBS* 10, Österreichische Akademieder Wissenschaften, Βιέννη 1973.

Νικήτας Χωνιάτης *Νικήτας Χωνιάτης, Nicetae Choniatae orationes et epistulae*, Jan Van Dieten (επιμ.), De Gruyter, Βερολίνο 1972.

Νικήτας Χωνιάτης *Νικήτας Χωνιάτης, Nicetae Choniatae historia, pars prior*, Jan Van Dieten (επιμ.), De Gruyter, Βερολίνο 1975.

Νικηφόρος Βλεμμύδης, Νικηφόρος Βλεμμύδης, Herbert Hunger και Ihor Ševčenko (επιμ.), *Des Nikephoros Blemmydes Βασιλικὸς Ἀνδριάς und dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaïotes: Ein weiterer Beitrag zum Verständnis der byzantinischen Schrift-Koine*, Wiener Byzantinistische Studien 18, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 1986.

Νικηφόρος Γρηγοράς Ρητορικός Λόγος, Νικηφόρος Γρηγοράς, “Nicephori Gregorae ad imperatorem Andronicum II Paleologum orationes”, στο Pietro A. Leone (επιμ.) *Byzantion* 41 (1971), σελ. 497-519, Λόγος α΄, (το κείμενο σελ. 503-515).

Νικηφόρος Γρηγοράς, Ιστορία Νικηφόρος Γρηγοράς, *Nicephori Gregorae historiae Byzantinae*, Immanuel Bekker και Ludwig Schopen (εκδ.), CSHB, Weber, Βόννη 1829.

Νικηφόρος Χούμνος Νικηφόρος Χούμνος, *Νικηφόρου τοῦ Χούμνου ἐπιστολαί*, Jean François Boissonade (επιμ.), *Anecdota Nova*, Παρίσι 1844 (ανατύπωση 1962).

Νικόλαος Λαμπηνός Νικόλαος Λαμπηνός, *Ὁ λόγιος Νικόλαος Λαμπηνός και το ἐγκώμιον αὐτὸν εἰς τον Ἀνδρόνικον Β' Παλαιολόγον*, Ιωάννης Πολέμης (επιμ.), Εταιρεία Βυζαντινῶν και Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν, Αθήνα 1992.

Πλάτωνας-Κράτυλος Πλάτωνας, *Κράτυλος*, John Burnet (επιμ.), *Platonis opera*, III, Oxford University Press, Οξφόρδη 1900, (ανατύπωση 1957).

Πλάτωνας-Πολιτεία Πλάτωνας, *Πολιτεία*, John Burnet (επιμ.), *Platonis opera*, IV, Oxford University Press, Οξφόρδη 1902, (ανατύπωση 1957).

Πλάτωνας-Πολιτικός Πλάτωνας, *Πολιτικός*, John Burnet (επιμ.), *Platonis opera*, I, Oxford University Press, Οξφόρδη 1900, (ανατύπωση 1957).

Πλάτωνας-Τιμαίος Πλάτωνας, *Τιμαίος*, John Burnet (επιμ.), *Platonis opera*, IV, Oxford University Press, Οξφόρδη 1902, (ανατύπωση 1957).

Προφήτης Ζαχαρίας, Προφήτης Ζαχαρίας, M. J. Boda (επιμ.), *The Book of Zechariah*, Grand Rapids, Μίσιγκαν 2016.

Ψευδο-Βασίλειος Kurt Emminger, *Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln*, III, Βασιλείου κεφάλαια παραινετικά, Μόναχο 1913, σελίδες 23-73.

Δευτερεύουσα Βιβλιογραφία

Agapitos Panagiotis, “Blemmydes, Laskaris and Philes”, στο Martin Hinterberger – Elizabeth Schiffer (επιμ.), *Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur gewidmet Wolfram Hörandner zum 65. Geburtstag*, (Byzantinisches Archiv 20), Βερολίνο 2007, σελ.1-19.

Αγορίτσας Δημήτριος, «Ο οικουμενικός Πατριάρχης Νίφων Α' (1310-1314)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 53 (2007-2009), σελ. 233-262.

Alexiou Margaret, “The Poverty of Écriture and the Craft of Writing: Towards a Reappraisal of the Prodromic Poems”, *BMGS* 10 (1986), σελ. 1-40.

Angelov Dimiter, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium 1204-1330*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2007.

Angelov Dimiter, “Classifications of political philosophy and the concept of royal science in Byzantium”, στο Katerina Ierodiakonou. Börje Bydén (επιμ.), *The many faces of Byzantine philosophy*, The Norwegian Institute At Athens, Αθήνα 2012, σελ. 23-50.

Angold Michael, *The Byzantine Empire, 1025-1204: a Political History*, Longman, Λονδίνο 1997.

Antonopoulou Theodora, “A Kanon on Saint Nicholas by Manuel Philes”, *REB* 62 (2004), σελ.197-213.

Barker Ernest, *Social and Political Thought in Byzantium, from Justinian I to the Last Palaeologus: Passages from Byzantine Writers and Documents*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1957.

Bartusis Mark, *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453*, Penn, Φιλαδέλφεια 1992.

Baseu-Barabas Theonie, "Die Speisung des Elias durch den Raben. Ein Epigramm des Manuel Philes als Zeugnis für ein verschollenes Kunstwerk", *JÖB* 43 (1993), σελ. 233–240.

Βαφειάδης Κωνσταντίνος, "Sacerdotium and Imperium in Late Byzantium" στο *NIS / VIZANTIJA* 19, σελ. 55-87.

Bazzani Marina, "A Poem of Philes to Makarios Chrysokephalos? The Case of Poem Florentinus 58", *BZ* 104 (2011), σελ. 55–70.

Bazzani Marina, "The art of Requesting in the Poetry of Manuel Philes" στο Rhoby-Zagklas (επιμ.), *Middle and Late Byzantine Poetry: Texts and Contexts*, Brepols, Τερνχάουτ 2018, σελ. 183-210.

Beaton Roderick, "The Rhetoric of Poverty: The Lives and Opinions of Theodore Prodromos", *BMGS* 11(1987), σελ. 1-28.

Beck Hans-Georg, *Η βυζαντινή χιλιετία*. (Μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ), ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000.

Bennema Cornelis, "The Strands of Wisdom Tradition in Intertestamental Judaism: Origins, Developments and Characteristics", *Tyndale Bulletin* 52 (2001), σελ. 61-82.

Beyer Hans- Veit, "Eine Chronologie der Lebens geschichte des Nikephoros Gregoras", *JÖB* 27 (1978), σελ. 127-155.

Brooks Sarah, “Poetry and Female Patronage in Late Byzantine Tomb Decoration. Two epigrams by Manuel Philes”, *DOP* 60 (2006), σελ. 223–248.

Browning Robert, “The language of Byzantine Literature” στο Gregory Nagy (εκδ.), *Greek Literature*, Τόμος 9, Routledge, Νέα Υόρκη 2001, σελ. 103-133.

Bočková Loudová Kateřina, “On the category of Particles in Byzantium” στο Martin Hinterberger (επιμ.), *The Language of Byzantine Learned Literature (SBHC9)*, Brepols Publishers, Τέρνχουτ 2014.

Booamra John Lawrence, *The Church and Social Reform: The Policies of the Patriarch Athanasios of Constantinople*, Forham University Press, Νέα Υόρκη 1993.

Booamra John Lawrence, *Church Reform in the Late Byzantine Empire, A study for the patriarchate of Athanasios of Constantinople*, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1982.

Braounou-Pietsch Efthymia, “Manuel Philes und die übernatürliche Macht der Epigrammdichtung”, στο Wolfram Hörandner – Andreas Rhoby (επιμ.), *Die kulturhistorische Bedeutung byzantinischer Epigramme. Akten des internationalen Workshop (Wien, 1.–2. Dezember 2006)*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 2008, σελ. 85–92.

Braounou-Pietsch Efthymia, “Die Stummheit des Bildes. Ein Motiv in Epigrammen des Manuel Philes.”, *JÖB* 57 (2007), σελ. 135–148.

Braounou-Pietsch Efthymia, *Beseelte Bilder. Epigramme des Manuel Philes auf bildliche Darstellungen*, Austrian Academy of Sciences Press, Βιέννη 2011.

Braounou-Pietsch Efthymia, “Ein Aspekt der Rezeption der Anthologia Planudea in Epigrammen des Manuel Philes”, στο Andreas Rhoby – Elizabeth Schiffer (επιμ.), *Imitatio – Aemulatio – Variatio. Akten des Internationalen wissenschaftlichen Symposions zur byzantinischen Sprache und Literatur*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 2010, σελ. 217–230.

Bynum Caroline Walker, *Jesus as Mother: Studies in the Spirituality of the High Middle Ages*, Center for Medieval and Renaissance Studies, Καλιφόρνια 1984.

Bynum Caroline Walker, *Gender and Religion: On the complexity of symbols*, Beacon Press, Βοστώνη 1986.

Γεωργιάδου Βασιλική, *Η εικόνα της αυτοκρατορικής εξουσίας και η ιδεολογία της βυζαντινής ιστοριογραφίας από τον ΙΓ' στον ΙΑ' αιώνα. Μια μέθοδος ανάγνωσης των ιστορικών κειμένων του Παχυμέρη, του Γρηγορά και του Καντακουζηνού*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1997.

Cirlot Juan Eduardo, *A Dictionary of Symbols, Rating and Stats*, Λονδίνο 2015.

Charanis Peter, "The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire", *DOP* 4 (1948), σελ. 51-118.

Chitwood Zachary, *Byzantine Legal Culture and the Roman Legal Tradition, 867-1056*. Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2017.

Chrysos Evangelos, "The title Βασιλεύς in Early Byzantine International Relations", *DOP* 32 (1978), σελ. 29-75.

Chrysos Evangelos, *Der Kaiser und die Könige: Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*, στο Horandner Wolfram - Falko Daim (επιμ.), *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*, Βιέννη 1980.

Corrington Gail Paterson, "The milk of salvation: Redemption by the Mother in Late Antiquity and Early Christianity", *Harvard Theological Review* 82(4) (1989), σελ. 393-420.

Γουναρίδης Πάρις, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν (1261-1310) ἰδεολογικὲς διαμάχες τὴν ἐποχὴν τῶν πρώτων Παλαιολόγων*, Δόμος, Αθήνα 1999.

Dagron Gilbert, *Emperor and Priest: The Imperial Office in Byzantium*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2003.

Davis John, *Η μετάφραση της "Χρονικής διηγήσεως του Νικήτα Χωνιάτη*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2004.

Drijvers Han J. W., "The 19th Ode of Solomon: Its interpretation and place in Syrian Christianity" στο *The Journal of Theological Studies* 31, Oxford University Press, Οξφόρδη 1980, σελ. 337-355.

Dölger Franz Joseph, *Die byzantinische Dichtung in der Reinsprache*, Berlin Wissenschaftliche Editions-gesellschaft, Βερολίνο 1948.

Downey Glanville, "Earthquakes at Constantinople and Vicinity, A. D. 342-1454", *Speculum* 30 (1955), σελ. 596-600.

Downey Glanville, "The Pilgrim's Progress of the Byzantine Emperor", *Church History* 9, No. 3 (1940), σελ. 207-217.

Drpić Ivan, *Epigram, Art, and Devotion in Later Byzantium*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2016.

Eastmond Antony, "An Intentional Error? Imperial Art and "Mis"-Interpretation under Andronikos I Komnenos", *The Art Bulletin* 76, No. 3 (1994), σελ. 502-510.

Eastmond Antony, "It began with a picture": Imperial art, texts and subversion between East and West in the twelfth century" στο Dimiter Angelov, Michael Saxby (επιμ.), *Power and Subversion in Byzantium*, 2013, σελ. 121-143.

Eideneier Hans, *Ptochoprodromos*, Romiosini, Κολωνία 1991.

Ευαγγελάτου-Νοταρά Φλωρεντία, *Σεισμοί στο Βυζάντιο από τον 13° μέχρι τον 15° αιώνα*, Παρουσία, Αθήνα 1993.

Ferguson Everett, *Toward a Patristic Theology of Music*, Peeters Press, Λουβέν 1993.

Frankfort Henri, *Kingship and the Gods: A study of Ancient Near Eastern Religion as the Intergration of Society and Nature*, University of Chicago Press, Σικάγο 1948.

Friedman John Block, *Orpheus in the Middle Ages*, Syracuse University Press, Νέα Υόρκη 2000.

Fryde Edmund, *The Early Palaeologan Renaissance (1261 c. 1360)*, Brill, Λέιντεν-Βοστώνη-Κολωνία 2000.

Gaul Niels, *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik: Studien zum Humanismus urbaner Eliten in der frühen Palaiologenzeit*. (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 10.), Harrassowitz Verlag, Βισμπάντεν 2011.

Grabar Andre, *L'empereur dans l'art byzantin: recherches sur l' art officiel de l' empire d' Orient*, Les Belles lettres/College de France, Παρίσι 1936.

Grumel Venance, *La Chronologie, Traité d'études byzantines I*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1958.

Guran Peter, "From Empire to Church and Back", RESEE 44 (2006), σελ. 59-69.

Janin Raymond, *La Geographie ecclesiastique de l'empire byzantin*, Institut Français d' études byzantines, Παρίσι 1953.

Jeffreys Elizabeth and Michael Jeffreys, *Popular Literature in Late Byzantium*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1983.

Jeffreys Elizabeth and Michael Jeffreys, "The Oral Background of Byzantine Popular Poetry", *Oral Tradition* 1/3 (1986), σελ. 504-547.

Jurewicz Oktawiusz, *Andronikos I Komnenos*, Hakkert, Άμστερνταμ 1970.

Hinterberger Martin, "Observations on the Language of Byzantine Poetry: New Words, Alternative Forms, and "Mixed Language" στο Wolfram Hörandner- Andreas Rhoby- Nikos Zagklas (επιμ.), *A Companion to Byzantine poetry*, Brill, Λέιντεν – Βοστώνη 2019, σελ. 38-65.

Hinterberger Martin, "Die Sprache der byzantinischen Literatur: Der Gebrauch der synthetischen Plusquamperfektformen" στο Hinterberger Martin & Schiffer

Elizabeth (επιμ.), *Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur*, gewidmet Wolfram Hörandner zum 65. Geburtstag (Byzantinisches Archiv 20), De Gruyter, Μόναχο –Λειψία, σελ. 107-142.

Hohlweg Armin, “Astronomie und Geschichtsbetrachtung bei Nikephoros Gregoras” στο Werner Seibt (επιμ.), *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit - Referate des Internationalen Symposions zu Ehren Herbert Hungers*, (Wien, 30. November-3. Dezember 1994), σελ. 51-64.

Horrocks Geoffrey, *Ελληνικά: Ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της*, (Μτφρ. Μ. Σταύρου & Μ. Τζεβελέκου), Εστία, Αθήνα 2006.

Horrocks Geoffrey, “High Register Byzantine Greek: Diglossia and what lay behind it”, στο Caterina Carpinato/ Olga Tribulato (επιμ.), *Storia e Storie della lingua greca*, Edizioni Ca’ Foscari, Βενετία 2014, σελ. 49-72.

Hörandner Wolfram– Rhoby Andreas– Zagklas Nikos (επιμ.), *A Companion to Byzantine Poetry*, Brill, Λέιντεν – Βοστώνη 2019.

Hunger Herbert, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Τομ. Β΄, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2001.

Hunger Herbert, *Byzantinistische Grundlagenforschung. Gesammelte Aufsätze*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973

Hunger Herbert, *Prooimion: Elemente der byzantinischen Kaiseridee in der Arengen der Urkunden*, Wiener Byzantinische Studien, Βιέννη 1964.

Hunger Herbert, “Φιλανθρωπία: Eine griechische Wortprägung aufihrem Wege von Aischylos bis Theodoros Metochites”, στο: *Anzeiger phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 100*, Γκρατς 1963.

Hunger Herbert, “Zur Humanität Kaiser Andronikos II.” στο *Mélanges Georges Ostrogorsky*, Βελιγράδι 1963, σελ. 149-152.

Kaldellis Antony, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition (Greek Culture in the Roman World)*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2008.

Καμπούρη-Ιωάννη Μαρία, *Η Σιμωνία κατά τους Ιερούς Κανόνες*. (Διπλωματική εργασία), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2012

Κανελλόπουλος Νικόλαος, «Περί της στρατιωτικής εκγύμνασης και εκπαίδευσης στο Βυζάντιο κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 22 (2012), σελ. 151-171.

Karamboula Dimitra, "Der byzantinische Kaiser als Politiker, Philosoph und Gesetzgeber (Politikos-Philosophos-Nomothetes)", *JÖB* 50 (2000), σελ. 5-50.

Karpozilos Apostolos, "The Correspondence of Theodoros Hyrtakenos", *JÖB* 43 (1993), σελ. 221-231.

Kazhdan Alexander – Constable Giles, *People and Power in Byzantium: An introduction to modern Byzantine Studies*, Ουάσινγκτον 1982.

Kazhdan Alexander, "Aristocracy and the imperial ideal", στο Angold Michael (επιμ), *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries*, B.A.R., Οξφόρδη 1984, σελ. 173-201.

Kennedy George Alexander, *Greek Rhetoric Under Christian Emperors*, Princeton University Press, Πρίνστον 1983.

Κιουσοπούλου Αντωνία, *Βασιλεύς ή Οικονόμος. Πολιτική Εξουσία Και Ιδεολογία Πριν Την Άλωση*, Πόλις, Αθήνα 2007.

Κοντογιαννοπούλου Αναστασία, «Τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν (1265-1310). Συμβολή στὴν μελέτη τῆς πορείας καὶ τῆς φύσης τοῦ κινήματος», *Βυζαντικά* 18 (1998), σελ. 177-235.

Κοντογιαννοπούλου Αναστασία, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση – Οικονομία*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2004.

Κουκούλες Φαίδων, «Κυνηγετικά έκ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων», *ΕΕΒΣ Θ΄* (1932), σελ. 3-33.

Kubina Krystina, "Manuel Philes and the Asan family. Two inedited poems and their context in Philes' oeuvre (including edition princeps)", *JÖB* 63 (2013), σελ. 177-198.

Kubina Krystina, "Manuel Philes - a begging poet? Requests, letters and problems of genre definition" στο Andreas Rhoby και Nikolaos Zagklas (επιμ.), *Middle and Late Byzantine Poetry. Text and Context*, Brepols, Τέρνχάουτ 2018, σελ.147-181.

Kubina Krystina, *Die enkomiastische Dichtung des Manuel Philes. Form und Funktion des literarischen Lobes in der frühen Palaiologenzeit*, De Gruyter (Byzantinisches Archiv, 38), Βερολίνο 2020.

Kulháňková Markéta, "Byzantinische Betteldichtung. Verbindung des Klassischen mit dem Volkstümlichen" στο Andreas Rhoby - Elizabeth Schiffer (επιμ.), *Imitatio - aemulatio - variation*, Βιέννη 2010.

Kyriakidis Savvas, "Warfare in Late Byzantium. 1204-1453", *History of Warfare Series*, Brill, Λέιντεν 2011.

Kyriakidis Savvas, "Warfare and Propaganda: The Portrayal of Andronikos II (1282-1328) as an Incompetent Military Leader in the Histories of John VI Kantakouzenos (1347-1354)", *BMG* 37 (2013). σελ. 176-189.

Kyritsis Dimitrios, «Κράτος και αριστοκρατία την εποχή του Ανδρονίκου Β΄: το αδιέξοδο της στασιμότητας» στο *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του* (συλλογικός τόμος), Αθήνα 1999, σελ. 17-194.

Kyritsis Dimitrios, *The Late Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, Διδακτορική διατριβή, Κέιμπριτζ 1997.

Λάμπας Γιάννης, *Λεξικό του Αρχαίου Κόσμου*, τόμος Γ', Δομή, Αθήνα 1984.

Laiou Angeliki, "The Provisioning of Constantinople during the winter of 1306-1307", *Byzantion* 37 (1967), σελ. 91-113.

Laiou Angeliki, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronikos II*, Κέιμπριτζ 1972.

Laiou Angeliki, "Some Observations on Alexios Philanthropenos and Maximos Planoudes," *BMGS* 4 (1978), σελ.89–99.

Λάμπρου Δ. Σουλτάνα, *Ο αυτοκράτωρ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος ως Θεολόγος. Συμβολή στην έρευνα της Παλαιολογίας Γραμματείας*, Θεσσαλονίκη 2012.

Lauxtermann Mark, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, vol. I, Wiener Byzantinistische Studien, Βιέννη, 2003.

Loukaki Marina, "L'image littéraire du patriarche de Constantinople chez les rhéteurs byzantins", στο Michael Grünbart, Lutz Rickelt, Martin Marko Vučetič (επιμ.), *Zwei Sonnen am Goldenen Horn? Kaiserliche und patriarchale Macht im byzantinischen Mittelalter*. Akten der Internationalen Tagung vom 3. bis 5. November 2010, Τόμος I, [Byzantinistische Studien und Texte 3], Μίνστερ 2011, σελ. 65-78.

Λωρέντης Νικόλαος, *Λεξικόν των αρχαίων κύριων ονομάτων της μυθολογίας, ιστορίας και γεωγραφίας*, Βιέννη 1837.

Macrides Ruth/ Joseph A. Munitiz/ Dimiter Angelov, *Pseudo-Kodinos, the Constantinopolitan Court, Offices and Ceremonies*, Birmingham Byzantine and Ottoman Studies 15, Φάρναμ 2013.

Magdalino Paul/ Nelson Robert, "The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century", *BF* 8 (1982), σελ. 123-183.

Mastrocinque Attilio/ Concetta Giuffre Scibona (επιμ.) *Demeter, Isis, Vesta, and Cybele: studies in Greek and Roman religion in honour of Giulia Sfameni Gasparro*, Franz Steiner Verlag, Στουτγκάρδη 2012.

Maas Paul, "Der byzantinische Zwölfsilber", *BZ* 12 (1903), σελ. 278-323.

Maas Paul, "Die Musen des Kaisers Alexios I", *BZ* (1913), σελ. 348-369.

Maguire Henry, "Style and Ideology in Byzantine Imperial Art", *Gesta* 28, No.2 (1989), σελ. 217-231.

Μανιάτης Γιώργος, *Φιλοσοφία και πολιτεία στον Πλάτωνα. Ο φιλόσοφος-βασιλεύς και η άριστη πολιτεία*, Έκδόσεις Έννοια, Αθήνα 2005.

Matschke Klaus Peter, "Politik und Kirche im spätbyzantinischen Reich. Athanasios I., Patriarch von Konstantinopel, 1289-1293, 1303-1309", *WZ* 15, Λειψία (1966), σελ. 479-486.

Matschke Klaus Peter, *Das spätbyzantinische Konstantinopel, alte und neue Beiträge zur Stadtgeschichte zwischen 1261 und 1543*, Verlag Kovač, Αμβούργο 2008.

Μεργιαλή-Σάχα Σοφία, «Η διπλωματία την εποχή των Παλαιολόγων», στο Τηλέμαχος Λουγγής – Ewald Kislinger (εκδ.), *Βυζάντιο, ιστορία και πολιτισμός. Ερευνητικά πορίσματα, Β΄: Υλικές και ιδεολογικές δομές*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2015, σελ. 233-246.

Medvedev Igor, The So-called Theatra as a Form of Communication of the Byzantine Intellectuals in the 14th and 15th Centuries, στο Πρακτικά του Β΄ διεθνούς συμποσίου «Η επικοινωνία στο Βυζάντιο», Νίκος Γ. Μοσχονάς (επιμ.), Αθήνα 1993, σελ. 227–235.

Mullett Margaret, "Aristocracy and Patronage in the Literary Circles of Comnenian Constantinople," στο Angold Michael (επιμ.) *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries*, B.A.R., Οξφόρδη 1984, σελ. 173-201.

Necipoğlu Nevra, *Byzantium Between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2009.

Necipoğlu Nevra, Esra Güzel Erdoğan, Ayla Ödekan, (επιμ.), "II. Andronikos dönemi Konstantinopolis Manastırları'nda Philanthropia", *İTÜDERGİSİ/b* 6 (2011), σελ. 27-40.

Nicol Donald, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, (ελλ. μτφρ. Στάθης Κομνηνός), Εκδόσεις Παπαδήμας, Αθήνα 1996.

Nicol Donald, *The Despotate of Epiros. 1267–1479. A Contribution to the History of Greece*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1984.

Nicol Donald, *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1979.

Nicol Donald, "Byzantine political thought", στο James Burns (επιμ.), *The Cambridge History of Medieval Political Thought c.350–c.1450*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1988, σελ. 49-80.

Νικολαΐδης Ευθύμιος, «Η κοσμολογία των Ελλήνων Πατέρων της εκκλησίας - Μέγας Βασίλειος και Γρηγόριος Νύσσης», *Βυζαντικά* 11 (1991), σελ. 203-230.

Nilsson Ingela, *Writer and Occasion in Twelfth-Century Byzantium. The Authorial Voice of Constantine Manasses*. Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2020.

Notopoulos James, "Akritan Ikonography on Byzantine Pottery", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 33 (1964), σελ. 108-133.

Οικονόμου Στυλιανός, *Όψεις της διπλωματίας του Ανδρόνικου Β΄(1282-1328)*, Διπλωματική Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2006.

Ostrogorsky George, *History of the Byzantine State*, Basil Blackwell, Padstow 1980.

Ostrogorsky George, "The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order", *The Slavonic and East European Review* Vol. 35, No. 84 (1956), σελ.1-14.

Παΐδας Κωνσταντίνος, *Η θεματική των βυζαντινών «κατόπτρων ηγεμόνος» της πρώιμης και μέσης περιόδου (398-1085). Συμβολή στην πολιτική θεωρία των βυζαντινών*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2005.

Παΐδας Κωνσταντίνος, *Τα βυζαντινά κάτοπτρα ηγεμόνος της ύστερης περιόδου. (1254-1403), Εκφράσεις του βυζαντινού βασιλικού ιδεώδους*, Γρηγόρη, Αθήνα 2006.

Πανσέληνου Ναυσικά, *Βυζαντινή Ζωγραφική. Η βυζαντινή κοινωνία και οι εικόνες της, Καστανιώτης*, Αθήνα 2010

Parani Maria, "Rise like the sun, the God-inspired kingship': Light-symbolism and the Uses of Light in Middle and Late Byzantine Imperial Ceremonials", στο Alexei Lidov (επιμ.), *Hierotopy of Light and Fire*, Theoria, Μόσχα 2013, σελ.159-184.

Papadogiannakis Nikolaos, *Studien zu den Epitaphien des Manuel Philes*, Διδακτορική διατριβή, Ηράκλειο 1984.

Panagopoulos Spyros, "Verse inscriptions on Byzantine religious artifacts: The case of Manuel Philes" στο Eck, Werner / Funke, Peter (επιμ.), *XIV Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae 27. – 31. Augusti MMXII*, De Gruyter, Βερολίνο-Βοστώνη 2014, σελ. 648-650.

Price Hadzisteliou Theodora, *Kourotrophos: cults and representations of the Greek nursing deities*, Brill, Λέιντεν 1978.

Rapp Claudia, "Old Testament models for emperors in early Byzantium" στο Paul Magdalino and Robert S. Nelson (επιμ.), *The Old Testament in Byzantium*, Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia, Ουάσινγκτον 2010, σελ. 175-197.

Rhoby Andreas and Gioffreda Anna, “Die metrische Psalmenmetaphrase des Manuel Philes Praliminarien zu einer kritischen Edition” στο *Medioevo Greco* 20, 2020, σελ. 119-141.

Rhoby Andreas, “Vom jambischen Trimeter zum byzantinischen Zwölfsilber: Beobachtung zur Metrik des spätantiken und byzantinischen Epigramms”, *WSt* 124 (2011), σελ. 117–142.

Rhoby Andreas, “Metaphors of nature in the poetry of Manuel Philes (XIVth c.)”, in: Florence Garambois – Daniel Vallat (εκδ.), *Le lierre et la statue. La nature et son espace littéraire dans l'épigramme gréco-latine tardive* (Centre Jean Palerne, Mémoires XXXVII). Σεντ Ετιέν 2013, σελ. 263–273.

Rhoby Andreas, “Wie lange lebte Manuel Philes?”, στο Albrecht Berger, Sergei Mariev, Günter Prinzing, Alexander Riehle (επιμ.), *Koinotation Doron: das späte Byzanz zwischen Machtlosigkeit und kultureller Blüte (1204-1461)*, Βερολίνο 2016, σελ. 149-69

Runciman Steven, *The last Byzantine Renaissance*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ, 1970.

Runciman Steven, *Η Βυζαντινή Θεοκρατία*. Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 2005.

Schibille Nadine, *Hagia Sophia and the Byzantine Aesthetic Experience*, Ashgate, Σάσσεξ 2014.

Schreiner Peter, “Das Herrscherbild in der byzantinischen Literatur des 9. bis 11. Jahrhunderts” στο Silvia Ronchey και Elena Velkovska (επιμ.), *Byzantinische Kultur. Eine Aufsatzsammlung. I, Die Macht*, *Revue des études byzantines*, Ρώμη 2006, σελ. 132-151.

Ševčenko Ihor, *Society and Intellectual in Late Byzantium*, Variorum Prints, Λονδίνο 1981.

Σινάκος Αναστάσιος Κ., «Το κυνήγι κατά τη μέση βυζαντινή εποχή (7ος–12ος αι.)» στο *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος – 12ος αιώνας)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 21, Αθήνα 2011, σελ. 71-86.

Smyrlis Kostis, “Financial crisis and the limits of taxation under Andronikos II Palaiologos (1282-1321)” στο *Power and Subversion in Byzantium: Papers from the Forty-third Spring Symposium of Byzantine Studies*, Ashgate Publishing Ltd, Μπέρμινγκχαμ 2010.

Σολωμού Σταυρούλα, *Ο πολιτικός ρόλος των Μεγάλων Οικογενειών κατά την παλαιολόγεια περίοδο. Τα πρόσωπα και τα κείμενα. (1258-1453)*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2016.

Stathakopoulos Dionysios, “Philoptochos basileus: Kaiserliche Armen für Sorge zwischen Rhetorik und Realität in Byzanz” στο Lutz Raphael και Herbert Uerlings (επιμ.), *Zwischen Ausschluss und Solidarität: Modi der Inklusion/ Exklusion von Fremden und Armen. Praktiken und Repräsentationen im Wandel von Herrschaft und Gesellschaft*, Peter Lang, Βέρνη 2008, σελ. 165-179.

Stepanov Tsvetelin, *Waiting for the End of the World: European Dimensions, 950–1200*, Brill, Λέιντεν-Βοστώνη 2019.

Stickler Günter, *Manuel Philes und seine Psalmenmetaphrase*, Διδακτορική διατριβή, Βιέννη 1992.

Takács Sarolta Anna, “Manuel Philes’ Meditation on an Icon of the Virgin Mary”, *BF 15* (1990), σελ. 277–288.

Talbot Alice-Mary, *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family, and Officials*, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies Trustees for Harvard University, Ουάσινγκτον 1975.

Talbot Alice -Mary, “Epigrams of Manuel Philes on the Theotokos tes Peges and its art.”, *DOP 48* (1994), σελ. 135–165.

Talbot Alice -Mary, “Epigrams in Context. Metrical Inscriptions on Art and Architecture of the Palaiologan Era”. *DOP 53* (1999), σελ. 75–90.

Τατάκης Βασίλειος, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1977.

Tinnefeld Franz, "Pachymeres und Philes als Zeugen für ein frühes Unternehmen gegen die Osmanen", *BZ* 64 (1971), σελ. 46-65.

Tinnefeld Franz, *Kategorien der Kaiserkritik in der Byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, Wilhelm Fink Verlag, Μόναχο 1971.

Tinnefeld Franz, "Das Schisma zwischen Anhängern und Gegnern des Patriarchen Arsenios in der orthodoxen Kirche von Byzanz (1265-1310)", *BZ* 105 (2012), σελ. 143-166.

Toth Ida, *Imperial Orations in Late Byzantium (1261-1453)*, Διδακτορική Διατριβή, Οξφόρδη 2003.

Toth Ida, "Rhetorical Theatron in Byzantium: the example of Palaiologan imperial orations" στο Michael Grünbart (επιμ.) *Theatron: rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter*, De Gruyter, Βερολίνο 2007, σελ. 429–448.

Tran Tam Tihn Vincent, *Isis lactans: Corpus des monuments greco-romains d' Isis allaitant Harpocrate*, Brill, Λέιντεν 1971.

Τριαντάρη – Μαρά Σωτηρία, *Οι πολιτικές αντιλήψεις των βυζαντινών διανοητών = The political views of byzantine thinkers: From 10th to 13th century: Από το δέκατο ως το δέκατο τρίτο αιώνα μ.Χ.*, Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2002.

Tuck Steven L., "The Origins of Roman Imperial Hunting Imagery: Domitian and the Redefinition of Virtus under the Principate", *Greece & Rome* Vol. 52, No. 2 (2005), σελ. 221-245.

Wahlgren Staffan, "Case, Style and Competence in Byzantine Greek" στο Martin Hinterberger (επιμ.), *The Language of Byzantine Learned Literature*, Brepols, Τερνχάουτ 2014, σελ. 170-175.

Walker Alicia, *The Emperor and The World: Exotic Elements and the Imaging of Middle Byzantine Imperial Power, Ninth to Thirteenth Centuries*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2012.

Wilson Nigel Guy, *Scholars of Byzantium*, Duckworth, Λονδίνο 1983.

Wirth Peter, “Zur “byzantinischen” Erdbebenliste”, *BF* 1 (1966), σελ. 393-399.

Χρήστου Π. Κων/νος, *Βασιλικός Ανδριάς. Ο ιδεώδης μονάρχης κατά τον Νικηφόρο Βλεμμύδη*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1993.

Zuckerman Constantin, “On the Title and Office of the Byzantine Basileus.” στο Cecile Morrisson (επιμ.), *Mélanges*, Fondation Ebersolt, & Université de Paris IV, Παρίσι-Σορβόννη 2010, σελ. 865–890.